НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ

МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

ТОМ X

ГАБРОВО, 2015 г.

Министерство на културата
Национален център за музеи, галерии
и изобразителни изкуства
Община Габрово
АЕК „Етър”-Габрово

НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ

МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

Том X

Габрово
2015 г.

Научен ръководител,
съставител и редактор:

доц. д-р Ангел Гоев

Сборникът се издава със спомоществувателството
на Министерство на културата.

© Авторски колектив, 2015
© Издателство „Фабер“, 2015

ISBN: 978-619-00-0297-0

Съдържание

М-р Стојанова Мери – Ресенската керамика – традиција и съвременни промени 7

Дејан Крстић, Зајчар Сърбия – Велимир Ђорђевић из Зајечара: најпознатији пиротски грнчар. О грнчарству на Балкану и пиротском грнчарству 21

Elena Găvan – The sheepskin coat from Sibiu area. Craftsmanship. Style. Nobleness – exhibition approach 51

Hüseyin Yaltirik – The Ipek Family: Three Generations of Luthiers and the Baglama Players 78

проф. д. изк. Симеон Недков – Народните занаяти в музеите на открито 84

Десислава Божидарова – Кратък обзор на възникването и развитието на занаятите във Видин 98

Михаил Стойчев – Развитие на занаятчийството и поминък в Килифарево през втората половина на XIX в. 103

Анюта П. Каменова-Борин – Още за занаятите в Чипровци: воденици, воденичарство, тепавици, дарак 110

доц. Иван Петков – Занаятите като форма на социално предприемачество 117

Трифон Балабанов, проф. Милка Василева – Загадки от миналото на Габровски регион 124

Марияна Ибришимова–Петрова, Венелина Илиева – „Майстор не се става за един ден" (за един бакърджия от Казанлък) ... 134

д-р Ирина Витлянова – Калайджийският занаят в Шумен по спомени на Васил Петров Добруджалиев 142

Вела Лазарова – Тинчо Димитров – Етърският майстор-куюмджия 153

Веселина Белева – Да обърнеш времето – за исперихския часовникар с много таланти 165

Васил Караджов – За един майстор – собаджия и тенекиджия в Асеновград 176

Росица Бинева – Майсторлък без душа и сърце няма! За дървоструга́ря Иво Стоянов от гр. Габрово 186

Цветалин Цветанов – Кошничарството в Исперихския край 204

Мария Йорданова – Изделия от костилки 207

Мая Иванова – Растителната украса върху сграфито керамиката от Второто българско царство (края на XII–XIV в.) 213

Пенка Колева – Грънчарството в Габровско 227

Величка Илиева – За живота на един майстор грънчар между две епохи 246

Росица Топалова – За грънчарството, керамиката, бай Петър и Икар 253

Анастасия Георгиева – Пепиниерството в Бяла Черква в началото на XX век 262

Елена Колева – Млекарство и сиренарство по българските земи и в Габрово от далечното минало до днес – национална гордост, която ни прослави по целия свят 274

Теменуга Йорданова – Традиции и приемственост в хлебарството от Горна Оряховица 304

Александър Александров – Направата на домашна юфка в Исперихския край 327

доц. д-р Людмила П. Китипова-Попова – Домашно свещарство – страници от стария бит на Енина по архива на Петко Китипов (1893-1989) 332

Георги Куманов – Въглищари, катранджии и боринари – изчезващите занятия в Родопите 340

Добринка Костова – Още за един самобитен майстор – Георги Божилов от с. Маломирово, Елховско 355

Димитър Петров – Отглеждане и обработка на коноп в село Побит камък, Разградско 363

д-р Дария Василева – Защитата на интересите на малолетните наследници в средите на българските абаджии гурбетчии през Възраждането 374

Биляна Боянова – Благой Кехайов – един различен шивач в Исперихско 389

Даниела Тодорова-Дабкова – Везането на сокайни шевици – между традицията и творчеството 395

Надка Василева – Търновската шевица в костюмите на музикално-драматичните изпълнители през XX век 413

проф.д.и.н. Диана Радойнова, д-р Чавдар Карабаджаков – Вечери в Странджанския хан. Психо-културални характеристики на кръчмарския занаят 421

Румяна Денчева – Търговията с Анадола, отразена в търговските тефтери на Тодор Казасов от Габрово 432

Мирослав Тошев – Майсторски свидетелства на занаятчии от град Омуртаг, издадени в периода 1935-1951 г. според Регистър на Варненската търговско-индустриална камара 452

доц. д-р Ангел Гоев – Еснафската благотворителност 471

д-р Миглена Петкова –Мостът на еленския чорбаджия Стоян Габровалията край Къпиново („Минувайте и поменувайте, а не кълнете“)..... 487

гл. ас. д-р Биляна Попова – Как се създаде Задругата на майсторите..... 495

Теодора Василева – Пример за възпроизвеждане и съхранение на движими културни ценности 519

Доц. д-р Соня Алексиева – Народните занаяти: комуникации, познания и атракции..... 525

доц. д-р инж. Елена Захариева-Стоянова – Цифрово представяне на модели на традиционни ръчно плетени изделия 535

РЕСЕНСКАТА КЕРАМИКА – ТРАДИЦИЈА И СОВРЕМЕНИ ПРОМЕНИ

М-р Стојанова Мери

НУ „Завод и Музеј“ – Битола, Македонија

Апстракт

Грнчарството како една од најзначаните стопански дејности во градот Ресен кон крајот на XIX и почетокот на XX век со себе оставило силен печат врз вообличувањето на традиционалната култура на населението во регионот. Изработена од високо квалитени суровини, создавана од рацете на вештите мајстори, ресенската керамика го нашла своето место и на најпребирливите пазари во Битола, Охрид, Лерин и Корча.

Во своите стилски и декоративни елементи, утилитарната и декоративната керамика ги носи своите препознатливи обележја, по кои таа се разликува од производите изработени во истиот тој период, но во другите познати грнчарски центри.

Клучни зборови: грнчарство, традиција, глина, еснафска слава

Вовед

Грнчарството во Ресен е занаетчиска дејност со исклучително долга традиција. Нејзините корени водат во зародишот на занаетчиството како стопанска дејност во Ресен.

Скромноста на податоците или какви и да било подетални пишувани материјали за оваа дејност, освен оние каде е спомената бројната состојба на занаетчиите, речиси и не постојат. Според сите сведоштва, пишувани или пак усно пренесени, станува збор за квалитетни мајстори кои изработувале керамички производи со исклучително висок квалитет. Високиот квалитет на производите[1] (Рогановиќ, Николов 2002: 307) им овозможувал на занаетчиите да ја пласираат својата стока, како на поголемите далеку попребирливи

пазари како што биле Битола и Охрид, „каде што ѝ немало равна"[2] (Трајчев 1929:10), така и на подалечни пазари како на пример во Лерин, Корча и др.

За тоа кога точно започнале да се произведуваат грнчарски производи во Преспа, не постои сигурен податок. Сепак, со сигурност се знае дека оваа занаетчиска дејност во текот на XIX век е основана од семејството Доревци[3], кое поради стравот од потурчување се доселило од Меглен[4] (Трајчев 1929:10) во Ресен. Иако покрај семејството Доревци имало и други семејства кои се занимавале со оваа дејност, за жал за нив не постојат речиси никакви податоци.

Учењето на занаетот, односно пренесувањето на тајните на овој занает, најчесто се вршело во рамките на семејството поточно од родители на деца, поради што овој занает и успеал по неколку генерации да опстои во рамките на едно семејство. Ваквиот начин на работа и несебичното пренесување на знаењето „од колено на колено", овозможувало не само усовршување на занаетот туку и подобрување на општиот квалитет на изработките.

Суровина, подготовка и видови на садови

Основните високо квалитетни суровини кои се користеле при изработката на грнчарските производи производи во Ресен, се: „бела – посна" и „бела – мрсна" земја (глина).

Белата мрсна земја својствена за речните или пак старите езерски долини[5] (Кличкова 1967:1), која ја имало во изобилство во овој дел од преспанската котлина, ја носеле од селото Лавци кое е во непосредна близина на градот Ресен[6] (Савиќ, 1914:209), додека пак посната земја се носела од околината на с. Ботум – Струга.

Глината која се носела од околината на Ресен била со висок квалитет, а она што било важно било тоа што во неа и количината на песок и камења биле скоро незначителни. Ова во голема мера ја олеснувало работата на грнчарите и во исто време влијаело врз одличниот квалитет на производите.

Процесот на чистење и обработка на глината бил првиот чекор во изработката на грнчарските предмети. Тој започнувал со носењето на земјата и нејзино ставањето во корита во кои потоа ѝ се додавало вода за да омекне. Вака подготвената глина потоа се „сечела",

најчесто со мотика, за да се добие подобра компактност на масата, но и за да може полесно да се исчисти. Потоа започнувал процесот на чистење на глината од камчињата, песокот, но и сите други содржини[7].

Чистењето на глината се извршувало рачно од страна на мајсторот или неговите помошници.

Во процесот на подготовка на материјалот за изработка на ресенската керамика, се користела исклучиво природната земја.

Откако глината ќе се исчистела, се преминувало кон нејзино вообличување.

Основната алатка која се користеле во процесот на изработка на садовите, било механичкото или ножно грнчарското тркало. Тоа се користело за изработка на т.н. „занаетчиска керамика"[8].

Подоцна под влијание на индустријализацијата и модернизацијата, што се рефлектирало со постепено изумирање и на овој занает, механичкото – ножно тркало, било заменето со електрично. Ваквото електрично тркало и денес се користи во процесот на производство на грнчарските производи.

Изработените грнчарски производи се печеле во традиционални грнчарски фурни со што се обезбедувала соодветна цврстина и трајност. Една од ваквите традиционални грнчарски фурни и денес сеуште се користи од страна на последниот грнчар во Ресен. Врз квалитетот на производите и нивниот целосен изглед, освен материјалот влијаела и умешноста на мајсторот, како и неговиот естетски и духовен сензибилитет.

Вообличувањето на предметите, фактурата, формата, орнаментиката и бојата, секогаш ги носат белезите на занаетчискиот односно грнчарскиот центар каде се произведени. Според тоа, и ресенската керамика ги носи своите специфични обележја.

Ваквите карактеристики својот одраз го наоѓаат и во двата типови на керамика кои се произведувале во ресенските работилници и тоа:

- утилитарна керамика – неглеѓосана, со одредена функционална вредноста пред сè наменета за секојдневна употреба во рамките на едно домаќинство;
- декоративна керамика – глеѓосана, наменета за употреба во свечени прилики.

Сепак, и кај двата типови на керамички садови (утилитарни и декоративни), мајсторот подеднакво се трудел неговите предмети да ја зачуваат и естетската компонента.

За украсување на грнчарските изработки мајсторите најчесто користеле земјени бои и метални оксидни бои и глазури.

Во однос на декоративните елементи кај ресенската керамика, во поголема или помала мера се застапени елементи од различен вид украсување (орнаменти, специфични шарки, вегетативни и зооморфни претстави и итн.).

Геометриско – линеарните форми се отсликуваат во вид на линии кои може да бидат прави или коси, цик – цак или пак брановидни, сите нанесени на едноставен начин со врежување. Најкарактеристичен детал на ресенските керамички производи е вегетативната декорација. Таа се отсликува во вид на различни растителни мотиви од кои најзастапено е цвеќето.

Зооморфните мотиви се застапени поретко и тоа најчесто кај сувенирите. Земјаните садови во вид на риба, школка, куче и сл. се карактеристика на ресенските грнчари[9] (Рогановиќ, 2002:110).

Еден од највпечатливите грнчарски производи е бокалот за вино кој е познат под терминот „Шејтан Милојко"[10]. Овој бокал е еден од ретките грнчарски производи со антропоморфна претстава[11] (Рогановиќ, 2002:111).

Освен ваквите декоративни елементи честопати декорацијата на грнчарските производи се состои од краток испишан текст со едноставна содржина или пак со испишување само на името на градот Ресен.

Еснафска слава

Како многу важен сегмент кој останал зачуван до денес и кој претставува неодминлив дел од традицијата е празнувањето на празникот Св. Спиридон, кој се смета за патрон на грнчарите. Овој празник се празнува на 12-ти декември и освен грнчарите го празнувале и кондурациите, ковачите, сарачите, самарџиите[12] (Константинов, 1961: 128) и др.

Празнувањето на овој еснафски празник се одвивал скоро идентично, независно дали се празнувал во Ресен, Скопје[13] (Атанасовски,

1994: 21), или пак Битола. Во минатото кога бројот на грнчарите и другите занаетчии бил далеку поголем оваа еснафска слава се празнувала многу посвечено. На овој ден мајсторите ги затворале своите дуќани и го славеле празникот. Секоја година помеѓу мајсторите од еснафот се избирал различен домаќин кој бил задолжен за месењето на празничниот благ колак и за варењето на празничната пченица. Утрото на овој ден (Св. Спиридон) се собирале сите мајстори од еснафот и оделе во црквата. Таму се читала пригодна молитва и се вршело осветување на колакот и пченицата. По завршувањето на црковната служба, се кршел колакот на парчиња и заедно со пченицата се раздавале „за здравје" и „бериќет" на сите присутни, а потоа мајсторите заедно оделе на празничен ручек.

Денес празнувањето на Св. Спиридон се изведува скоро на ист начин. со таа разлика што во минатото празникот го празнувале заедно сите грнчари од Ресен, а денес единствениот продолжувач на традицијата е Христо Шулиновски – последниот ресенски грнчар.

Мајсторот со помош на својата сопруга ја вари празничната пченица и го замесува благиот празничен колак. Декорацијата на празничниот колак ја врши мајсторот со изработка на различни претстави од тесто и тоа крст, стомна, грне, грозје и сл. Крстот секако е во тесна врска со христијанството, стомната и грнето се дадени како асоцијација на занаетот, додека пак грозјето[14] алудира на животната сила и плодноста.

На денот на празникот мајсторот во придружба на членовите на неговото семејство оди на утринска служба во црквата. Откако ќе се прочита молитвата и ќе се изведе осветувањето на пченицата и колакот, колакот се крши на половина. Едната половина се дава на попот, а другата половина се крши на два дела. Едниот дел од колакот се носи дома, додека пак другиот дел се раздава за здравје и бериќет на семејството.

Современа состојба на грнчарскиот занает во Ресен

Современата состојба на овој занает во Ресен за жал е драстично променета. Од големиот број на мајстори – грнчари, денес останал само мајсторот Христо Шулиновски кој научувајќи го овој занает на свои 15 години, успеал да ја продолжи не само семејната, туку и во-

општо грнчарската традиција во Ресен. Обидувајќи се да опстои во денешни услови, со некои измени пред сé во однос на асортиманот на производи, тој својот занает го пренесол и на своите деца. Она што особено вреди да се истакне е тоа дека производството и печењето на керамичките производи се изведува на ист начин на кој што се правел и пред десетици години. Керамичките садови кои денес се произведуваат во главно спаѓаат во типот на декоративна керамика но со форми кои се денес прифатливи и барани на пазарот. Освен во формата, воочлива е разлика и во однос на боите кои се користат за декорација како и самиот колорит на производите. Тие најчесто се од индустриско потекло со што и колоритот е далеку поразличен. Декорациите се во вид на испишани текстови со различни содржини, имиња на лица, топоними (Ресен, Преспа) и сл. Поради присуство на голем број турско население кое живее во Ресен, но и во останатите населени места во Преспа, значителен е бројот на текстовите кои освен на македонски се напишани и на турски јазик.

Повеќето од насликаните мотиви немаат никакви допирни точки со традицијата и декоративните форми кои биле застапени во минатото, но тоа е така затоа што и интересот за таквите производи е исклучително мал. Во контекст на ова може да ни послужи фактот што додека во минатото секоја куќа користела барем по неколку стомни во секојдневниот живот, а тие биле и неодминлив предмет кој се "раздавал" за време на задушниците во чест на мртвите, денес повеќе од 15 години не била продадена ниту една стомна.

Без разлика на сите промени кои се случиле и сеуште се случуваат во овој период на современост, важно е тоа дека мајсторот се потрудил да изнајде форми и дизајн кои се прифатливи за денешните купувачи. Покрај тоа што продажбата е релативно ниска и мошне тешко се обезбедува егзистенција, сепак преку соодветни стимулации од страна на релевантните фактори во општеството мора да се изнајдат начини за подобрување на пласманот а воедно и поголема промоција на овој стар но вреден занает. Сепак едноставноста на формите и декорацијата која ја поседувале старите ресенски керамички садови може да најде примена и во денешните домаќинства.

Карактеристичните и некогаш препознатливите земјани садови во вид на риба, школка и куче, кои биле одлика на ресенските грнчари може да најдат примена не само во домаќинствата туку и во угости-

телските објекти. Естетскиот момент и ненаметливоста на колоритот на традиционалната керамика своето место може да го најде и во ентериерното уредување на различни објекти и со тоа да остави позитивен впечаток на присутните. Секако дека ова не е наивен и едноставен процес туку напротив тоа е процес кој долгорочно може да изврши драстична промена на свеста на населението за сопствените вредности. Примерите од овој тип се бројни не само во светот туку и во нашето непосредно опкружување. Еден таков пример е "Старо Село" во Кумровец, Република Хрватска[15] (Ловрић, 2005: 96-100). Во рамките на овој музеј под отворено е вклучена и поставка на грнчарски предмети, но и грнчарска работилница во која на традиционален начин се изработуваат традиционални грнчарски призводи, но и нови форми на садови кои може да најдат своја примена во современиот дом. Ревитализацијата на старите занаети на еден ваков начин со организирање на работилници во кои директно може да се вклучат посетителите или пак учесниците е една од современите форми за зачувување на традиционалните занаети која се применува и во Етнографскиот музеј на отворено "ЕТР", Р. Бугарија[16] (Колева, 2005: 119-125). Само на ваков начин со директна вклученост на посетителите во целокупниот процес на изработка на предметите или пак нивното декорирање може да им се долови вистинското чувство на "Свое", на минато и традиција. Празнувањето на празникот "Иванка" исто така може да се стави во функција на заживување на грнчарската традиција и тоа од она што е суштински детал на празникот, а тоа е куклата "Иванката", чија глава иницијално се вообличувала од стомна. На ваков начин со воспоставување на своевидна корелација помеѓу два важни сегменти од народната традиција би се овозможила и двојна афирмација и на празникот, но и на занаетот. Доколку сето тоа се вкомпонира и обмисли во форма на соодветни и наменски подготвени работилници, би се добиле и далеку пореални резултати.

Важен сегмент во зачувувањето на грнчарската традиција во Ресен е "Керамичката Колонија", која била основана во 1973 год. и која од тогаш се одржува секоја година. На оваа меѓународна колонија свое учество земаат уметници – керамичари од различни делови во светот кои за времетраењето на колонијата изработувајќи најразлични керамички производи го истакнуваат својот уметнички сензибилитет и својата креативност. За жал иако оваа колонија има ви-

соко реноме во делот на ваквите светски манифестации, до сега скоро никако не успеала да придонесе за зачувувањето и афирмацијата на овој вреден занает. Покрај обидот да се вклучи и последниот ресенски керамичар во работата на колонијата, не наоѓајќи го својот творечки импулс помеѓу таквиот тип на уметници – керамичари, последниот ресенски грнчар (Христо Шулиновски) за жал препуштен самиот на себе, останува надвор од какви и да е иницијативи.

SWOT[17] анализа

Во претходно изложениот материјал покрај главните одлики на грнчарскиот занает во Ресен, изнесени се и некои нови согледувања на состојбата на овој сегмент од нашето културно наследство. Сепак, следејќи ги современите светски трендови неодминлива е потребата да се акцентираат неколку важни моменти и да се изврши попрецизна „SWOT“ анализа.

Со користењето на овој мошне популарен и често применуван метод, всушност се одредувааат и анализираат јаките и слабите внатрешни фактори кои влијаат врз одредената проблематика, но се врши и анализа на надворешните фактори на влијание, односно можностите и заканите.

Силните страни односно внатрешните фактори кои се значајни за опстојувањето и развојот грнчарскиот занает во Ресен се:

- Догогодишната традиција на изработка на керамика, која е присутна во Ресен;
- Квалитетните суровини како еден важен фактор кој влијае врз распространетоста и развојот на керамичките работилници, но и врз високиот квалитет на производите;
- Високо развиени вештини и техника на изработка;
- Диверзификација на производите и нивна современа примена;
- Ниска капитална инвестиција;
- Семеен бизнис.

Слабостите или внатрешните фактори кои вршат силно влијание врз состојбата на овој занает се:

- Загрозеност на занаетот – само уште еден занаетчија кој изработува керамички садови;

- Слаби претприемачки способности на самиот керамичар;
- Слаба промоција на производите;
- Недостаток на информации и способности за обезбедување на финасиски средства од различни фондови;
- Недостаток на соработка со релевантните фактори;
- Затворените граници – Со оглед на сè позасилената промоција на трилатералниот Преспа Парк – единствен од ваков вид на Балканот, како и мноштвото на превземени активности за развој на алтернативниот туризам во регинот на Преспа, затвореният граничен премин Маркова Нога на македонско – грчката граница, влијае директно врз намалената фрекфентност на посетители на регионот.

Можностите кои се појавуваат како надворешни фактори кои на позитивен начин влијаат врз состојбата на керамичкиот занает во Ресен се следните:

- Отворени можности за нова примена на традиционалната керамика;
- Атрактивен туристички регион кој има постојана тендеција на пораст на бројот на посетители;
- Постоењето на светски познатата Керамичка Колонија која директно се потпира врз традицијата на некогашното високоразвиено занаетчиство и која претставува вистинска можност за промоција и негово повторно заживување;
- Потенцијален извор на нови вработувања;
- Развиеноста на електронските комуникации – како можност за обезбедување широки отворени пазари (on line shopping) втемелени врз сè поголемата "зависност" на популацијата да „комуницира" преку електронските медиуми;
- Постоењето на мноштво европски фондови – достапност до финансиски средства кои може да се користат по различни основи, во насока на зачувување на занаетот, како и негов натамошен развој и промоција.

Заканите кои исто така се резултат на надворешното влијание се:

- Исчезнување на грнчарскиот занает;

- Индустриски прозведената керамика како главен конкурент на традиционалната занаетчиска керамика;
- Слаб интерес на младата популација за занаетчиството;
- Современ начин на живот – намалена потреба за традиционална керамика;
- Недоволно заштитеното културно наследство;
- Недоволна јавна поддршка.

Сите овие фактори на различни начини влијаат врз состојбата на занаетчиството во Ресен, но тие се воедно и реален одраз на генералната состојба во која за жал се наоѓаат скоро сите традиционални занаетчиски дејности во Р. Македонија.

Поради овие причини, а со цел да се поведе поголема сметка и да се зачува она што веќе реално се наоѓа на работ на исчезнувањето, неопходно е да се превземат повеќе чекори од кои се разбира секогаш е најтежок оној првиот.

Бележки

[1] Рогановиќ, Трпа, Николов, Гордан, „70 години од истражувањето на Јожеф Обрембски во Македонија", Прилеп 2002 год., стр. 370

[2] Трајчев, Георги, „Преспа", Софија, 1929 год., стр. 10

[3] Сопствени теренски истражувања 2006 год.

[4] Трајчев, Георги, „Преспа", Софија, 1929 год., стр. 10

[5] Кличкова, Вера, „Грнчарството во Македонија", Етнолошки Музеј – Скопје, Скопје 1967 год., стр.1

[6] Савић, М. Миливој, Извештај инспектора Министарства Народне Привреде, „Занати и Индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије", Издања Министарства Народне Привреде, Београд 1914 год., стр. 209

[7] Сопствени теренски истражувања 2008 год.

[8] Освен овој вид на керамика во занаетчиската керамика се вбројувале и предмети кои се изработувале со помош на калапи и кои во суштина имаат кружен пресек. Декоративните производи исто така се вбројуваат во овој вид на керамика

[9] Рогановиќ, Трпа, „Ликовните и естетските особености кај македонската керамика", Зборник Етнологија 2, Музеј на Македонија, Скопје 2002 год., стр. 110

[10] Овој сад за течност е со двоен систем за полнење и празнење и на него најчесто се испишувале шеговити текстови, пораки, спомени и сл.

[11] Рогановиќ, Трпа, „Ликовните и естетските особености кај македонската керамика", Зборник Етнологија 2, Музеј на Македонија, Скопје 2002 год., стр.111

[12] Константинов, Хр. Милош, „Занаети и еснафи во Битола и околијата", Научно Друштво Битола, Битола 1961 год., стр.128

[13] Атанасовски, Зоран, „Папуциите во Скопската чаршија некогаш и денес", Етнолог бр.4-5, Скопје 1994 год., стр.21

[14] Мотивот на грозје или лоза е широко распространет во сите сфери на материјалната култура и како декоративна форма може да се сретне и кај резбата и кај носијата, но и при украсување на различни празнични лебови. Инаку грозјето е во тесна врска со култот на богот Дионис или Бахус, бог на животната сила и плодноста, но и бог на вегетацијата и уживањето.

[15] Ловриќ, Бранка, „Грънчарството днес: традиция и нови форми – сувенири, приложна керамика", Музеят – традиция и съвременност, Международна научна конференция, Габрово 2004 год., Архитектурно – етнографски комплекс „Етър" – Габрово 2005 год., стр. 96 – 100

[16] Колева, Пенка, „Архитектурно – етнографски комплекс „Етър" на 40 години", Музеят – традиция и съвременност, Международна научна конференция, Габрово 2004 год., Архитектурно – етнографски комплекс „Етър" – Габрово 2005 год., стр. 119 -125

[17] SWOT – анализата претставува еден од најчесто употребуваните методи за стратешко планирање и анализа на одредена состојба, како и влијанието кое внатрешните и надворешните фактори го имаат врз состојбата која е предмет на анализа. Овој метод е широко прифатен и применлив во различни истражувања и различни области.

S (strengths) – јаки страни – внатрешни фактори кои влијаат врз состојбата;

W (weaknesses) – слаби страни – внатрешни фактори кои влијаат на состојбата;

O (opportunities) – можности – надворешни фактори кои влијаат врз состојбата;

T (threats) – закани – надворешни фактори кои влијаат врз состојбата.

Библиографија

Атанасовски, Зоран, „Папуџиите во Скопската чаршија некогаш и денес“, Етнолог бр.4-5, Скопје 1994 год.

Кличкова, Вера, „Грнчарството во Македонија“, Етнолошки Музеј – Скопје, Скопје 1967 год.

Колева, Пенка, „Архитектурно – етнографски комплекс „Етър“ на 40 години“, Музеят – традиција и съвременност, Международна научна конференция, Габрово 2004 год., Архитектурно – етнографски комплекс „Етър“ – Габрово 2005 год.

Константинов, Хр. Милош, „Занаети и еснафи во Битола и околијата“, Научно Друштво Битола, Битола 1961 год.

Ловрик, Бранка, „Грънчарството днес: традиция и нови форми – сувенири, приложна керамика“, Музеят – традиция и съвременност, Международна научна конференция, Габрово 2004 год., Архитектурно – етнографски комплекс „Етър“ – Габрово 2005 год.

Рогановиќ, Трпа, Николов, Гордан, „70 години од истражувањето на Јожеф Обрембски во Македонија“, Прилеп 2002 год.

Рогановиќ, Трпа, „Ликовните и естетските особености кај македонската керамика“, Зборник Етнологија 2, Музеј на Македонија, Скопје 2002 год.

Савић, М. Миливој, Извештај инспектора Министарства Народне Привреде, „Занати и Индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије“, Издања Министарства Народне Привреде, Београд 1914 год.

Трайчев, Георги, „Преспа“, Софија, 1929 год., стр. 10.

RESEN'S POTTERY MAKING – TRADITION AND CONTEMPORARY CHANGES

Mery Stoyanova

Resume

The city of Resen is the centre of Prespa Region and it is situated at the south-west part of Macedonia.

Even though we can not be sure when exactly the pottery making tradition in Resen began, we can say that by the end of the XIX and the beginning of the XX century this manufacturing branch reached its peak.

As founders and the most renowned pottery makers in Resen in this period appeared the family of Dorevci that resettled from Meglen to Resen, at the end of the XIX century.

Although the information about other families – pottery makers are lacking, it is known that at the beginning of the XX century there were about 13 manufacturers producing pottery products.

Quality of the raw materials combined with the skills and sensitivity of the masters influenced the high quality of the products that were sold at some of the most selective markets in Bitola, Ohrid, Korce and Florina.

Decoration and style characteristics of the products manufactured in Resen made them highly recognizable and distinguishable ones.

Unfortunately this manufacturing tradition nowadays is far from the sometime renowned pottery making tradition. There is only one pottery maker still working today.

Modernization and globalization processes unfortunately did not pass by this tradition. Many of the products that were once produced lost their function and became unnecessary. Decoration and style characteristic are also changed. Natural colors that were used in the past for the decoration and coloring of the pottery products are left aside and replaced with industrial colors.

But the new challenge that we are facing nowadays is "How to revive this almost lost tradition, preserve its values, and still make it useful and compatible to the present way of life?"

It is possible to do so, if we can raise consciousness of people for the importance of preservation of the traditional values and try to incorporate it to the existing living tradition.

РЕСЕНСКАТА КЕРАМИКА – ТРАДИЦИЯ И СЪВРЕМЕННИ ПРОМЕНИ

Мери Стоянова

Резюме

Гр. Ресен е център на регион Преспа и е разположен в Югозападната част на Македония. Въпреки че не можем да сме сигурни кога точно се поставя началото на грънчарството в гр. Ресен, можем да кажем, че то достига своя връх в края на 19 и началото на 20 в. Като основатели и най-известни грънчари в Ресен от този период се считат семейство Доревци, които се преселват от Мъглен в Ресен в края на 19 в. Въпреки че информацията за други грънчарски фамилии е недостатъчна, известно е, че в началото на 20 в. там е имало около 13 производители на керамика. Качеството на суровините, в съчетание с уменията и чувствителността на майсторите, допринася за високото ниво на изделията, които се продавали на най-големите пазари в Битоля, Охрид, Корча и Лерин. Украсата и стиловите характеристики на изделията, произведени в Ресен са ги направили много разпознаваеми и отличими. За съжаление, днес това производство е далеч от някогашната бележита грънчарска традиция – само един майстор упражнява още този занаят. Процесите на модернизация и глобализация не са подминали и този поминък. Много от изделията, произвеждани някога са загубили функцията си и са станали ненужни. Украсата и стиловите характеристики също са променени. Естествените багрила, използвани в миналото за украса и оцветяване на грънчарските изделия, са изоставени и заменени с индустриални. Днес новото предизвикателство пред нас е „Как да съживим тази почти изгубена традиция, как да съхраним нейната ценност и да я направим приложима и съвместима със съвременния начин на живот". Това е възможно, ако се повиши съзнанието на хората за значимостта от съхраняването на традиционните ценности.

ВЕЛИМИР ЂОРЂЕВИЋ ИЗ ЗАЈЕЧАРА: НАЈПОЗНАТИЈИ ПИРОТСКИ ГРНЧАР[1]

О ГРНЧАРСТВУ НА БАЛКАНУ И ПИРОТСКОМ ГРНЧАРСТВУ

Дејан Крстић, Зајечар Сербия

На Балакану постоје три грнчарске традиције[2], које се шире и у суседним пределима северно од Саве и Дунава, где се мешају са другим, средњеевропским, грнчарским традицијама.

Најстарија традиција, за коју се верује да потиче још из неолита, јесте грнчарија без грнчарског кола. У централним и источним деловима Балканског полуострва жене су без грнчарског кола за потребе својих домаћинстава правиле црепуље, а понегде и вршнике и „топке“ – глинене подметаче за црепуље. Ту и тамо, на овом подручју се израда црепуља без грнчарског кола јавља и као мушки допунски занат уз пољопривреду. (Филиповић 1951, Томић 1965, 39-40, Томић 1982, 13-15 и фотографије у прилогу, Томић 1983, 18-23, 239-241, Ђорђевић 2011, 4-8, Пракса)

На западном делу Балканског полуострва, у динарским крајевима – од западне Србије до Словеније, била је заступљена грнчарија израђена на ручном колу, коју су, такође у оквиру допунског заната уз пољопривреду, израђивали мушкарци. Њу карактеришу посебан материјал, посебан поступак израде, посебне врсте судова (које се користе искључиво за припрему хране), посебне шаре, недостатак украшавања бојама и глазуром. Израђивана је у појединим грнчарским центрима, на пример, у западној Србији то су ужички, новопазарски, пријепољски и коренитски, а на Косову ђаковички центар. Сматра се да ова грнчарија има старословенско порекло. (Томић 1965: 40-42, Томић 1982: 15-19 и фотографије у прилогу, Томић 1983: 24-33, 242-251, Ђорђевић 2011: 8-11, Пракса)

У централним и источним деловима Балканског полуострва, као и у Влашкој низији у Румунији и у Војводини у Србији заступљена је грнчарија на ножном колу, којом се такође баве мушкарци, или као професионалне занатлије или у виду допунског занимања уз пољопривреду. Ова грнчарија, за коју се сматра да има византијско порекло, у односу на друге облике грнчарије на Балкану, највишег је домета. Њу карактеришу посебни материјали, посебни облици, али и стална отвореност за нове облике; карактерише је изузетно велики број врста производа: уз отворене и затворене судове за припремање хране, чување хране, чување и конзумирање пића, још и керамопластика – постојање пластичних украса на овим судовима, а ређе и прављење читавих фигура; карактерише је и украшавање посебним шарама, а и бојама и глазуром. И ову врсту грнчарије карактерише постојање мањих и већих грнчарских центара – у Србији је највећи пиротско-белопаланачки, а појављују се и заплањски, врањско-кумановски и косовско-новопазарски, у Бугарској је велики тројански, а мањи бусински, у Македонији се, уз врањско-кумановски, појављује и вранештички, кичевски, ресенски, скопски и беровски, на Косову, уз косовско-новопазарски, и гњилански, а у Румунији је, на пример, велики грнчарски центар место Хорезо. Производи сваког од ових центара, без обзира на сличности са производима других центара, има своје особености у облицима и декорацијама. Грнчарија у Војводини, поред тога што има елементе балканске грнчарије на ножном колу, била је под великим утицајем западноевропских грнчарских школа, што се одразило на облике и декорисање. (Томић 1965, 42-45; Томић 1982, 19-29 и фотографије у прилогу; Томић 1983, 34-53, 252-334; Ђорђевић 2011, 10-16; Велкова 2012; Николов: прилози 32-28; Съйчевски 1977а; Съйчевски 1977б; Троян 2004, 21-24, 36-38, 51-54; Cocoşul de Huarez 2013: 22-31, Revista turistică Horezu 2013: 22-31, 48-51, 54-57, Пракса)

Међу центрима грнчарства са ножним колом, по географском распрострањењу, броју грнчара, броју врста производа, обиму производње и декоративној надградњи производа, посебно се истиче пиротско-белопаланачки центар. Карактеристика пиротско-белопаланачких мајстора је печалбарство. Долазили су у централну Србију од њеног ослобођења од Турака 1830. године, пре тога ишли су у Цариград и Добруџу, а од 1978. године и у Бугарску и Румунију (било

их је и у Букурешту). Од 1912. године све више се оријентишу према свим деловима Србије и осталим крајевима Југославије – Босни, Славонији, Далмацији, а било је пиротских мајстора и у Црној Гори (Херцег Нови) и Македонији (Скопље). То значи да су они у последња два века били присутни на простору од Словеније до Истамбула и од Букурешта до Херцег Новог на Јадранском мору. У печалбу су одлазили сезонски, с пролећа, а у родни крај се враћали с јесени. Неки, који су имали довољно новца, отварали су своје радионице, а остали су код ових радили као најамници. И шегрти и калфе били су из родног краја. Они који су отварали своје радионице, каткад су се и трајно настањивали у местима рада. Стално тражење тржишта у јакој конкуренцији, довело је до тога да пиротско грнчарство досегне завидне нивое разноврсности, квалитета и декоративности производа, а такође и отворености за нове производе. Мајстори су у свој рад уносили и лични укус, покаткад стварајући сопствени стил, а прилагођавали су и потребама локалних становништава. Добри мајстори били су у Србији, ближе Пироту, где је и тржиште било захтевније, а слабији у Босни и Хрватској где је тржиште било мање захтевно и где је била слабија конкуренција. (Томић 1965, 41; 1982, 22-23; 1983, 38-40; Разговор).

Са леве стране Нишаве, у пиротском пољу, грнчарска пиротска села (са и по 80% мушке популације) су Велики и Мали Суводол, Костур, Расни́ца, Барје-Чифлик, а нешто мањи број грнчара био је и у Понору и Блату. Са десне стране Нишаве, такође у пиротском пољу, грнчарска села су Бери́ловац, Изво́р, Крупац (Крупъц), Мали Јовновац, Велики Јовановац, Јалботин, Чопин Чифлик, Петровац, Сопот, а нешто мањи број грнчара (по око 30% мушке популације) био је и у Чиниглавцима, Сукову и Држини. У пиротским старопланинским селима, у области Висок, такође је било грнчара, али мање, до десетак мајстора у једном селу. Било их је у Засковцима, Лукањи, Ореовици, Темској. Белопаланчани су били слабији мајстори од Пирођанаца. Они су и учили од пиротских мајстора. Бољи су остајали у Белој Паланци, где су имали своје радионице, а они мање добри одлазили су у Босну и Хрватску и тамо отварали своје радионице. (Разговор)

У Зајечару (источна Србија), који после ослобођења од Турака 1833. године постаје административни, просветни, војни и трговачки, па и занатски центар, пиротски грнчари присутни су од половине

XIX века до данас (Љубиновић 1979, 93, 94, 110-111, 134, 170; Попис 1863, 91, 112, 131, 132, 139; Разговор). Зајечар је имао срећу да се у њега 1967. године насели и отвори своју радионицу данас најбољи и најпознатији пиротски грнчар Велимир Ђоровић, у овом граду познат као „Ве́ља Грнча́р".

Велимир Ђорђевић
од рођења до своје грнчарске радионице

Велимир Ђорђевић рођен је 17. септембра 1943. године у Великом Суводолу код Пирота. Велики Суводол је једно од пиротских изразито грнчарских села, у којем се, по његовој слободној процени, и до 80% мушке популације бавило грнчарством[3]. Из грнчарске је породице. Његов деда Миладин Ђорђевић, рођен 1876. године, радио је у разним местима у туђим радионицама, у Неготину (источна Србија), чак и у Букурешту, а од 1910. до почетка Првог балканског рата 1912. године водио је своју радионицу („ра́дњу") у Смедеревској Паланци (централна Србија). Тада је мобилисан у српску војску, а његова супруга Агна је наставила да води радионицу. Био је распоређен за болничара, прошао је оба Балканска рата, али је маја 1914. године, пре почетка Првог светског рата, умро од тифуса. Супруга је радионицу водила још годину дана после његове смрти. Дедина рођена браћа такође су била грнчари (и пољопривредници), али нису имали своје радионице, већ су као мајстори печалбари радили у туђим радионицама. И дедина браћа од стричева, Драгутин и Тодор Ђорђевић, били су грнчари. Имали су своју заједничку радњу у Мачванској Митровици (централна Србија). Други брат од стрица Мита, са својим сином Милом, имао је радионицу у Сремској Митровици (Војводина), коју су касније преузели Мила и његов рођени брат Урош. И дедин брат од другог стрица Сокол Ђорђевић био је грнчар и са својом браћом од стричева имао радионицу у Младеновцу (централна Србија, код Београда). Отац Велимира Ђорђевића, Војислав Ђорђевић, рођен 1914. а умро 2003. године, такође је био грнчар. Учио је код својих стричева и других мајстора. Мењао је мајсторе јер је био несташан. Иако је знао, није радио на точку, радио је у радионицама као помоћни радник, само спољне послове.

Мајка Велимира Ђорђевића, Загорка, у Велики Суводол је удата из, такође изразито грнчарског села, суседног Малог Суводола[4]. Њен ујак је био грнчар и држао радионицу у Лазаревцу (централна Србија, код Београда). Њен стриц такође је био грнчар, као момак је радио у Књажевцу (источна Србија) и тамо се убио због неостварене љубави према некој девојци. Њен теча је такође био грнчар. Он је у својој радионици малтретирао раднике, па Загорка није волела да њена деца уче грнчарски занат (Велимир је имао, поред сестре, још три брата). То није волела и због тога што је њеног рођеног брата, који је такође учио овај занат, мајстор по киши послао на пијацу да продаје производе, где је он покисо, добио запаљење плућа и умро.

Велимир Ђорђевић је као дете, септембра месеца 1957. године, као слуга чувао овце код једног богатијег човека из свог села, званог Слава Цонка, такође грнчара (са братом је имао радионицу у Раброву /североисточна Србија/, обогатили су се, па се он вратио на имање). Пошто је слугу требало да замени на дан вашара, он је дан пре тога са њим пошао са овцама. Тада га је у разговору посаветовао да треба да учи занат, јер ће у противном целог живота чувати овце. Тако је Велимир почео да размишља о занату. Сутрадан је на вашару гледао мајсторе – ковače, пинтере и друге – питао их да учи занат. Сви су га питали да ли је завршио основну школу, а када би одговорио да није, рекли би му да код њих не може да учи. После пет-шест месеци, пошто су од јануара до половине марта сви мајстори грнчари, где год радили, долазили у родни крај да погоде раднике за следећу годину (мајсторе, калфе и шегрте), дошао је и Велимиров ујак, мајчин брат од тетке, Теофило Стојановић из Малог Суводола, који је имао грнчарску радионицу у Смедеревској Паланци (централна Србија). Дошао је код Велимировог оца и питао га да ли би хтео да неко од његове деце пође са њим као шегрт. Пошто је најстарији брат већ у Нишу учио за металостругара, други брат већ у селу учио за поткивача (што касније није завршио), а најмлађи брат био још мали (касније је и он покушао да научи грнчарски занат али није успео), Велимир је одлучио да пође. Отишао је у Смедеревску Паланку 22. јануара 1958. године, са 14 година живота.

Теофило Стојановић био је добар мајстор, а такође и његова браћа. Пре Другог светског рата имао је своју грнчарску радионицу у Жупањи у Хрватској, али је одатле побегао пред почетак рата. За

време Другог светског рата бугарске власти, које су биле у пиротском крају, радно су га мобилисале и распоредиле у неку грнчарску радионицу у Пазарџику у Бугарској, где је радио за плату. Његов брат, веома добар мајстор, који је такође мобилисан и распоређен на рад у пазарџичком крају, после рата није се вратио кући. Остао је у неком селу код Пазарџика, где се оженио и засновао породицу (последњи пут је у Србију, у родни крај, дошао 1960. године, и тада се видео са родбином).

Пошто је Велимир у Смедеревску Паланку отишао у току зиме, када не може да се ради у радионици, мајстор је шегртима, да не би седели беспослени („да не прође дан бадава, да се зарадú за леб"), дао да у кухињи раде пиштаљке и друге мале предмете. То су били први грнчарски производи Велимира Ђорђевића.

Велимир Ђорђевић је Смедеревској Паланци био четири године и ту научио занат. Теофило Стојановић је био добар мајстор. Али, био је и веома строг. Није тукао шегрте (што су неки други мајстори чинили), али их је доста грдио. Велимир каже да томе није придавао пажњу, понашао се као да грдње не чује. Био је заинтересован, трудио се да сваког дана нешто направи. Гледао је како мајстор ради, а кад мајстора нема покушавао је сам да направи. Мајстор му је показивао како се при раду држе руке, али није дозвољавао да губи време покушавајући, него га је само упућивао да гледа како он ради. Грнчарске радионице су зими углавном имале паузу, али ово је била једна од ретких која је радила и зими, јер је за то имала услове. У току зиме је Велимир ишао на пијацу да продаје производе, јер је учење продаје (како да прода и како да се понаша приликом продаје) саставни део учења заната.

Најбитније је у учењу израде предмета, за почетак, да се глина центрира, па затим „отварање", затим „подизање", затим „бочење", а на крају затварање посуде („центрирање и отварање кад се савлáда, после иде лакше"). Ко савлада затварање посуде, он је већ мајстор. Најтежи суд за израду, врхунац мајсторлука, јесте „кондир", јер поред других детаља, он има и постоље („са високо дно"). Има грнчара који нису знали да ураде кондир. Неки су могли да ураде једноставнији затворени суд – „тестију", али нису могли да га раде брзо, у норми. Ти слабији мајстори су ишли на рад у Босну или Хрватску, у крајеве у којима се ови компликованији производи нису тражили. Израз

мајсторства су и већи ћупови – „кушаклúје“, који до 25 литара иду из једног комада, а већи, они од 50 до 100 литара (прављени су и од 150 литара), праве се тако што се направи доњи део, па се на њега додају други делови (ћуп од 150 литара прави се из четири-пет делова).

У Смедеревској Паланци Велимир Ђорђевић је уписао средњу школу ученика у привреди. Ишао је и на занат и у школу. Тада су мајстори занатлије били укључени у систем школства – код мајстора се учио занат, а у школи се стицало ванзанатско знање. Али он није имао завршену осмогодишњу школу, па није имао потребно знање из математике и српског језика. Било је потребно да учи, али мајстор му је скретао пажњу на занат а не на школу. Говорио је: „Неће нико сутра да те пита шта знаш, него шта знаш да направиш“. Велимир другу годину средње школе није положио. Хтео је због тога да напусти занат и да се врати кући, јер је мислио да без сведочанства неће моћи да отвори своју радионицу или да ради у фабрици. Али мајстор га је спречио, рекао је: „Мораш да останеш да радиш… Не треба теби школа, теби треба занат“. Велимир му је тада био једини ученик. Било је и других, који су долазили на занат, али су остајали само по пар месеци. Грнчарство је већ било занат у опадању, сматрало се занатом нижег ранга, па је заинтересованих за његово учење било све мање. У то време ценио се рад, а Велимир је био добар радник. Због тога се мајстор трудио да га задржи. Морали су да буду поштени и мајстор и радник, и морало је да се стекне поверење у раду. Било је и преваранта, али они су могли само једном да преваре. Тако је Велимир код Теофила остао још две године. Пошто је школу напустио, изгубио је право да учи занат, па су читаве две године, пошто су рођаци, инспекцијама говорили да је у гостима и да само тренутно помаже у радионици.

Од друге године мајстор је Велимиру почео да даје џепарац од 1.500 динара месечно. Од тренутка кад је напустио школу, у трећој години, почео је да му даје и плату од 8.000 динара месечно (Велимиров брат је у исто време у Пироту за исту плату радио као наставник у школи). Међутим, пошто је правило да грнчарски радник не може да има свој новац код себе јер ради са газдиним новцем (ако би имао новац у џепу, то би значило да је украо од газде), мајстор му је његов новац давао по потреби, када затражи, а о томе водио уредну евиденцију у посебној књизи. После, на пример, излазака у град или одласка

у куповину, мајстору је испостављао рачун о потрошеном новцу и враћао му свој непоторшени новац.

Године 1962. због веће плате, а и због жеље за даљим усавршавањем, Велимир Ђорђевић одлази у Херцег Нови (Црна Гора, Јадранско приморје), да као радник ради у грнчарској радионици Момчила Стаменковића из Малог Суводола. Он је Велимиру понудио плату од 15.000 динара месечно. Међутим, Велимир се после одласка разочарао, јер је Момчило Стаменковић био слабији мајстор од којег није имао шта да научи. У Херцег Новом су се, због великог а мање захтевног тржишта, радили само једноставни предмети, највише саксије (мада међу њима и јако велике, па и ћупови који су продавани као саксије). Рађено је и нешто мало тестија, 150-200 у сезони, и чинија („панице"), око 1000 у сезони. Чиније, чак, нису ни шаране класично, већ једноставнијом техником – „прскањем". Тестије и чиније су се продавале само на пијаци у Улцињу, међу албанским становништвом, а на пијацама у Херцег Новом, Котору, Перасту, Тивту, Будви, Требињу, Цавтату и Дубровнику само саксије. У свим овим градовима Велимир је радио и на продаји робе. У Дубровник (Хрватска, Далмација) се ишло средом и суботом, а у Требиње (Босна и Херцеговина) само суботом. Газда је својим камионом са робом одлазио у Цавтат (Хрватска), остављао на пијаци део робе са једним радником, део робе је потом остављао у Дубровнику са другим радником, а он је са преосталом робом одлазио у Требиње. По завршетку пијачног дана, враћао се истим путем и покупљао раднике и преосталу робу. У друга места ишло се на по 15 дана. Радило се сваки дан, а на дан када се продаје, није се радило на производњи. Иначе, радило се од 5 ујутро до 5 сати поподне, са паузом – после ручка се око подне ишло на плажу. Позитивно је било то што је као радник био унајмљен и један добар мајстор, Раде Милошевић, такође из Великог Суводола, па су он и Велимир радили заједно. У Херцег Новом је Велимир Ђорђевић радио од 15. марта до новембра 1962. године. Одлучио је, пошто су се ту радиле само саксије, да промени радионицу.

При одласку кући, из Херцег Новог Велимир је свратио у Смедеревску Паанку код мајстора Теофила. Он га је замолио да остане недељу дана и да му помогне у раду. После недељу дана га је замолио да остане још мало, тако да је ту остао од новембра до јануара 1963. године. Вратио се у село на 10 дана, па опет у Смедеревску Палан-

ку до 15. марта, иако зими грнчари добијају мању плату. Код куће се нашао са мајстором Војом Живковићем из Малог Суводола и за следећу сезону договорио да ради у његовој грнчарској радионици у Ђакову у Славонији у Хрватској. Добио је плату 25.000 динара месечно, али пошто његов брат пошао да помаже као ученик, он се у корист брата одрекао 2.000 динара (мада брат касније није научио занат). У Ђакову је такође остао једну сезону, од марта до октобра месеца. У овом месту је имао непријатности са локалним момцима Хрватима који су били националистички настројени према Србима. Тамо, као и у Херцег Новом, није било професионалног изазова, јер су се такође радиле само саксије и други једноставнији судови. При повратку свратио је у Сремску Митровицу код деде мајкиног тече, да види да ли има посла. Међутим, само дан пре тога је у ову радионицу дошао радник из завичаја и потребе за радником није било. Опет је свратио у Смедеревску Паланку код мајстора Теофила, коме је радник био добродошао. Ту је остао целу зиму 1963/64. године. У овој радионици радило се озбиљно, радили су се бардаци, тестије и други судови тежи за израду.

Приликом боравка код куће у току зиме 1964. године, срео се са мајстором Обрадом Ђорђевићем из Малог Суводола, који је држао радионицу у Обреновцу код Београда и договорио се с њим да код њега ради у току следеће сезоне. Мајстори су у току зиме долазили и распитивали се ко, како и шта ради и према томе нудили плату – за следећу сезону Велимир је добио плату 30.000 динара месечно. Обрад Ђорђевић је био, како се међу грнчарима каже, „приучени мајстор", али је био један од ретких који је радио сувенире од гипса. Савлађивање ове технике било је мотив Велимиру да оде у његову радионицу. Отишао је да види како се лију калупи од гипса, али мајстор је са својом браћом предмете од гипса радио у посебној просторији и радницима није дозвољавао да виде овај поступак. Велимир је, са другим радницима, опет радио саксије и понеку вазу. У овој радионици је био од марта до септембра месеца, када је отишао у Тузлу (Босна и Херцеговина) на одслужење војног рока.

У Тузли је било грнчара из околине Беле Паланке, а било их је и у оближњем Добоју. Петком се одржавала пијаца и Велимир је добио дозволу да излази петком и да их обилази. Мајстори су му нудили да недељом одлази у радионицу и ради код њих, али он то није смео

да прихвати, јер је тако нешто војницима било забрањено. У то време донешена је одлука да сви који то желе, без обзира на школску спрему, могу пред комисијом да полажу за звање грнчара. Када је дошао кући на одсуство, Велимир се у Пироту пријавио за полагање. Према правилима, требало је да ради два дана код неког мајстора грнчара, да мајстор види шта зна, да други мајстор, из друге радионице, такође прати његов рад, а онда комисија састављена од ова два мајстора и неких инжењера који немају везе са грнчарством, да донесе одлуку. Он је одрадио два дана, а кад је требало комисија да одлучи, један мајстор није дошао и он диплому није добио. До одслужења војног рока размишљао је и о томе да се, као и многи грнчари, запосли у некој фабрици. Међутим, као човек са веома израженом индивидуалношћу, личним поносом и слободоумношћу, у војсци је имао проблема, јер није могао да прихвати нелогичности и наредбе неутемељене у логици. Тада је, како каже, „схватио шта је колектив", да то њему неодговара и одлучио да буде сам свој газда, односно да отвори своју радионицу.

Само неколико дана после одслужења војног рока, марта 1966. године (војни рок је служио 18 месеци), Велимир је у Пироту поново полагао и положио за мајстора грнчара. Добио је диплому, са којом је имао права не само да легално ради, већ и да отвори своју радионицу. Да би неко био мајстор грнчар морао је да савлада све поступке које подразумева овај занат. Основни радни поступци пиротског грнчарског заната су: 1. припрема глине, 2. припрема боје и глазуре, 3. израда предмета, 4. сушење предмета, 5. печење предмета 6. украшавање предмета, 7. продаја предмета. Грнчари израђују три врсте производа: 1. „отворене" посуде, 2. „затворене" посуде, 3. фигуре израђене без грнчарског кола. Некада је само мањи број добрих мајстора радио затворене посуде и они су били боље плаћени, а остали су радили само отворене. Затворена посуда представља врхунац грнчарског умећа и знања. Нико није могао да полаже занат док не направи „кондир" (суд са постољем за ракију), „тестију" (суд за воду) и „кушаклúју" (велики ћуп који се прави из неколко делова). Сви мајстори су долазили до ових облика, али нису сви могли да стекну рутину и да их раде у норми, што је у грнчарском занату било веома важно. Да би се постигла рутинска израда ових судова у норми, било је потребно седам година учења и рада.

Одмах после стицања звања мајстора грнчара, марта месеца 1966. године, Велимир поново одлази у Обреновац у радионицу Обрада Ђорђевића, али сада, са мајсторском дипломом, за плату од 70.000 месечно и као пријављен радник, са здравственим и пензијским осигурањем. У Обреновцу је опет радио углавном саксије. Тамо је те године био још један радник са којим се није слагао. Велимир је био отворен према газди, волео је да одради посао, а онда да слободно време троши на провод. Овај други радник је, пак, мешетарио, био лицемеран, није поштовао норму, правио смицалице. Због тога су почели неспоразуми и између Велимира и газде. Када је једном приликом Велимир рекао да ће отворити своју радионицу, газда и овај радник су га изчикавали.

За време боравка у Обреновцу, узимао је слободне дане и, без знања мајстора, обилазио разне градове, Ваљево, Сремску Митровицу… да би видео где може да отвори своју радионицу. Његов брат од рођеног ујака, Данило Џунић, који је имао радионицу у Босанској Костајници (Босна и Херцеговина), преко пута Сиска (Хрватска) у односу на реку Саву, и који је радио на босанској а продавао углавном на хрватској страни, планирао је да престане да ради као грнчар и понудио му да му продајом уступи радионицу. Велимир је отишао у Босанску Костајницу. Власница локала који је издала за радионицу, имала је братаницу и наумила је да је уда за Велимира, а да им после тога остави кућу и локал. Велимир је планирао да прихвати ову понуду, али Данило Џунић је имао ортака који је хтео да наредне сезоне раде као три ортака, па тек на крају радне сезоне, у новембру, да му продајом уступе радионицу. Велимир је ову понуду одбио и тражио да му продају одмах, са образложењем да не жели да ради целу сезону па да му потом продају његову робу. Убеђивали су га да је то добро због тога што ће му тако уходати тржиште, али он није прихватио и договор није постигнут. Размишљао је и да радионицу отвори у Смедереву (централна Србија). Општина Смедерево је била расписала конкурс, по којем је грнчару који дође у ову општину, била спремна да дâ бесплатно земљиште за кућу и радионицу. Али, пре њега се на конкурс јавио пиротски грнчар из села Петровца. И да се одлучио у ову општину да оде и ван конкурса, ту је већ доласком овог грнчара направљена конкуренција.

После одласка из Обреновца Велимир Ђорђевић је дошао у Зајечар, да обиђе свог рођеног брата који се ту са породицом раније насе-

лио, а уједно и да сагледа могућност отварања своје радионице у овом крају. Иначе, први пут је у Зајечар код брата дошао септембра 1964. године, да га обиђе (он је већ радио у Заводу за социјално осигурање, где је остао до пензије). И када је изашао из војске, Велимир је прво на неколико дана дошао код брата у Зајечар, па онда отшао кући, а из куће у Обреновац. Ово му је, дакле, био трећи долазак у Зајечар. Имао је намеру да ради отварања радње обиђе и оближњи Бор. У Зајечару је обилазио неке локале, али тешко је било да се нађу, јер закуподавци нису пристајали да се на њиховом поседу прави грнчарска пећ. Онда је отишао на зајечарску пијацу да види да ли има грнчара, шта и како раде и шта продају (јер грнчар, у то време, где год оде, обиђе пијацу да би видео грнчаре и њихове производе). Ту је пришао мајстору Драгољубу Манчићу, пореклом из Нове Мале, приградског насеља Пирота. Погледао је предмете и питао за цену неке вазе. Драгољуб Манчић је према приступу предметима, а и по лику, јер Велимир веома личи на брата, кога су већ знали у Зајечару, схватио о коме се ради и шаљиво одговорио да мајсторима продаје по једној цени а муштеријама по другој. Питао је Велимира шта и како ради. У то време вазе су биле актуелне, а већ се међу мајсторима прочуло да их Велимир добро ради. Драгољуб Манчић, иако добар мајстор, још увек их није радио, држао се традиционалних форми, па је понудио Велимира да ради код њега. Велимир је одговорио: „Па, нећу ја да радим код вас па да ме ви конкуришете са своју радњу. Ја сам овде дошо да отворим своју радњу“. Драгољуб Манчић је онда Велимиру понудио да му прода своју радионицу, јер је он, због професионалне болести, олова у крви, већ планирао да иде у пензију. Изгледа да је он већ био и чуо да Велимир тражи место за радионицу, па је био и спреман да у овом сусрету дâ овакву понуду. Велимиру је један закуподавац већ био обећао простор, али то место је било удаљено од пијаце. Куповина Манчићеве, као и сваке друге, грнчарске радионице значила је само куповину алата и преостале робе, али и преузимања закупа простора, а она је већ била разрађена и била је близу пијаце, што је важно за пласирање производа. Тако је Велимир Ђорђевић у Зајечару, за 650.000 динара, купио радионицу грнчара Драгољуба Манчића. После продаје Драгољуб Манчић није успео да оствари пензију, па је Велимиру понудио да буду ортаци, али Велимир на то није пристао. Онда је Манчић отворио своју радионицу на другом месту у граду.

Велимир је почео да ради у својој радионици у Зајечару, у улици Црноречкој, од фебруара, званично од 1. марта, 1967. године. По отварању његов отац је помагао у радионици, али је у селу имао обавезе око имања и морао је да се врати. У слободно време помагао је брат. Али грнчарска радионица не може да постоји само са једним стално присутним човеком. Велимир је решио да се ожени, што је и учинио 20. маја исте године. Своју супругу Славку, рођену такође 1943. године, пре тога је упознао на вашару у Пироту. Зближили су се и договорили се да се венчају. Она је такође из Великог Суводола, познавао је њене родитеље и знао је од које је и какве фамилије, на шта се тада обраћала пажња. Почели су да раде заједно. Било је важно то што је она прихватила да буде жена грнчара и да се са њим бави овим послом. Већ 1968. године добили су ћерку Слађану.

Место радионице у Црноречкој улици за обављање заната било је веома повољно због близине пијаце. Међутим, ту је било веома неповољно за становнање, стамбени простор је био веома мали. Уз то, власник објекта стално је повећавао киријy. Онда су Велимир и његов брат 1969. године заједнички купили кућу на периферији, у Гојковој улици. Велимиров кум, грнчар, радио је у радионици грнчара Јонића, чуо је да се преко пута радионице продаје кућа и обавестио Велимира и његовог брата. Тако су они купили кућу преко пута Јонића, који су ту дошли још пре Другог светског рата из пиротског села Трњана. Овде су Велимир и његов брат становнали са својим породицама, а радионца је и даље била у улици Црноречкој. Године 1974. брат је добио стан и са породицом се иселио, па је Велимир у кућу преселио и радионицу. Ту је, у доста лошим условима, али без газди и кирија, свој на своме, радио до 1984. године. Године 1977. купио је плац недалеко од своје куће, у улици Албанске споменице, ту је направио кућу и 1984. године у њој са породицом почео да живи и ради. У оквиру куће је специјално направљена радионица, а такође и продајна галерија сопствених производа. Ту је са породицом и данас.

У међувремену занат је научио и син Томислав, рођен 1977. године, тако да данас раде заједно и данас се, пошто је Велимир од 2005. године пензионер, радионица води на њега. Томислав, иначе, није показивао превелики интерес за грнчарски занат, али је својевремено један дечак из Ниша долазио код Велимира да учи занат и он је, дружећи се са њим, понешто научио. А онда је у време рата са Хрват-

ском 1995. године Велимир био мобилисан и био послат три месеца у Срем, на границу са Хрватском. Тада је било неких поруџбина и син је силом прилика почео да ради, па се касније, мало по мало, усавршио. Велимир каже да Томислав може да уради све што и он. Међутим, притиснут породичним потребама, Томислав занат од којег живе гледа углавном кроз материјалну призму. Био је задовољан до 2003. године, јер је до тада продаја ишла добро. Пошто од тада нема довољно продаје, он није задовољан својим позивом. Велимир каже: „Ја радим што волим а он ради што мора".

Предмете је Велимир Ђорђевић одувек продавао пре свега у својој радионици. У својој кући има лепо уређену продајну галерију, у коју уводи све оне који дођу са намером да купе неки предмет. Доста предмета он и његов син раде и по поруџбини, за „етно" ресторане и сувенирнице. До 1990. године он и његова супруга су редовно излазили на зајечарску пијацу, где су имали своје место. А онда се појавила бувља пијаца и пребацили су их на њу. Ту је продаја ишла лоше, а није било ни услова за одлагање робе (није могуће да се сваки дан роба вози и одвози са пијаце), па су од држања тезге на пијаци одустали. До 80-тих година XX века он је са супругом робу износио и на вашаре у Зајечару, Књажевцу, Бољевцу и Неготину (источна Србија). Онда је промет почео да опада, али се смањио и број грнчарских радионица у Србији, па су почели да иду и на вашаре у централну Србију – у Параћин, Ћуприју, Смедеревску Паланку, Смедерево, Тополу, и у североисточну Србију – у Голубац, Велико Градиште, Кучево. У последње време, они поново смањују број вашара на којима нуде своју робу – иду само у Неготин (источна Србија), Ћуприју (централна Србија) и Жагубицу (североисточна Србија). То је зато што су се као конкуренција појавили препродавци, који иду са вашара на вашар и рентабилнији су, а и раније стигну и заузму добра места. На вашарима су данас и велике таксе. Због великих такси и нелојалне конкуренције више не излазе ни на зајечарски вашар (на овом вашару уназад неколико година може да се нађе мање квалитетна грнчарија једног пиротског и једног кумановског мајстора).

Велимир Ђоређевић је и данас, са 71 годином живота, сваки дан у грнчарској радионици пуно радно време и више. Ради са пуним жаром. Каже да се не осећа добро кад се одвоји од радионице и да га рад одржава виталним.

Велимир Ђорђевић као уметник

Пиротско грнчарство подразумева велики степен декоративности. Поред тога што имају веома складне облике, производи су и додатно украшавани. Начини украшавања су: 1. „шарање“, 2. пластични украси, 3. бојење и 4. глазирање.

„Шарање“ судова врши се извођењем линијских украса бојама или зграфито техником, коју су пиротски грнчари називали „гребање“. „Гребање“ се вршило неким оштрим предметом преко обојеног предмета, а за то је веома погодан метални новчић. За „шарање“ бојама коришћена је алатка „будýче“ – говеђи рог са отвором на врху, у који се убаци врх гушчијег пера. У рог се сипа маса, или „белúло“, бела боја од растворене беле глине, или „грунт“, црна боја направљана од мангана, и њима се шара. Једна од најкарактеристичнијих шара јесте спирала, а ту су и разне линије, цик-цак линије, кругови, цветови, листићи, гранчице и други облици. Кружне линије и спирале изводе се тако што се на точку направи приручни калуп од једног комада глине, предмет стави на калуп тако да му бок буде окренут на горе и шарају док се точак окреће. Иако постоје карактеристичне шаре пиротске грнчарије, оне, по речима Велимира Ђорђевића, немају посебне називе, терминологија за њих није посебно развијена.

Украшавање предмета пластичним украсима звало се „ћúтење“, а овако украшена грнчарија „ћúтено“. Ову врсту украшавања радили су искључиво мајстори (не и калфе и шегрти) и она зависи од њиховог интересовања, воље и маште. Грнчарија се на овај начин украшавала пошто се основни облик суда просуши један дан. И за ову врсту украшавања, по речима Велимира Ђорђевића, нема много термина. Користио се термин „розета“ за карактеристичну розету, а термин „лист“ за листиће који су се правили у калупима и лепили на суд. Усукана (уваљана) глина у виду канапа, којом се праве шаре на суду, зове се „сукáр“. На судове су се стављале и зооморфне и антропоморфне фигурице, које су се правиле вајањем „из руку“ или из калупа од гипса. Грнчари сами извајају фигурицу и од ње направе калуп од гипса. Из једног калупа може да се извуче велики број комада.

За украшавање предмета коришћене су и боје, и то црна, која је добијана од мангана, зелена, која је добијана од бакра, жута, добијана од хром-халијума, која је купована у продавници, црвена, коју су на-

зивали „црвúлка“ и која је добијана од црвене земље иловаче, и бела боја, која је називана „белúло“ и која је добијана од беле каолинске глине. За бојење може да се користи и плави камен, али он даје нежну зелену боју, која вуче на плаво, и теже се постиже жељени ефекат. Плави камен прави кашасту глазуру у коју мора да се сипа више воде, па се она зато ослаби, „отањи“, и не даје јаку нијансу. За бојење може да се користи и кобалт, који је могао да се купи и који даје плаву боју. Међутим, ову боју пиротски грнчари нису користили, јер су је сматрали бојом жалости, симболом смрти (мртвачки ковчег је у пиротском крају фарбан плавом бојом, а плава су била и слова на гробном крсту). Кад је неко и хтео да употреби ову боју, говорили су му: „Немој ту мртву боју да стављаш“. Према Велимировим речима, ова боја и не даје жељени естетски ефекат.

Зелена и жута боја увек су мешале са белом бојом – „белилом“, која је за њих коришћена као подлога. Подлога за црну боју је пак била црвена боја – „црвúлка“ (може и бела, али се добија крем нијанса која није пожељна). Жута боја је коришћена искључиво за глазуру, а остале су коришћене и за извођење шара.

Најједноставнија техника бојења је такозвано „прскање“ – предмет се једноставно напрска разним бојама, али постоји и „прскање“ глазуром, које даје другачији ефекат. Било је и разних других техника, а једна од њих је такозвано „пердашење“, када се на бок суда кутлачом сипа „белило“ тако да се слије до дна суда, а између остаје изворна црвена боја суда. Друга врста шарања је такозвано „извóжење“, које се састоји од два поступка, која се зову „спуштање“ и „извлачење“. Док се суд окреће, по његовом ободу се ставља једна по једна боја, на пример, бела, па црна, па црвена, па зелена, и оне се сливају низ стране суда. То је „спуштање“. Затим се на појединим деловима гранчицом метле или, још боље, коњском длаком везаном на мало парче дрвета, боја повлачи на горе, што се зове „извлачење“. Постоји и извођење шара разним бојама (бела, црвена, зелена…) четкицом или прстом на једнобојним, већ глазираним, судовима. На пример, шарање црних кондира за ракију у Зајечар је донео Велимир Ђорећевић, а онда су почели да га примењују и други грнчари. Он је овај начин шарања научио у Смедеревској Паланци.

Глазура, која даје ефекат стаклене облоге, ради се тако што се у оловни прах сипа вода и стави кварцни песак, на један килограм 250

до 300 грама, то се меље и уједини. У овај материјал суд се потопи или се она на њега сипа кашиком, а затим иде на печење. Глазирање је вршено због естетике и привлачења купаца (на шта је нагонила конкуренција), али раније се глазирало танким слојем (не стаклени зид на суду) да не би дошло до њеног пуцања и љускања. Када се предмет глазира у боји, материјал за одређену боју – „грунт" за црну, бакар за зелену или хром-халијум за жуту – растопи се у води и сипа у глазуру.

Пиротско грнчарство, осим пластичних украса за судове, познаје и израду фигура без грнчарског кола, вајањем глине. Њих су радили само изузетни појединци, мајстори који су имали јаку вољу, таленат и жељу за постигнућем. Оне су излазиле из малог броја радионица: у Шумадији (централна Србија), околини Пожаревца (централна Србија), Жагубици (североисточна Србија), око Књажевца (источна Србија), а данас их ради и Велимир Ђорђевић. Рађене су по поруџбини, а, као и друге специјално украшаване предмете, мајстори су их радили и за себе, за своју душу. Приликом доласка кући са печалбе доносили су их да се својима похвале својим умећем, да покажу какви су мајстори. Рађене су фигуре животиња: овна, коња, вола, овце, а рађене су и људске фигуре, посебно војници. Овакве предмете су наручивали они који су се посебно бавили узгојем појединих животиња или су били ратници и везани за своју ратничку прошлост. Фигуре су стављане на куће или капије.

Дакле, пиротско грнчарство веома је орјентисано на декорацију предмета и има доста инструмената за њено постизање. Стална конкуренција и борба за тржиште међу пиротским грнчарима донела је, с једне стране, ово посвећивање пажње естетици производа, а с друге стране отвореност за иновације и надоградњу. Ове карактеристике пиротског грнчарства, Велимиру Ђорђевићу, веома добром мајстору, који носи у себи и уметничку црту, дале су могућност да из света занатства дубоко закорачи и у свет уметности. Реч је о изузетно добром мајстору грнчару који је, с једне стране, некомпромисно сачувао занатска достигнућа пиротског грнчарства, а с друге стране, своје умеће и уметнички надградио, чувајући нит традиције и у њој налазећи инспирацију. Из његове грнчарске радионице излазе и занатски предмети изузетног квалитета и оригинални примерци наивне уметности.

Још као ученик у Смедеревској Паланци Велимир Ђорђевић је радио декоративне фигурице од глине – коњића, лава и друге. За време рада у Херцег Новом (Црна Гора, Јадранско приморје) упознао је неког Руса, Бориса Верига, вајара који је предавао на одсеку керамике у средњој уметничкој школи у овом граду и у њему био познат. Он је долазио у грнчарску радионицу, а и Велимир је одлазио код њега у школу. Тамо је у витринама видео шта у школи раде и себи рекао: „Боже, па ови су почетници". Тако се заинтересовао и за уметничку страну керамике, то је остало као неки печат. Када је после одслужења војног рока, 1966. године радио у Обреновцу, Велимир је одлазио у Београд. Тада је у излогу Етнографског музеја, не знајући о којој институцији је реч, виђао лепе, веома декоративне, примерке пиротске грнчарије. То су били предмети из колекције овог музеја, а поставка у излогу је с времена на време мењана. И то је остајало као неки печат у смислу уметничке грнчарије. За време рада у Обреновцу, у радионицу је долазио један архитекта, који је волео грнчарију. Он је од уредника зајечарског часописа „Развитак" Томислава Мијовића добио број овог часописа у којем су илустрација били управо комади пиротске грнчарије из збирке Етнографског музеја у Београду. Овај број „Развитка" је донео у радионицу и питао: „Јел ви знате овако нешто да урадите?", а Велимир је одговорио: „Ја сам то видео у Београду". Архитекта му је објаснио да је реч о збирци Етнографског музеја у Београду.

Кад је дошао у Зајечар, Велимир је правио и разне фигурице. Код њега је дошла и неке предмете купила Кармен Мијовић, супруга Томислава Мијовића, уредника часописа „Развитак", који је већ имао збирку грнчарије и на пиротску грнчарију, кроз свој часопис, обратио пажњу културне јавности. Касније је Томислав Мијовић за своју збирку, поједине предмете и наручујући, више пута откупљивао. Упознали су се и спријатељили. Томислав Мијовић је у неколико бројева „Развитка" у то време објавио неколико радова Велимира Ђорђевића. Године 1967, као и касније, 1970. године, у Зајечар је на теренска истраживања дошла Персида Томић, кустоскиња Етнографског музеја из Београда, која се, између осталог, бавила и грнчаријом. Она је од Велимира Ђорђевића откупила неке предмете за збирку овог музеја. Његови предмети су још увек били занатски, али су већ имали и уметничку црту.

Године 1968, јуна месеца, кроз Зајечар је прошао караван сликара и посетио и радионицу Велимира Ђорђевића. Њих је довео неготински сликар Радислав Тркуља, који је код Томислава Мијовића видео његове радове. Међу сликарима је била и Даница Антић, сликарка из Београда. Њен кум, архитекта Александар Томашевић из Београда, имао је у то време добру колекцију занатске грнчарије. Даница је била позитивно изненађена оним што Велимир ради. Позвала га је да учествује на Првом југословенском тријеналу керамике у Суботици. У септембру 1968. поново га је посетила Персида Томић и такође му препоручила да учествује на овој манифестацији. Како каже, за њега је реч „тријенале" била потпуно непозната и страна. Конкурс је већ био завршен, али директор Тријенала, сликар Габор Силађи, био је пријатељ Данице Антић и на њену препоруку је пристао да прими радове. У то време су се телефонски разговори заказивали у пошти, она је заказала разговор, позвала Велимира и рекла му да радове одмах пошаље, да радови неће ући у каталог, али је добро што ће он ипак бити присутан на изложби. Послао је радове. После краћег времена један зајечарски песник је дошао код њега у радионицу и рекао му да је у листу „Политика" прочитао да је на Тријеналу добио прву награду у секцији грнчара, што он испрва није могао да верује (до тада је награде везано за грнчарство увек добијао Милован Стојановић Мис, познати грнчар из Врњачке бање, пореклом из Бериловца код Пирота[5]). Од тада почиње уметнички живот Велимира Ђорђевића, који се одвијао паралелено са занатским. Од тада, како каже, „почиње озбиљно да ради", са јасним усмерењем и на уметнички израз. Одмах после Тријенала Радислав Тркуља му је понудио да направе заједничку изложбу, која је крајем 1968. године реализована у Бору, а почетком следеће, 1969, године у Народном музеју у Зајечару. Године 1969. реализовао је и своју прву самосталну изложбу, у Неготину, у оквиру манифестације „Мокрањчеви дани".

Од тада се изложбе Велимира Ђорђевића, самосталне и групне, ређају скоро сваке године, а штампа почиње да пише о његовом уметничком раду. Самостално је излагао: 1969. године у Неготину (у оквиру манифестације „Мокрањчеви дани"); 1970. у Јагодини (Галерија самоуке ликовне уметности); 1971. у Зајечару (Народни музеј); 1972. такође у Зајечару (Народни музеј); 1973. у Аранђеловцу (у оквиру манифестације „Свет керамике"); 1974. такође у Аранђеловцу („Свет

керамике“), а и у Хрватској у Дубровнику (Галерија „Себастијан“) и Цавтату (Хотел „Кроација“); 1975. такође у Аранђеловцу („Свет керамике“) и у Зајечару (Радул-бегов конак); 1979. у Београду (Етнографски музеј); 1986. у Салашу код Зајечара (Дом културе), Зајечару (Народни музеј), Нишу (Галерија „Арс“) и Видину у Бугарској (Галерија „Никола Петров“); 1988. у Новом Саду (Сајам грађевинске и декоративне керамике); 1989. у Јагодини (Музеј наивне уметности); 1990. у Сирогојну (Музеј „Старо село“), Београду (Мала галерија „Сингидунум“) и Бору (у оквиру манифестације Борски сусрети балканских књижевника); 1991. у Зајечару (Радул-бегов конак) и Неготину („Мокрањчеви дани“); 1992. у Зајечару (Радул-бегов конак) и Пироту (Музеј Понишавља); 1999. у Зајечару (Радул-бегов конак); 2003. у Зајечару (Народни музеј) и Пироту (Музеј Понишавља); 2004. у Власотинцу (Културни центар), Владичином Хану (Центар културе) и Лесковцу (Дом културе); 2011. у Зајечару (Народни музеј); 2012. у Суботици (Мађарски фолклорни центар у Војводини); 2013. такође у Зајечару (Радул-бегов конак). (Погарчић 2011, 16; Сотировић 2013, 1, а о самосталним изложбама сведоче и каталози: Томић 1972, Мијовић 1991а, 1991б, Миловановић, Влатковић 2003).

Осим самостално, Велимир Ђорђевић је веома активно излагао и колективно. Он од 1968. године учествује на многим групним изложбама, до сада преко сто пута (често у току једне године и по неколико пута). Наравно, највише је излагао на тлу Србије, а најзначајнија у Србији су учешћа на великим изложбама у Београду. Од београдских, поменућемо учешће на тематским изложбама Етнографског музеја 1974, 1997, 1999 и 2003. године, у Народној библиотеци Србије на изложби „Наивна уметност Југославије“ 1986. године, на изложбама у Музеју примењене уметности 1983. и 1989. године и на изложбама у Галерији Српске академије наука и уметности у Београду „Грнчарство у Србији“ 1982. године и „Наивна уметност у Србији“ 2003. године. У време постојања бивше Југославије, излагао је колективно и у другим југословенским републикама. У Хрватској је излагао у Кутини 1971. и 1982. године, заједно са другим зајечарским уметницима у оквиру „братске“ сарадње овог града са градом Зајечаром, у Загребу 1973. и 1991. године у Галерији примитивне умјетности, у Осјеку и околним местима 1974. године. У Словенији је излагао у Требњу, у Галерији наивних уметника, 1982. године. Од

бивших југословенких република излагао је колективно и у Македонији 1996. године, на изложби „Наивна уметност Србије“ у Музеју града Скопља. У оквиру пограничне сарадње града Зајечара са градовима Видин у Бугарској и Турн Северин у Румунији, у Видину и Турн Северину је са зајечарским уметницима колективно излагао 1976, 1978. и 1981. године. Од источноевропских земаља, излагао је колективно још у Сентешу у Мађарској 1996. године и у Музеју савремене уметности у Минску у Белорусији 1998. године. Учествовао је на колективним изложбама у земљама западне Европе. У Немачкој је излагао 1973. године у Крефилду, на изложби „Изложба југословенске наиве“, а и 1975. године на изложби „Југословенска народна уметност“ у Земаљском музеју за историју народне уметности у Брауншвајгу и у Историјском музеју за народну уметност у Хановеру. у Аустрији је 1975. године учествовао на изложби једне приватне збирке у Музеју XX века у Бечу и Уметничкој галерији у Грацу. У Италији је излагао 1973. године у Риму, на изложби „Народно стваралаштво Србије“. У Холандији је 1983. године учествовао на изложби „Југословенска наивна уметност“ у Културном центру у Ситарду. Ван европског континента учествовао је на колективној изложби „Народна уметност Југославије“ у Националном музеју у Боготи у Колумбији 1973. године.

Велимир Ђорђевић израђује четири врсте уметничких предмета: 1. грнчарске посуде декорисане пластичним украсима (геометријским, зооморфним и фигуралним зооморфним и антропоморфним), 2. антропоморфне и зооморфне фигуре већих димензија 3. зидне тањире са геометријским, зооморфним и антропоморфним мотивима 4. зидне маске инспирисане коледарским маскама. Многи музеји, галерије, а и приватни колекционари, у својим збиркама чувају уметничке и занатске предмете Велимира Ђорђевића. Више његових радова поседују, на пример, Народни музеј у Зајечару, Етнографски музеј у Београду, Музеј наивне уметности у Јагодини. Његову радионицу су посећивале многе личности из јавног и културног живота Србије и бивше Југославије.

Велимир Ђорђевић био је члан зајечарских уметничких удружења „Група 72“ (од оснивања 1972. године) и „Заарт“ (од оснивања 1992. године), а од 1984. године је члан Удружења ликовних уметника, примењених уметника и дизајнера Србије (УЛУПУДС). За свој

рад добио је више награда, а најзначајније, осим оне, већ поменуте, на првом тријеналу керамике у Суботици 1968. године, су: Специјална похвала жирија на изложби „Ігрупе 72“ у Зајечару за неговање традиције народног стваралаштва у керамици (1978. године), посебно признање за изложена дела на Трећем бијеналу југословенске наивне уметности у Јагодини (1985. године), Годишња награда Удружења ликовних уметника, примењених уметника и дизајнера Србије (1990. године), „Вукова награда“ за допринос очувању и развоју народног стваралаштва, Велика награда за изложена дела на Седмом бијеналу наивне уметности у Јагодини (1995. године), Специјална награда на Првом међународном такмичењу грнчара у Етару у Бугарској за очување традиције у грнчарству (2014. године).

Персида Томић, етнолошкиња, кустоскиња Етнографског музеја у Београду која се бавила грнчаријом, 1983. године, говорећи о грнчарству у Србији, дала је једну оцену уметничког рада Велимира Ђорђевића, која је актуелна и данас:

„За украсну грнчарију В. Ђорђевића карактеристичан је његов афинитет према необичним судовима зооморфних и антропоморфних облика, израђених на колу. Вредност његових радова је у томе што се држи традиционалних узора, једноставних аутохтоних облика. Његове радове карактеришу народно схватање лепоте, мисаоност и искреност изражавања. Он користи старије узоре, али не ствара просте копије, под његовом руком оживљава мртва глина. Ђорђевић је нашао свој стил изражавања и постао запажен грнчар уметник.“ (Томић 1983, 40)

Бележки

[1] Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

[2] Овде се не узима у обзир грнчарско наслеђе у Албанији, Грчкој и Турској, у које, на жалост, немам никакав увид.

[3] Према објављеном списку, који, према речима Велимира Ђорђевића, није баш потпун, своје грнчарске радионице у разним деловима бивше Југославије имало је 58 мајстора из Великог Суводола (Цунић 2013: 184-189).

[4] Према објављеном списку, који, према речима Велимира Ђорђевића, није баш потпун, своје грнчарске радионице у разним деловима бивше Југославије имао 91 је мајстор из Малог Суводола (Цунић 2013: 184-189)

[5] О грнчару Миловану Стојановићу Мису може се видети у: Боровић Димић 2006.

Библиография

Боровић-Димић, Јелена 2006. *Чаролија грнчарског витла : Милован Стојановић Мис*. Врњачка Бања: Замак културе, Културни центар Врњачке Бање.

Велкова, Сашка 2012. *Наздрави : Пљоске из збирке Музеја Понишавља Пирот*. Пирот: Музеј Понишавља.

Ђорђевић, Биљана 2011. *Традиционална керамика у Србији*. Београд – Зајечар: Народни музеј Београд, Народни музеј Зајечар.

Љубиновић, Павле Љубомир 1979. „Преглед развоја занатства, трговине, угоститељства и туризма (капиталистички период 1833-1944)", *Зајечарски зборник : прилози за изучавање историјског развоја и савремених кретања Зајечара и околине*, свеска 1. Зајечар.

Мијовић, Томислав 1991а. *Велимир Ђорђевић*. Неготин: „Мокрањчеви дани".

Мијовић, Томислав 1991б. *Велимир Ђорђевић*. Пирот: Музеј Понишавља.

Миловановић, Лепосава, Влатковић, Радмила 2003. *Велимир Ђорђевић: Керамика*. Зајечар – Пирот: Народни музеј, Музеј Понишавља.

Николов, Весна 2007. *Музејска збирка у Димитровграду – Музейна сбирка в Димитровград*. Димитровград: Народна библиотека „Детко Петров".

Погарчић, Нина 2011. *Живот глине : Грнчарија Велимира Ђорђевића из збирке Народног музеја „Зајечар"*. Зајечар: Народни музеј.

Попис 1863. *Попис становништва вароши Зајечар из 1863. године*, пр. Бора Димитријевић. Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина".

Сотировић, Дејан 2013. *Земља, вода, Ваља, ватра : Велимир Ђорђевић : Пегаз и даље лети : изложба керамике XXI века*. Зајечар: Центар за културу, Народни музеј.

Съйчевски, Петко 1977а. *Троянска керамика*. София: „Реклама".

Съйчевски, Петко 1977б. *Съвремени троянски майстори*, София: „Реклама".

Томић, Персида 1965. „Народна керамика у Југославији", *Етнолошки преглед*, бр. 6-7. Београд.

Томић, Персида 1972. *Велимир Ђорђевић*. Зајечар: Народни музеј.

Томић, Персида 1982. „Грнчарство у Србији", у: *Грнчарство у Србији*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Томић, Персида 1983. *Грнчарство у Србији*. Београд: Етнографски музеј.

Троян 2004. *Троян : културно-исторически пътеводител*. Троян: Музей на народните художествени занаяти и приложните изкуства.

Филиповић, Миленко 1951. *Женска керамика код балканских народа*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Цунић, Светислав Тиса 2013. *Велики и Мали Суводол*. Пирот: Пи-прес.

Cocoşul de Hurez 2013. *Festivalul anual : Cocoşul de Huarez : Horezu – unde pământul la formă*, Horezu: Asociaţia „Depresiunea Horezu".

Revista turistică Horezu 2012. *Revista turistică Horezu*, nr. 1/2012. Horezu.

Извори

Разговор – Разговор са Велимиром Ђорђевићем 29. августа и 9. октобра 2014. године у његовој кући у Зајечару, као и фотографисање 22. октобра 2014. Разговоре и фотографисање обавио Дејан Крстић.

Пракса – Дугогодишња етнолошка музеолошка и теренска пракса Дејана Крстића у вези са грнчарством Балкана.

THE MOST FAMOUS POTTER OF THE PIROT POTTERY SCHOOL VELEMIR DZHORDZHEVICH FROM ZAICHAR

Deyan Krastich, Zaichar, Serbia

Resume

The most famous pottery school on the territory of Serbia is Pirot (masters of Pirot region). It is distinguished by its specific shape and decoration and high quality. Pirot craftsmen were also traders, they sold goods all over the Balkan Peninsula- Serbia, Bulgaria, Croatia where there was a market for their products. The Pirot potters permanently settled in Zaichar,Eastern Serbia as it was an urban center after the Liberation from Turks in 1833 to the seventies of the 20th century. The family of master Velemir Dzhordchevich came to Zaichar in 1967 and still lives and works there.

During this period he established himself as the best Pirot potter. Velemir Dzhordzhevich differs from the other potters and pottery schools with high quality, variety and decorative value of works. His skills and striving for perfection rises him from a level of a craftsman to a level of an artist. Today he is recognized as the best potter in Serbia. He has made many exhibitions at home and abroad. His traditional and innovative works are exhibited in prestigious galleries and museums in Serbia – the Belgrade Ethnographic Museum, the museums in Zaichar and Pirot.

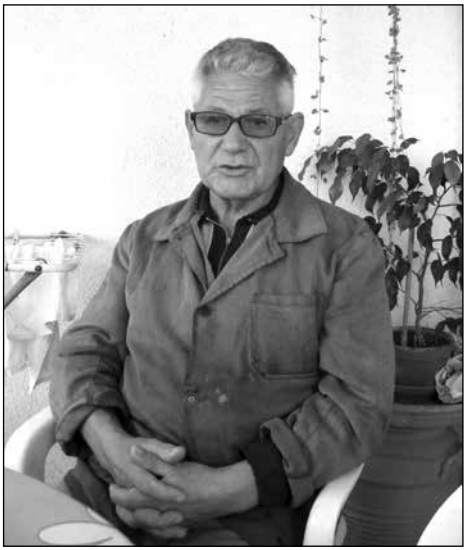
НАЙ-ИЗВЕСТНИЯТ ПИРОТСКИ ГРЪНЧАР ВЕЛЕМИР ЖОРЖЕВИЧ ОТ ЗАЙЧАР

Деян Кръстич, Зайчар, Сърбия –

Резюме

Най-известната грънчарска школа на територията на Сърбия е пиротската (майстори от Пирот и региона). Тя се отличава със специфичната си форма и украса, както и с декорацията и високото си качество. Пиротските майстори са и търговци – карали са стока по целия Балкански полуостров (Сърбия, България, Румъния, Хърватия, Черна гора), където е имало пазари за техните изделия.

В Зайчар (Източна Сърбия) като градски център пиротските грънчари трайно се настаняват след освобождението от турците 1833 година до 70-те години на XX век. В 1967 г. в Зайчар идва и семейството на майстор Велемир Жоржевич, което и до днес живее и работи тук. През този период той се утвърждава като най-известния пиротски грънчар. Велемир Жоржевич се отличава от другите грънчари и грънчарски школи с високото качество, разнообразие и декоративност на произведенията си. Неговите умения и стремеж към нови търсения го издига от нивото на занаятчиите до творец. Днес той е признат в Сърбия за най-добър майстор в занаята. Правил е много изложби в страната и чужбина. Въпреки новостите, майсторът остава верен на занаята. Неговите произведения – традиционни и новаторски, са изложени в престижни галерии и музеи в Сърбия (Етнографския музей – Белград, музеите в Зайчар и Пирот).

ВЕЛИМИР
ЂОРЂЕВИЋ
КЕРАМИКА

THE SHEEPSKIN COAT FROM SIBIU AREA. CRAFTSMANSHIP. STYLE. NOBLENESS – EXHIBITION APPROACH

Elena Găvan

Curator ASTRA Museum of Transylvanian Civilization
ASTRA Museum Sibiu, Romania

Abstract

The sheepskin coat from Sibiu area. Crasftmanship, style, nobbleness. Exhibition aproach presented an exhibition with the same name organized by ASTRA Museum during the 15th of November 2013 – 2nd of February 2014.

The exhibition had introduced the public into the intimacy of the beautiful and secret life of making sheepskin coats (from skin processing to embroidery, signification, life of the skinner etc.) through: unique pieces of a great artistic value, special elegance and sophistication from his collection of Leather Clothes and Embroidery Collections; a Skinner workshop and a Skinner inside home rebuilted; Photographs of the documentary Archive.

The exhibition *The sheepskin coat from Sibiu area. Crasftmanship, style, nobbleness. Exhibition aproach,* organized in the Arts' House, Piaţa Mică no. 21, during the 15th of November 2013 – 2nd of February 2014, showed to the public unique items of great artistic value, of particular refinement and elegance, from the collection of embroidery on leather of the ASTRA Museum of Transylvanian Civilization, as well as photographs from the Documentary Archive of the ASTRA National Museum Complex.

The festive atmosphere is created by exhibiting the parade clothes of the Romanian peasant (long sleeved and sleeveless sheepskin coats), through family photographs and the interior of a wool coat maker's workshop and home rebuilt within the exhibition. The visitors steps at a timid pace into the world of the village of yore, a world of wool coat making mastery, by the reconstruction of a wool coat maker's workshop and by

exposing the embroidery that holds the attention through the beauty and the sublime of the artistic style in the making of both their ornamental and their chromatic structures.

The nobility surrounds us all the way throughout the exhibition. The *crasftmanship, style, nobbleness* with which the sheepskin coats are made transpose us into the world of the village of yore, making us complicit to the feeling of ennoblement of the ancestors dressed with distinguished clothes.

About the collection:

The ASTRA National Museum Complex is the keeper of one of the richest and most valuable clothing heritages in the country. At the foundation of the current exhibition lay the efforts made by the Romanian intellectuals during the middle of the 19th century, grouped around the *Transylvanian Association for the Literature and Culture of the Romanian People*, to establish the first *National* Museum of the Romanians from Transylvania, the *Association's Museum.*

The *Costume – Textiles* collection of the ASTRA Museum of Transylvanian Civilization, part of the ASTRA Museum, possesses 8,996 museum items and is structured in four regional-geographical sub-collections: Transylvania, Ţara Zarandului, Ţara Lăpuşului, Pădureni Area; South of Transylvania, Ţara Oltului, Ţara Bârsei (4,822 de objects); Banat, Crişana, Maramureş; Moldavia and Wallachia. From a morphological point of view, within the above-mentioned collection, a group of items stands out. They are made of leather and a number of 466 is only ascribed to the Transylvanian region. They comprise components of the folk costume: caps, vests, sheepskin coats, men's wide belts called *chimire* or *şerpare*, hobnailed belts, peasant sandals, stockinged lace boots, boots, bags, money pouches, sport handbags, household items, craftsmanship or ceremonial objects: wool coat maker's toolkits, bellows, small salt bellows, harnesses, watch straps, bookmarks, Christmas tree decorations, belts for carrying the dead. Out of these, a number of 194 costume-related objects are specific for the South of Transylvania and 171 items belong to the area of Sibiu.

Components of the holiday costume, the Sibiu type sheepskin coats and vests hold the attention through the mastery and style used in making the ornamental structure (the twining with thin leather bands, embroi-

dery with coloured cotton and thread, application or printing or, more recently, punching and painting) and the chromatic structure (shades of black, burgundy, green, red, golden yellow suggesting interplay of lights and shadows), but especially through their documentary value (many of them belong to the second half of the 19th century and the first half of the 20th century).

Studied from a typological point of view, the collection of leather costume objects from the area of Sibiu is structured in:

- sheepskin coats (in two variants: long or three quarter long with tassels and gussets, and short);
- vests (in three variants: closed, open vests or *spintecate,* open vests with gussets).

Among the village's crafts from Sibiu, an important part was played by the craft of wool coat making that reached in Mărginimea Sibiului a peak of artistic development. Centres such as Săliștea and Poiana Sibiului have contributed to the spread and establishment of some wool coat makers craftsmen in distant areas, by passing down the craft to some young people from other localities and by selling the items in local, area or national fairs, and by accelerating the process of spreading the models from the Mărginime in the entire Sibiu area (Ţara Oltului, Hârtibaciu Valley, Târnavelor Area) and towards the north of Oltenia, Jiu Valley etc.

The ASTRA Museum also possesses a rich collection of embroidery (9,883 models), assembled since 1953-1960 following field research undergone in a series of localities from south Transylvania and Banat. Within this collection 100 models of embroidery on leather are included, working result of two wool coat makers, Achim Tănase and Petru Pătruţiu from Săliște, collected by curator Eugenia Bănescu throughout the year 1958.

About the folk costume from the area of Sibiu

Eloquent witness of the continuity and continued existence of the Romanian people in an ancient cradle of civilization, the traditional costume is unitary in its general features. The differences appearing from one region to another, sometimes even from one village to another, are the result of some particularities related to the cut, chromatics, décor, decorative art, terminology, consequences of an entire complex of geographical, historical, ethnic, social, administrative, economical and aesthetic relations, to

which are added the influences coming from the contact with the inhabiting nations, town and industrial centres, as well as their own opinion about beauty.

The costume specific to the area of Sibiu offers, in this respect, a particular image, the traits, although common, outline several distinct types, defined in the specialized literature as *hârtibăcean* (from Hârtibaciu), *avrigean* (from Avrig), *de pe Târnave* (from the Târnave) and *de pe Valea Secașului* (from the Secaș Valley), but whose variety is barely noticeable today, following the expansion of the *mărginean* (from the Mărginime) costume in this area and others situated on both sides of the Carpathians.

The individualities are part of a unitary basis, characterized by the use of the main pieces of clothing: *vălitura* (headkerchief) also called *vîlitură, velitură*, cloth for covering, black *cloth; iia* with shoulders and *șire* (lines) on the sleeve, *iia* with the *ciocănele* type decoration, the skirt, the apron or holiday apron or *foile* (aprons); the belt – named in the villages: *cingătoare*, *brăcire*, *bete*, *bertele;* lamb skin vests, closed and open and for winter *buboul, țundra* or the leather *cojoc* (*'wool coat')* for the holidays – women's costume.

The male costume is made up of a lamb hide cap, broadcloth *clop* (hat), shirt with gussets, shirt with *barburi* type embroidery, shirt with creased skirt – used by the young from the Mărginime, peasant pants or *nădragi*, wide belts called locally *chimir* or *șerpar*, hobnailed belt worn over the *șerpar* in the Hârtibaci Valley, lamb or mutton hide vests worn closed or open, long leather waistcoat, *țundră* or *bubou* in winter, peasant sandals, lace boots and boots for the young.

Regarding the particularities, these are worth mentioning: clothing pieces specific to the pastoral villages such as *epingeaua* (mantle with hood), shepherd's *bitușa* (mutton fur coat) and hood; head attire with *coif* (crest) dark apron from the Hârtibaciu Valley; head attire with *borte* ('grooves') for the brides from Săsăuș; red apron or dark apron with tassels sown at the level of the *chelteu* (twine) on the Avrig costume; *the* floss silk veil from Sălișteș white *pomeselnice* (towels) and dark cloth worn like aprons typical for the Făgăraș costume; *papucii cu tureac* (stockinged shoes), footwear characteristic for the Hârtibaciu Valley; the neck cloth, *bunda* (vest), *clichinul* (type of vest) and *zeghea de miț* (lamb wool peasant coat), belts embroidered with beads are pieces the women from the Perșani region are very proud of; this region is characterized by the influ-

ence of the Saxon and Hungarian costume in the cut, materials, decorative art and especially chromatics.

About hide processing:

We do not want to get into details related to the historical nature of the apparition and development of the craft of wool coat making. We only mention that the numerous archaeological, iconographical, documentary and even mythological testimonies certify the use of hides ever since immemorial times. The primordial need of protection of the human being has led to the use of hunted animal hides in order to protect the body.

If at the beginning the hides were definitely only skinned and used as such, in time they were adapted to the shape of the body through various adjustments. Then, through processing, hides have acquired a much greater flexibility – quality necessary for stretching on the human body, thus getting to the apparition of the need of removing the unwanted hair by tanning. The maximum level of functionality being reached, the wish for embellishment and personalization arises, which had as a result the decoration in various ornamentation systems, from the simplest ones to leather embroidery and twinings.

For centuries manufacturing clothing and footwear items, textiles for household use and costume have been produced within each peasant household, the production – if we can call it like that, covering strictly the needs of a household. In time, the traditional occupations such as shepherding (rich source of raw materials like wool, furs, hides) responded to a wider space and opening market that were local at the beginning, then regional, national and even external. The development has been stimulated by the practice of the carriage and trade, by the existence in the vicinity of the village of an economical centre in which were periodically organized fetes and country fairs etc.

During the Middle Ages and more so during the capitalist period, the multiplication and development of the corporations from towns and fairs, the village specializations and the division of work, the apparition of the small industries and the creation of the peasant bourgeoisie and the village proletariat have increased the demand for products and implicitly made the craft occupation become an important source of revenues for the households in particular and for the whole village in general, circum-

stance which has led to the apparition of the villages specialized in various crafts.

In this respect, we emphasize the case of Mărginimea Sibiului. Because of shepherding, the Mărginime inhabitants have enjoyed in time a certain political autonomy and a freedom of movement on an expanded space which has created them the possibility to unfold a complex economic activity (carriage, travelling wool trade, fabrics, home-made broadcloths, milling, felting etc.). On the other hand, the location nearby Sibiu, an important industrial and commercial centre, from the south-east of Europe and renowned since the Middle Ages, has represented another factor having contributed to the economical and cultural development of the area, become at the end of the 19th century the main centre for spreading the new national costume propagated by the Transylvanian Association for Romanian Literature and the Culture of the Romanian People.

During the second half of the 19th century, a strong development of the village specializations in the field of wool coat making and belt making is certified in the area, Sălişte a Sibiului occupying the first place – here wool coat making developed in parallel with other forms of the home textile industry, manufacture of the *sarici* (wool peasant mantles), floss silk veils, aprons and hats; then Răşinari and later Poiana Sibiului. Sălişte a Sibiului turned into a genuine training and professional specialization school in the field of skin processing, belt-making, shoemaking, tailoring and last, but not least, of wool coat making. Great wool coat makers craftsmen from Sălişte (Şoima Nicolae, Ioan Popa Bloţiu, Ilie Hibu, Ioan Muntean, Nicolae Cindrea etc.) have taught numerous apprentices who subsequently took with them back in their origin villages both the style and the models of the Sălişte type vests, replacing the closed ones manufactured predominantly by the wool coat makers from Ţara Oltului, Târnave region, Alba county; apprentices having been trained in Sibiu learned how to manufacture open vests. Others like Achim Tănase originally from Ocna Sibiului, apprentice of Şoima Nicolae, settled in Sălişte in 1888 and had in his turn apprentices that came from Spring – Alba county, Săcel – Braşov county, Micăsasa, Ludoş, Alămor, Broşteni, Orlat, Sadu, Mag – Sibiu county etc.

The artistic development of wool coat making takes place in parallel with the process of configuration of a new style of folk costume in Mărginimea Sibiului, in which sobriety is combined with the unique elegance of

mixing white and black, offering it a special place in the whole of the Romanian folk costume.

Thus, in parallel with this process of configuration of the local style, we observe the phenomenon of expansion of the Sălişte type costume, manifested especially at the beginning of the first decade of the 20th century through its expansion into a series of clothing pieces options (manufacturing techniques, types of cuts, decorating processes) expansion comprising a large area from southern Transylvania, northern Oltenia and Wallachia.

Hides processing, starting with tanning, is undergone by the wool coat maker craftsman, who possesses his own processing recipes and establishment of the optimum moments for each process and which, from the point of view of passing out the craft, were only revealed to the members of the family.

In a different region from Sibiu, Ţara Oltului, tanning represented Romanians' most important profession, so the craftsmen of this *Cordovanilor* (Leather Craft) corporation from Porceşti, organized since 1643, enjoyed broad privileges. In the area of Făgăraş the villages were specialized in the manufacture of the tanned hide and dyeing of the hides, their products arriving as far as Budapest and Vienna.

About the hides processing technique*:*

Tanning the hides was done in Sălişte with salt and bran. The raw hides were washed in water. After they were all cleaned up, the hides were folded in two, with the skin on the outside; they were put into the tanning mixture made out of bran and salt, inside a wooden barrel. The hides were turned around on a daily basis, three times a day, during the entire period of the process. After 10-12 days (lamb hides) or 15-20 days (mutton hides) were taken out of the tanning mixture and put up for drying, spread along the length with a hook and a *susuoară* (support). After drying, they were rubbed with plaster and cleaned with *coasa* (a knife with the blade along the edge), at the beginning on the width of the hide and after that on the length.

The leather used for making the ornamental structure, *pojiţa* or *meşina* (tanned hide), is prepared differently: the hairs on the raw hide are cut, then the hide is introduced into lime water (ca. 0,50 kg of lime is used for one hide) for up to 15 days, in which time it shall be mixed two to three

times a day. At the end of the 15 days the hide is washed with river water, the remaining wool is cleaned with the same *coasa* and the hide is put up for tanning. After tanning, the hide is introduced for 2-3 days in alum (mixing it daily). At the end, the hide is dried up, it is spread and grated on the back in order to remove any remains of meat, thus obtaining a white and clean *pojița*.

In the area of Sibiu they also used to tan using bran and pickled cabbage juice or sugar and salt. In Râu Sadului for instance, they used to tan in buttermilk: the *usuc* (dirt) was washed away from the hide, it was introduced in buttermilk to make it '*sour*', left there for 2-4 days, then it was put in salt and left there for another 10 days, after which it was taken out, dried, spread (by hand or with the *'horseshoe*'). In Sălişte the specialized wool coat makers did not like tanning with buttermilk as the hide remains '*yellowish and greasy, and the wool coat obtained is not beautifu'l* (wool coat maker Achim Tănase, Sălişte).

Today they tan *mechanically*: the hide is washed, put of for cleaning, brushing, softening (in a solution of water and salt, formic acid and sulphur acid, left for 3 days and then the solution is improved with chrome, after another three days calcined soda is added. After 5 more hours the hide is removed from the solution and left to dry for about a week. Then it is put into the cleaning machine and stretched in order to strengthen the hide. Thus prepared, the hide is tailored and finished by hand.

Types of sheepskin coats:

According to the definition, the wool coat is the coat made out of lamb fur, integrated into the Romanian folk costume from all ethnographic regions of the country.

In the area of Sibiu we have manufactured sheepskin coats, long and sleeved ones or short, sleeveless ones, structured typologically in:

I. The long wool coat with sleeves "*cojoc*".

The long wool coat is a traditional piece part of the Romanian costume. Manufactured using 6 (Mărginime) or 7 (Târnave) mutton hides, with the fur on the inside, with sleeves and cut out of four parts – back, wings and sleeves, this type of wool coat had in the past the same appearance for the men and women.

Long sheepskin coats usually serve the practical needs: for frost, shepherding, carriaging, forestry etc., so it is indispensable from the men's outfit. During winter and on rainy weather people used to put on the wool coat with the fur on the outside and the leather on the inside, in order to protect it from moisture.

Whilst the Sibiu type sheepskin coats used for work are less decorated – they only have several lamb fur applications – the ones for holidays present a distinct decorative note, they are richly ornamented and exude a refinement known in the entire country. The particularity of the Sibiu type wool coat consists both in the length of the sleeve which exceeds the length of the wool coat and in the very narrow cut of the sleeve. The explanation consists in the fact that this wool coat is never actually worn; the sleeve has a merely decorative purpose.

The Sălişte type wool coat, over the knee, made out of mutton tanned hide is characterized by a special cut, generated by the presence of the lateral gussets. The ornaments made under the shape of *flori de cojoc* (wool coat flowers' is placed in the front on the two 'chests' and on the gussets, to which two silk tassels are applied. Open on the front, they have the edges hemmed with marten or polecat fur. They are tied around the mouth with a braided cord made out of leather with tassels on the edges. This type of wool coat with gussets is characteristic for Sălişte, Gura Râului, Orlat, Tilişca, Vale, Sibiel and Cacova.

In the area of Sibiu, notably in the Mărginime, the long wool coat with sleeves beautifully decorated with lamb fur is called *bituşcă* or *bituşă*. The particularity compared to the sheepskin coats from other regions consists in the length of the sleeves, which folded up serve as pillow. The very much reduced décor consists in the application of a white and black lamb fur all around the wrist of the sleeves and around the neck. Today the *bituşa* is a lambskin coat, long below the knees, with sleeves, ornamented or without ornamentation, only worn by young men for the winter holidays (Tilişca).

On the Hârtibaciu Valley before the end of the 19th century they used to wear a long wool coat, below the knees, white and sown with flowers; nevertheless, specific for this region is the wool *bubou* (wool peasant mantle).

In Ţara Oltului entered especially the sheepskin coats with flowers frequently met in Boiţa, Tălmăcel, Răşinari.

In the Mărginime area also appears the *tohoarca* (Tilişca, Sibiel), wool coat indispensable from the mountain shepherd's costume, manufactured

from 5-7 mutton skins, unornamented and which was worn on the shoulders, like a cloak, usually with the fur on the outside. In the area of Sebeș it is also certified that during cold weather people used to wear a longer wool coat with sleeves, similar to a cloak.

In the region Ocna Sibiului-Miercurea Sibiului, besides the long sheepskin coats people also wore *bituști*, the so-called *cojoriști,* manufactured out of 4 lamb skins, short to the waist and with narrow sleeves, with two pockets, ornamented with florals, with wire and silk, in a chromatic alternation of black, red, green and bearing on one of the pockets a marking with the year of manufacture. In the 20th century they were still worn by the elderly.

II. The sleeveless wool coat, the vest, "*pieptar*"

According to the morphological structure of the cut there are two generic types of sleeveless sheepskin coats:

i. The archaic, closed vest, used in the past in the entire region of Sibiu by both sexes, as a component piece of the work and holiday costume. The closed vest represents the most ancient form of sleeveless wool coat, it is made by peasants with no particular training in the craft, so most of the times it had no decorative element. In time, the need of embellishment generates an ornamental field and a chromatic range of a more and more increased decorative value. Thus, if for the men's costume the closed vest continued to keep both its functions, with the particularity that the ones manufactured for the holidays acquired some delicate and refined embroidery, for the women's holiday costume it was replaced by the open vest.

Men's closed vest was made out of 1-2 mutton hides with the fur on the inside, it is cut out of two parts (front and back) and it is closed on a side with 4 leather *bumbi* (buttons). It has a small opening at the neck, made with the purpose of being put on more easily. There are motives by the pocket or pockets and around the neck opening, in the centre on the chest, on the skirt. All around the mouth, on the skirt and shoulders the edge is reinforced with white or black *pojiță*. We mention that regarding the number of pockets, the vests have one, two, or four of them. On the ones from the lower part of the vest are marked the initials of the owner's name and the year the piece was manufactured. When a small pocket appears on the upper left side it is a place especially made for the watch.

In the entire area of Sibiu, from a locality to another, we meet variants of this type of wool coat. For instance, in the Târnave area, the specialists in the field have differentiated three types of closed vests: *românești* (Romanian) – characterized by a decorative composition with a central floral motive and by associating the geometric motives with the ones made in the free drawing style; *ardelenești* (Transylvanian) – reflecting the internal process of artistic evolution completed in the Târnave area, as well as the apparition of a small cut on the superior part and four pockets on the men's closed or open vest with two lateral pockets located on the lower part; *sibienești* (from Sibiu) – reflecting the fashion developed around Mărginimea Sibiului between the two World Wars, a great decorative enrichment for women's clothing compared to men's costume.

We must mention women's closed vest from Țara Oltului, ornamented with red flowers. The creation of the type of red sheepskin coats, spread in a large area on both sides of the Olt river, from Răşinari up to the two Porumbacu villages in 1956, is linked to the name of the last wool coat craftsman from Sebeşu de Jos, Mochie Ritivoi (one of the vests he has made is published in the exhibition's catalogue brochure). In the area of Avrig these vests are considered garnish pieces and are worn for holidays, in summer and winter, by young men and young women.

ii. The open vest

This type of vest open in front is named: *despicat*, *crăpat* (in Țara Oltului and Târnave), *spintecat* (in Mărginime and Hârtibaciu Valley) and is made in numerous variants differentiated more from the point of view of the ornamental and chromatic décor, rather than the shape (the cut).

Women's open vest is manufactured out of lamb skin and has two sides (*aripi* – *'wings'*) and a back. Open in front, sleeveless, strongly indented on the shoulders and chest the vest has most of the times around the edges applications of black velvet and/or piping made out of red tanned hide, called *oclad*. The embroidered décor appears on the neck, shoulders, on the wings, on the back and on the skirt, and is characterized in Mărginimea Sibiului by a naturalist interpretation and a linear organization (Poiana Sibiului). The vests from Mărginime have in front, by the waist, 1 or 2 symmetrical pockets, one on the right wing and another one on the left wing, marked with the name of the holder and the year of manufacture. In Sălişte the vest is slightly flared and has two symmetrical lateral gussets, ornamented with red *pojiță* and 2 large silk tassels.

The open vest closes in front with hooks or in the case of the Sălişte type, it closes in the superior area with a leather button, masked on both sides of the opening by two ornamental tassels.

The front open vests, characteristic especially for the women's costume, are exclusive to Mărginimea Sibiului, but after 1900 they were spread in the entire area of Sibiu, being adopted especially in young people's costume.

The open vests from Sibiu, Făgăraş and Târnave have a *rare finesse*, the most renowned being the leather embroidery from Sălişte, Poiana Sibiului, Jina, Avrig and from the Sebeş Valley. The nobility and refinement of these clothing items are also emphasized by the chromatic tones, different from one region to another: in Sibiu are preferred starting the second half of the 19th century the tones of black, in the area of Făgăraş the tones of red are kept among the favourite and on the Târnave black is the predominant colour.

The decorative system:

Sheepskin coats contribute greatly to defining the decorative whole of the costume.

The fields and ornamental compositions, the decorative elements and motives are the ones underlying the functional, aesthetic and social line of the piece.

Thus, if the sheepskin coats for work are most often unornamented, the holiday ones have rich decorative and chromatic elements. In the case of sleeved sheepskin coats we have an ornamental area developed around the collar, along the wings and chest, to which are added the pockets artistically sown, one band of sowing under the pockets and the applications from the wrist of the sleeve. For the holiday sheepskin coats, especially the short ones, we notice a large gusset under the armpit, richly decorated with polychrome embroidery and tassels. Like in the case of the open vests the motives on the chest wings are embroidered in such a way that by closing the piece only one ornamental field is obtained.

The ornamentation of the sheepskin coats is made either through the sowing – embroidered following a drawing – either through applications.

The used materials are among the most diverse:

– leather: tanned hide (a thin, malleable quality holding a double role, practical serving as hems, edges, pockets, buttonholes, buttons;

and decorative as support for the embroidery or application in ornamental motives) *cosoaie* (laces) in white or coloured (black, red, green, fawn)
- black or white lamb, otter, marten, hare etc. fur;
- for the embroideries are used textile threads: wool, silk, cotton, metallic thread, the decoration thread – reduced to the area of Țara Oltului;
- applied tassels, long or in the shape of buttons;
- buttons (leather, glass, wood, plastic) appear with a double purpose: serving for buttoning up and as ornament, on pockets, in rows, on the fronts of the open vests.

Ornamental fields are places on the hems, at the sowing line that unifies the leather sheets, on the splices of the leather pieces, on the neck, shoulders, chest, wings, back, on the wrist of the sleeve, on the gussets and pockets.

The ornamentation of the sheepskin coats is floral, the motives having a round contour, appropriate for the artistic embroidery technique.

The most frequent technique is the artistic embroidery made based on a drawing. The sowing point frequently used by the wool coat craftsman is *in front and behind the needle*. In parallel they use the technique of application with tanned hide (around the hems, on the pockets or as an independent motive, in the shape of motives cut out and applied).

About the social and ceremonial function:

Being most often the parade coat of the peasant, sheepskin coats have the capacity of communicating multiple messages which incite the curiosity of the viewer about the person wearing it: who they are, where they are from, their age, ethnicity, civil status and which event they are attending.

After the development of the artistic wool coat making, with the products becoming more and more costly, they were not affordable for just anyone, so in most parts of the Sibiu region the girls and boys would receive from their parents a vest at the age of 14, when they first participated at the dance, a marking moment as the young person was then being accepted as a member of the adult community.

Other times vests and sheepskin coats were put on for weddings.

In Tilișca, young girls used to wear a black velvet vest and only for the wedding, garnished with floss silk veil; the leather one is worn. The bride's

vest was offered as a gift by the groom and was particular in the way that the front wings were cut in a right angle and not rounded like for the other vests.

In north-western Sibiu, in Alămor, it was mandatory for the bride to wear the wool coat. The bride and groom always wore a white vest for the church ceremony. However, for the married people, a flower was embroidered in the middle of the vest and for the bride and groom and young people, a flower was embroidered on the pocket.

The elegance, refinement and beauty of the brides' open vests, with tassels and gussets, were renowned in Sălişte. These were actually very popular during the old administration, especially in Galeş, Amnaş and Sibiel.

Regarding the age, sheepskin coats worn by the young people were much more richly ornamented compared to the ones dressed by the elderly. The older people got, the less decoration they had on their wool coat.

In as far as the funerals are concerned, sheepskin coats are not part of the ceremony, so the dead are not dressed with the vest or wool coat – for purely financial reasons, their manufacture being too costly, most of the times they were bequeathed, but we have the ever so present cap and a new shirt that has never been washed or even the shirt worn for the marriage.

The furs used to mark, with their quality and value, the belonging to a certain social category, representing its distinctive sign. They were used by all the social categories, their price varying according to their quality and the length of the hair: the poorer population used lamb and mutton fur, while the rich used more expensive furs like otter, marten or hare.

In Tilişca, rich women used to wear a so called women's wool coat *(cojoc muieresc)*, garnished with black lamb or otter fur on the collar and on the wrists of the sleeves. On the shoulders were applied *umereii* (for shoulders) decoration made out of white *pojiţă* in the form of long bands bordered by *ocoleală* (curves decoration) with *boituri* (coloured applications), worked with black silk. The naturalist motives appear on the sleeve, chest and gussets.

In Avrig, Ţara Oltului, for instance, long-sleeved sheepskin coats were worn especially by the rich and especially by women.

In Boiţa it is mentioned the fact that only rich families could afford to have a vest and a wool coat made for their children.

The collection of embroidery on leather:

The collection *Models of Embroidery on Leather* made up of a number of 100 pieces has been created throughout the year 1958 by curator Eugenia Bănescu who purchased them for the ASTRA Museum.

The 100 models of embroidery were made by two wool coat makers craftsmen originally from Ocna Sibiului: Achim Tănase and Petru Pătruţiu, who have been apprentices in Sălişte. Achim Tănase settled in Sălişte as an apprentice of Şoima Nicolae and has contributed after 1951 to the revival of the wool coat making in the above-mentioned locality by organizing a cooperative. Chronologically, the models belong to the second half of the 19th century.

From a technical point of view all the embroideries are drawn and then sewn directly on the hide with particular refinement and elegance, reached by using various materials (embroidery wool, metallic thread and silk) and the decorating techniques such as: hemming, filling, dragging, cord, *boituri*. Some of them are made by combining some special techniques, applications made out of tanned hide and twinings from whipping twine and *ciopradă* (the last two being characteristic for the wool coat pieces from Sălişte Sibiului).

The artistic value of the pieces is also emphasized by the chromatic alternation, achieved by a black and burgundy background with discrete nuances of green, red, gold yellow, thus suggesting a play of shadows and lights that emphasizes the aesthetic value of the pieces, giving them a unique charm through the inventiveness spirit of the creators.

For the traditional/rural societies, the clothes represent an exterior symbol of their spiritual, artistic and social activity, an individual conception about self, contrasting today with the clothes that have become strictly an issue related to fashion, the traditional ones becoming holiday or parade costumes and even means of identifying the individual with the community, with the nation they are part of. Today, sheepskin coats, these garnish pieces that give our folk costume's shine and beauty, are worn for the holidays and sometimes on the occasions of life's marking moments by the proud peasants from the area of Sibiu.

Through the impression of slimness, of refrained movement, of simplicity and elegance, *sheepskin coats from the Sibiu area* show the *mastery* with which they have been tailored by the great wool coat craftsmen from

Sibiu, the unique *style* and complete refinement and last, but not least, the *nobility* that surrounds the proud Romanian peasant.

Bibliography

Informants

Gândilă Vasile Ioan, Tilişca, 40 years old.
Conţiu Raveca, Gura Râului, 84 years old.
Bărbulea Elisabeta, Beneşti, 84 years old.
Leana Lăcătuş, Vurpăr, 57 years old.

Documentary sources

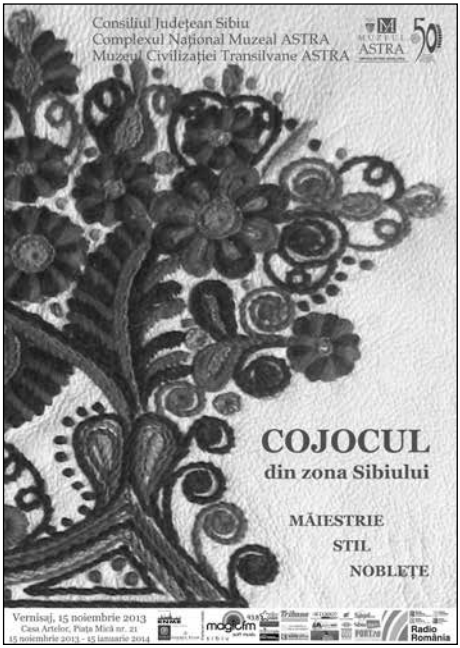
- Cornel Irimie, *Portul popular din sudul Transilvaniei la români şi saşi/ 'Romanian and Saxon Folk Costume from Southern Transylvania'*, Scientific Archive G b. no. 82/ File no. 143/1961;
- Cornel Irimie, *Fişe ASTRA originale. Foi manuscrise cu fragmente din studii etnografice/ 'Original ASTRA Sheets. Manuscript Pages with Fragments of Ethnographic Studies'*, Scientific Archive G b. no. 41/ File no. 5194/ 2002;
- Scientific Archive B I.g. no. 126/ File 4874/2002;
- Scientific Archive B I.f. no. 37/ File 4874/2002;
- Cornel Irimie, *Portul popular şi ţesăturile în Tilişca/ 'Folk Costume and Fabrics in Tilişca'*, Scientific Archive G.b. no. 18/ File 5114/ 2002;
- Cornel Irimie, *Noi date istorice privind cultura şi arta populară românească într-un document sibian de la 1723/ 'New historic data regarding the culture and art of the Romanian Folk Art in a document from Sibiu, 1723'*, Scientific Archive G.b. no. 92/ File 2095/ 1998;
- Scientific Archive B I.f. no. 13/ File no. 2588/ 2001;
- Scientific Archive B I.f. no. 14/ File no. 2588/ 2001;
- Scientific Archive B I.f. no. 12/ File no. 2588/ 2001;
- Scientific Archive G.b. no. 23b/ File no. 5122/ 2002;
- Cornel Irimie, *Cercetări noi cu privire la costumul popular din Transilvania/ 'New Researches Regarding the Folk Costume from Transylvania'*, Scientific Archive G.b. no. 79/ File 122/ 1960;
- Cornel Irimie, *Portul popular transilvănean în documente şi lucrări de grafică din sec. 17-19/ 'Transylvanian Folk Costume in Documents and Graphic Works from the 17th-19th Century'*, Scientific Archive G.b. no. 79b/ File 1840/ 1960.

Selective bibliography

- ***Mărginenii Sibiului. Civilizație și cultură populară românească/ 'People from Mărginimea Sibiului. Romanian Folk Civilization and Culture'*, Bucharest, 1985
- Nicolae Dunăre, *Răspândirea satelor specializate în meșteșuguri populare pe teritoriul României/ 'The Spread of the Villages Specialized in Folk Crafts on the Territory of Romania'*, in: Cibinium 1967-1968, Sibiu, p. 23-70;
- Cornel Irimie, *Schiță cu privire la specificul etno-cultural al Transilvaniei/ 'Sketch on the Ethno-Cultural Specificity of Transylvania'*, in: Transilvania, 1/72, new series year I (LXXVIII) Sibiu, 1868, p. 58-61;
- ***Cojoace săsești în colecția Muzeului Etnografic al Transilvaniei/ 'Saxon Sheepskin coats in the Collection of the Transylvanian Ethnographic Museum'*, Cluj Napoca, 1998;
- Laura Rodeanu, *Semnificația cultural istorică a unor piese inedite din colecția Muzeului Civilizației Tradiționale „Astra"/ 'The Cultural and Historical Significance of some Unique Pieces from the Collection of the "ASTRA" Museum of Traditional Civilization'*
- Cornel Irimie, *Noi contribuții etnologice la stabilirea profilului istorico-cultural al poporului roman/ 'New Ethnological Contributions in Establishing the Historical and Cultural Profile of the Romanian People'*, in: Repere sibiene. Studii și referate susținute în cadrul festivalului cultural-artistic/ 'Highlights from Sibiu. Studies and Essays Presented within the Cultural and Artistic Festival', Cibinium 1976, Sibiu, 1977;
- Maria Bâtcă, *Însemn și simbol în vestimentația românească/ 'Sign and Symbol in Romanian Clothing'*, Bucharest, 1997;
- Nicolae Dunăre; Constantin, Catrina, *Portul popular românesc de pe Tîrnave/ 'Romanian Folk Costume from the Târnave'*, Brașov, 1968;
- N. Hartmann, *Estetica/ 'Aesthetics'*, 1974;
- Mariana Daneș, *Considerații asupra portului popular din Valea Hîrtibaciului/ 'On the Folk Costume from the Hîrtibaciu Valley'*, in: Repere sibiene. Studii referate susținute în cadrul festivalului cultural-artistic Cibinum/ 'Highlights from Sibiu. Studies and Essays Presented within the Cibinium Cultural and Artistic Festival' 1976, Sibiu, 1977, p. 85-88
- Ilie Moise; Horst Klusch, *Portul popular din județul Sibiu/ 'The Folk Costume from the County of Sibiu'*, Sibiu, 1978;
- Cornel Irimie, *Portul popular din zona Perșanilor/ 'The Folk Costume from the Perșani Area'*, Bucharest, 1958;
- Cornel Irimie, *Portul popular din Țara Oltului/ 'The Folk Costume from Țara Oltului'*, Bucharest, 1957;

– Smărăndiţa Stanciu, *Portul popular din comuna Tilişca-Sibiu (reg. Braşov)/ 'The Folk Costume from the Tilişca Communality-Sibiu [Braşov Region]'*, in: Studii şi comunicări de etnografie şi artă populară/ 'Studies and Communications of Folk Ethnography and Art', Bucharest, 1965, pp.67- 99;
– Cornel Mişinger, *Monografia satului Fântânele (Cacova) din Mărginimea Sibiului/ 'The Monograph of the Village of Fântânele (Cacova) from Mărginimea Sibiului'*, Sibiu, 2006;
– Ion Lotreanu, *Sadu. Studiu monografic şi etnomuzicologic/ 'Sadu. Monograph and Ethno-Musicological Study'*, Bucharest, 1988;
– Gheorghe Pavelescu, *Valea Sebeşului. Monografie etno-folclorică/ 'Sebeş Valley. Ethno-Folk Monograph'*, vol I. Etnografie/ 'Ethnography', Sibiu, 2004;
– Georgeta Stoica, Paul, Petrescu, *Dicţionar de Artă Populară/ 'Dictionary of Folk Art'*, Bucharest, 1997
– Florea Bobu Florescu, *Producţia meşteşugărească a ţăranilor şi meşterilor români neautorizaţi din Transilvania/ 'Craft Production of the Unauthorized Romanian Peasants and Craftsmen from Transylvania'*, in: Studii şi cercetări de istoria artei/ 'Studies and Researches in the Art History', no. 1-2, 1956.

The exhibition poster

Panorama of the exhibition

Panorama of the exhibition

"Pieptare" sheepskin vests, from Mărginimea Sibiului

"Cojoace" sheepskin coats, from Sibiu Area

Exhibition details. Inside skinner home, Sălişte, Sibiu county

Panorama of the exhibition

Exhibition details.
Traditional Romanian costumes
from Hârtibaci Valley

Exhibition details.
Traditional Romanian costumes
from Mărginimea Sibiului

Exhibition details. Traditional
Romanian costumes from Olt Country

Exhibition details. Inside skinner workshop, Sălişte, Sibiu county

Exhibition details

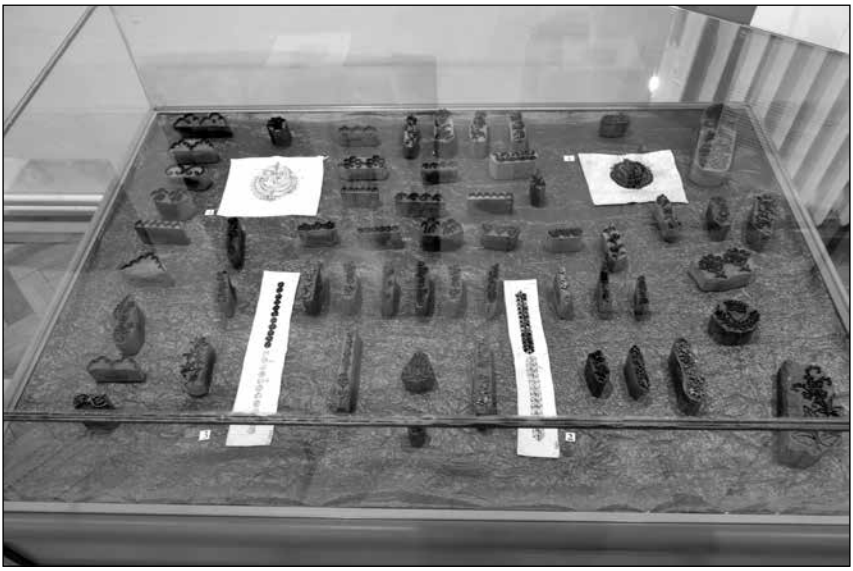
Exhibition details. Traditional Romanian costumes from Mărginimea Sibiului

Panorama of the exhibition

Exhibition details. Bride sheepskin coats from Sălişte, Sibiu County. Embroidery

Exhibition details. Patterns for the embroidery

Workshops during the exhibition with school children in the Museum Pedagogy Programme

Workshops during the exhibition with school children in the Museum Pedagogy Programme

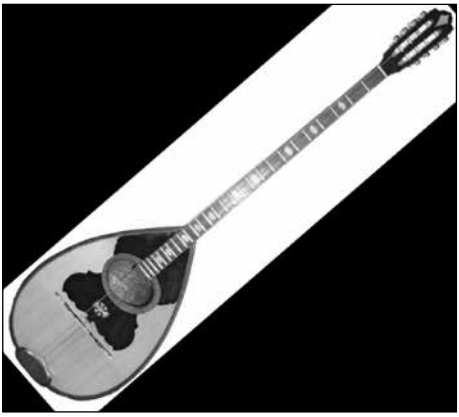

Workshops during the exhibition with school children in the Museum Pedagogy Programme

THE IPEK FAMILY: THREE GENERATIONS OF LUTHIERS AND THE BAGLAMA PLAYERS

Hüseyin Yaltirik

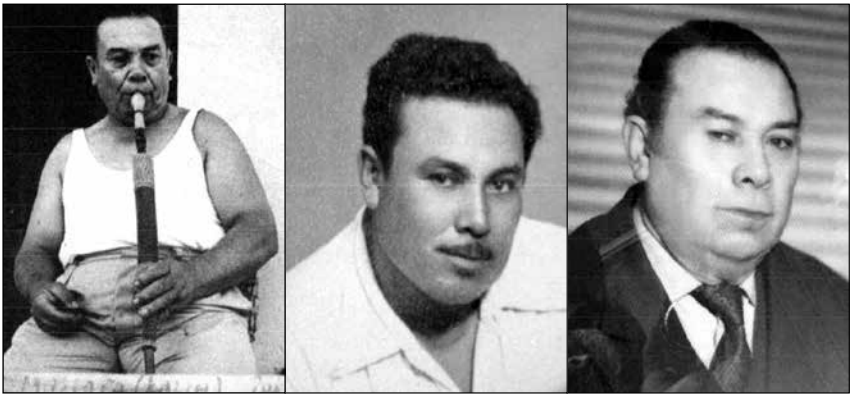
Luthiers are considered into two phases in Izmir and its environments: 1- Before 1922 and 2-After 1922. This is the date of immigration agreement between Greek and Turkish governments. Because that some of the Greek Luthiers emigrated from Izmir to Greece because of the Immigration Agreement, classification of this job is better to divide into two phases. It is known that Rembetika music was born in the western Anatolia especially in Izmir and its environments. Rembetika music is the music of the underground world of Anatolia. It originated in the hashish dens of Amani cafes in and around Izmir. After 1922 in Piraeus and Thessaloniki the followers of this music were influenced by the immigration of 2 million Greek refugees from Asia Minor. It was in the cafes and hash dens near these settlements that what we know as Rembetika was forged from the early mainland movement with its "Bouzouki" which was a stringed instrument just like "The Baglama, The Tanbura and The Bulgari". The Bouzouki was also one of the important musical instruments of this music.

The Bouzouki

It is possible to think that the bouzouki players have bought the instruments from the Rum luthiers living in Istanbul, in Izmir and around. That is why we have to think the instrument making in two phases before and after 1922 for western Anatolia.

There is no enough and clear documents on luthiers in Izmir before 1922. Only Mustafa İpek

Mustafa İpek (Kalın Mustafa / 1911-1983)

who was also known as "Kalın Mustafa", (Tick Mustafa) because he was a huge person and had huge fingers, was a master of musical instrument making of wood. He was born in Izmir 1911. His origin was from Central Asia more than for generations and they were trading silk (ipek in Turkish). That is why their surname is İpek. He was the first generation of the baglama makers of İpek Family. He was the carpenter in the first time but also playing the baglama.

While he was working as a carpenter someone brought him a baglama for repair. He began to repair and to make the baglamas for sale later on and gave up to work as a carpenter. His first baglama shop was in the "Kestane Pazarı" region in Izmir. In those days all the players and wondered persons began to buy the baglama-s, strings, plectrums and other necessary accessories related with the baglama. He also took the younger apprentices to help him in the shop and to produce new instruments or to repair the old ones. Today, most of the instrument makers and sellers in Izmir were the apprentices of Mustafa İpek. One of the apprentices of Mustafa İpek was Yılmaz İpek who was born in Izmir on 22nd December, 1936 and was also his son and the second generation in the same shop.

Mustafa İpek was also the friend of Agop Usta (Craftsman Agop), famous Armenian instrument maker in Istanbul. He was making the ud, the lavta, the violin and the other wooden instruments including the bouzouki and the baglama. One of the famous luthiers of Istanbul, Agop Usta, was so close friend of Mustafa İpek that he wanted his son Yılmaz

Yılmaz İpek with his Baglama (1936-1999)

İpek as an apprentice near him to Istanbul. Yılmaz İpek went to Istanbul to learn the techniques of making instruments from Agop Usta In 1950.

During the military time, Yılmaz İpek came to Izmir in 1956 and after the military service, he began to work his own shop in Çankaya (in Izmir) producing the *baglama*-s and to sell them under the logo: YILMAZ İPEK SAZ SARAYI (Yılmaz İpek Instrument Shop).

The second generation Yılmaz İpek was producing and playing the baglama perfectly. He also worked as a professional musician in the Turkish Folk Music group of Turkish Radio and Television Corporation. He died in Izmir on 12th November 1999.

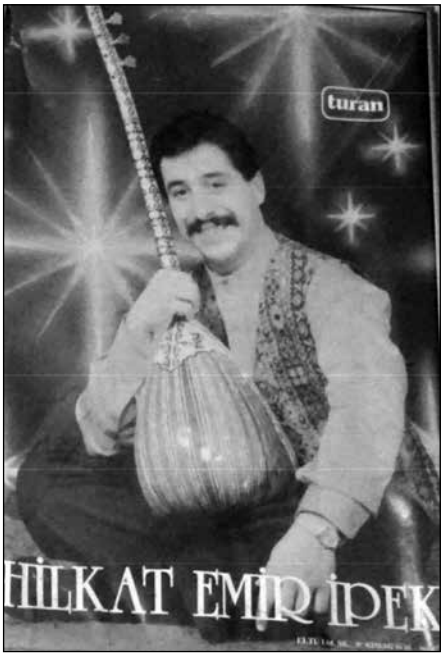

The Logo of Yımaz İpek Instrument Shop

The third generation of Instrument makers and the baglama players of İpek Family in Izmir are Hulki Rıza İpek and Hilkat Emir İpek. Hulki Rıza İpek was born in Izmir in 1961 and his brother Hilkat Emir İpek was born in Izmir in 1967. The brothers as the last generation are maintaining and developing their

Hilkat Emir İpek with his baglama

Hilkat Emir İpek with his baglama

Hulki Rıza İpek at the right side with the bigger baglama – 2012

traditional family work in five different shops in Izmir and also maintaining to work as professional baglama players at the department of Turkish Folk Music Ensemble of TRT (Turkish Radio Television Corporation) in Izmir.

Finally, the musical instruments are being produced in Izmir and they are almost hand making works. There are a lot of small or big instrument shops in Izmir and the well-known one is "YIMAZ İPEK SAZ SARAYI" having five shops in different places in Izmir. The third generation is still working, producing, selling and exporting the instruments to different countries such as Greece, Germany and other countries in which there are Turkish people.

To get an idea about how to make or produce the baglama, these videos are appropriate for watch:

https://www.youtube.com/watch?v=X2mD_gHzoOs

https://www.youtube.com/watch?v=nnv0k-ocKeY

THE IPEK FAMILY: THREE GENERATIONS OF LUTHIERS AND THE BAGLAMA PLAYERS

Hüseyin Yaltirik

Resume

Musical instrument makers (luthiers) are considered into two phases in Izmir and its environments: 1- Before 1922 and 2-After 1922. This is the date of immigration agreement between Greek and Turkish governments. Because that most of the luthiers emigrated from Izmir to Greece, classification of this job is better to divide into two phases. Especially the string instruments "The Bağlama" and "The Bouzouki" were well-known and widespread instruments amongst the people living in western Anatolia as Turkish and Rum people. It is possible to think the bouzouki players have bought the instruments from the Rum luthiers who were living in Izmir and around. That is why we have to think the instrument making in two phases before and after 1922. There is no enough and clear documents on luthiers in Izmir before 1922. Only Mustafa İpek also known as "Kalın Mustafa", (Tick Mustafa) because he was a huge person and had huge fingers was making and repairing the bağlama and the tambour in those years after 1922. One of the apprentices of him was Yılmaz İpek (22nd December, 1936), who was his son and the second generation in the same shop. Mustafa İpek wanted his son Yılmaz İpek as an apprentice near his friend Agop Usta (Master Agop) who was the master of handmade musical instruments in Istanbul. Yılmaz İpek went to Istanbul to learn the techniques of how to make instruments from Agop Usta and returned to Izmir to continue to produce the bağlama and the other handmade musical instruments. The third generation of Instrument makers and the bağlama players of Ipek Family are Hulki Rıza Ipek (1961) and Hilkat Emir Ipek (1967). The brothers as the last generation are maintaining and developing their traditional family work in five different shops in Izmir.

НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ В МУЗЕИТЕ НА ОТКРИТО

проф. д. изк. Симеон Недков
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

През втората половина на XIX в. в Западна Европа се ускорява процесът на индустриализация, който от своя страна предизвиква невиждани по мащабите си урбанизационни процеси от селото към града. По такъв начин милиони бивши селяни се приобщават към градската култура. Всичко това води до бавното заличаване на богата традиционна селска култура. Ето защо шведският учен **Артур Хазелиус** (1833-1901) решава да създаде един нов тип музеи – музеите на открито, в които да се съхрани традиционният селски бит и култура.

По време на обучението си в университета в Упсала той се включва в панскандинавското студентско движение. Израз на преклонението му пред староскандинавските идеали е и неговата дипломна работа, посветена на исландската поема "Хавамал". След дипломирането си учителства като е съавтор на най-популярния учебник по фолклор за първоначалното училище. През 70-те години на XIX век А. Хазелиус се отдава на събирателска работа, като обхожда голяма част от селските райони на страната. По това време в Швеция протичат обществено-икономически процеси, водещи до дълбоки промени в традиционния бит. Страната губи аграрния си характер и постепенно се превръща в промишлена. Това води до сериозни урбанизационни процеси, даващи отражение върху традиционния начин на живот, върху празнично-обредната система и т.н.

За да се съхранят за поколенията традиционният бит и културата на скандинавците, А. Хазелиус предприема поредица от експедиции, с цел да издири и попълни колекцията си от битови предмети

от цяла Швеция. Първото ѝ представяне пред публика става през 1873 г. в частен дом в Стокхолм. Експонатите от тази етнографска колекция са в основата на създадения през същата година от Артур Хазелиус "Северен музей".

В него той прилага нови експозиционни методи. За да почувстват посетителите истинския интериор на селските домове, създава големи диорами, включващи и най-малки подробности от селския бит. До този момент предметите в етнографските експозиции са подреждани един до друг, без да се отразява пряко приложението им в ежедневието. Нововъведението на Хазелиус е, че ги включва на техните места в интериора на селската къща. Така се ражда експозиция, създаваща впечатление за обитаемост, наситена с фигури в характерни национални носии, сякаш изпълняващи ежедневните си домашни задължения. Пресъздават се и различни улични сцени, като се използват театрални декори, манекени, фигури на препарирани животни.

Идеите за такава атрактивна експозиция Хазелиус черпи от натрупания опит на Световните изложения и други експерименти за етнографски изложби, прилагани до това време. Първото световно изложение е организирано в Лондон през 1851 г. На него, наред с техническите постижения, се излагат и модели на традиционни постройки от народната архитектура. Най-атрактивно те са представени от Артур Хазелиус на Парижкото изложение през 1867 г. Швеция участва с т. нар. "Улица на народите", като в експозицията са включени възстановки на няколко известни селски постройки от епохата на късното средновековие от Швеция и Норвегия. В тях са разположени манекени, облечени в традиционните шведски и норвежки национални костюми. Младият учен създава експозиция, която се характеризира с прецизност и достоверност. Твърде интересна е конкуренцията от страна на Холандия, която представя за първи път стаи с четири стени, т.е. посетителят "влиза" в отделно помещение на жилището и непосредствено разглежда интериора, подреден с традиционните мебели и покъщнина.

През 1873 г. се провежда Петото световно изложение във Виена. В района на Пратера са изградени 20 селски къщи от различни райони на Европа – Елзас, Трансилвания, Русия. Така се поставя началото на представяне на традиционната архитектура, допълнена с етног-

рафски експозиции от оригинални битови предмети. На следващите изложения, в Амстердам през 1883 г., в Краков през 1887 г. и в Лвов през 1894 г., са пренесени и оригинални жилища.

Връх на постиженията при експониране копия на жилища пред широка международна публика се постига в Прага през 1895 г. Тук се поставя началото на големите етнографски изложби, продължени след това в Рига и Будапеща. За разлика от световните изложения, изложбите имат строго специализиран вид и повлияват много положително върху бъдещото развитие на етнографията в страните, където се провеждат. В Пражката изложба са включени 24 обекта, като се планира до 1916 г. те да нараснат на 84. Постройките представят основни типове сгради от Чехия, Моравия, Силезия и Словакия. Независимо, че се е предвиждало това "село" да се запази и доизгражда, то бързо рухва, тъй като е построено от суров дървен материал и нестабилни покривни конструкции.

На изложбата, посветена на хилядолетието от създаването на унгарската държава в Будапеща, през 1896 г. са включени жилищни сгради от всички земи на тогавашна Унгария. Постройките са разположени подобно на традиционно село. Жилищата са оградени с дворове, а в тях са експонирани и селскостопански сгради. През същата година в Рига се провежда Десетият Всерусийски археологически конгрес, съпътстван от етнографска изложба с оригинални жилищни сгради.

Изграждането на първия музей на открито започва през 80-те години на XIX век като филиал на Северния музей. Целта на Хазелиус е да замени изкуствено създадения интериор в музея с реални постройки, обзаведени с традиционните предмети от ежедневния бит и стопанската дейност на селяните. Вместо восъчните манекени, в музея да работят хора, демонстриращи различните видове селскостопански дейности, придружени от истински домашни животни, традиционни за дадения географски район. Първоначално тази идея изглежда като възкресяване и превръщане на Северния музей в "жив" музей, където всичко е автентично.

Обхождайки цялата страна, Хазелиус набелязва къщите, които в бъдеще ще бъдат пренесени на територията на музея. За него е определен терен в района Скансен на остров Дюргарден край Стокхолм. През 1885 г. се закупува първата къща от областта Далекарлия. В

нея се подрежда експозиция, тържествено открита на 11 октомври 1891 г.

Така замисленият и реализиран първи музей на открито – **Скансен**, отваря врати за посетители през 1891 г. През първите две десетилетия от изграждането на музея е изминат труден и дълъг път. Постепенно на площ от 300 декара на хълма Скансен са пренесени и възстановени в първоначалния им вид над 250 архитектурни обекта от различни етнографски райони на Швеция. Оформени са 59 експозиционни комплекса, в които влизат селски ферми с над 10 постройки, отделни къщи, кръчми, магазини, стопански сгради и исторически съоръжения от XVI до XIX век.

В музея има не само селски, но и градски къщи, оформящи квартал с улици. Там са експонирани кожарска и златарска занаятчийски работилници, книжарница, фурна и т.н. Пренесена е печатница създадена през 1725 г., аптека от 1794 г., спестовна каса от 1840 г. Покъсно в този комплекс намира място и родната къща на А. Хазелиус. От общо 150 архитектурни обекта само два са копия, а всички останали са оригинални сгради, демонтирани и пренесени в Скансен.

В селските ферми са доведени и домашните животни, включително северни елени и полярни кучета. Дивите животни, които са обект на традиционния лов, са разположени в специално създадена зоологическа градина в самия Скансен. Хазелиус се е стремял да пресъздаде и типичната скандинавска флора върху територията на музея. Така на практика се осъществява неговата основна идея да бъде показан ежедневният живот в патриархално-аграрното общество, в което са живели векове наред шведите и всички скандинавци. Той включва и работа, и веселия – традиционни празници, танци, музика, народно изкуство и творчество. Така музеят става център за опознаване на миналото и за развлечение. Ето защо Хазелиус му избира девиза "Познай себе си". Така Скансен се превръща в истински притегателен център за преклонение пред народния бит и култура.

Богатството на традиционната шведска архитектура е представено с типични образци, като селски чифлици, градски къщи, занаятчийски работилници и жилищата на работещите в тях, оформящи занаятчийски градски квартал, църкви, обществени и исторически сгради, както и вятърни мелници, воденици, тепавици и други съоръжения, задвижвани с водна енергия. Те са така експонирани, че

създават впечатление за обитаемост, тъй като хора-статисти в тях представят местните жители на дадена етнографска област с характерните носии. Във всеки селски комплекс има сътрудник на музея в национален костюм, който е "местният селянин", зает с ежедневните си занимания. В някои занаятчийски работилници има майстори, които произвеждат и продават изделията си, а в Първа шведска банка се извършват всички валутни и други финансови услуги. На специални площадки се изпълняват народни песни, танци, обичаи и обреди. За децата е създаден "Мини-Скансен" с миниатюрни постройки, зоопарк и площадка за игри.

Скансен е първият музей на открито със световна известност, на която се радва и в наши дни. Ежегодно се посещава от над 2 млн. туристи, а за своето едновековно съществуване е приел над 140 млн. гости. Приходите от тях напълно покриват разходите и са достатъчни и за разгърната научноизследователска работа. С дългогодишния си опит Скансен допринася много за развитието на останалите музеи на открито в Европа.

Музеите на открито, създадени през периода 1891–1918 г., обхващат ограничена географска зона в северната част на Европа. Не случайно Скандинавските страни стават основоположници на тази нова тенденция в музейното строителство. В тази европейска част редица поколения не са били свидетели на унищожителни войни. Специфичното обществено-икономическо развитие тук допринася за развитието и обогатяването на автентичността на традиционната народна култура. През XIX век тази култура се превръща в национална и допринася за развитието и обособяването на отделните нации. Важна причина за разрастването на движението за съхраняване на традиционната материална и духовна култура е високата степен на грамотност и доброто за времето си образование в Скандинавските страни. Общо за периода 1891–1918 г. са разкрити 104 музея на открито. Повечето от тях се намират в северната част на Европа. По страни те се разпределят както следва: Норвегия – 50, Швеция – 31, Финландия – 5, Дания – 4 и др.

Първата световна война прекъсва активното изграждане на музеи на открито в Европа. С нейния край започва нов период от развитието на този тип музеи. Най-характерното за него е разширяването на географския обсег на музеите на открито. За първи път

такива музеи се откриват в Румъния, Чехословакия, Естония, Латвия, Литва, Унгария, Великобритания и тогавашния Съветски съюз. Общо за времето от 1919 г. до 1958 г. в Европа функционират 438 музея на открито. Отново най-голяма е концентрацията им в Скандинавските страни: Швеция – 273, Норвегия – 128 и Финландия – 39. В останалите европейски страни те са много по-малко: Германия – 15, Съветския съюз – 10, Полша – 4, Великобритания – 3, по два в Белгия, Югославия, Румъния и Унгария и по един в Австрия, Чехословакия и Исландия.

Една от основните атракции в музеите на открито е представянето на традиционните народни занаяти. Пред очите на любопитните музейни посетители майсторите представят традиционните техники на различни видове занаяти. Сред най-атрактивните техники са грънчарските. Майсторите грънчари, независимо в коя страна е музеят на открито, демонстрират т.нар. „точене“ на глинения съд върху грънчарското колело. Пред смаяните погледи на посетителите от парче глина се формова изящен съд – ваза, стомна и др. Под сръчните ръце на майстора керамик грейват с разнообразни цветове чинии характерни за дадената страна или етнографска област.

Сред най-атрактивните занаяти е златарския. Не случайно в първия музей на открито е експонирана действаща златарска работилница. Старинните бижута привличат дамската част от музейните посетители. В първия музей на открито в България куюмджийската работилница вече половин век привлича хилядите музейни посетители и особено посетителките. Под сръчните пръсти на майстор Тинчо се създават бижута-шедьоври от филигранна техника. Както през Възраждането, така и сега се използват традиционни златарски инструменти. На уеб-страницата на музея е представен видеозапис, представящ прилагането на различни златарски техники. В музея на открито в Литва бижутер обработва кехлибар.

За да добием представа за разнообразните народни занаяти експонирани в действащи работилници в отделни европейски музеи на открито, ще направим кратък преглед на тяхното създаване и оживяване.

За да се почувства истинският дух на миналото, в експозицията на *Музея на селото в Букурещ* са включени и занаятчийски работилници. В експозиция на *Музея на традиционната народна култура*

"АСТРА" в Сибиу – Румъния са включени: различни типове мелници на вода, включително и рядко срещаната плаваща мелница, тепавици, преси за плодове, за масло, дъскорезници и др. Представени са и други източници на задвижване, като: вятърни мелници, преси и мелници, движещи се от животинска или човешка сила.

Вторият акцент в музея са занаятчийските работилници. В пренесени сгради са представени всички занаяти, развити през XIX век в този регион. Една част от работилниците са действащи. Те са в центъра на вниманието на хилядите музейни посетители.

Два пъти годишно в музея се провеждат панаири. В първия участват майстори на народните занаяти от цялата страна. Всяка година през август излагат своята продукция грънчари, кошничари, резбари, тъкачи, майстори на музикални инструменти и много други. Пред очите на музейните посетители те демонстрират традиционните технологии и разнообразните форми на занаятчийските произведения. Вторият панаир е посветен на "децата-занаятчии". По време на него децата изучават различните занаяти в работилниците на музея.

Музеят на народната архитектура и бит в Киев е създаден през 1969 г. като национален музей на открито, събрал най-добрите образци на украинската народна архитектура от XIX до началото на XX век. Представени са шест етнографски района на страната – Средна Наддънепровщина, Полися, Карпати, Подолия, Слобожянщина и Пивден Украйна. За бита на украинските селяни разказва покъщнината, селскостопанският инвентар, произведенията на народните художествени занаяти.

Най-представителният музей на открито в Полша е *Санок*. Той е първият музей от този тип, строен след Втората световна война. Строителството на музея започва през 1960 г. и продължава и през 70-те години. През 1963 г. се приемат правилата за основните музейни дейности, както и за разкриването на занаятчийски работилници. През 1962 г. към местния музей в гр. Ополе – Южна Полша /Силезия/, се създава музей на открито *"Ополско село"*. Основната му задача е да съхрани за поколенията загиващите форми на традиционната архитектура и народното изкуство. Интерес предизвикват и характерните стопански обекти – вятърната мелница от село Велки-Добжин и воденицата от Старо-Сьолковице. Сред произведенията на резбарското изкуство са експонираните дървени кошери.

Музеят на открито в Сентендре е създаден през 1968 г. Той е централният етнографски музей под открито небе в Унгария, който се занимава с изследването, съхраняването и представянето чрез музейните експозиции на традиционната народна материална култура от северозападната част на Унгария. Експониран е домашен, хоризонтален стан, на който са тъкани платна за дрехи. Интересното за този експонат е, че е датиран – на него по дължина е изрязан надпис "Йожефнейе Силади. Направен на 27 февруари 1871 година". В този район на Унгария в края на XIX век се развива тъкачеството – не само за нуждите на фамилията, но и за продан на пазара. Както в българските земи, и тук се е използвала мярката за дължина на домашно изтъканото платно, "лакът", така то се е продавало на пазара.

В селищата, разположени по поречието на р. Тиса е широко разпространено кошничарството. Плетат се не само кошници и кошове, но и големи кръгли или квадратни кошове за съхраняване на зърнената реколта. Голяма част от стопанските постройки се изгражда също от плетени от върбови клонки и лескови пръти стени.

Един от най-красивите музеи на открито е *Баленберг* в Швейцария. Той е разположен в живописна местност. Тук е експонирана и единствената работилница за производство на смола. Стръмните склонове на Алпите са покрити с гъсти борови гори, от които се добива суровината за преработка. Следва комплексът с архитектурни образци от кантоните на Цюрих. В друга група са представени архитектурни образци от централна Швейцария, строени през XVII век. Една от най-кокетните къщи е от района на Брюлизау. Богатата фолклорна традиция изпъква най-ярко в алпийските къщи от кантона Валайс.

Фермерските къщи се допълват естествено от алпийска мандра със склад за сирене и от мелница. Различните традиционни занаяти присъстват в целия музей. Майстори-кошничари плетат традиционни кошници и други кошничарски изделия пред посетителите. Представени са и други занаяти, като каменоделство, шивачество, хлебарство и др. Създадена е специална експозиция за хляб и сладкарство. Музеят притежава и една от най-богатите колекции на швейцарски часовници, разнесли славата на местните майстори по всички краища на света.

По оценка на чуждестранните туристи, посещаващи Австрия, най-красив е музеят на открито в *Стюбинг*, недалеч от Грац, основан през 1962 г., а открит за посетители през май 1970 г.

Интересни за съвременния посетител са занаятчийските и стопанските сгради. Край реката е действащата воденица-долапкиня, следват дъскорезницата и хижата на дърваря, ковачницата на фермата и ковачницата, задвижвана с вода. Всички технически съоръжения показват голямото разнообразие от занаяти, съпътстващи ежедневния селски бит в Австрия през отминалите столетия.

Музеят на открито Клопенбург – Германия е създаден през 1934 г. За разлика от създадените вече музеи на открито в Скандинавските страни, създателите на музея Клопенбург се стремят да пресъздадат едно истинско немско село, заобиколено със селска мера, дъбрава в неговите околности и езеро по средата.

В музея са пренесени общо 50 архитектурни обекта, разкриващи селския бит на провинция Долна Саксония: резиденция на аристократи, 8 цялостни стопанства, отделни селскостопански постройки, като плевни, хамбари, навеси за каруци и друг стопански инвентар, кошари и обори, бараки за надничари, 2 църкви, 7 технически съоръжения – 3 вятърни мелници, воденица, мелница задвижвана от конски впряг и водна помпа за изпомпване на блата и тресавища, задвижвана с механизъм като на вятърна мелница.

Демонстрират се и няколко вида занаяти: грънчарство, бояджийство, обущарство – кожени и дървени обувки, ковачество, златарство, бъчварство, каруцарство, часовникарство и др. Към този комплекс е и гостилницата "Селска стомна". Така оформената по-атрактивна част от музея се радва на повишен интерес от страна на музейната публика.

Най-големият и със световна известност музей на открито в Русия е *Кижи*. Той е разположен далече на север, върху едноименния остров в Онежкото езеро на Карелия. В него се представят шедьоври на потомствените майстори дърводелци и резбари от този район.

Най-напред е построена Покровската църква, която е преустройвана многократно, тя е носител на най-добрите традиции в дървената църковна архитектура от XVI до XVIII век. Втората, Преображенската църква, е неповторим шедьовър на народното дърводелско майсторство. Тя е с двадесет и два купола или на руски –

“дватцатидвухглавая”. Този ненадминат паметник на традиционната църковна архитектура е издигнат през 1714 г. и по лекотата на своята конструкция, пълната симетрия и изящество няма равен на себе си в цяла Русия.

Народният музей в Уелс /The Welsh Folk Museum/ е един от най-интересните музеи на открито в Европа. В него са представени 30 оригинални сгради от цялата територия на Уелс. На площ от 50 акра са разположени жилищни сгради, работилници, ферми и т.н. Продукцията на занаятчийските работилници се предлага за продажба в магазините на музея.

Характерна особеност за този музей на открито е, че са постигнати големи успехи в оживяването на неговата експозиция. Във фермите се отглеждат домашни животни – птици, прасета, крави и телета. Всички работилници и механизми на вода са действащи.

Воденицата е една от най-атрактивните сгради в комплекса. Тя е на три етажа и посетителите могат да видят действията на водния механизъм и процеса на мелене на зърно. Експонирани са големи воденични камъни, както и начинът на тяхното набраздяване.

Най-привлекателни за музейните посетители са действащите в музея работилници и магазини. Фурната е от 1900 г. и в нея се приготвят типичните хлябове. В грънчарската работилница се изработват традиционни за региона съдове. Табашката работилница за обработване на сурови кожи не е действаща, но са експонирани всички съоръжения за това производство. Ковашката работилница е от XVIII век и действа, като се прилагат старите технологии за изковаване и закаляване на желязото. Друга работилница представя един от традиционните за района занаяти – сарашкия – изработване на седла и конска сбруя. В музея е реконструиран и магазин, строен през 1880 г. В него се предлагат сувенири и други разнообразни стоки.

Друга група занаятчийски работилници са разкрити във втората част на музея, отделена от голямо парково пространство. Тук е представена дърводелска работилница за битови предмети. Изработват се предимно дървени лъжици и много сувенири, доближаващи се до народната традиция в този занаят. Бъчварската работилница е снабдена с всички традиционни инструменти за ръчно изработване на бурета. Млад майстор кове обръчите на поредното буренце, а на

тезгяха има изработена "буталка" за биене на масло. В съседната работилница се изработват дървени подметки за обувки.

Най-голямата сграда в музея е вълнената манифактура. Тя е двуетажна, строена е изцяло от камък през 1760 г., но машините в нея са обновявани многократно. Сградата е реконструирана през 1952 г. Машините са от началото на XIX век и се задвижват с водна енергия. Произвежданата сега продукция се предлага в музейния магазин.

Идеята за създаването на музея на открито в *Бимиш* – Великобритания е от 1958 г. През 80-те години се създава втори експозиционен център – стар градски квартал. В музея са пренесени оригинални къщи, магазини, зъболекарски кабинет, а по улицата е пуснат в движение и трамвай. Новите музейни обекти са действащи и привличат още повече посетители, някои от които имат възможност за пръв път да пътуват с трамвай.

Когато говорим за музеи на открито, разбираме музеи в пищна паркова среда, под топлите лъчи на слънцето. *Центърът за викингите "Йорвик"* /Jorvik Viking Centre/ е пълна противоположност на това разбиране. Той се намира под земята, макар да отговаря на всички представи за музей на открито.

По време на изкопни работи в центъра на Йорк, Северна Англия, се откриват следи от древен град. Археологическият тръст започва системни археологически разкопки от 1976 г. до 1981 г. Разкрита е столицата на викингите през IX-X век – Йорвик.

Богатият археологически материал разкрива възможност за създаване на нов, модерен музей, в който да бъдат възстановени не само сгради от това време, но и чрез манекени, светлина, звук и мирис да бъде пресъздадена атмосферата на викингската столица преди хиляда години. Друго модернистично виждане на създателите на експозицията е транспортът в галерията. Посетителите сядат във вагонетки по 4 души и се придвижват – "разхождат" из средновековната столица, наблюдавайки като на живо един ден в града преди десет века. За да се постигне необходимият ефект и въздействие, са използвани всички технически и художествени средства, познати в музейната практика.

В това "подземно" царство времето сякаш е спряло преди нашествието на норманите през 1068 г. Посетителят минава покрай дървените жилища на викингите, покрити със слама. Вижда двора,

пълен с домашни животни, и стопанката, която се грижи за тях. В съседство се намира работилницата за костени гребени, до нея е стругарят на дървени изделия. Този струг се задвижва с крак. По-нататък са работилниците на бъчваря и кацаря. Всички те са обзаведени с различни автентични инструменти, а майсторите са в работни пози, сякаш наистина майсторят занаятчийските изделия.

Викингите са морски хора, затова в експозицията не липсват и прочутите им кораби. Един от тях се стяга за отплаване. Моряците "вдигат" платна. До тях рибар чисти уловената вече риба. Неговото лице е изразително. То е точно копие на намерен при разкопките череп, въз основа на който антрополозите са го моделирали.

Всички останали възстановки са направени след прецизен анализ на резултатите от археологическите разкопки. От намерените над 30000 различни автентични предмети само 500 са включени в постоянната експозиция на традиционно създадена музейна част. Тук е представена богата колекция от монети, оръжия, шлемове, инструменти, битови предмети и др. Те оформят следните експозиционни комплекси – ежедневен живот, облекло, домашни текстилни занаяти, дървообработващи и металообработващи занаяти, изработване на изделия от кост, рог и кехлибар, сечене на монети, местна и международна търговия.

Краткият преглед на експонираните занаятчийски работилници в европейските музеи на открито дават представа за тяхната атрактивност и привлекателност за многобройните музейни посетители. Със законна гордост можем да отбележим, че музеят на открито с най-много действащи работилници, в които се представят традиционните народни занаяти е АЕК „Етър". В него е пресъздадена атмосферата на занаятчийската чаршия в Габрово от най-преуспяващото време на занаятчийството – Българското възраждане. Наред с водните съоръжения, които действат непрекъснато, занаятчийските работилници са част от незабравимите атракции на музея. Те привличат особено силно младежката музейна публика, която макар и погълната от съвременните информационни технологии и живееща повече във виртуалния свят, откликва на предизвикателствата на старите технологии сръчно представяни от майсторите занаятчии от чаршията на Етъра.

В началото на XXI век музеите на открито остават най-атрактивните музеи, защото пренасят съвременните музейни посетители

няколко века назад в историята, като пресъздават традиционния начин на живот на нашите предци. В действащите, в музейна среда, занаятчийски работилници те се срещат с традиционните технологии от XVIII-XIX век и пред очите им оживява майсторството на занаятчиите от миналото. Така всеки представител на информационното общество се потопява в миналото и макар за часове се пренася в неповторимата атмосфера на живота на нашите предци.

Библиография

Ballenberg. Musee suisse en plein air. Ballenberg pres de Brienz, 1993

Budownictwo ludowe Opolszczyzny. Muzeum wsi Opolskiej w Opolu. Krakow, 1973

Connaitre, Conserver, Transmettre. Les techniques et les savoirs des metiers. Repertoire des organismes de conservation active des techniques en Europe. Paris, 1995

Cosma, A., Isfanoni, D. The Village Museum. Bucharest-Romania. Bucharest, 1991

Cseri, M. Hungarian Open-Air Museum Szentendre. Budapest, 1996

Eisleb, Joachim. Freilichtmuseen und ihre Besucher-eine sozialgeographische Analyse unter besonderer Berueckksichtingung des Museumdorfes Cloppenburg. Niedersaechsisches Freilichtmuseum, 1987

J. Czajkowski, H.Olszanski. The Museum of Folk Architecture in Sanok. Open-Air Museums in Poland. Poznan, 1981

JJaroslav Stika, Jiri Langer. Ceskoslovenska Musea v Prirode. Ostrava, 1989

Jorvik Viking Centre. Gide Book. York, 1992

K. W-Jesionowska. The Museum of Opole Village in Opole – Bierkowice. Open-Air Museums in Poland. Poznan, 1981

Pottler, V.H. Das Osterreichishe Freilichtmuseum. Stubing bei Graz. Innsbruck, 1984

The Welsh Folk Museum. Visitor Guide by Eurwyn Wiliam, Cardiff, 1991

Аткинсон, Фр. Музей под открытым небом в Бимише. Museum, 1987, N 155

Гейли, А. Конфликт в Северной Ирландии и роль Музея народного быта в его разрешении. Museum, No 175, 1993

Гущин, Б. и Гущина, В. Кижи нужны всем. Museum, No 175, 1993

Кишеи, К. Венгерский сканзен. Венгерские новости, кн.2, 1975

Майничева, А. Всемогущее время. Museum, No 175, 1993

Музей народноі архітектури та побуту УРСР. Киев, 1977

Музей Ополской деревни. Opole-Bierkovice. Krakow, 1976

Недков, С. Музеи на открито. С., 2000
Флориан, М. Верхний Тисайский край. Сентэндре, 1980
Чебук, А. Музей на изкуството в СРРумъния. С., 1984
Шмелев, В.Г. Музеи под открытом небом: очерки и истории возникновения и развития. Киев, 1983

FOLK CRAFTS IN OPEN-AIR MUSEUMS

Prof. Dr. Simeon Nedkov
Sofia University „St. KlimentOhridski „

Abstract

In the second half of the nineteenth century in Western Europe the process of industrialization accelerated, which in turn caused unprecedented in its scale urbanization processes from the village to the city. Thus, millions of former peasants became part of the urban culture. All this leads to the slow removal of the bot traditional rural culture. Therefore, the Swedish scientist Arthur Hazelius (1833-1901) decided to create a new type of museum–open-air museum, aiming to preserve the traditional rural lifestyle and culture. One of the main attractions in these museums were the crafts.

КРАТЪК ОБЗОР НА ВЪЗНИКВАНЕТО И РАЗВИТИЕТО НА ЗАНАЯТИТЕ ВЪВ ВИДИН

Десислава Божидарова

Занаятите ни водят началото си от най-дълбока древност. Заедно със земеделието и скотовъдството, технитарството е един от основните поминъци у нас. В периода на османското робство, а и преди това, Видин е важно средище на интензивна търговско-занаятчийска дейност. За това допринася ключовото му географско положение. Животът в града от този етап е слабо познат поради оскъдните изворови данни.

През XV-XVII в. Видин е превърнат във военен, административен и стопански център, който привлича все нови и нови турци – колонистите и турското население добиват превес над българското. (Гандев 1961: 5) По-значителният брой население, и най-вече непроизводителният слой от него (османските чиновници, гарнизона и др.), налага на пазара да се появят провизии и занаятчийски произведения. (Боянич-Лукач 1975: 17)

Нарасналото търсене предопределя интензивното развитие на занаятите. Информация за занаятите получаваме от регистрите за покупко-продажба на земя, лозя и дворни места в рамките на града.

В края на XVII в. турските махали във Видин са повече от 21, а българските 4: „Вятърна", „Бояр", „Пантелей" и „Поп Никола". Регистрацията им датира от времето между 1698 и 1702 г. (Гандев 1961: 6)

Махалите явно са крайни и има свободни дворни места. От документите по покупко-продажбата става ясно и какъв е занаятът на собствениците. През 1700 г. в махала „Вятърна" българин взема дворно място от кюркчи-башията Недялко. (Гандев 1961: 7)

Българи навлизат и в турските махали. В „Мезид бей" живеел с многолюдното си семейство свещарят Георги. (Гандев 1961: 7)

В облагателните списъци за областните данъци българското население е представено от девет души, между които двама занаятчии. (Гандев 1961: 8)

От случайни сведения в кадийските регистри се вижда, че през 1698 г. бакалският и касапският еснаф са били изцяло в турски ръце. (Гандев 1961: 8)

В 1701 г обаче в града практикува някой си Бошко касап, който една година по-късно заедно с още трима касапи – Тодор, Иван и Илия – фигурира, като официален представител на еснафа пред властите. (Гандев 1961: 9)

В свещарския занаят обаче българите преобладават и единствено те го представляват пред властите. Симидчии и хлебари са предимно българи и двама арменци. Кюркчииският еснаф също е в български ръце, през 1701 г. е регистриран първомайсторът му – кюркчи-баши Недялко. Абаджииският еснаф изглежда е български – не се срещат турски имена сред майсторите, упражняващи занаята. В кр. на XVII-нач. на XVIII в. българите упражняват вече редица занаяти – в регистрите се срещат имената на ковач Иван, терзи Цвятко, дюлгер Веко Ноков, тенекеджи Кире. (Гандев 1961: 9)

Прави ми впечатление, че повечето занаятчии закупуват лозя и земя, а не разчитат изцяло на занаята си за изхранване на семействата си. Пазарището „Керван сарай" е мястото, където българските занаятчии предпочитат да купуват дюкяни.

В началото на XVIII в. българските махали от четири нарастват на девет-десет. Появява се и една циганска махала. (Гандев 1961: 14)

През втората половина на XVIII в. във Видин се упражняват около седемнадесет занаята. Кожухари – 13 души, терзии-абаджии – 10 души, дюлгери – 6 души, хлебари, колари, обущари по 6 души, касапи, свещари, рибари – по двама, бакали, градинари, бръснари, лозари по четирима, 11 търговци и по един златар, бояджия, ханджия. Повечето занаятчии идват от селата като деца, без никакви пари минават през чиракуването и калфенството и стават майстори. Като майстори обаче нямат средства за собствен дюкян и често прибягват до лихварски заеми от местните богати турци, а в единични случаи от някой българин, влах или евреин**.** (Гандев 1961: 16)

Занаятчийските заеми варирали от 10–20 гроша до 100-200 гроша. Има и заможни занаятчии, например бояджи Прокоп след смър-

тта си оставя на наследниците си 473 гроша – сума твърде значителна за времето си.

Свещарят Митре Стоев има възможност да дава пари под лихва на съгражданите си. (Гандев 1961: 17)

Занаятчиите участват активно и в обществения живот, на 3 август 1775 г. група българи, всичките от една махала, за трима изрично се споменава, че са занаятчии, купуват къща за общо ползване. Твърде е вероятно сградата да е ползвана за килийно училище. Този факт показва ангажираността на занаятчиите в обществения живот на българската общност в града.

В Протоколна книга на Видинската църковно-народна община (Лачев, Новакова 2010) можем да проследим, кои са занаятчийските еснафи в града и каква е ролята, която играят в обществения живот на общността.

На 22 ноември 1870 г. четем, че на заседание е направена ревизия на обществената каса в присъствието на най-първите членове, четирима на брой, от тях трима занаятчии. В същото заседание г-н Еван Шекерджия, епитропът църковен, е предал готови пари от пред иконата на Пресвета Богородица. (Лачев, Новакова 2010: 21)

Църковните приходи и разходи се управляват от еснафските сдружения по ред. В края на всяка година първомайсторът, който при изпълнението на тези задължения се нарича епитроп, предава сметките и събраните пари на първомайстора-епитроп на следващия еснаф. През 1870 г. за сметките отговаря брашовянския еснаф, през1871 г. – кондурджийския, следван от бояджийския през 1872 г., кюркчийския през 1873 г., терзийския през 1874 г., абаджийския през 1875 г., кюмюрджийския през 1876 г., папукджийския през 1877 г., и бакалския през 1878 г. (Цухлев 1932: 435)

Еснафите дават и пари в заем на църковната община (Лачев, Новакова 2010: 47). Често срещаме и определението „почтеният" бакалски, брашовянски или др. еснаф, което показва едно уважение и доверие в честността на представителите.

Изцяло в духа на еснафската пестеливост е подготвеното слово за ограничаването на разноските и салтанатите на сватбите. Личи желание за насаждане на скромност и сдържаност в облеклото и поведението на гражданите. (Лачев, Новакова 2010: 48) Линията на въздържание продължава с едно решение на общоеснафско събра-

ние, видинските еснафи да не разрешават на фамилиите си да се кичат с жълтици. (Лачев, Новакова 2010: 51)

Благотворителността не е чужда на видинските еснафи. Едно от решенията от 17 декември 1872 г. е да се съберат помежду еснафите по някой грош, за да се помогне на талигаджията Христо според жалбата му. (Лачев, Новакова 2010: 56)

На 8 февруари 1873 г. четем: „Да се повикат в неделя от всичките еснафи по трима хора да разгледат една важна работа". (Лачев, Новакова 2010: 57) А на 22 април 1873 г. всеки еснаф трябва да прати по четирима майстори за избирането на новата община. (Лачев, Новакова 2010: 59)

Майсторите избират общинските членове и изработват устав на Видинската българска община. Основната му цел ясно посочва каква ще е ролята и занапред на занаятчиите, а по-точно: „задружно да се трудят и размишляват за всички обществени, църковни, поучителни (училищни) и манастирски дела, за по-доброто им нареждание и преуспяване.". (Лачев, Новакова 2010: 60)

В течение на годините българите християни се занимават с все повече занаяти. Занаятчийското производство във Видин минава почти изцяло в техни ръце. Това са гражданите, които определят не само икономическия живот, но и моралните норми на обществото. Грижа на занаятчиите е и образованието и духовния живот на населението. Мисля, че те с ентусиазъм изпълняват тези свои обществени задължения и думата „еснаф" въобще не ми звучи като нарицателно за тесногръдие и ограниченост.

Библиография

Боянич-Лукач 1975: Д. Боянич-Лукач. Видин и Видинският санджак през XV-XVI век

Цухлев 1932: Д. Цухлев. История на град Видин и неговата област. С.

Гандев 1961: Хр. Гандев. Проникването и укрепването на българите във Видин към края на XVII и през XVIII в. – В: Известия на етнографския институт и музей. кн. IV, Изд. БАН.

Лачев, Новакова 2010: М. Лачев и М. Новакова. Тефтер на делата: Протоколна книга на Видинската църковно-народна община 1870-1880. Видин.

BRIEF OVERVIEW OF THE RISE AND DEVELOPMENT OF THE CRAFTS IN VIDIN

Dessislava Bozhidarova

Resume

In the period of Ottoman rule and before that Vidin was an important center of intense commercial craft activity. There were about seventeen crafts in the second half of 18th century in Vidin. In the course of years the Bulgarian Christians were engaged with more crafts. Crafts production in Vidin passed in their hands. These citizens determined not only the economic life but the moral norms of society, too. Craftsmen were also concerned about the education and the spiritual life of population.

РАЗВИТИЕ НА ЗАНАЯТЧИЙСТВОТО И ПОМИНЪК В КИЛИФАРЕВО ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Михаил Стойчев

На 30 март 1856 г. е подписан Парижкия мирен договор, с който се слага край на Кримската война (1853-1856). Османската империя изпада в полуколониална зависимост от своите съюзници, основно Англия и Франция, поради големите финансови помощи, които получава по време на войната. Същевременно това е предпоставка за сериозни икономически промени в Империята. Нейните външнотърговски отношения са обвързани трайно със западните държави. Така българските и османските пазари се откриват за разменна и износна търговия с европейските търговци и посредници.

Настоящата статия е едно обобщено представяне на голяма част от занаятите и няколко поминъка, практикувани в Килифарево, които се развиват през втората половина на XIX в., благодарение на икономическите промени в Османската империя. В своето изследване използвам данни от научната литература за Килифаревския район и лично събрана от мен на терен информация (Информатор Косю Яламов)[1].

Процесът на силното икономическо раздвижване след 1856 г. засяга чувствително и Килифарево и околните селища. Поради непрекъснатото преминаване на кервани, натоварени с кожи, памук, желязо, храни, тютюн, шаяци, сукно и др., по централния път в района на селото възникват няколко хана (керван сараи), които дават поминък на стотици местни селяни. Последните са наемани като водачи и за охрана на близкия проход „Хаинбоаз" („Проход на републиката"). В същото време в централната чаршия на Килифарево се обособяват много търговски магазини и работилници за посрещане нуждите на

местното население и това от околните балкански колиби и села. Открива се нова търговско-занаятчийска улица (Михайлов 1970: 41).

През разглеждания период много предприемчиви и будни балканджии се заселват в Килифарево. Една част от тях се занимават със земеделие, а други със занаятчийство. Тези преселници спомагат и за засилването на българския етнически елемент в селището.

Занаятчийството в Килифаревския район привлича все по-голям брой членове на домакинствата. Различните занаяти и поминъци стават важен фактор за задоволяване не само изискванията на населението, но и източник за препитание. Голяма част от местните младежи се захващат със занаятчийство (Михайлов 1986: 115).

До края на 70-те год. на XIX в. в Килифарево се развиват почти всички манифактурни занаятчийски отрасли на дребностоковото производство. Между тях най-застъпени са **мутафчийство, гайтанджийство, сукнарство, тепавичарство, дръндарство, бояджийство, сарачество, кожарство, мумжийство (свещарство), табаклък, арабаджийство (коларство), железарство и грънчарство**. Развитието на изброените занаяти се дължи до голяма степен на суровините, които местното население осигурява с отглеждането на дребен и едър рогат добитък и породисти балкански свине. Полученият материал от вълна, козина, конски косъм, четина и кожи се обработва от местните занаятчии. (К. Я.)

Основният занаят на ръчната промишленост, чиято главна суровина за обработка е козината, това е **мутафчийството**. През разглеждания период тази манифактура е силно разпространена и застъпена в Килифарево. Благодарение на мутафчийството и до голяма степен на **гайтанджийството** селото се прочува далеч извън пределите на Османската империя със своята качествена стока – гайтани, чулове, дисаги, конски торби за зоб, постелки за стълбища, чували, колани за седла и др. Килифаревското производство намира пласмент на Европейския пазар и на организираните международни панаири в Лайпциг – Германия и Дебрецен – Унгария. Това се потвърждава и от летописната книга на Лайпцигския панаир, където е отбелязано, че през неговото времетраене са организирани изложби и са показани различни мостри на козиняви изделия от Килифарево (Михайлов 1970: 43).

Килифаревските гайтани със своето високо качество се налагат трайно и на цариградския турски пазар. Първоначално майсторите

мутафчии и гайтанджии работят по домовете си, като в производството се включва цялата фамилия. Занаятът се предава от поколение на поколение. По-късно започват да се откриват и специални работилници, наречени „кирхани" или „керхани". Тук в по-удобни помещения става пресукването на преждата, а в други по-малки се поставят специални станове за изтъкаване на козяците (Михайлов 1986: 114).

През 60-те год. на XIX в. освен за пазара, килифаревските гайтанджии получават и специални поръчки за нуждите на редовната турска армия.

Заради тънкото и равно пресукване на гайтаните и изпичането при изпридането се появява известният, израз „Осукано по килифарски". Първоначално той се отнася само за доброкачествената продукция на килифаревските майстори. Същевременно тревненските, карловските и калоферски майстори, с цел по-бързо производство, занижават качеството разчитайки, че „марката на производството е известна". По-късно измамата е разкрита и чуждите търговци, и български посредници започват да употребяват израза в смисъл на „Не го усуквай по килифарски" или „Не ме лъжи по килифарски". Днес тази фраза е останала единствено като една легенда, предавана във времето.

Гайтанджийството допринася за развитието на още един занаят. Това е **бояджийството**. Последният жител на Килифарево, който се занимава до 70-те год. на XX в. с този занаят е потомственият бояджия Стефан Антонов (К. Я.).

Един от най-старите практикувани в Килифарево занаяти е **грънчарството**, който се запазва до 80-те год. на XX в. Жълтата, с мазен хумусен състав глина, която се добива от покрайнините на селището, благоприятства за развитието както на грънчарството, така и на **тухларството** и **керемидарството**. В кр. на XVII и нач. на XVIII в. в селото се заселват със семействата си габровски и тревненски потомствени майстори-грънчари. С тяхното идване започва засилено производство на грънци – стомни, паници, павурчета, подноси, различни фигури, детски играчки, кюнци за водопровод и др. Майсторите изработват и музикални инструменти – тарамбуки, свирки и окарини. Постепенно се усъвършенства и самата техника на производство. Построени са удобни пещи за изпичане на голе-

ми съдове – делви, тепсии, дълбоки гювечи и др. Килифаревските грънчарски изделия намират широк пазар в Османската империя (Михайлов 1970: 45).

Наличието в Килифарево на споменатата по-горе жълта глина, способства и за производството на дебела жълта амбалажна хартия. Това става факт през 1865 г., когато местният предприемач Ангел Попов построява край р. Белица, първата на Балканския полуостров фабрика за мукава и хартия.

Прекарвайки известно време в Италия, А. Попов усвоява техниката на производство на хартия, макарони и бяло брашно. След позволението на Високата порта, през 1864 г. се завръща, като започва трескава работа по създаване на собствена фабрика за хартия. За помещение използва старата бащина мелница, която реставрира и обновява. На следващата 1865 г. производството започва. За основни суровини се използват глина и големи количества слама, изкупувана от местните земеделци. Предприятието дава работа на голям брой жители на Килифарево. Много скоро обаче – през 1866 г., натрупаното голямо количество хартия започва да залежава, поради големите неуредици в транспорта и търговията в империята. Тъй като турското правителство отказва да помогне на А. Попов при пласмента на стоката, той е принуден да разпродаде на ниски цени във вътрешния пазар хартията. Няколко години по-късно предприемчивият търговец преустройва фабриката в мелница. След Освобождението А. Попов започва производството на фиде и макарони (Михайлов 1970: 45-47).

До края на XIX в. в Килифарево, освен земеделието и животновъдството, силно развитие получават и редица занаяти, свързани пряко със селското стопанство и народния бит. Такива са: **дърводелство, бъчварство, коларство (арабаджийство), железарство, бояджийство, папукчийство, обущарство, терзийство, четкарство** и **каменоделство** (К. Я.).

Съществуването на всички описани занаяти в Килифарево се дължи основно на липсата на достатъчно работна земя. В миналото половината местни жители са занаятчии. Най-често първородният син се занимава с обработването на семейните ниви и отглеждането на животните, а другите деца учат занаят (К.Я.).

През разглеждания период килифаревчани, наред с посочените занаяти, се препитават и с редица други поминъци.

През 70-те год. на XIX в. в селището се отглеждат **маслодайни сортове рози** за добив на розово масло. Обособени са и няколко розоварни. Стоката се пласира както на местния пазар, така и извън пределите на Империята. Килифаревското розово масло се отличавало с доста добро производствено качество.

Гладът за земя кара жителите на Килифарево да обработват всяко парче от нея, засявайки го с подходящи доходни култури. Затова тук са застъпени различни отрасли и култури – **тютюн, памук, коноп, градинарство, земеделие, животновъдство, бубарство** и **лозарство** (К. Я.).

Според някои изследвания **градинарството** е привнесено в Килифарево от с. Арбанаси от преселници, които създават първата зеленчукова градина край р. Белица. За кратко време много от местните жители също усвояват поминъка и започват да го практикуват зад граница. Най-добрите сред тях през пролетта, в качеството си на предприемачи (газди), организират групи (тайфи) и се отправят към Румъния, Русия и Австро-Унгария. Тук обработват обширни зеленчукови градини, които им носят доста добри доходи. Завръщайки се през есента от гурбет, градинарите са едни от най-богатите хора в селото (Михайлов 1970: 50).

През разглеждания период **земеделието** и **животновъдството** са едни от водещите поминъци в Килифарево. Голяма част от тяхната продукция се изнася в съседните градове и различните пазари на Османската империя. На практика от земеделието зависи общото благосъстояние на местното население. Добиваното жито, например, изплаща даждието на вакъфа, държавните данъци и прехраната на бейовете. От животновъдството най-застъпени отрасли са отглеждането на едър рогат добитък, овце, кози и свине (Станев 1993: 214).

В Килифаревската котловина има прекрасни условия за развитие и на **лозарството**. По тези места лозата е отглеждана още от времето, когато траките ги населяват. Те са изкусни лозари и производители на различни вина, които достигат до пазарите на Древна Гърция. По време на Първо и Второ българско царство традициите в поминъка се запазват.

През Възраждането в Килифарево местното гроздопроизводство се увеличава значително, поради търсене на външния пазар на вино и ракия. Те са забранени от Корана, но разрешени от прави-

телството, което вижда голяма изгода от развитието на търговията със спиртни напитки. Това води и до построяването на доста ракиджийници в селото. За кратко време килифаревските вина и ракии се прочуват със своето високо качество и добър вкус (Михайлов 1970: 50-51).

След Освобождението развитието на лозарството води до създаването и на един нов поминък в Килифарево – **пепиниерство** (облагородяване на лозички). В следващите десетилетия, той се превръща в емблема на местната икономика.

През втората половина на XIX в. важен стопански отрасъл в Килифарево е и **бубарството**. Местните жители произвеждат големи количества пашкули и бубено семе, което води до засаждането на стотици декари с черничеви дървета. Бубено семе се пласира в Търново и Италия, където крупни фирми, освен че изкупуват продукцията, насърчават и организират нейното производството. За няколко години в селото са построени 40 долапа за точене на коприна, с помощта на които местното население произвежда за година до 1200 оки коприна, продавани по 300 гроша оката (Станев 1993: 215-216).

Днес много килифаревски фамилии носят имената на някои от посочените занаяти – Арабаджиеви, Бояджиеви, Папукчиеви, Гайтанджиеви, Грънчарови, Ковачеви и др.

Голяма част от описаните занаяти и поминъци в Килифарево постепенно замират и изчезват след Освобождението. С настъпването на новите капиталистически отношения те са заменени от други икономически отрасли. Само грънчарството, бояджийството, шивачеството, обущарството, градинарството, земеделие, животновъдство, лозарството и пепиниерство се запазват чак до към 70-те и края на 80-те год. на XX в., но в доста по-осъвременен вариант, като част от дейността на местните ТПК, РПК, ТКЗС и АПК.

Днес отделни семейства се занимават със земеделие, животновъдство и лозарство, но в домашни условия, с цел прехрана. Всички други посочени от мен занаяти и поминъци отдавна не съществуват в Килифарево. Голяма част от местното население – най-вече младите хора, дори не знаят за тяхното някогашно практикуване. По-възрастните жители, от своя страна пазят жив спомена за старата слава на Килифарево като занаятчийско селище.

Бележки

[1] Информаторът, даващ сведения в съобщението е Косю Дончев Яламов на 97 г. от гр. Килифарево (потомствен занаятчия – дърводелец, строител, лозар, пепиниер, бивш директор на местният ММЗ „Тотю Саралиев", общественик и „живата история" на селището)

Библиография

Михайлов 1970: Г. Михайлов.. Килифарево. С., 1970.

Михайлов 1986: Г. Михайлов. Вековните пътеки на колективния труд. С., 1986.

Станев 1993: Н. Станев. История на Търновската Предбалканска котловина. С., 1993.

DEVELOPMENT OF CRAFTS AND LIVELIHOOD IN KILIFAREVO DURING THE SECOND HALF OF 19TH CENTURY

Michail Stoichev

Resume

After the end of the Crimean War (1853 -1856) the Ottoman Empire fell into economic dependence on its allies who were its main creditors during the military hostilities. Therefore a number of economic changes had to be made in the Empire. Its external – trade relations were bound permanently with western countries. Both Bulgarian and Ottoman markets were open for the European merchants and resellers. The strong economic revival after 1856 affected considerably Kilifarevo and surrounding villages. This research is a look at the development of many crafts and a few occupation practiced in Kilifarevo during the second half of 19th century. The information is from scientific literature for Kilifarevo and personal information collected on fieldwork. During this period the individual crafts and occupations were an important factor for satisfying the needs of the population and export trade. Many enterprising mountaineers from neighboring villages settled in Kilifarevo. Some of them were engaged in agriculture other with crafts. There was a new trade street in the center of the settlement. By the end of the 19 century almost all crafts and manufacturing production and related to agriculture and trade were well developed. The Kilifarevo goods are distinguished with high quality and good trade mark.

ОЩЕ ЗА ЗАНАЯТИТЕ В ЧИПРОВЦИ: ВОДЕНИЦИ, ВОДЕНИЧАРСТВО, ТЕПАВИЦИ, ДАРАК

Анюта П. Каменова-Борин

В научната литература отдавна е затвърдено мнението за Чипровци като старо селище с развити занаяти. За съжаление обаче, повече е обърнато внимание от страна на изследвачите върху рударство и рудодобив, златарство, килимарство.

Ние започнахме да запълваме тази празнота с досегашните наши изложения в поредицата народни занаяти, свързани с обработка на дърво, метал, грънчарство, тухларство, керемидарство, кюмюрджийство, сладкарство.

Сега представяме на вашето внимание проучване, свързано с водениците, караджейки, тепавици и дараци в Чипровци от XIX в. до 60-те г. на XX в. въз основа на писмени извори и теренни проучвания.

Чипровци е селище в планината, където хората много отдавна са разбрали ползата от водната сила като енергиен източник и средство за добро препитание.

От Чипровската планина извира река Огоста. Притоците ѝ са Стара река и Андровица, които над Чипровци се събират в р. Андровица, течаща през селището. Тя, от своя страна, под центъра на селището се събира с друга – Влашкоселска (от с. Мартиново) и от там отива към с. Железна, където над с. Бели Мел се събира с Превалска Огоста.

Наличието на тези притоци на голямата река дали възможност на чипровчани още в далечно минало да строят по течението на тия реки воденици. Много от тези воденици и караджейки просъществували до 1958 г., когато била извършена колективизацията на земя-

та тук, а и водата вече била замърсена от експлоатация на държавната мина.

Занаятът, свързан с използването на водата, където се обработват зърнени продукти за храна, се нарича воденичарство, мелничарство. Освен тях подобни съоръжения са и тепавиците и дараците. Това са първите механични съоръжения, в които хората използват водната сила.

„В целия Ломский окръг водениици има почти във всяко село по 1–2 и са с голяма важност за селяните. Те са построени по някой си твърде стар (според Иречек) римски начин, намират се над особени канали или бари и водата служи за мотор на воденичните камъни. Зданията на водениците са направени или от камък или от плет и са покрити с керемиди или с тръстика, или със слама или кукурузник и пр." (Бассанович 1891)

Воденичарството в Чипровци не е масов и основен занаят. Хората се занимават с животновъдство, земеделие, както и с други занаяти. Но тези, които разчитат на този занаят като прехрана, са средно заможни и нямат проблем с финансовото си положение.

Съоръженията, които мелят бяло брашно, се наричат воденици, всички други са били караджейки, защото смилат черно брашно. Водениците са по-големи и строени по план, караджейките – малки и без план.

В нашето изложение ние ще употребяваме термина „воденица", което се среща като най-използвано в речника на чипровчани.

Най-ранни сведения за воденици намираме във фрагмент от регистър на хасове, зиамети, тимари на Санджак София, към който спада хас Чипровче, където са отбелязани 15 воденици от 1524 г. (Радушев, Ковачев 1996.)

Сведения за воденици в Чипровци намираме в релация от 1640 г. до Рим на архиепископ Петър Богдан. Той съобщава, че в Чипровци по това време: *„има водениици, но малки, защото водата не се увеличава и имат малък доход, защото не идват други (люде) освен от тях, а има 60 воденици"* (Богдан 1985)

Писмени сведения за воденици в Чипровци се срещат и от 1663 г. в доклада на архиепископ Петър Богдан. В него той съобщава, че на училището в Чипровци е дадена мелница с едно колело от немския барон Алтан, която е закупена за нуждите на училището. (Богдан 1993)

През 1667 г. отново намираме сведения от архиепископ Петър Богдан, който съобщава за имоти на католическата катедрала „С. Мария" в Чипровци, в т.ч. и мелници. (Богдан 1993)

Водениците кр. на XVIII в. – нач. на XIX в. и до 1956–1958 г. са около 30, разположени по течението на притоците на р. Огоста. По идващите от планината Стара река и р. Андровица съществуват някога много стари воденици. След направените проучвания, анализи и сравнения, можем да направим реконструкция на съществуващите воденици в Чипровци. **В м. Яково бойще има местност Воденището**, където имало воденица и предание разказва за хайдушко присъствие.

От Стара река и Андровица

1. Балдина – в м. Симанов камък, на мястото на сегашния ВЕЦ.

2. Сърнарева на Гуин мост, където се събират двете реки Стара река и Андровица

3. На Георги Костов Манин

4. Сускина воденица в м. Самоков

5. Гого Мицкината – тя е била собственост на известна личност, чорбаджия Гого Мицкин, брат на войводата Точо, обвиняван за много предателства, спрямо чипровчани. На тази воденица ходели да мелят брашно много хора. Според информатори, воденициte били две. Развалили са ги преди 2–3 години.

6. Градински яз и Брод – там все още стои гнездото ѝ.

7. Ватина, в м. Самоков, строена от дядото на Георги Божанкин, Яно Петков, орташка

8. Кютинска воденица

9. Лалкина, на мястото на къщата на Георги Рангелов.

10. Кюркова воденица – около Жабино огранье, покрай скалата (две воденици с два камъка)

11. Бумбарева воденица

12. Кошарева воденица

13. Костинска воденица

14. Минчина – на мястото на сегашната ТПК „Кипра"

15. Антина воденица на центъра под Николин мост срещу гастронома.

От баира Трап махала към р. Андровица

1. Воденица под църквата, където е имало голяма вада от баира и се вливала в р. Андровица по надолу до Николин мост.

2. Воденица под църквата – на мястото на сегашния Културен дом

3. Стамболийската на мястото на бившата Централа на същата вада

От р. Влашкоселска вливаща се в р. Андровица

1. Поп Марковска от Влашко село (дн. с. Мартиново) на стария бент

2. Вълчинска – била с две железни колела, две водещи, орташки

3. Могиловска, над старата чешма на Златарски мост, на мястото на днешната кошара на Илия Сускин, женен в Могиловска фамилия. Била с едно железно колело, мелели жито, царевица и овес за животните. (Илия Сускин)

4. Воденица и дарак на Ванчо Мечката (Иван Петков Анин)

5. Кузмина (Кикеина) и Фръклина (Марко, Борис, Тодор) – орташка, която била с дървено колело и е мляла за 1 ч. една кофа брашно.

През 1925-26 г. Кузмини купуват от фамилия Фръклини ½ от воденицата от сестрите на Георги Митрин. Влизала в парцел № 504, строена по план, с дървено колело. Имали уговорка, в която половин месец мелят Кузмини, другата част от месеца – Фръклини. Млели са жито, (пшеница), бяло и черно брашно, кукуруз. На кофа вземали по един килограм мляно. Въпреки че били с дървено колело с дървени перки, имали добри доходи. Сами се грижели за ремонта на воденицата и ремонта на перките. След направата на ВЕЦ водата значително намаляла, а след като Фръклини развалили тяхната част, Кузмини също 50-те г. на XX в. почнали да развалят и тяхната. (Йосиф Кузмин)

6. Виячева на Иван Д. Виячев – над сегашния трафопост

7. Бардинска воденица – до трафопоста

8. Воденица над казана за варене на ракия до ВЕЦ-а

9. Воденица Долнокрайска до Гробарски мост

10. Ценина воденица, тепавица, дарак и табана

11. Йоинска воденица – над Стопанския двор

Воденициte в Чипровци са работели целегодишно. Те са част от многото воденици в тогавашния административен център – Ломски окръг. Ние не можем да установим какъв е техния брой преди Освобождението, но след Освобождението чак до 60-те г. на XX в. тези воденици са обслужвали населението на Чипровци, както и околните села. В технологично отношение те се променяли – продължавали да работят с дървени колела, други с железни, трети – и с двете.

По отношение на собствеността, повечето воденици в Чипровци били орташки, с 1–2 собственици, или повече, а така също през 50–60–те г. на XX в. те са обслужвали семействата по махали, по установен график: *„ми имаамо график на 30–то число да меямо и вечерта на 29–то число, че дойде човек, дека вече е меял и ни носи голем железен ключ с нарези, така направен и га дава нам.*" (Георги Белски)

Нямаме сведение кои майстори са работили воденициите в Чипровци. Те са едноделни или двуделни, строени от камък, покрити с цепени плочи, керемиди. Воденични камъни са донасяли от с. Бели Мел, където имало хубав, бял камък, както и от Клисура.

Преди да се построи една воденица първо се оглежда мястото на реката – то все пак трябва да е близо до имота на собствениците. Прави се яз, за да се види как ще върви водата и какъв дебит ще има. Прави се воденично гнездо. За прегражданe на реката се търси и добива церово дърво, което не гние, след което тази вода трябва да се изкара на високо, та да потече по улей (жлеб). Копае се като за къща *„да фане на твърдо, а ако е на самата река – на скала"*. Зида се до първия етаж с речни камъни – суха зидария, на ниво водното колело до производственото колело. Поставя се дъбово дюшеме (под). Разстоянието между водното и производственото колело се свързва с обло или четвъртито дърво, и в центъра му се прави улей, място 25-30 см на 10 см, за да се постави „патрица", чрез която се върти колелото. Тогава над двете каменни колелета се прикрепва дърво (кречетало), зърното пада от коша и се смила. С кречеталото се регулира падането на зърното и то пада на улей. Воденицата се вдига нагоре като се оплита подплет от лескови пръчки, сетне се омазва с кал и слама т.нар. плетарка. (Йосиф Кузмин)

При караджейките – по-малките воденици с два камъка, долното (дърво или желязо) се върти от водата и задвижва другите две, които се трият. Като се сипва материалът (зайрето) в улея – „гускятя", дръвцето се нарича караджейка, подскача и „тресе гускуту и така се мея брашното". (Дончо Ценков)

Най-големите собственици в Чипровци на воденица, тепавица, дарак и табакчийница е била фамилията на Цено Гоцов Пулински, в. м. Ливагье. Той бил емигрант в Америка и като се върнал в Чипровци през 1928–1932 г., започнал да работи тоя занаят. Воденицата е строена по узаконен план, такава, каквато той е видял в Америка.

Семейството му е било голямо – 5 братя и 1 сестра и всички са били ангажирани в семейния бизнес. Обслужвали са и околните села. На всяка кофа се плащало по 15 лв., а 1 кг брашно се оставяло за собственика. Мелели бяло брашно.

През 1945 г. цялото имущество на фамилията е национализирано и всичко им е взето. До 1955 г. работят като общинска собственост, а след 1955 г. оборудването от машините се закарва в промкомбината в гр. Михайловград (дн. Монтана). Семейството остава абсолютно без нищо и до ден днешен не е успяло да си възвърне имуществото. Воденицата от 60-те г. на XX в. е служила за съблекалня на футболистите, а тази година, поради изграждане на новия стадион, тя бе съборена. (Цветан Ценин)

След построяване на воденицата, която давала добри доходи, семейство Ценини построили до нея тепавица за тепане на тъкани, готови дрехи, одеяла и др. Освен това имали и дарак за чепкане на вълна.

Освен воденица, тепавица и дарак на Ценината фамилия, Кузмини – Фръклини, воденица с дарак работила по Влашкоселска река и тази на Иван Петков Анин (Мечката). През 1947 г. по време на национализацията даракът и воденицата също спрели работа.

Сведението за най-стара тепавица е на Веско Живков Пулински (р. 1913 г.), който е бил строител и тепавичар. Тя била над с. Железна с колела и чукове. Тепавицата е тепала пъртеничните платове от целия район, както и от с. Топли дол дн. Сърбия. Тепавицата е била много стара, правена е края на XIX в. от дядо му Живко (1871–1921). През 1956 г. тази тепавица е разрушена. Причината била замърсената река от започналата експлоатация на рудата от ДМП „Чипровци". Тогава тримата братя Гоца, Ванчо и дедо Живко, работили общо на тепавицата, започнали да си делят имуществото – врати, казани и др.

В днешно време има все още запазени гнезда, както и един етаж от Ценината воденица.

Библиография

Богдан 1993: П. Богдан. Доклад до Рим 1663 от 23 юли В: Документи за католическата дейност в България през XVII век. Изд. Климент Охридски, библ. Архив. С., 1993, с. 159

Богдан 1985: П. Богдан. Описание на царство България В: Б. Димитров. Петър Богдан Бакшев. НИ, С., 1985, с. 159, 211

Бассанович 1891: И. Бассанович, Д-р. Ломский окръг. СБНУ, кн. V, С., 1891, с. 55

Вълчев, Цонев 1974: Ал. Вълчев и Мл. Цонев. Механични средства за използване на водната енергия през епохата на българското Възраждане. В: Годишник на НПМ, т. IV, 1974

Маринов 2003: Д. Маринов. История на града Лом и Ломска околия. т. III, Изток –Запад, С., 2003.

Маринов 1901: Д. Маринов. Градиво за веществената култура на Западна България. СБНУ, № XVIII, С., 1901. с. 175–184

Информатори

1. Георги Петров Белски – 74 г., гр. Чипровци
2. Дончо Иванов Ценков – 77 г., гр. Чипровци
3. Илия Костов Сускин – 79 г., гр. Чипровци
4. Йосиф Иванов Кузмин – 89 г., гр. Чипровци
5. Цветан Ценов Пулински – 89 г., гр. Чипровци

MORE ABOUT THE CRAFTS IN CHIPROVTSI WATERMILLS, FULLING MILLS, CARDERS

Anyuta Kamenova-Borin

Resume

This research is a part of "Crafts in Chiprovtsi" series. Until now the scientific literature has paid attention to ore output, ore- mining, goldsmith and carpet industry we fill up this gap with information about the crafts related to the treatment of metal, wood, ore- mining, confectionery. From early days people have understood the benefits of the water and build of mills, fulling mills, carders. This resume aims at giving an idea for the past occupations on the grounds of written evidence and fieldwork.

ЗАНАЯТИТЕ КАТО ФОРМА НА СОЦИАЛНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

доц. Иван Петков

Проблемите за същността, ролята и бъдещето на занаятите в настоящия период от развитието на икономиката са твърде съществени и в същото време противоречиви и трудни за разрешаване. Важността им се откроява особено силно на фона на многото отрицателни характеристики на масовото производство и монополите. А противоречивият им характер се проявява в неразбирането, недооценяването на тяхното значение, в негативното отношение на управляващите към народните занаяти.

Целта на настоящия доклад е да се акцентира на **позитивните** страни на занаятчийското производство, на неговата **роля** в обществото и **формите** на бъдещото му развитие.

Независимо от формиралото се мнение, че същността на занаятите е изяснена и не подлежи на преоценяване и преосмисляне, смятам за необходимо да споделя мнение по въпроса най-малко по две причини:

1. Според принципния подход – нищо не е довело до такова объркване, отколкото неяснотата на понятията;

2. Сегашното определение е твърде едностранно, еднозначно и неотговарящо на съвременните условия и изисквания на обществените интереси.

Според Закона за занаятите от 2001 г. чл. 3 (1) „Занаят е производството на изделия или предоставянето на услуги, посочени в списък на занаятите, съгласно приложение 01 на Закона, по занаятчийски начин". В ал. 2 се посочват следните четири характеристики на занаятчийското производство;

– Работният процес ***не е автоматизиран*** или е ***силно разчленен***.;

– Ръководителят на предприятието ***познава*** детайлно технологичния процес, че може **сам** да го ***осъществява и контролира***;

– Броят на наемните работници е в рамките на определения от Националната занаятчийска камара, което ***не изисква регистрация по Закона за данък върху добавената стойност***;

– Изделията се изработват и услугите се предоставят ***по поръчка***.

Подобно определение се дава и в Тълковния речник – дейност за ръчно изработване на изделия, която се владее професионално, професия, занятие.

Според нас това определение трябва да се разшири, като се включат и други критерии, освен посочените в ал. 2 на чл. 3 от Закона. Тези критерии са:

- определена ***квалификация***, която се формира за дълъг период от време и включва придобити знания, опит и наличие на необходими качества у занаятчията;
- наличие на елементи на ***творчество***, както от страна на занаятчията, така и по отношение на технологията, продукта или услугата;
- съчетаване между ***традициите и новите*** измерения в съответната област;
- ограниченият обем на продуктите или услугите трябва да акцентира на тяхното ***качество***, а не на разчлененността на работния процес и степента на автоматизация.

Подобен подход ще доведе до разширяване обхвата на занаятите и в същото време до тяхното прецизиране. Според Списъка на занаятите в Закона за занаятите са включени 129 вида, разпределени в девет групи. Ако изходим от появата на занаятите в исторически аспект, което е свързано с второто голямо обществено разделение на труда, а именно отделяне на занаятите от земеделското производство, то всяка дейност, която не е земеделска, е занаятчийска.

Друг аргумент, който е в защита на разширяване обхвата на занаятите, е свързан с недостатъците на масовото производство и монополите. Освен тези аргументи, изхождаме и от постановката, че занаятите се включват към дребния и среден бизнес, който у нас е в незавидно положение. А известна е политиката на Европейския съюз по отношение на СМВ. Неговото развитие и разширяване на обхвата му като дял от Брутния вътрешен продукт на отделните

страни-членки и на съюза като цяло ще доведе до решаване не само на икономически, но и на социални и екологически проблеми.

Втората опорна точка в доклада ми е – занаятите като форма на **социално предприемачество**. Тук доводите ми са най-малко двустранни. От една страна сега се дава зелена улица на социалното предприемачество в противовес на бизнес-предприемачеството, изхождайки също от неговите позитивни страни – заетост, намаляване диференциацията в доходите, с една дума то води до постигане на множество социало-икономически цели и задачи.

От друга страна занаятите като форма на социално предприемачество обладават следните предимства:

А/ според чл. 42 от Закона за занаятите регионалните браншови занаятчийски сдружения са юридически лица с ***нестопанска цел***;

Б/ много от занаятите са свързани с ***национални и регионални традиции***, с етнологията и културата в най-широк аспект. А това би довело до решаване и на един друг сериозен проблем – създаване на култура в бизнеса;

В/ развитието на занаятите като форма на ***семеен бизнес*** спомага за стимулиране на заетостта, респективно намаляване на безработицата;

Г/ в пазарни условия масовото производство води до монополизиране, снижаване на качеството на продуктите и услугите и до замърсяване на околната среда.

Третата опорна точка в доклада е посветена на факторите, които формират множеството нерешени проблеми в занаятчийското производство у нас. Те могат да бъдат класифицирани от различни гледни точки:

1. С поред обхвата или нивото им на проявление:
– Национални;
– Регионални
– На ниво „занаятчийско предприятие".
2. Според вида им:
– Правно-регулативни;
– Организационни;
– Финансови.

Възможно е тези две групировки да се разширят, но това би довело до тяхното припокриване, а в определена степен и до повтаря-

не и ненужно конкретизиране. Ще се опитам да хвърля определена светлина на посочените две групи фактори и причини дотолкова, доколкото те пораждат проблеми и на тази основа да изведа насоки за решаването им.

На национално равнище факторите бих подредил така:

ТРАДИЦИИ – ОБРАЗОВАНИЕ – МЕНИДЖМЪНТ

В областта на традициите България има такова богатство, че ако само то се впрегне, то този фактор би заработил с такава сила, която след няколко десетилетия би се оползотворила неимоверно много. В съвременните условия неговото действие зависи от субективния фактор, наречен МЕНИДЖМЪНТ. А на национално равнище той е в ръцете на Националната занаятчийска камара и нейните структури.

Тези структури трябва да изработят и провеждат национална политика в областта на занаятчийското производство. Тя трябва да се опира на опита и традициите от една страна, на съвременните тенденции – от друга и на перспективите – от трета. Тенденциите на европейско и международно равнище показват едно възраждане на занаятите, а бъдещото им развитие ще зависи от оптималното съчетаване на индивидуалните интереси на занаятчиите-производители с тези на колективите (техните сдружения) и на държавата (обществото) като цяло. А бъдещето на занаятите ще доведе до решаване на множеството икономически, социални и екологични проблеми. Масовото и едросерийно производство са полето, на което противоречието на тази триада от проблеми се задълбочава. На този етап от нашето социално-икономическо развитие ние сме свидетели на подобна противоречивост. И в същото време тя засяга особено силно интересите на обществото, личността и колектива.

Тази политика трябва да „тангира" с образователната политика на национално и регионално ниво. Тук се има предвид разположените в различни региони училища по художествени занаяти.

Регионалните фактори трябва да бъдат обхванати от 25-те регионални занаятчийски камари и 9-те занаятчийски браншови сдружения. А тяхната дейност трябва да бъде по близко до дейността на публичната власт на регионално ниво (областни и общински), а така също и до конкретните занаятчийски производители.

Занаятчийските производители у нас са оставени на произвола на пазара. „необезпокоявани" от публичната власт и постоянно атакувани от нейните представители. Държавните и общински публични организации трябва да проявяват ***толерантност*** към всеки опит да се създаде занаятчийско предприятие, а не да се отнасят като мащеха към собственото си дете.

Що се отнася до втората група фактори – правно-регулативни, организационни и финансови, тук отново се натъкваме на проблеми, спъващи развитието на занаятчийското производство. Тяхното влияние също трябва да бъде насочено към ***облекчаване и стимулиране*** на занаятчийските производители. А това заслужава специално изследване, което би трябвало да се проведе под егидата на Националната занаятчийска камара, на основата на което тя ще формира своята ***политика.***

Като обобщение на действието на факторите, тяхното влияние трябва да получи едно позитивно комплексно взаимодействие по посока на стимулиране на занаятчийското производство.

Четвъртата опорна точка съдържа опит за посочване пътищата за решаване на изведените проблеми и в какви съвременни форми би могло да се развие занаятчийското производство в бъдеще.

Основните пътища са по посока на факторите. За ролята на Националната занаятчийска камара вече посочих, че тя трябва да разработи националната политика в тази област, да координира дейността на регионалните занаятчийски камари и да стимулира занаятчийските производители във всяка област и регион.

По отношение на правно-регулативната група – държавните и общински публични институции да създадат условия (законови, регулационни, контролни) които да не пречат, а да мотивират, особено младите хора, при всяка тяхна *инициатива.*

Специфичната ***квалификация***, която изискват отделните занаяти налагат координирани усилия между Националната занаятчийска камара, Министерството на науката и образованието, регионалните инспекторати по образование в посока обучение, подготовка, преквалификация и други форми от началното до висше образование.

Близостта на занаятите до ***културните традиции*** в регионален и национален аспект предполага търсене на контакти с различните

институции и организации в сферата на туризма, с цел тяхното популяризиране и представяне на чуждестранните и местни туристи.

Разширяването на съществуващите форми на занаятчийско производство и търсенето на нови такива е израз на конкретизиране на изложените пътища за бъдещото му развитие.

Стимулиране на съществуващите и създаване на нови постоянни занаятчийски изложения – АЕК „Етър", Националното изложение на художествените занаяти и изкуства в село Орешак, Международният панаир на занаятите и изкуствата в гр. Варна, улицата на занаятите в гр. Трявна.

Организиране на *специализирани национални и международни изложения* от страна на Националната и регионални занаятчийски камари по отделни занаяти или групи.

Организиране и провеждане на *регионални и национални изложения* с цел представяне на народните занаяти и предоставяне на възможност за разпродажба на занаятчийските продукти.

Предоставяне на сгради, помещения и площи от страна на общините на млади начинаещи занаятчии ***с цел мотивирането им***.

Търсене на възможности за използване на европейски програми и проекти и други форми на финансиране и ***стимулиране на занаятчийските производители***.

Всички тези насоки и конкретни форми на занаятите ще бъдат една демонстрация на пресечната точка на занаятчийската традиция с настоящото и бъдещото им развитие, защото те са се съхранили, преодолели са превратностите на времето, за да напомнят за **българския дух**, а на чужденците – да разказват една приказка за **изобретателността, таланта и естетическия** дух на българина.

Библиография

Закон за занаятите. ДВ. Бр. 42 от 27.04.2001 г.

Тълковен речник

Габриел, М. Пчеларството е истински занаят, държавата трябва да помогне на сектора.

Димитрова И. Занаятчийството – една стара традиция в ново измерение. Реферат

CRAFTS AS A FORM OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Ph. D. Ivan Petkov

Resume

Issues about the nature and future role of crafts in the period of economic development are contradictory and difficult to solve. The purpose of this report is to focus on the positive aspects of craftsman production, its role in society and form of future development. Legislature concerning crafts is presented and the guidelines and forms of development are given. The idea is crafts to become the point of intersection of craftsman's tradition with current and future development because they have preserved and overcome the vicissitudes of time to evoke the Bulgarian spirit and to tell the foreigners about the ingenuity and talent aesthetic spirit of the Bulgarians.

ЗАГАДКИ ОТ МИНАЛОТО НА ГАБРОВСКИ РЕГИОН

Трифон Балабанов, проф. Милка Василева

Много събития, личности и обстоятелства в живота на човека и на регионите, където е живял, се загубват в историческото минало поради различни причини. Една от тях е отсъствието на здрави традиции за съхраняване на миналото и приемственост в настоящето. Устните и писмени предания често не достигат до отговорни и предприемчиви следовници и обществени. Така сред много хора се подклажда един "ненастен вкус към загадачното, необяснимото", една идея че точно в тези загадки се крие чудната съдба на родния балкански край.

Габрово никога не е било бедно селище. Според данъчните регистри от XVI в. до първата половна на XVII в. Габрово е най-голямото и най-богатото селеще в Търновската "кааза". Габровският, а също и Тревненският Балкан са гъсто населени. Като "хаз на великия везир", габровци носят в хазната на везира стотици пъти по-голям доход от обикновените "тимари" в плодородните полета. Въпросът е – какви са източниците на тези доходи? Допуща се, че забогатяването на планинските райони и тяхното преминаване от "тимари" в "зиамети" и дори направо в хасове, почти винаги е свързано с откриването на залежи от руда. Ако рудата се изчерпи и районът вече не може да носи доход над сто хиляди "акчета", районът престава да бъде хас. Знае се, че Чипровци престава да бъде хас на султана поради изчерпване на рудата. Може ли да се допусне, че и Габрово има същата съдба?

За железодобив в Габрово (и Трявна) не ми е известно да е писано. Загадъчни обаче са следите от "Римски пещи" и голямо количество шлака на много места в Габровския и Тревненския Балкан, около връх Бедек. Трудно приемливо е твърдението желязна руда да е докарвана от други региони.

В годините на моите скромни проучвания за нашия праотец Стоян Балабана случи се така, че попаднах на източник, обясняващ как от **рудата сидерит** (железен карбонат) **без шахти,** може да се добива **твърда стомана**. (Бакс 1986: 241). Тази руда е била доста търсена още от далечното минало. Поради богато съдържание на манган, от тази руда "веднага може да се получи твърда стомана" с точно необходиимия процент въглерод. За местонаходища на рудата сидерит има сериозни предположеня в месността Бедек между Габрово и Трявна. (Бонева, Вакарелски, Георгиев, Константинов)

Според историци на Габрово (Петров, Врачев, Байкушева и др.: 91) *"като занаят железарството е създало Габрово"*. Въпросът е дали е габровска рудата, от която се получава прочутото габровско желязо? Твърди се също, че *"не са известни железорудни находища в габровския край"* (Петров, Врачев, Байкушева и др. : 5). Това твърдение се основава на факта, че липсват традиционните следи от рудници, шахти, тунели и др. Ако няма обаче руда, защо са намерени следи от "пещи-призраци", строени по стръмните склонове, където няма руда, нито вода, която да задвижва мехове и духала? Бих искал да отговоря със свои дълго обмислени съображения.

Едно обичайно предположение за произхода на габровското желязо *"без железорудни находища"* (Петров, Врачев, Байкушева и др.: 5) е рудата от Троянския Балкан (Петров, Врачев, Байкушева и др.: 53). Оспорва се с това, че там желязната руда няма "хидротермален произход", поради което не е изгодна за добив на желязо, дори и ако това става на самото място. (Константинов 1989: 822) Малко вероятно е тази руда да се превозва на конски самари по тогавашните лоши пътища до "Габровски пещи". При съществуващите тогава технологии и транспорт, пренасянето на руда от големи разстояния не е ефективно. По-логично е рудата да се топи близо до нейните находища. От друга страна вносът на готово желязо, без да се изключва това, оставя без функции откритите от археолози и граждани "Затворени пещи" (видните) за топене на руда. Остатъци от такива пещи се срещат на няколко места в Габровско и Тревненско. Произходът на рудата, от което е направено прочутото габровско желязо обаче остава загадка.

1. Първи, според известния немски специалист по *"богатствата на земните недра"* (1981), обработват сидерит и получават от

него стомана **келтите**, около 500 г. пр.н.е. в Каринтия (дн. Австрия). Те отрано разбират, че не може да се получи добра стомана непосредствено от железо-мангановите руди, без допълнителни нагрявания и изчуквания, за да се извлече шлаката (но едновременно с това и въглерода), от което зависи твърдостта на стоманата. Те откриват, че от железо-манганова руда може да се добива високо качество стомана "без шахти". Именно поради наличието на манган от такава руда може непосредствено да се получи твърда стомана *"с точно необходимия процент въглерод"* (Бакс 1986: 241) Устройствата за усилване притока на въздуха в пещите не се оказват толкова сложни. Манганова стомана дава на келтите големи възможности във войните и в търговията. С тези предимства на келското стоманено оръжие те завоюват почити цяла Европа, стигайки и до нашите земи.

Според археоложката Ив. Бонева келтите създават държава със столица Тиле (около днешно Тулово). Трявна и Тулово са разположени от двете страни на прохода, а над тях е вр. Бедек. Независимо дали келтите идват в Тиле от към юг или откъм север, използвайки удобният воден път на Дунав (думата е от несъмнен келтски произход), те трябва да пресекат планината около Бедек. Там по-късно е построен Римският път.

След като основават в Тракия своя държава, естествено било келтите да потърсят в планината скъпоценната руда. Известно е, че "сидерит на Изток не се среща". Оказва се обаче, че сидеритови находища от хидротермален прозход, т.е. подходящи за добив на желязо, има освен в Чипровци и в Габровския Балкан (Балевски, Вакарелски, Константинов). Вероятно поради тази причина келтите избират Тиле за своя столица. Това древно селище от южната страна на връх Бедек е в близост до предполагаемо находище на сидерит в повърхностните пластове на околността.

Келтите навсякъде търсят "вълшебния" сидерит – източникът на тяхната сила и богатство. Възможно е първо да са открити залежите и след това да е основана столицата им близо до тях и на път към пазарите на Изтока. Допуща се, че името на Трявна може да произлиза от келската дума "тревень", която означава "отдих, покой". Преди да се тръгне на тежък път се отдъхва, а реките и ливадите на тревненско са удобни за хората и конете, преди да поемат по стръмния път. Може би келтите дават не само името на Трявна, но

и оставят в наследство един занаят- рудодобива в келтските пещи за топене на рудата и жлезарството. Находищата на сидерит в Габровско вероятно са повърхностни и изкопаването на рудата става без шахти. Отсъствието на шахти и приликата на изветрялия сидерит с обикновената пръст са "затруднявали откриване" на следите от миньорска дейност. Дъждовете прочистват повърхностните слоеве от руда от вредните примеси. От такива естествено прочистени залежи, според К. Бакс, се е получава най-добрата стомана.

Ив. Бонева съобщава за шлак и 15 занаятчийски работилници, запазени ясни следи от 5 огнища, две пещи и един улей, открити при археологически разкопки в местността Калето. Шлакът в местността Римските пещи е в района на вр. Бедек. Тези "келтски пещи" са все още загадка за историческата наука. Учудващото е, че те са направени "по безводни високи места", където няма нито руда, нито вода, която да задвижва меховете-духала. Предполага се, че духалата са движени ръчно, признава се, че *"… липсват данни за най-старите начини за добиване на желязо"*.

К. Бакс твърди, че именно келтите откриват как меховете-духала могат да бъдат заменени с естествен приток на въздух и поради това започват да ги строят "на стръмни склонове или до скали, за да може силата на входящия поток въздух да раздухва огъня до температура 1100-1200 градуса." (Бакс 1986: 242). Много вероятно е именно от келтите траките по нашите земи да са научили техния начин на строеж на пещи с **естествено подаване на въздух**. Много вероятно е и в пещите на местността Калето (близо до Трявна) траки и славяни да са прилагали технологията на келтите, да използват стръмнината и улеите за усилване притока на въздух.

Предимството на келтската технология за прозводство на желязо се дължи на особеностите на самата руда сидерит. От тази руда може да се получи направо висококачествена стомана с 06-08% въглерод, което не изисква "изчукване" на нажежения метал. Най-полезната съставка на сидерита е манганът. Той ускорява отделянето на шлака и по този начин запазва необходимия процент въглерод в желязото. Допуска се, че именно келти откриват сидерит около Бедек и изобретяват пещи и огнища чрез **естествено подаване на въздух**. Според П. Цончев техните останки покрай скалите и досега напом-

нят за "келтската оригиналност и изобретателност". Тези техни умения са предадени и на местните жители.

Много по-късно пътешественикът Феликс Канц (по Гандев) говори за тревненския "вроден талант за изобретения", който не среща другаде. Майер (по Гандев) констатира, че желязото, което се работи в Габрово, е най-доброто в цяла България. Това най-добро желязо едва ли е само "габровски сидерит", защото през XVIII в. рудата вече е на изчерпване. Но остава майсторството на габровци и тревненци, да изковават и закаляват желязото. Възможно е славата на габровското желязо да се дължи предимно на остриетата на сечивата, изработени от сидеритова стомана, като тъпата страна да е изработвана от обикновено желязо. Този способ за пестене на манганова стомана е използван още от келтите. "Пестеливите габровци" не пропускат такава "възможност" за спестяване.

2. От XI в. **саксонците** стават най-прочути майстори на рудното дело и са канени в почти всички европейски страни: Англия, Франция, Италия, Испания, Скандинавскиите страни, Полша, Русия, а така също и в Югоизточна Европа. След келтите, саксонците преоткриват начините за производство на стомана от сидерит. Има определени доказателства, че находището "Бедек" е разработвано и доста по-късно във времето от саксонски рудари. Според предания те са част от ония рудари, напуснали Чипровци, поради изчерпване на сидеритовата руда там. Към 1640 г. там все още е имало 4 000 жители, но в 1653 г. П. Богдан (по Балевски, 1968) съобщава, че са останали само 1500 души католици. Залезът на рударството в Чипровци е последван от възход на железарството в Габровско, където се открива, макар и в малки количества, сидеритова руда. Нова махала (Априлово) и до сега наричат Немски дол, както една част от Чипровци някога са наричали "Саксонска махала".

През XVII в. много от саксонските рудари напускат изчерпаните находища в Чипровци и построяват по Янтра "видини" и "мадани (мадеми)" с мехове, но вече с водно задвижване на "меховете на видините" и на "чуковете на маданите". Габрово заема мястото на Чипровци, като регионът става единствен производител на сидеритна стомана в Османската империя. (Вакарелски 1977) Това увеличава производството на стомана, но довежда до бързо изчерпване на

запасите от руда. От тази епоха остават наименованията на някои местности в Габровско като: Алеманите, Латините и др.

3. С находищата на високоценената руда сидерит могат да се обяснят някои от загадките в историята на Габровския регион. Габрово става "хас на великия везир", каквито са били предимно полските райони с много високи доходи. Габровски регион е гъсто населен. Според нас именно наличието на желязно-манганова та руда (сидерит) обуславя динамичното развитие на региона десетки векове назад. Интересното в случая обаче е, че след като находището се изчерпва, населението остава в планината. В ударството и железарството се развиват технически и търговски умения, благодарение на които се пораждат нови занаяти, производства и пазари. П. Константинов отбелязва, че присъствието на саксите коренно променило мащабите на рудодобива и металургията в страната.

Долината при изворите на Янтра е близко до находището "Бедек". Там саксонски и габровски рудари създават селището "Нова махала", днес квартал "Априлово" на Габрово. Тук използват щедрите води на Янтра, за да задвижват мехове-духала на пещите и чуковете на маданите. Това довежда до разрастване добива на желязо. Според П. Цончев към 60-те години на XIX в. Нова махала има 247 души мъжко население, като от тях 106 са ковачи. По ковашки дюкяни Нова махала се нарежда непосредствено след Габрово, който по това време има петнадесет пъти повече население. В Априлово и досега има потомствени железари и ножари. По свидетелство на Ф. Канц през XVII в. в Трявна се наброяват около стотина ковачи, а заедно с брадварите и ножарите са 152 железари. В колиби Нова махала ковачите са 106. Поради намаляване на рудодобива, железарите от Габровско и Тревненско започват да използват вносно желязо от Самоков или превозвано по Дунава.

Замогването на Габровския край се дължи не само на ценната руда, но и на водите на р. Янтра и горите от габър. Днес тук габърът расте поединично смесен с бук, но някога е образувал отделни габърови гори (Бонева, Обрешков и др. 1987: 12). Възможно е и името на Габрово да е свързано с тяхното изобилие в миналото. Тъй като габъровото дърво лесно загнива и се изкривява, е предпочитано като гориво. Въглищарите получават от габър т.нар. "твърди въглища", с които може да се топи желязната руда.

Добивът на ценната руда, от която се развива железарството, става основен фактор за голямото увеличение на населението в Габровски регион. През XVII-XVIII в Габрово е най-голямото селище в Търновска кааза, въпреки своята "природа скъперница". Според данъчни регистри, "градецът" е имал 4 000 жители, но пътешественици (Бонева, Обрешков и др. 1987: 52) твърдят, че градът е имал 10-12 000. Пътешественикът Леве пише, че *"Габрово, като голям български град преди много години бил богат и цветущ поради своята железария"*. Разликата между броя на жителите, според данъчните регистри и според пътешествениците, навярно идва от това, че чужденците "виждат" Габрово в границите на някогашния хас, който обхваща освен Габрово, като *"първи фискален участък, още два отделни участъци"*. Център на втория фискален участък е Голямо село, днешния квартал Етър. В този участък влиза железарското селище Нова Махала, сега Априлово. То е съвсем близо до изворите на Янтра, където геологическите карти отбелязват рудното находище от железен карбонит (сидерит) в местността Бедек. Само това находище би могло да увеличи стотици пъти доходността на един неголям "тамар" като Габрово, за да го направи "хас" на везира. Хасове на султана и на великия везир са най-плодородните земи и най-доходоносните източници (като минните находища). Известно е, че "малкото" Чипровци е хас на султана поради минните находища. Карл Бакс обяснява много неща от историята на обществата навсякъде по света именно с добива на желязо.

Поради изчерпване на рудните находища, през XVII в. се наблюдава определен упадък на железарството. Железарите са принудени да заработят и с вносно по Дунава желязо. Славата на габровското желязо обаче продължава да владее османските пазари и във Влашко. Защото габровските майстори прилагат наследените умения за закаляване на желязото и неговата обработка, съхраняват майсторството и находчивостта за предприемачество в други производства. Намаляването на добива на желязо в Габровско довежда до намаляване и на данъчните приходи за хазната (Георгиев: 34).

С находища на високо ценената руда сидерит може да се обяснят някои от загадките в историята на Габровския регион. Например защо Габрово е хас на великия везир, докато полски райони с много по-голям доход не са хасове.

Отговорът се свързва с находищата на скъпоценната желязно-манганова руда. Дори когато находището е изчерпано, населението остава в планината, тъй като чрез рударството и железарството много хора са придобили технически и търговски умения. Това им помага да развият нови занаяти, производства и пазари. Производството на желязо в новите пещи води до намаляване на цената му. Поевтинява и транспортът по р. Дунав. През XVII-XIX в. габровските железари започват да използват вносно желязо. Те го обработват и закаляват благодарение на своите наследени от дедите професионални умения.

От времето, когато рударството в Габровски регион процъфтява, населението получава като духовно наследство разностранни умения, които му дават приоритети в много области. А също и изкуството да се общува, да се договаря и да се сътрудничи, да се самоуправлява. Пътешественици от XVII и XVIII в. отбелязват независимото положение и полуавтономност на селищата в Габровския регион. За това допринасят много фактори, между които приходите и доходите, идващи от онаследяваното майсторството на предците рудари и железари.

В края на XVIII в., с упадъка на старите занаяти и поради произвола на кърджалиите в Габрово, Трявна и Дряново, габровската "полуавтономност" прераства в независимост, макар и за кратко време. През 1795 г. габровци се обединяват във военен съюз с тревненци под водачеството на бюлюкбашията Стоян Балабана. Заможните габровци вероятно са поели финасовата страна на самозащитата. Така съюзените и с Дряново общини затварят Балкана за всички: както за кърджалиите, така и за аяни и паши на официалната власт, дори и за чужди търговци. Когато силите на сдружените общини нарастват, официалната власт започва да ги привлича на своя страната. Уведомява ги за кърджалийските набези. Обединените усилия на "поробени" и "поробители", "задружно един до друг" проличава при посещението на Търновския аянин в Трявна, Габрово и Дряново. Тръстениклиоглу е посрещнат тържествено в Трявна с народни хора и веселия (1795 г.). След преминаването на кърджалийската опастност и размирието вече стихва (1806 г.), въоръженото опълчение под командването на Стоян Балабана става "неудобно", неприемливо за аяните на империята. Населението трябва да се разоръжи и чрез поръчкови убийства да бъдат премахнати противниците на султана.

След Тръстениклиоглу идва ред и на Стоян Балабана. При новото положение той е не само излишен, но и опасен – съюзените общини можели да вземат опасни решения: да последват приимера на сърбите. Войводата и неговата дружина са подмамени и разгромени на Марно поле край Търново. За този трагичен край на съюзените балкански общини има специална народна песен. Драматичните събития се отразяват по различен начин на населението в балканските общини. Задълбочават се различията в стопанската и духовната сфера на балканските селища, които са очевидни и до днес.

Заключение: Може да се приеме, че огромните количества **шлака** в районите около Бедек (Габровско и Тревнеско) са неоспоримо доказателство, че сидеритът е с местен произход, но изчерпен много бързо и отдавна. Свидетелство за това, че е имало добив на рядката и ценна руда сидерит около вр. Бедек, е че там има местност наречена "Римски пещи", около която са идентифицирани археологически големи количества шлака от топенето на сидеритовата руда. Миньорите, които откриват рудата и обработват метала, правят от габровци майстори-железари. Хората в тази професия са известни със свободолюбив и напредничев дух. Чипровското въстание е ярък пример за "духа на железарите". Когато по-късно Габровският регион се замогва от рударство и железарство, става хас на великия везир. Това не попречва на железарите обаче да се противопоставят на Османската империя. По време на Априлското въстание (1876 г.) железарското селище Нова махала е взело най-дейно участие от всички селища около Габрово и Трявна. За да ги накаже, Афуз ага запалва Нова махала, като оставя само една къща неизгорена. (по Бонева, Обрешков и др. 1987: 43)

Библиография

Бакс 1986: К. Бакс. Богатства земных недр. "Прогресс", М., 1986

Балавски 1968: Б. Балевски. Чипровци. С., 1968

Божашки, Димитров, Рангелов 1980: Е. Божашки, С. Димитров, Т. Рангелов и др. История на Габрово. С., 1980

Бонева, Обрешков 1987: И. Бонева, Д. Обрешков и др. От ръката тревненска. С., 1987

Вакарелски 1977: Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1977
Гандев: Хр. Гандев. История на България. т. IV, С.
Георгиев: В. Георгиев. Енциклопедия на България. С.
Константинов 1989: П. Константинов. Завръщането на Прометей. С., 1989
Петров, Врачев, Байкушева и др.: Ц. Петров, И. Врачев, С. Байкушева, М. Стефанова, М. Горанов. Борби за освобождение и подем на Габровско
Цончев 1929: П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929
Челеби 1972: Е. Челеби. Пътепис. С., 1972

ENIGMAS FROM THE PAST

Trifon Balabanov and Prof. Milka Vassileva

Resume

There is no information for the iron-mining in Gabrovo but there are traces of Roman ovens and a large amount of slag in many places in Gabrovo and Tryavna mountain near Bedek mountaintop. Authors express the idea that in these furnaces solid steel was extracted from the ore siderite (iron carbonate) without minery. It is assumed that the ore deposit of siderite is in Bedek region between Gabrovo and Tryavna. The deposit of siderite contributed Gabrovo to become hub of the Grand Vizier like the rural areas with many benefits. The iron manganese ore deposits (siderite) determined the dynamic development of the region for centuries on end.

Technical and commercial skills were acquired as a result of the development of ore mining and iron – smithery thanks to which new industries, crafts and markets emerged. Therefore during the Revival Gabrovo was famous as the Bulgarian Manchester.

„МАЙСТОР НЕ СЕ СТАВА ЗА ЕДИН ДЕН” (за един бакърджия от Казанлък)

Марияна Ибришимова–Петрова, Венелина Илиева

Етнографски комплекс „Кулата”-гр. Казанлък е част от Исторически музей „Искра”. Намира се в най-стария квартал на града, където има запазили традиционния си облик сгради. През 1965 г. по предложение на Исторически музей „Искра” и с решение на Изпълкома на Об НС – гр. Казанлък е възложено на специалисти от НИПК – София да изработят Квартално-застроителен план за изграждане на Историко-етнографски комплекс „Кулата”. Планът е разработен от арх. Петър Дикиджиев от Института за паметници на културата в гр. Пловдив. Предвижда се възраждане на чаршията с работилнички за занаяти – калпакчийство, златарство, гайтанджийство, казанджийство, калайджийство, розоварна. При реализацията му се оформят само две действащи работилници – бакърджийска и дърводелска, от които до днес оцелява само бакърджийската.

Началото на медникарския занаят търсим в предвъзрожденския период и процеса на замяна на дървените и пръстени съдове в домакинствата с медни и оловно-калаени. С развитие на розопроизводството и необходимостта от съдове за розовата дестилация се разширява търсенето на казани, бакъри и конкуми за съхранение и пренос на розово масло. Това довежда до бързо развитие, налага и промяна в наименованието на занаята – „казанджийство или бакърджийство”. През Възраждането (макар и да не достига бурния разцвет на медникарските центрове – Стара Загора, Шумен, Самоков, Пловдив, Устово) Казанлък, заедно с Карлово, е сред водещите в занаята подбалкански градчета. Подбалканските майстори са неповторими със старинните форми на своите произведения. В периода 1870-1877 г. в Казанлък работят до 10 казанджийски работилници с около 50 работника. Те се помещават в обособена чаршия – „Ка-

занджийска чаршия". (Павлов 1912: 295) Заможни казанджии и калайджии през 70-те години са С. Тодоров, Петко Теньов, Иван Симеонов, Тодор Иванов и др. (Пенчев 2005: 62) Основна отличителна черта на българския меден съд остава неговата практичност и функционална опростеност. В годините на Възраждането българските майстори-бакърджии се отърсват от източните мотиви – украсата по съдовете е алегорично представяне на мечти и представи, на национални отличителни белези и религиозни християнски мотиви. (Константинов 1979: 120)

В края на XIX в. западането на дребното занаятчийско производство и разорението на еснафския Казанлък, наред с общоикономическите причини, е обусловено и от факта, че градът е близо до решителни военни действия през Освободителната Руско-турска война. Запазени преписи от архива на кметството дават данни за западането на града: *„Преди войната (1876 г.) – 5, 392 семейства с 2, 372 къщи. След войната (1881 г.) – 3, 718 семейства с 1, 747 къщи."* (Павлов 1912: 310)

Вносът на европейски стоки измества от пазара голяма част и от продукцията на казанджийския занаят. Различните прибори за домакинствата, които някога са правени за града и околията, са заменени с фабрични стоки и в началото на XX в. на чаршията са оцелели 5 дюкяна с 8 работника. Най-голямата работилница е на братя Казанджиеви – в нея освен тримата братя има и четири наемника. Техният опит да развият казанджийството като модерно производство е успешен – на пазара се появяват елегантни медни съдове – тяхно производство, самовари, конкуми, котли и дори пръскачки за лозя, които успешно съперничат на европейските. (Павлов 1912: 322)

Оформянето на бакърджийска работилница в комплекса е продължаване на традицията, за да бъде звукът на чукчето демонстрация на отминалото време. За майстор в работилницата е поканен Петко Байков. Той е роден в гр. Казанлък през 1950 г. Заради работата на баща му, който е шивач – семейството се мести в Калофер и живее в дома на Христо Вълев Ненкин, майстор-бакърджия. Детското любопитство го отвежда в работилницата и искрата на майстора пламва в душата му. Минава през всички степени на обучение в занаят – чирак, калфа, майстор. Явява се на изпит пред Задругата на майсторите през 1977 г.

Един ден през 1979 г. в дюкяна влиза добре облечен човек, който проявява интерес към изделията. След дълъг разговор с бай Петко, той си купува сервиз за кафе и прави неочаквано предложение на майстора. Кани го да работи в Казанлък, в Етнографския комплекс. Оказва се, че това е кметът на града – Станчо Коев. Осигуряват му общинско жилище, „готово до ключ", както сам казва. По това време бай Петко вече има семейство, две малки дъщери, но не се колебае изобщо дали да се премести – за него „камъкът си тежи на мястото". Става част от колектива на ИМ „Искра", който напуска през 1988 г. Предметите, които изработва по това време, се продават като сувенири в универсалния магазин в града. По това време казанлъчани започват да го наричат бай Петко – Бакъра, така е известен и до днес.

Работилницата е обзаведена с инструменти от фонд „Етнография" на музея, специално е намерен и автентичен бакърджийски „кютюк" от Пазарджик. През годините постоянно допълва инструментите, с които работи, появява се дори и бормашина. „Кютюкът" пък е разрязан на отделни парчета, според мястото в работилницата. Днес използва над 20 вида чукове – дървени и метални, мухлия, ция, максадан – различни видове наковални, клещи и др.

Според бай Петко бакърджийството е много труден занаят – физически и като вложени умения, трябва много търпение. Това отблъсква днес младите хора да се занимават с него – не им се работи, бързо искат да видят резултата. В миналото най-буйните деца са давани като чираци на бакърджиите, за да ги дисциплинират. (Хаджийски 1974: 189)

Майсторлъкът си влага в кухия съд – той е и най-труден за работа. Изработва различни съдове – котлета, кафеници, сервизи за вино и ракия, кафе, пепелници – винаги се съобразява с пазарното търсене. Вкъщи има само кафеници и вази – подарък за съпругата му. Изработва и по-нестандартни съдове – сервиз за вино от рог, облицован отвътре с мед – подарен на Тодор Живков; паница, оформена като две длани – подарък за побратимените градове на Казанлък – тези поръчки са от градската управа по онова време. Нетрадиционните съдове – негова запазена марка са други. Бай Петко се прекланя пред майсторството и магията на траките – не само защото живее в Долината на тракийските царе. Той гледа на произведенията им от позицията на майстор-занаятчия. И при съвременните технологии

и инструменти някои тракийски предмети като изящност и красота са непостижими. Копира елементи от съдовете и създава съвременни от мед. Изработва киликс, различни фиали, ритони. Първият му киликс е подарен в Египет. А тракийският ритон е съдът – предизвикателство за него. Единствен майстор е и на триизмерната медна роза, отнесена като подарък по различни краища на света. Тази роза е и една от наградите на ежегодния национален конкурс „Магията – любов", провеждан в Казанлък. Най-малкият кух съд, който прави е казан за ракия – 8 л, като поръчка – подарък, днес в Афганистан. Най-големият: казан – 500 л. Днес слабост са му конкумите от 20 грама, които украсява с рози или тракийки. Често сънува съдовете и след това бързо ги създава. Работи и църковна утвар – основно ремонтира – потири, звездички, полилеи, свещници, купели. Предметите са в храмовете на Г. Черковище, Смолян, Казанлък, за българската църква в Испания по поръка на Лъчезар Тонев също изработва утвар. Специфичното за съвременните му съдове е лакирането.

Регистрирал е и собствена занаятчийска марка – печат. Говори с много любов за всички свои изделия, в които е вложил и майсторлъка, и фантазията, и сърцето си. Когато са приготвени за подарък и той е от сърце, стойността е огромна. Не случайно в традиционната култура първите съдове, които получавало младото семейство са медните – белег за имотност, носят светлина и топлина, послание за уют.

Освен нови съдове, майстор Петко извършва и поправки – на казани за ракия, на менчета, използвани в сватбените ритуали, дори и на листенцата и жълъдчетата на тракийския венец на паметника на Европа в центъра на града.

Най-голямата му болка е, че няма на кого да предаде уменията си. Обучавал е различни желаещи, но никой не е имал търпението да стане майстор. Всички искат за 2 дни да се научат и да изработват най-сложните съдове. В бакърджийството 90% от уменията се получават в практиката. Всичко в занаята е свързано с много труд, любов и емоция, защото това, което правиш, излиза от сърцето и душата ти. Създадената красота не може да се реализира, не можеш да се изхранваш, това също обрича занаята на замиране. Бай Петко–Бакъра споделя и мнението, че занаятите замират, защото запада и самочувствието на българина. Счита себе си за „последния мохикан

в медникарството". През 2002 г. японски екип журналисти снимат филм за него.

Правил е различни изложби през годините – преди 1989 г. почти ежегодно участва в Орешака и експозицията на Задругата на майсторите на художествени занаяти. Участва и в международни изложби – в Куба, Финландия, Япония, Европа, където съдовете му са откупувани. През 1994 г. участва в четвъртия по ред конкурс за майстори-бакърджии от страната, участници в Задругата – в АЕК „Етър" – Габрово. Печели първа награда. Той единствен от всички участници изработва, освен задължителния съд, още два – кана и фруктиера. (Дончева 1994: 5; Бинева 2007: 270)

През м. юни 2014 г. Исторически музей „Искра" бе домакин на юбилейната му изложба. Тя бе посветена на неговия 50 годишен творчески път.

Библиография

Бинева 2007: Р. Бинева. Майсторските надпревари в Етъра – „облог" или поглед към съвременните занаяти. Габрово, 2007.

Дончева 1994: в. "Искра", бр. 52,16.09.1994

Константинов 1979: П. Константинов. Времето на майсторите. С., 1979.

Павлов 1912: А. Павлов. Икономическото развитие и състояние на град Казанлък. – В: Казанлък в миналото и днес. кн. I. С., 1912

Пенчев 2005: П. Пенчева. Казанлъшкият край през Възраждането. С., 2005.

Узунова 2001: в. „Седмица", № 4, 02.02.2001 г., с.8

Хаджийски 1974: Ив. Хаджийски. Бит и душевност на нашия народ. т. 2, С.,1974

Бел. Използвани са информация и снимки от личните архиви на авторите.

IT TAKES A LONG TIME TO BECOME A CRAFTSMAN (About a coppersmith from Kazanlak)

M. Ibrishimova-Petrova and V. Ilieva

Resume

One of the lasts craftsmen – coppersmiths in South Bulgaria works in "Kulata" ethnographic complex in Kazanlak. The design of the coppersmith workshop in the complex continues the traditions. Petko Baykov is invited for a craftsman in the workshop.

He was born in Kazanlak but acquired the craft in Kalofer. He has passed through all degrees of education in the craft – apprentice, senior apprentice, craftsman. According to him the coppersmith trade is a very difficult craft – as a physical work and as invested skills. "It takes a long time to become a master" Young people do not have patience. His workmanship is put in the hollow vessel – it is the most difficult for work. He respects the workmanship and magic of Thracians. The Thracian rhyton is a challenge for him. In June 2014 "Iskra" History Museum was a host to his jubilee exhibition dedicated to his 50 years creative work.

ИЗЛОЖБА
на майстор
ПЕТКО БАЙКОВ
(Бакърчето)
30 май - 30 юни 2014
Майстор Петко Байков - Бакърчето
е роден в Казанлък през 1950 г.
Учи занает в гр. Калофер.
През 1979 г. се завръща в Казанлък
като майстор-бакърджия
в Етнографския комплекс "Кулата".
Тази изложба е посветена
на петдесетгодишният
му творчески път.
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ИСКРА - КАЗАНЛЪК

КАЗАНАЪ

КАЛАЙДЖИЙСКИЯТ ЗАНАЯТ В ШУМЕН ПО СПОМЕНИ НА ВАСИЛ ПЕТРОВ ДОБРУДЖАЛИЕВ

д-р Ирина Витлянова

Един от добре развитите занаяти в Шумен през епохата на Възраждането е медникарството (включващ казанджийство и бакърджийство). В края на XVIII в. той е сред утвърдените градски занаяти, които според различни източници наброяват над четиридесет. Голяма група сред тях са казанджиите, калайджиите и тенекеджиите (Георгиева 2011: 537). Неслучайно според едно от официалните преброявания от 1866 г., три четвърти от населението на града е заето с търговско-занаятчийски дейности. Значимо място сред тях, пряко свързано с медникарството, има калайджийството. Пътешественици, които минават през Шумен през втората половина на XVIII в., описват града като важен промишлен и търговски център, в който, според френския географ Барбие дю Бокаж (Джумалиев 1960: 83-100), се търгува с медни съдове, град, в който „майсторите на котли… са най-опитни в цяла Турция … довели изкуството си до голямо съвършенство". Към средата на XIX в., когато Шумен се превръща в богат и цветущ стопански център, калайджийството бележи значителен напредък.[1] (Славов 1974: 21; Попова 1973: 312; Джумалиев 1960: 83-100 и 114-129, Бокаж 1981)

В технологично отношение калайджийството се явява помощен и съпътстващ медникарството занаят. По своята същност той представлява задължително покриване на медни домакински съдове с тънък слой калай[2], преди те да намерят приложение в ежедневието. Според етнографа Ст. Шишков, изследвал този занаят в различни селища на Родопите, калайджийството се състои не само от калайдисване на готовите вече бакърени съдове, но често пъти и в тяхно-

то евентуално изкърпване на спукани съдове, изчукване на вече деформирани съдове или на други допълнителни ремонтни дейности. (Шишков 1905: 217-218.) Калайдисването на готовата медникарска продукция се налага от редица съображения, битови или естетически, но най-вече от хигиенни, тъй като калаят предпазва готовия меден съд от окисляване и същевременно му придава сребрист цвят и блясък. (Бакърджиев 1957: 8-9)

Развитието на калайджийския занаят в Шумен е неизменно свързано със състоянието на медникарството в града. Повишеното търсене на медни съдове през XIX в., води до неговото широко практикуване от градските занаятчии. Независимо от това, на този етап на изследване, калайджийството в града е все още слабо проучено. За него се споменава в отделни изследвания, свързани с развитието на медникарския занаят в района или пък по различни поводи в някои обобщаващи трудове, където наред с друга проблематика е обърнато внимание и на състоянието на този занаят в Шумен през XIX – първата половина на XX в. (Джумалиев 1960: 91; 1967: 192; Лечев 2004: 83; Етнография на България 1983: 92-104)

От достигналите до нас архивни документи става ясно, че още през епохата на Възраждането, калайджийските дюкяни в града наброяват около двадесет, български и цигански, разпръснати на различни места из старите чаршии в града. (Джумалиев 1960: 91) Вероятно от практична гледна точка една част от тях са разположени в близост до самите медникарски работилници в известната в Шумен „Казанджийска улица", а друга – разпръсната в някои от по-старите чаршии и особено тази в „Кълека". (Руменов 2010: 66)

По сведения на двама известни шуменски бакърджии Димитър и Никола, *към казанджийския естаф се водеха и калайджиите*. (Архив РИМ – Шумен) Този еснаф е един от най-богатите в Шумен и широко известен в пределите на цялата Османска империя. Организиран професионално още през XVIII в., той се практикува почти изключително само от българи, много от които дейно участват в обществено-политическия живот на града. (Пенков 1976: 121) Организирането в един общ еснаф на занаятчии калайджии и бакърджии е изключение в еснафската организация. Това обстоятелство недвусмислено свидетелства за много близките характеристики, организационни и производствени, на двата занаята. В някои райони на

страната медникари и калайджии влизат самостоятелно в отделни еснафи. (Ковачева-Костадинова 1991: 195; Шишков 1905: 227.)

Според сведения на информатори, казанджийският еснаф в Шумен е добре организиран, благодарение на което калайджийството в Шумен в годините до Освобождението се превръща в широко практикуван занаят. В годините след Кримската война поради настъпилата икономическа криза, вследствие на изселването на част от турското население и засиления внос на по-евтини европейски домакински съдове, този цветущ занаят започва постепенно да запада. (Попова 1973: 313-314) Повратен момент за неговото състояние се явяват годините след Освобождението от турско робство, когато настъпват големи политически и икономически промени. Тези събития се отразяват осезателно на стопанския живот на града, когато под ударите на западната конкуренция редица занаяти, в това число и калайджийството, започват да западат. (Джумалиев 1967: 192)

Обикновено като самостоятелен занаят калайджийството се практикува предимно от цигани, но наред с тях в града работят и българи калайджии. В архивни документи, съхранявани в архивния фонд на Шуменския музей, се споменават имената на някои от по-известните местни калайджии, сред които са тези на дядо Петко, Васил Петков, Кара Малчо, Калайджи Петко, Коста Кеменето, Панайот Костов и др. (Архив РИМ – Шумен)

Вниманието ни в настоящото изследване е насочено предимно към спомените на видния шуменски етнограф-краевед и уредник на Шуменския музей Васил Петров Добруджалиев.[3] (Витлянова 2011:156-160; Петров 1967: 241-242) С неговото име се свързва етнографската дейност в Шуменския край през 30-те години на XX в. На неговата упоритост и увлечение към бита на шуменци се дължи издирването и събирането на стотици автентични фотографии, стари писма и документи, книги, занаятчийски инструменти и изделия, народно облекло и шевици. Благодарение на неговото усърдие и траен интерес към миналото, той създава богата и разнообразна за времето си сбирка, която днес поставя основите на сегашния фонд на отдел „Етнография".

Васил Петров Добруджалиев е роден през 1892 г. в гр. Шумен в бедно занаятчийско семейство. Баща му бил калайджия, а майка му се занимава с тъкачество и предачество. В спомените си, съхранява-

ни днес в Държавен архив Шумен (ТД „Държавен архив"–Шумен), Добруджалиев описва обстойно местоположението и уредбата в калайджийския дюкян на баща си, в който той помага още като ученик. Твърде увлекателно Добруджалиев разказва за ежедневието в дюкяна, за производствената организация, проследява отделни моменти от технологичния процес на калайджийския занаят, съобщава и за редица други подробности, с което осветлява в значителна степен различни неизвестни моменти от развитието на калайджийството в града.

В началото на разказа си Добруджалиев описва местоположението на дюкяна на баща си сред градската структура на Шумен: *Той* (дюкянът) *беше по главната улица, срещу „Кубелията джамия", пред Седми полк и текето Джезарли Хасан паша. Точно срещу дюкяна ни имаше чешма със студена вода, отстрани на нея писуар от ламарина, сиво боядисана.* В малки, вкопани в земята работилници, според спомените на Добруджалиев, майсторите калайдисват различни медни съдове, малки и големи, известни с общото наименование *съдини. В дюкяна се слизаше 60-70 см. под равнището на улицата. Той имаше две кирпичени стени, една на запад към задънена улица, другата северната залепена до една схлупена къщичка, в която живееха "Лудата Гина" със семейството си, а после Слави Сливата, бащата на който беше пазвантин. Надвечер ходеше със стълбичка и гюм с газ, с натъпкани джобове с парцали, от фенер на фенер, да пълни лампите с газ, да чисти шишетата и да ги пали.*

Помещенията, в които калайджиите упражняват занаята си според Добруджалиев, са твърде лоши и нехигиенични. *Източната част на дюкяна беше от плет и изпадала пръстена мазилка, та се виждаше през нея. Тази стена делеше нашия дюкян от този на Мехмед. Дюкяните нямаха тавани и южни стени. Подовете им бяха земята. Нашият дюкян имаше врата отворена през целия ден и два кепенци, които се откачаха сутрин и закопчаваха вечер. На земята пред долапа в едно изгладено пънче беше забит тезгяха, един цилиндричен, разширен и малко заоблен горен край, железен прът висок около 70 см. Между долапите имаше буре заровено в земята, в него тати слагаше да калайдисва. Бурето да го пази от ревматизма, стигаше до над коленете му, а пред бурето беше другия тезгях – една калайдисана тава за печене на агне. Една педя пред тавата беше голямата перустия, на задния край на която постоянно вреше*

в тенекия пипелена удъ, за изваряване на съдините (тъй като преди да се калайдисат съдовете те се почистват двустранно, за да хване по-добре калая). *На източната паянтова стена, беше палистрото* (място, където става изтъркването на съда), *с което тати ме плашеше, че ще ме накара да мия съдините. На земята няколко дъски сложени една до друга образуваха самото палистро, а на тях от скъсани цървули имаше едно колело. Откъде вземаше тати тия цървули, не зная.*

За успеха на един калайджия според Ст. Шишков, наред с неговите занаятчийски принадлежности и малък капитал за закупуване на калай и памук е необходимо той да притежава *пъргав и як чирак,* защото *този занаят без чирак не е спорен.* (Шишков 1905: 219) В миналото калайдисването на съдовете е първият етап на работа, през който преминава чиракът, за да научи занаята. Затова всеки бакърджия може и да калайдисва съдове. Обикновено на чираците се възлагат някои от по-елементарните дейности. Например едно от техните задължения е почистването на съдовете, преди те да бъдат калайдисани. *Върху колелото на палистрото Ибрам, чирака на тати, слагаше извареният в пепелената вода съдове, насипваше с шепа счукана ситно сгурия, над нея други парчета от цървули, стъпваше на тях и започваше да „изтрива" съдините. Хванат на един прът, закован на стената, Ибрам почваше да върти задника си наляво надясно, докато съдината не лъсне, сливаше я с чиста вода и я слагаше отстрани на пиростията да съхне.* Почистването на медните съдове със свинска или друг вид кожа вместо с парцал, с посипана под тях сгурия или речен пясък е старинен метод в калайджийството, за който се споменава в различни изследвания. (Шиварова 2006: 186; Йорданова 2010: 223–234; Бозова 2010: 234–246)

Прави впечатление малобройния инструментариум, използван от калайджиите. Обикновено занаятчийският комплект се състои от няколко чука, необходими за изправяне на изкривяванията по съдовете и т.нар. калайджийски маши (клещи), които служат за поставяне на съда над огъня, а по-малките – за захващане на памука, с който си служат при калайдисването. *На западната стена на дюкяна* – пише Добруджалиев – *имаше два долапа без капаци. В единия към пътя, в сандък стояха авадънлъците на татко, различни по големина и форма и предназначение чукове, железни и един дървен*

за оправяне съдовете дадени за калайдисване. В този сандък бяха и силефите – разни клещи, с разни гаги – частта за хващане на съда.

След подготовката на съда се пристъпва към същинското калайдисване. Основните и най-необходими средства, нужни на калайджията според Добруджалиев, са: *нишедъра, калая и памука, които тати слагаше във вътрешния долап, това беше неговата сермия* (капитал*). Самото калайдисване ставаше над тавата със съдина опряна на перустията, над огъня.* Ролята на тавата е да събира калая, който пада при търкането на съда с памука. Почистеният предварително съд се нагрява на огнището, като се внимава да не прегрее, защото калаят няма да хване. Но и в случаите, когато съдът не е достатъчно топъл, често пъти калаят не хваща. Затова майсторът, според неговия разказ, трябва добре да усеща температурата и да знае кога да нанесе необходимото количество калай. *Когато съдината се натопли достатъчно, тати я поръсваше с счукан нишадър и търкаше по дъното ѝ с пръчката калай.* Този процес на работа изисква сръчност и бързина, за да се разнесе равномерно калая по съда. *Замръзналите и попадали в тавата калаени капки, ги събираше в една топка чист памук и почваше да ги разтрива по съдината.* Тези действия се повтарят няколко пъти, докато се калайдиса целия съд.

Макар и помощен занаят, и на пръв поглед не толкова труден, калайджийството също си има своите технологични особености и тънкости, и за изпълнението му е нужен голям майсторлък и умение. Едно от основните правила, които калайджиите спазват, е съдът да се калайдисва първо от вътрешната страна, а след това отвън. За това споменава и Добруджалиев: *Калайдисана отвътре, слагаше я пак на огъня и калайдисваше отвън, като ловко я въртеше със силефите.* За да си добър майстор, трябва да носиш в сърцето си любовта към занаята. *Когато съдината беше с голямо дъно (особено типсиите), докато са още горещи след калайдисването, той ги шареше, като натискаше и завърташе памучната топка. Получаваше се лъскаво кръгче. Тези кръгчета той слагаше в шахматен ред, отстраняваше съдината и я гледаше с доволство и радост. Това той вършеше и по време на усилната си работа преди Коледа и Великден.*

Обичайна гледка е било калайджийските дюкяни да са изпълнени с влага, дим и неприятна миризма, която се отделя при използването на нишадъра. За това споменава и Добруджалиев, според

когото: *Богатите се показваха и мръщеха от пушека, казваха, от къде да се вземат съдините им и тати ги донисваше в чувал, после ги отнисваше пак с чувал. През усилената му работа това правех аз (тогава бях във ваканция), като тати ме залъгваше, че може да ми дадат халвалък. Халвалък разбира се никой не ми даваше, но разнисах съдините с насълзени от пушека очи и със страх да не ме срещне някой съученик, че да ми се подиграва в училище.* Всъщност на калайджийството се гледа като на помощен и не толкова престижен занаят сред останалите градски занаятчийски дейности.

Както в други райони на страната, така и в Шумен, всеки майстор калайджия или бакърджия си има определен район, който обслужва, наричан *юрия*. Задължение на майстора е да поправя и калайдисва медните съдове на населението само от този район няколко пъти в годината. (Примовски, Благоева : 103)

Твърде интересна информация предоставя Добруджалиев и за майсторското достойнство на калайджията. *Под вътрешния долап на земята беше „касата" на тати – едно малко сандъче, в което никога не се слагаха пари. Може би то беше да поддържа достойнството му на еснаф. Истинската каса беше кисета (*кисията*) на тати, която нанизана и затегната с гайтан, който обвиваше няколко пъти устата ѝ, седеше в опъса му. Когато я развързваше, за да извади някое черно онлуче, дълго я въртеше, изсипваше съдържанието ѝ и с разтреперана ръка търсеше онлучето. В опъса му стоеше и сахата му (*часовника*), с капаци и турски цифри, който все още вървеше по турски. Сахата и ключето висеха през врата му завързани със синджир.*

След Освобождението вносът на европейски стоки от порцелан и стъкло, започва все по-осезателно да се усеща. В резултат на това медникарството запада, а едновременно с това и неизменно свързания с него калайджийски занаят. Днес този занаят се практикува само от цигани-калайджии. (Шиварова 2006: 183–188; Иванова 2006:179; 2007: Бозова 2010: 234 – 246; Йорданова 2010: 229; Руменов 2010: 76)

Публикуваният архивен материал, макар и откъслечен, спомага до известна степен да се добие една по-пълна представа за състоянието на калайджийския занаят в Шумен в края на XIX–началото на XX в. Макар и не толкова подробни, тези спомени на Добруджалиев представят калайджийството като един твърде трудоемък, доходен за тогавашните представи за благосъстояние и добре развиващ се за

времето си занаят, притежаващ специфична технология и тънкост и изискващ от майстора владеенето на определени умения и знания. Неслучайно Ст. Шишков отбелязва, че калайджиите се отличават със своята *лекост, похватност, пъргавост, юначен и смел дух…*

След направения кратък преглед на калайджийството в Шумен, можем с основание да кажем, че технологията на шуменските калайджии не се различава от тази в други райони на страната. Единствено отделни различия можем да открием в терминологията. Важно е да се отбележи и това, че в спомените на Добруджалиев, наред със самото описание на калайджийския дюкян и същността на занаята, е обърнато внимание и на онези дребни неща от ежедневието, които разкриват силата и духовната красота на българския майстор.

Въпреки че представеното съобщение не изчерпва изцяло разглежданата проблематика, надявам се с тези кратки бележки да съм предизвикала вниманието и интереса на специалистите в областта на българските традиционни занаяти при техните по-нататъшни изследвания в тази насока.

Бележки

[1] Сравни **Barbié du Bocage, J. G.** Description de la ville de Chumla et de ses environs, avec un plan pour servir à l'intelligence de la relation des sièges de cette ville par les russes en 1774, 1810, et pendant la campagne actuelle. – In: Journal des voyages, découvertes et navigations modernes, ou archives géographiques du XIX siècle. T. 39. 1828. p. 257–288.(Цит. по: **Джумалиев, Г**. Икономическото развитие на град Шумен през епохата на турското владичество. – ИНМК. Т. I, 1960, с. 83-100). Срв. същата информация у: **Ж. Г. Барбие дьо Бокаж**. Описание на град Шумла и околностите му. Превод Ел. Дойчинова. – В: Френски пътеписи за Балканите XIX век. С., 1981, с. 114 -129.

[2] Калай (от тур. *kalay*; лат. Stannum, обозначава се със символа Sn)

[3] За неговия живот и дейност срв. **Витлянова, И**. Приносът на Васил Петров Добруджалиев за етнографската наука. – В: Личността в историята /Сборник с доклади и съобщения от Националната научна конференция, посветена на 200 г. от рождението на Александър Екзарх, Захарий Княжески и Атанас Иванов – 22-23 април 2010 г. Стара Загора/. Известия на Старозагорския исторически музей. Т. IV, Стара Загора, 2011, с. 156 -160; Васил Петров – В: ИНМШ, кн. IV, Варна, 1967, с. 241-242.

Библиография

Архив РИМ – Шумен: Архив РИМ-Шумен, отдел Възраждане, Инв. № 3073, Г.

Бакърджиев 1957: Г. Бакърджиев. Кована мед. С., 1957

Бозова 2010: Т. Бозова. Калайджиите – екзотичните. – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще бъдеще. (Статии от Международна научна конференция 2009 г.) Т. V, Габрово, 2010

Бокаж 1981: Ж. Г. Барбие дьо Бокаж. Описание на град Шумла и околностите му. Превод Ел. Дойчинова. – В: Френски пътеписи за Балканите XIX век. С., 1981

Витлянова 2010: И. Витлянова, Приносът на Васил Петров Добруджалиев за етнографската наука. – В: Личността в историята (Сборник с доклади и съобщения от Националната научна конференция, посветена на 200 г. от рождението на Александър Екзарх, Захарий Княжески и Атанас Иванов – 22-23 април 2010 г. Стара Загора). Известия на Старозагорския исторически музей. Т. IV, Стара Загора, 2011,

Георгиева 2010: Г. Георгиева**.** Теметтуат Дефтерите като извор за историята на Шумен. – В: Оттука започва България (Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14-16.05.2010 г.). Шумен, 2011.

Джумалиев 1960: Г. Джумалиев. Икономическото развитие на град Шумен през епохата на турското владичество. – ИНМК. Т. I, 1960. Barbié du Bocage, J. G. Description de la ville de Chumla et de ses environs, avec un plan pour servir à l'intelligence de la relation des sièges de cette ville par les russes en 1774, 1810, et pendant la campagne actuelle. – In: Journal des voyages, découvertes et navigations modernes, ou archives géographiques du XIX siècle. T. 39. 1828. p. 257–288.

Джумалиев 1967: Г. Джумалиев. Икономическото развитие на гр. Шумен през първите две десетилетия след Освобождението (1878 – 1900). – ИНМШ, кн. IV, 1967

Етнография на България 1983: Етнография на България. т. II, БАН, С., 1983

Иванова 2006: Е. Иванова. Цигански занаяти в Старозагорско през Възраждането. – В: Народни занаяти – минало, настояще и бъдеще. (Статии от Международна научна конференция 2005 г.) Т. I, Габрово, 2006

Иванова 2007: Е. Иванова. Циганските занаяти за Старозагорско (края на XIX – първата половина на XX в.). – В: Народни занаяти – минало, настояще и бъдеще.)Статии от Международна научна конференция 2006 г.) Т. II, Габрово, 2007

Йорданова 2010: М. Йорданова. Майсторите калайджии Тодора Горанова и Нино Нинов. – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще (Статии от Международна научна конференция на Етърския панаир 2009 г.). Т. V, Габрово, 2010

Ковачева-Костадинова 1991: В. Ковачева-Костадинова. Занаяти в югозападните български земи XV-XIX век. БАН, С., 1991

Лечев 2004: Д. Лечев. Шумлян град великий под Балкана. Варна, Изд. „Славена", 2004

Пенков 1976: М. Пенков. Обществена дейност на шуменските еснафи през епохата на Възраждането. – В: ГМСБ, кн. II, Варна, 1976

Петров 1967: В. Петров. – В: ИНМШ, кн. IV, Варна, 1967

Попова 1973: Е. Попова. Към въпроса за медникарството в Шумен. – В: ИНМШ, т. 6, 1973

Примовски, Благоева: А. Примовски и С. Благоева. Обработка на метали. – В: Етнография на България. Т. II

Руменов 2010: Д. Руменов. Шуменски занаятчии по Джумалиев. – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Статии от Международна научна конференция на Етърския панаир 2009 г. Габрово, 2010

Славов 1974: А. Славов. Медни съдове. С., 1974

ТД „Държавен архив" – Шумен: Териториална дирекция „Държавен архив" – Шумен, ф. 638

Шиварова 2006: П. Шиварова. За калайджиите, калайджийския занаят и още нещо. – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще (Статии от Международна научна конференция 2005 г.). Т. I, Габрово, 2006

Шишков 1905: Ст. Шишков. Н. Калайджийският занаят в Родопите и неговия еснаф. – В: Родопски напредък, 1905, год. III, кн. V

TINSMITH'S TRADE IN SHUMEN MEMORIES OF VASIL PETROV DOBRUDZHALIEV

Irina Vitlyanova

Resume

The subject of this research is tinsmith's craft that supported and accompanied copper smith craft. The tinsmith's craft was well developed in Shumen until the time of the Liberation. After 80- 90 years of the 20th century the craft gradually declined due to the severe crisis after the emigration of the Turkish population and the increased import of European goods. This report is based of memories of Vasil Petrov Dobrudzhaliev held today at the state Archives Shumen. Dobrudzhaliev described in detail the location and layout in the tinsmith's workshop of his father where he used to help as a schoolboy. In his story he presented the course of life in the workshop, the organization of work and tools used and traced the process of the craft. The material published helps to get an idea of tinsmith's craft at the end of 19th and the beginning of 20th century. Although incomplete these memories present tinkering as laborious, lucrative and well developed craft for the time, with a specific technology and fineness for which the master has to possess certain skills and knowledge.

ТИНЧО ДИМИТРОВ – ЕТЪРСКИЯТ МАЙСТОР-КУЮМДЖИЯ

Вела Лазарова

Куюмджийският занаят бил един от добрите занаяти във възрожденско Габрово. Занаятчии-златари имало още в първата половина на XVIII в. За куюмджийството, един от първите и добре организирани занаяти в града, може да се говори от средата на XIX в. Куюмджиите – собственици били обединени в еснаф, чийто патронен празник е деня на Св. Спиридон – 12 декември. Всичко, което се изработвало от габровския куюмджия, суровият материал (злато и сребро) обикновено се предоставял от гражданите и селяните като стари накити – гривни, обеци, пръстени, чапрази, кандила, пари и пр.

Дюкяните на куюмджиите, 20 през 50-те г. на XIX в., около 35 до Освобождението и само 6 през 30-те години на XX век, били пръснати по главната улица от единия до другия край на града. (Цончев 1996: 252-254)

Златарската (куюмджийската) работилница, представена в АЕК „Етър" е изградено копие (1967 г.) на къщата с дюкян на габровския златар Максим Косев, строена през 1860 г. При него е чиракувал Стефан Йовчев, първият майстор в златарската работилница на музея. (Донков 2008: 22) В сравнение с другите металообработващи занаяти, в куюмджийството се използвал твърде усложнен инструментариум: пота (за леене на метал), ириджи, терджи, ширт, наковални, чукове, клещи, калеми, пурия и др. (Цончев 1996: 265)

Етърските майстори представят традиционните за миналото техники на производство: отливане (леене), коване, изчукване, филигран. За филигранната изработка е необходимо среброто да се изтегли в тънка нишка.

Куюмджийските изделия се радвали на интерес заради разнообразието и изработката. Най-оригинален, колоритен и интригуващ

бил сокаят – богат женски накит, тясно свързан с местната възрожденска народна традиция.

И днес се изработват любимите аксесоари – чапрази, обеци, гривни, пръстени, кръстове.

В куюмджийската работилница на Етъра с малки прекъсвания вече близо четири десетилетия работи Тинчо Тотев Димитров. Той е второ поколение майстор на сребърна бижутерия в Етърската чаршия и първи носител на червения пояс на устабашия (1981 г.).

Потомък на кожари, той е трето поколение габровец.

За подготвяне на съобщението много ми помогна интервюто с Тинчо Димитров, което направих по случай 50-годишнината на АЕК „Етър". (Лазарова 2014: 7)

„Дядо ми Димитър Русев и баба Тишка, кръстен съм на нея, са имали шест деца. Баща ми Тотьо Русев е третото дете. В началото на миналия век дядо е имал мелница „Янтра" в квартал Лъката (района на училище „Райчо Каролев"). Дядо притежавал около 50 дка земя на Попрайкова ливада, където спират първите руски части при освобождението на Габрово на 10 юли 1877 г. Сега там е ТЕЦ – Габрово.

От 1926 г. дядо със сина си Руси Русев, който е завършил търговско училище, участва в Акционерно дружество „Русев-Халачев". Кожарската фабрика преработва едри, главно телешки сурови кожи, от които две трети са вносни и една трета – местни. Председател на дружеството и търговски ръководител на предприятието е дядо, административната част е поверена на чичо Руси. Специално построеното ново отделение разполага с машина – саркисвачка, с която кожите се цепят на по-тънки. След 1931 г. стопаните Русев-Халачев прехвърлят фабриката на новообразуваното Акционерно дружество „Подем", в което главни акционери остават Димитър Русев и Руси Русев. Участие имат и баща ми Тотьо, и другият ми чичо Иван. Производството е гьон и юфт (лицеви кожи). Кожарската фабрика се намирала в Табаците (на ул. „Брянска – района на НТС, на 200 м от родната къща на Петър Русев, бащата на бразилската президентка Дилма Русеф). Дядо участва и в „Интересова общност" – обединение на габровските кожари за производство на туткал, така необходим в кожарската промишленост. Предприятието се намирало в кв. Бойката

Като малък съм ходил на детска градина към храм „Св. Йоан Предтеча“. Запазил съм много хубави спомени за честване на големите християнски празници Нова година (14 януари – Васильовден), на Богоявление (19 януари), когато момченцата облечени в църковни одежди вървяхме с хоругвите до моста „Игото“, където хвърляха кръста в Янтра. Децата особено се радвахме с приближаването на Лазаровден и Великден с писаните яйца. „Като писано яйце“ – казва народната мъдрост за нежните грижи и обич към децата…

В Началното училище „Пенчо Ралчев“ в Лъката (днес там е сградата на Полицията) директор бе Илия Новаков, който бе и първият ми учител. Авторитетът на учителите бе на особена висота. В часовете по трудово момичетата шиеха, а момчетата правехме чукчета, дъски за хляб, закачалки и др. При учителката Иванка Димитрова бях направил една много хубава показалка от черница, чието дърво като се обели кората има много хубава шарка. Може би тогава у мен се прояви интересът да майсторя с ръцете хубост, която радва окото и душата.”

След гимназия Тинчо Димитров започва работа в Градския промкомбинат и когато се освобождава място в златарското ателие веднага се премества. *„Тогава то се намираше срещу храм „Св. Троица“ („Уни кредит банк“). Няма да забравя милото тържество при започване на първата ми работа. Постъпих на 17 февруари, а на 18-и имах рожден ден. Наблизо имаше сладкарница. Колегите ми поднесоха сувенир – една кована габровска котка с надпис: „Добре дошъл, колега. На добър час!“ Бях трогнат от вниманието. Златарското ателие бе само от едно помещение и работилница, и леярна и приемна. Бяхме шест души много задружни, като едно семейство, с майстор бай Иван Каварджиков.*

Започнах да уча занаята от „а – бе“. Голямо бе чиракуването. В помещението нямаше вода. Носехме я отвън. Отначало се учих да правя обеци. Беше ми интересно изработването на всеки един детайл. Бе време, когато със занаята лягах и със занаята ставах.“

Майсторът му бил много строг и, когато постъпил, побързал да му каже: *„Първо трябва да се научиш задникът ти да стои все на стола и да въртиш маткапа (инструмент с маховик)“*. Тогава Тинчо Димитров изработвал бургии от игли. Постепенно се научил как да борави с инструментите, чийто набор е много голям. *„Когато се*

работи със злато, друг метал не трябва да се пипа. Най-големият враг на златаря са калая, цинка. Ако само една малка частица от цинка попадне след това, пръстенът може да се спука, да се нарани… Правило е – със златарските инструменти се работят само благородните метали – злато и сребро.“

Тинчо Димитров служи две години войник (1971 г.). След още две се връща на работа отново в Златарското ателие в Габрово.

„Бай Стефан Йовчев – тогава златар на Етъра, идваше отвреме-навреме при нас да валцова. В музея нямаше валове. Той беше майстор на преклонна възраст и търсеше още един човек за работилницата. Младият майстор Лальо Василев, ученик на бай Стефан, също се отбиваше при нас в ателието. Именно него попитах дали мога да отида да работя при тях в куюмджийската работилница. Той ми каза да попитам директора Лазар Донков. Не се двуумих. До АЕК „Етър“ вървях пеш от квартала. Още нямаше автобуси до музея, който ми беше добре познат. Още като момче пеша с приятели отивахме за тържествата на връх Столетов (Шипка) с няколко преспивания. Правехме си колиби. Много народ имаше на върха. Провеждаше се национален мотокрос. После обратно, пак пеша, се спускахме през Соколския манастир и гледахме как всяка година се оформя парк – музея на Етъра.

Когато отидох да питам за работа в музея, ми направи впечатление здравия дървен материал за строежа на постройките.

В края на май 1974 г. бе първата ми среща с директора, създателят на Етъра – Лазар Донков бе на чаршията. В разговор, облегнал се на дувара на кафенето, той ме разпита най-подробно кое момче съм, какво съм работил, какво искам да правя. Вече бях с четвърти разряд в занаята, което беше плюс за мен. Няколко пъти ме попита за намеренията ми, като подчерта, че Етъра все пак е отдалечен от града, труден е транспортът. Понеже бях убеден, че именно на Етъра искам да работя, не ме смутиха неговите думи за отдалеченост. Тогава Лазар Донков ми каза: „Добре. Щом си толкова упорит, ела да работиш“. Беше преди обед и потокът от туристи бе неспирен.

Върнах се в златарското ателие. Директорът, обаче, отказа да ме освободи. Отидох отново на Етъра и казах на Лазар Донков, че има проблем с освобождаването ми от работа. Той пак ме попита: „Ти искаш ли да дойдеш тук да работиш?“. „Да, искам“ – бе отгово-

рът ми. И той ми поръча в понеделник да се явя на работа в музея и да не се безпокоя за трудовата книжка…

Първото нещо, което ми възложиха като постъпих на работа в Етъра, бе да се запозная с историята на куюмджийския занаят. Дадоха ми монографията „Из стопанското минало на Габрово" от д-р Петър Цончев. Всеки новопостъпил в музея трябваше да е чел от нея за занаятите. Правеше ми впечатление как старите майстори без съвременните технологии са изработвали изящни ювелирни предмети."

Под куюмджийство габровци разбирали два занаята: златарство и дюкмеджийство. Изделията на първия занаят са от благородните метали злато и сребро, а на дюкмеджийството – мед, олово, пиринч и цинк. И двата вида изделия са изработвани от куюмджиите. В първите шест месеца от трите години, чиракът изпълнявал предимно домашна работа в семейството на куюмджията, а в дюкяна донасял само вода за пиене, метял и духал с меха в помощ на калфата. Носел пръст и я отсявал за формите през втората година от чиракуването. След това чак започвал да стърже, да чука и да прави по-едрите и по-груби предмети. В края на третата година чиракът, като „калфичка", е работил от всичко по малко под прекия надзор на майстора. Ръководен от калфата, той топил, измивал, чукал и пилил по-едрите куюмджийски предмети. През тези първи три години, докато изучавал занаята, чиракът работел безплатно. Той получавал само храна, често пъти на една трапеза със семейството на майстора, обувки, а понякога и облекло. В четвъртата година той вече бил калфа с хак (заплата) 100 гроша за годината, с храна и квартира. Чиракът, както и калфата, не са можели да напускат майстора без негово съгласие, нито да ги приеме друг майстор, без разрешение на еснафския съвет. Златарите произвеждали накити, домашни и църковни предмети. От накитите сокаят, с тегло 3.5 кг, бил най-сложен женски накит, който се турял на главата на булката на третия ден от сватбата при снемане на булото. Изработвани били обеци, колани от ковани сребърни пластинки, различни видове чапрази, гривни за китките на ръцете, пръстени, кръстове и др. (Цончев 1996: 258 и сл.)

„*С филигран може да направиш почти всичко* – казва майстор Тинчо, *защото пробата на среброто е 95%. Изтегляш какъвто искаш калибър жичка. Филигранът се усуква, валцова, придава се фор-*

мата на изделието – гривна, обеци и т. н. Запояването е със специален припой. Той е нещо като жената – малко да се разсърди и не иска да се запоява… Капризен е на работа.

Филигранът присъства и в сокая. В работилницата имах голяма черно-бяла репродукция на прочутата картина на Иван Мърквичка „Жена със сокай", известна като „Божанкалийка" (Рада Андреева Парлапанова), подарена ми от многоуважавания краевед бай Илия Габровски. Беше 1979 г., когато в работилницата влезе една жена от София, която като погледна насреща снимката, възкликна много емоционално: „Оооо, това е баба ми Рада Андреева от с. Боженци. И аз съм Рада. Кръстена съм на нея…"

В работилницата имах и подарена снимка пак от Илия Габровски на габровския златар Михо Колев, който за ювелирна изработка на един павур, кастер (калаен съд, шише за ракия) спечелва награда от изложението в Лондон (1907 г.).

Бай Стефан Йовчев, брат на индустриалеца Тоньо Йовчев, вече не идваше в Етъра. Често ходехме да му помагаме вкъщи на ул. „Иван Вазов" в Габрово, зад Дома на културата.

Много лични гости са отнасяли за спомен от прочутите синджирлии гривни от 3, 5, 7 реда с по 600-700 халки. Такива взеха Сергей Михалков, бащата на големите руски режисьори Никита Михалков и Андрей Кончаловски, кмета на Кавала и много други.

Директорът Лазар Донков обикновено придружаваше официалните делегации да разгледат АЕК „Етър". Спомням си, че преди 17 юли 1976 г., когато Тодор Живков трябваше да посети Етъра, Лазар Донков вече много болен, бе дошъл в музея. Бяха ни дали в работилницата един чук, който да инкрустираме за подарък. Пред хора от свитата на държавния глава, дошли дни по-рано, директорът ми казва: „Тинчо, дай чука на другарите да видят подаръка". Един от тях попита: „За какво му е чук на другаря Тодор Живков?" Лазар Донков без и минута да се бави отговори: „Да ви бие по главите"… С колегата само се спогледахме. Муха да бръмнеше щеше да се чуе…

За Лазар Донков почивен ден нямаше. Бе човек с голям замах. Много добър и човечен. Казвахме му – тати. Ние си тръгваме в 17.30 ч. – той идва… Познаваше всичко в работата на майсторите от работилниците. Бе и до майсторите–строители – много човечни, много земни хора: бай Кольо Коев, бай Кольо Венков, бай Никола

от с. Пройчетата. Др. Лазар Донков бе човек с голям авторитет. Даже веднъж, когато ни бяха взели запас, той дойде и ни взема… Трябваше да сме в работилниците, нали сме действащ музей.

Неговите добри събеседници, писателите от Боженци – Орлин Василев, Станислав Сивриев, Рангел Игнатов, с часове стояха на чардака на кафенето. Отбиваше се да разгоря и Пенчо Карапенев, един от изтъкнатите ръководители на Габрово.

В Етъра работят майстори от няколко поколения. Десетина души започнахме да приемаме занаята от първите майстори, които Лазар Донков бе довел на работа в музея – бай Стефан Йовчев – златар, бай Стефан Йонков – бакърджия, Христо Метев – ножар и др. Почти всички от тях сутрин преди да влезят в работилницата се прекръстваха.

Етърската чаршия с дюкяните работеше с пълна сила. Мостовете над реката бяха още дървени. Нямаше я часовниковата кула. Работеха четири строителни бригади по дуварите, подпорните стени, административната сграда, хотела. Всички помагахме с труд в изграждането на Етъра. Имаше много бригади. Единият майстор е в работилницата, другият е на бригада. Построен бе паркинга.

Реката сме я чистили камъче по камъче… Бяхме много задружни музейната колегия.“

В Деня на майстора 1982 г. Тинчо Димитров е избран за устабашия. (Етъра 2004: 44). Той е майсторът, който помага на всички останали занаятчии. В момента той единствен от майсторите е приет на работа от Лазар Донков.

„Беше време, когато майсторите в Етъра бяхме 56 души. И сега, и сега, когато говоря, се вълнувам. Макар и малко да се усмихваше, той, създателят, действаше с широк замах. Създаде музей, който се прочу в цял свят със своята уникалност – целогодишно действащ музей на открито.

АЕК „Етър“ си е спечелил името на уважавана институция. В музея човек трябва да пристъпва с нагласа за достойнствата на миналото. Голямо нещо е комуникацията посетител – майстор. Бях помолил една индийка да ми покаже интересната си гривна. Остави ми я докато разглеждаше чаршията и аз успях да снема модела, който ме храни повече от 20 години. Индийците, мексиканците са прочути със сребърната си бижутерия.

Живея със занаята в каквито условия ми дава Етъра. Тук са минали младините ми. Имам приемственост. Синът ми Мартин, който е студент в Технически университет–Габрово, специалност компютърни системи и технологии, е чирак при мен в занаята. Отдава му се. Помага в работилницата от 2007 г. Първо му обяснявам как нещо трябва да стане по моя начин. И го оставям сам да действа. Като се върна, виждам, че той върви по свой път, което много ме радва.

Днешният посетител е по-различен от първите, между които е имало съвременници на изкусните габровски занаятчии." – разказва Тинчо Димитров. „Живият музей" по замисъла на Лазар Донков – Етърската чаршия, техническите съоръжения на вода, дават живот на една отминала традиция.

Занаятът – убеден е Тинчо Димитров, учи на отговорност. Човек да разчита на собствените си сили. Но най-напред Етърът учи на родолюбие. Той е живата история на началото на стопанския просперитет на Габрово със занаятите и ония качества на габровеца – предприемчивост, находчивост, борбеност, извели го на пътя на успеха.

Библиография

Донков 2008: Л. Донков. Кратки бележки по създаването на Етнографския-парк музей „Етър". Трето допълнено издание. Габрово, 2008, с. 22

Етъра 2004: Етъра. 40 години. Габрово, 2004, с. 44

Лазарова 2014: В. Лазарова. Тинчо Димитров: Етъра ме научи на родолюбие, занаятът – на отговорност. в. 100 вести, бр. 164, 19 юли 2014, с. 7

Цончев 1996: П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово. Габрово, 1996, с. 252-254.

TINCHO DIMITROV – THE ETAR SILVERSMITH CRAFTSMAN

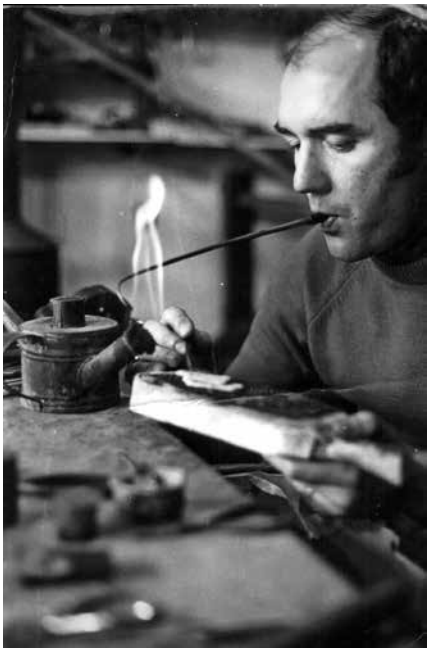
Vela Lazarova

Resume

The silversmith craft was one of the well developed crafts during the Revival in Gabrovo. The silversmith workshop in Ethnographic Complex Etar is a replica of the house with a workshop built in 1860.Tincho Dimitrov has been working therewith a few interruptions already for about four decades. He is a second – generation master of silver jewelry in Etar trade street and winner of the red belt of Chief Master (1981). In the form of an interview information is given about the craft and its development in Etar museum, memories of the master about Lazar Donkov -the creator of the museum, biographical information and his family history.

Тинчо Димитров, 1969 г.

Тинчо Димитров, 1982 г.

Тинчо Димитров, 2006 г.

Тинчо Димитров, 2007 г.

Тинчо Димитров, 2014 г.

ДА ОБЪРНЕШ ВРЕМЕТО – ЗА ИСПЕРИХСКИЯ ЧАСОВНИКАР С МНОГО ТАЛАНТИ

Веселина Белева

Когато посетих Женева тази година, разбрах защо наричат този прекрасен град „протестантския Рим". В „града на светлината" с изненада научих, че именно Реформацията е „виновна" за разцвета на часовникарския занаят в Швейцария. От Мартин Лутер и неговите 95 тезиса, в опозиция на Римокатолическата църква, започва вълна от реформи, които обхващат Западна Европа и Америка. В Швейцария през 1541 г. Жан Калвин оглавява реформаторското движение, което включва не само църковната доктрина, но и самия град Женева. Калвин оказва силно въздействие върху градския живот. Въвежда задължително присъствие на църковните служби, забранява развлеченията, танците, ярките дрехи и т.н. Въвежда закон против разкоша и забранява носенето на бижута. Майсторите бижутери вече не можели да предлагат красиви изделия от злато и сребро. Това създало огромни затруднения. Те били принудени да се ориентират към изработването на часовници. Калвин смятал, че часовникът е практически инструмент и така всъщност спомогнал за разцвета на часовникарския занаят. Бижутерите се преквалифицирали и покъсно основали гилдията на часовникарите в Женева.

Разказът на екскурзовода ме накара да си припомня, че преди около две години на пазара в град Исперих отвори врати малко часовникарско ателие, на което и днес отвън се кипри табелата „ЧАСОВНИКАРЪ". Петъчният пазар в Исперих отдавна се е превърнал в традиция. Още в края на XIX и началото на XX в. пазарът е център на оживена стопанска и търговска дейност. (Исперихски глас 1940) Там се осъществяват важни контакти, хората се виждат със стари позна-

ти, научват се новини. Изборът на местоположение на часовникарското ателие определено не е случаен. Всеки ден, не само в петъчни дни, в Исперих работи часовникар.

„Исперихчанин направи часовник, който върви наобратно" – материал с това заглавие в разградския вестник „Екип 7" излезе на 11.12.2013 г. (Екип 7 2013) Текстът и снимката са дело на фотографа на Исторически музей–Исперих, колегата Мехмед Азиз. Може да се каже, че екскурзията в Швейцария извика спомена за този материал, който пък провокира срещата ми с Мехмед Байрам Мехмед през август 2014 г. Бих искала специално да му благодаря, че откликна и с готовност се съгласи не само да разговаря с мен, но позволи и да надникна в ателието му.

Смело мога да кажа, че Мехмед Байрам в момента е най-известният и единствен часовникар в град Исперих. Той е роден в исперихското село Делчево през 1971 г. В момента живее в село Бърдоква, община Исперих. Има средно образование, женен е, с две деца. Родът му се преселва в Делчево от Кърджалийско през 1945 г. Баща му е роден в село Ябълковец, близо до Ардино. Дядо му е бил златар в Кърджали и е починал там. Още в предварителния разговор с изненада научавам, че Мехмед всъщност е и златар. Откъде можех да предположа, че историята за швейцарските бижутери ще се повтори, но в български вариант.

През 90-те години на миналия век Мехмед преминава курсове на обучение за златар в Разград и работи при Митко Попов-Златаря. Известно време работи и в златарското ателие на негови роднини в град Бурса, Турция. Там научава много неща. Но убедено твърди, че трябва сам да се усъвършенстваш, иначе няма как да научиш занаят. В момента изработва и поправя бижута само за приятели, „хляба си изкарва от часовникарството". Прави и дубликати на ключове. Разглеждам цели три майсторски свидетелства – за златар, часовникар и ключар. Още по време на предварителния ни разговор Мехмед ми показа златния пръстен на ръката си. Обясни, че сам го е изработил, а върху червения камък (карнеол) е гравирал образа на богинята Атина. Споделя, че все пак бижутерството му е на сърце. Най-напред проявява интерес към този занаят. Истинско удоволствие му доставя да изработва накити, не просто да поправя. Познава техниките коване, леене, изчукване, гравира, може да работи и филигран.

Ако трябва да бъда честна, в началото не повярвах много в бижутерските умения на Мехмед Байрам и реших да го изпитам. Занесох един стар медальон на майка ми, а той веднага разпозна кехлибара и отбеляза, че *„не е узрял, иначе щеше да бъде в червен цвят"*. Каза, че ако кехлибарът е истински, при нагряване започва да мирише на йод. По-късно намали размера на един от сребърните ми пръстени.

Докато показваше някои наследствени „стари" златарски инструменти, които вече не се използват (поилна лампа, маткап за пробиване на дупки, мерилки, везни и чифт), Мехмед ми разказа как навремето хората казвали, че „златарите умират усмихнати". А това всъщност били последствията от живака, с който бижутерите работели някога и който „дръпвал нервите на човека". Така майсторите си отивали от този свят млади – на по 30-40 години. Според Мехмед добрият майстор трябва да може сам да си прави инструментите, а един часовникар задължително трябва да разбира от бижутерство. Самият той известно време се е занимавал с фотография, дори със скулптура. Като по-млад е ходил в тогавашната фотолаборатория на Мехмед Азиз в Историческия музей в Исперих, където е научил „разни тънкости". Със скулптура се занимава в свободното си време. Дори е продавал свои работи. Както сам казва, в момента, в който види камъче на улицата и се впечатли, веднага го взима – дълбае го, полира го и от него прави някакъв красив предмет.

С часовници Мехмед Байрам се занимава някъде от 1989 г. В момента поправя (и продава) часовници, включително и стари механични. Клиентите купуват масово кварцови, но колекционерите търсят механични. В ателието помага и съпругата му. Майсторът обещава, че ще ми сглоби будилник „Густав Бекер" от 40-те години на XX век с образите на цар Симеон II и сестра му Мария Луиза.

Питам го как му е хрумнала идеята да направи часовник, който върви наобратно. Стрелките се въртят наобратно, а циферблатът е разположен необичайно. Часовникът е закачен на стената в ателието в Исперих, носи неговото име и има сериен номер 111111. При Мехмед в ателието винаги има хора – един ден на шега негови приятели и клиенти го предизвикали да направи такъв часовник. Той признава, че за изработката са били необходими около 10 минути. Циферблатът е изкаран на принтер, но майсторът е „пипнал нещо вътре". Обяснява, че паразитната зъбчатка, която завърта часовника, тряб-

ва да е в обратна посока. На кого би потрябвал часовник, който да отмерва времето назад? С чувство за хумор часовникарят предлага изобретението да се постави срещу огледалото в някой фризьорски салон. Така ще отмерва времето правилно. А фризьорката и клиентките ѝ ще знаят колко е часът.

Според Мехмед най-важното, с което трябва да разполага един майстор часовникар, е първо *замбалък*. Това е нещо като несесер, дървена кутия, пълна с фини метални инструменти, които са над 100 броя. В замбалъка няма лупи и отвертки. Има само фини неща. Това са инструменти, които служат за избиване, за набиване на оси, за набиване на камъчето на часовника. В него са т. нар. „осморки", които регулират баланса. С помощта на замбалъка можеш да разглобиш и сглобиш един часовник основно. Другото, без което не може един истински часовникар, това е часовникарският струг. Навремето във всеки град е имало поне един. Струговете на Мехмед се намират в ателието в дома му в село Бърдоква. Исперихското ателие е твърде тясно. У дома майсторът прави стъкла и циферблати за стари джобни часовници, по 100-200 бройки, и ги продава. Вкъщи има и стар часовникарски тезгях. И масата, и струга (който е от 50-те години на XX век) е купил от майстор часовникар от Кубрат. Тезгяхът в исперихското ателие е нов, правен е по поръчка. За собствено улеснение Мехмед сам си е направил инструмент за рязане на стъкла на часовници. Иначе те се режат на специален струг за стъкла. Без замбалък и струг часовникарят нищо не може да направи, само подменя части. С любопитство разгледах и други инструменти. „Паякът", например, е интересен стар инструмент за смяна на стъкла. Майсторът демонстрира как се използва и се оплака от днешните заводски инструменти, главно китайски, които не са никак качествени. Часовникарят показа и нещо, което, по думите му, няма къде вече да се види – *арканзас*. Използва се в бижутерството и в часовникарството, служи за изпиляване на метал. В часовникарството се изпиляват осите на часовниците. Разгледах комплектите пили, бургии и пинсети. На пинсета № 4 ясно пише, че е произведена в Швейцария. Всъщност всяка пинсета си има номер. С пинсети № 1 и 2, например, се работят малки дамски часовници. Бургиите са на фирма „Фаворит". Мехмед обяснява, че това е швейцарска марка. Часовникарската лупа също е „Фаворит".

Майстор Мехмед поправя и много стари часовници. Най-старият от тях е „Приор" – часовник на около 150 години, който се задвижва с верига, няма баланс. У дома, както сам споделя, е събрал „един камион будилници". Но най-качествени, според него, са руските механични часовници. Те са позлатени с 22 карата злато. Швейцарските са най-точни, но не са толкова издръжливи като руските. Швейцарските са позлатени най-много с 14 карата злато, но има и с 9 карата.

Часовникарят признава, че и днес хората носят часовници – особено учениците, учителите и шофьорите. Бъдещето обаче е на кварцовите часовници, тъй като механичните „вече не остана кой да ги поправя". Макар че кварцовите не се поправят – те са капсуловани. Когато една част се развали, се хвърля часовникът и трябва да се купи нов. Оказва се, че за клиента е по-изгодно да си купи нов часовник.

Въпреки всичко, майстор Мехмед вярва в бъдещето на часовникарския занаят. Усмихва се многозначително и казва, че добрият часовникар може да направи така, че часовникът да е вечен. Предупреждава ме, че това не трябва да го пиша. Въпреки това, реших да го споделя и да оставя всеки читател сам да размисли над думите му.

Накрая бих искала отново да благодаря на майстор Мехмед Байрам, че ме допусна в своя свят. (ИМ – Исперих) Благодаря и на колегата Мехмед Азиз за материала във вестник „Екип 7", който предизвика интереса ми, както и за една от снимките (снимка № 7), които прилагам към настоящото съобщение.

Библиография

Екип 7 2013: В. „Екип 7" – 11.12.2013 г.

Исперихски глас 1940: В. „Исперихски глас", бр. 101 от 31.05.1940 г.

ИМ – Исперих: Интервютата с Мехмед Байрам Мехмед се съхраняват в ИМ – Исперих, отдел „Научен архив"

TO TURN THE TIME – ABOUT A WATCHMAKER FROM ISPERIH WITH MANY TALENTS

Vesselina Beleva

Resume

A small watchmaker's shop with signboard outside " часовникаръ" was opened in 2012 in the marketplace of Isperich. The Friday market has become a long time tradition. Important contacts were made there, people met old friends, learned news. It is not by chance to place the watchmakers shop here. Everyday, not only on Friday a watchmaker works in Isperih.At the moment Mehmed Bayram is the most famous and the only watchmaker in the town. He was born in village of Delchevo near Isperih in 1971. Presently he lives in the village of Bardovka. He has completed secondary school and he is married with two children. His family moved from Kardzali region to Delchevo in 1945. His grandfather was a goldsmith and died in Kardzhali. In the preliminary conversation it was mentioned that Mehmed is a goldsmith, too. The story for the Swiss jewelers repeats itself but in a Bulgarian version.

Сн. 1.

Сн. 2. Майсторското свидетелство за часовникар

Сн. 3. Златният пръстен с карнеол на ръката на майстора, изработен от самия него

Сн. 4. Мехмед показва стара поилна лампа

Сн. 5. Маткап за пробиване на дупки

Сн. 6. Чифт

Сн. 7. Мехмед с часовника, който върви наобратно

Сн. 8. Инструмент за рязане на стъкла на часовници, изработен от майстора

Сн. 9. „Паяк" – стар инструмент за смяна на стъкла на часовници

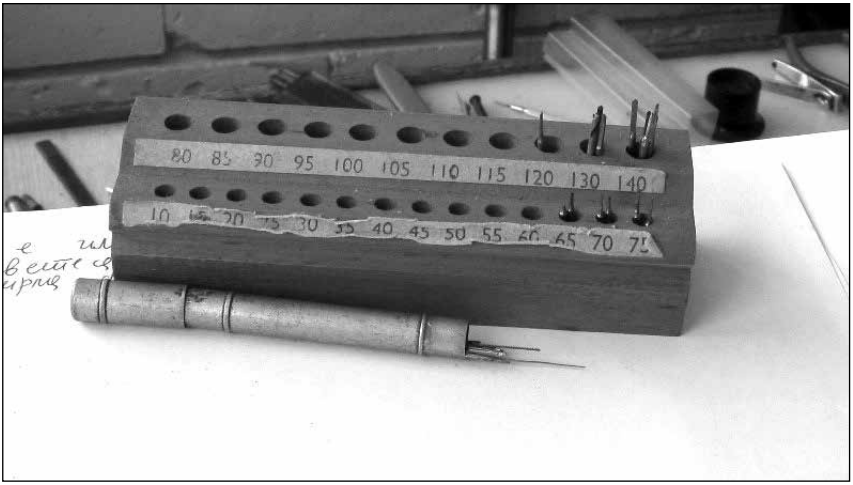
Сн. 10. Арканзас – използва се в бижутерството и в часовникарството. Служи за изпиляване осите на часовниците

Сн. 11. Часовникарска мастилница

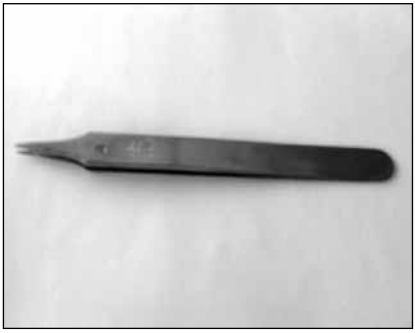
Сн. 12. Комплект пили

Сн. 13. Райбери

Сн. 14. Бургии марка „Фаворит" (Швейцария)

Сн. 15. Пинсета № 4

Сн. 16. Часовникарска лупа, марка „Фаворит"

ЗА ЕДИН МАЙСТОР – СОБАДЖИЯ И ТЕНЕКИДЖИЯ В АСЕНОВГРАД

Васил Караджов

Отоплението на жилището в миналото е ставало непосредствено от огъня в открито огнище. Най-примитивните и най-стари огнища са тези, които се намират по средата на помещението. За отвеждане на дима над мястото за палене на огъня има комин. Постепенно огнището започва да се изгражда непосредствено до масивна каменна външна или вътрешна стена, често то е свързано в един комин с пещта. Освен отопление, огнището е осигурявало сготвяне на храната, топлене на вода и осветление на помещението. (Стоянов 1964: 84)

Усъвършенстването на отоплението на дома продължава със зиданата печка (джамал, мече, соба, камина). Тя се изгражда върху една от стените на жилищното помещение (соба, одая), което отоплява. Най-често е свързана с огнището или пещта, откъдето поема и задържа топлината. (Николов, Лулева 1996: 132)

В началото на XX в. откритите огнища и зиданите печки се изместват постепенно от ламаринени соби и печки, а по-късно – от фабрични готварски или отоплителни печки. Отоплението се осъществявало предимно на дърва и въглища, т. нар. твърдо гориво. (Варимезова http://www.omda.bg/public/studentski_forum/2007-2008/margarita-Otoplenie.htm)

Печките се свързват с комина чрез ламаринени тръби, наричани още кюнци.

Настоящото съобщение има за цел да представи занаята собаджийство и тенекиджийство и един майстор – трето поколение занаятчия в Асеновград.

Занаятчиите

Собаджийство и тенекиджийство е занаят, в който се изработват най-различни изделия от ламарина, с които се отговаря на потребностите на населението. В миналото много майстори са изработвали ръчно в своите работилници различни видове печки, тръби за печки, легени, корита, подвижни мивки, фунии, лейки, улуци, обшивки на комини, тави, форми за банички и кексове и др.

Майсторът Георги Григоров Джамбазов е трето поколение занаятчия, наследник е на уменията и работилницата, оставени от неговия дядо, баща и чичо. Наследил е и трите имена на своя дядо, който започва семейната традиция в собаджийството и тенекиджийството. Дядото на майстора – Георги Джамбазов, е роден през 1879 г. Остава сирак на на 9-годишна възраст и тогава е даден за чирак в този занаят. Цял живот, докато почине – на 85-годишна възраст, е работил само този занаят и така е издържал своето семейство. Имал е двама синове и една дъщеря. Двамата сина на майстора – Григор и Атанас Джамбазови, продължават семейния занаят и работят в семейната работилница заедно с баща си.[1]

До 1944 г. в Асеновград има 5-6 солидни занаятчии собаджии и тенекеджии. Освен братя Джамбазови, по-известни занаятчии са: Васил Мангараков, Дончо Кашкавалов, Бай Ламбри и двама братя евреи, които по-късно се изселват в Израел. Военните и следвоенните години се отразяват много неблагоприятно на занаятчиите. Хората нямат пари, въведена е купонна система за основните продукти и в този период повече се работи стока срещу размяна. Размяната е особено популярна с хората от селата – когато те харесат определена печка, майсторът прави сметка колко сирене, масло, месо да донесе клиентът и така се извършвала натурална размяна.

След обществените промени, настъпили през 1944 г., в Асеновград е създаден Промишлен комбинат, в който са събрани най-различни занаяти и почти всички занаятчии работят в него. Създава се тенекеджийска работилница към комбината, където за отговорник на тенекиджиите е избран Васил Мангараков. Там започва работа и помалкият от братя Джамбазови – Атанас. В тенекиджийската работилница се работи на норма. Всеки ден трябва да се направи определена продукция, за да може да се изкара нормата. В последните години на

своята трудова кариера, майсторът Атанас Джамбазов не успява да изкара своята норма и се мести в друг завод като поддръжка.

Дончо Кашкавалов продължава да работи като частник в своята работилница, но по-късно основава тенекиджийска работилница в Завода за металорежещи машини в Асеновград, където започва серийно производство на един негов модел печка тип Чудо – кръгла ламаринена печка, вътре в която се поставя ламаринена кофа, а на дъното ѝ чугунена скара.

Григор, по-големият от братя Джамбазови, остава да работи като частник. Неговият баща, Георги Джамбазов, му помага до последните си години в работилницата.

"Дядо ми до последно ходеше на дюкяна, ние така го наричахме дюкяна до последно, 85-годишен беше, баща ми не му даваше да работи, но трябваше той да е там. Сутрин свикнал – стане и отива. 76 години е работил тенекиджийство."

През годините работилницата на сем. Джамбазови се мести няколко пъти в и около централната част на Асеновград. Нямат собствен магазин. Клиентите отиват в работилицата и, ако търсеният от тях продукт е готов, го купуват, ако не – го поръчват, и след няколко дни си го взимат. По времето на социализма настават трудни времена за частните занаятчии – вдигат се данъците, не се разрешава производството на нова продукция, а само да ремонтират старите неща. Постепенно този и други занаяти започват да замират. Няма частни работилници, няма кой да обучава нови майстори.

"*Но помня, че баща ми като занаятчия, особено по времето на социализма – много ги гонеха частниците. Не им даваха да работят, не им даваха да правят нова продукция, а само да кърпят и поправят старите неща. Данъците им увеличаваха, много бяха трудни години. И бяха трудни години през социализма.*"

С напредването на възрастта, Григор Джамбазов мести своята работилница в избата на своята къща. Клиентите търсят майстора за изработката основно на нестандартни изделия. От всички тогавашни майстори само Григор Джамбазов предава занаята на своя син.

"И Бай Дончо, и баща ми останаха по до късно да работят, от тези хора аз дето понаучих нещо да правя. От бай Дончо никой не научи от неговия занаят, двама сина имаше, никой не научи занаята, Бай Васил Мангарака имаше един син и той не научи нищо от баща му."

Георги Джамбазов завършва машинно инженерство и работи по специалността си. Помага на баща си след работа, но това вече не е основният му източник на доходи. Майсторът споделя:

"Аз научих някои неща от този занаят, обаче не съм се занимавал кой знае колко с него. Нито имах време да работя по този занаят, нито по това време режимът даваше да работиш. То на баща ми не даваше възможност да работи, та какво остава и друг да работи. Аз нямах време, ходех на работа. Като дойде тук у нас да работи, баща ми беше много припрян – като дойде нещо, трябваше веднага да го направи. Викам чакай да се върна от работа, хем да ти помогна, хем да ми покажеш. Аз малко повече понаучих за тия неща, когато баща ми получи инфаркт, той вече се беше отказал от работилницата и работеше вкъщи. Дойде някой, иска да му свърши работа, а баща ми ми казваше това така ще го скроиш, така ще го отрежеш, така ще го направиш. И лека-полека понаучих нещо."

След 1989 г. се завръща частната инициатива и Георги Джамбазов започва малко производство в своята изба, основно на тръби за печки. Неговият син Григор Джамбазов, който също носи трите имена на дядо си, му помага в изработката на различни видове прави, криви тръби за печки, метални кофи за печки и други предмети от ламарина. Продукцията се реализира основно на градския пазар в Асеновград. Конкуренцията е голяма, но и търсенето също.

"Малко потръгна със занаята, понеже тогава се получи една криза, нямаше материали, нямаше промишлена продукция от големите фирми, и се получи едно търсене на продукция, основно кюнци. Хората си върнаха земите, започнаха да правят оранжерии и гъбарници. Моят син Григор ми помагаше. Тогава имах работа, хващах го и той да помага, хем да научи нещо, обаче сега и за мен няма работа. Годините се измениха, постепенно занаятът взе да запада.

На пазара първите години след 90-та година, идваха цигани от Пазарджишко, които продаваха големи готварски печки, печки чудо, идваха към 7-8 семейства и всички правеха оборот, но лека-полека до един се отказаха, до по-миналата година идваха само едно семейство, но вече не идват. Магазините са пълни с печки тип камини, които са по-ефективни. Тръбите са всички промишленото производство, така готовата продукция идва и по-евтина".

Продукцията

В миналото продукцията на семейната работилница е била основно готварски печки. Произвеждат няколко вида печки – основният вид е т. нар. машини – правоъгълна, ниска печка и с по-широка основа, отгоре с една чугунена плоча с два или три отвора, където се слага тенджера, тава или тиган за готвене. Вътре е облицована с огнеупорни тухли и с фурна за печене на ястия. Основно в селата и по-малко в Асеновград, тези печки са се използвали едновременно за отопление и за готвене.

Друг вид печки са т. нар. жабки или малки машинки. Ниски печки, отгоре с една дупка за готвене. Използвани са най-вече по селата и по вилите около града.

Трети, основен вид печки, са само за отопление, наричани Чудо или Циганска любов. Ламаринена, обла печка, с ламаринена кофа вътре. Печката бързо се разпалва, стопля въздуха, но като изгасне, помещението бързо се охлажда.

Кюнци или тръби за печки се произвеждат в три стандарта, в зависимост от размера на диаметъра им – тясни, средни и по-широки, съответно – 110 мм, 120 мм, 130 мм. Понастоящем, с навлизането на серийното производство в промишлени цехове, се е наложил стандартът на широките тръби с диаметър 130 мм. Тръбите са и с няколко размера дължина. Интересно е, че всеки майтор прави по някой дребен детайл по-различно от другите майстори и така продукцията се познава от кого е изработена.

"Баща ми оставяше по два берта, правеше по тръбите две резки една до друга. Един е достатъчен, но той ги правеше по два. По-стегната става тръбата, аз като видя такава тръба някъде, знам, че баща ми я е правил. И аз в началото слагах по два берта, но после почнах по един. Краят на тръбата, който влиза в следващата я правеше накъдрена, за да влиза по-лесно. И аз сега ги правя накъдрени."

Друга продукция е била улуци и обшивки на комини, водосточни тръби. Всеки майстор тенекиджия след като произведе продукцията, предназначена за покриви, извършва и техния монтаж на самия покрив. В работилницата на Джамбазови монтажът е извършвал по-малкият брат Атанас.

"*Улуците ги правеше повече чичо ми Атанас Джамбазов. Баща ми беше по-пълен и не се качваше по покривите. Той ги правеше обшивки на комини, улуци, водосточни тръби.*"

Произвеждани са също фунийки, тавички, формички за кексове, кръгли форми за милинки, и всякакви други предмети от ламарина.

Работилницата

Георги Джамбазов продължава да работи по технологията и с инструментите на своя баща, чичо и дядо, разположена в избата на своята къща, там, където неговият баща я мести, след като десетилетия е била на различни места в централната градска част на Асеновград. Всичко се прави на ръка. Ламариите се режат само с ръчни ножици и се огъват ръчно с различни машини и приспособления. По-голямата част от тях са останали от дядото на майстора.

"*Дядо ми е купил тогава английски машини. Валове за огъване, абкант за огъване на краищата и Зиг машина.*"

Валовете за огъване служат след като се прекара между тях ламарината и се завърти с помощта на ръчка, тя да получи цилиндрична форма в диаметър, избран от майстора. С нея се правят основно тръбите за печки и кофите за печки тип Чудо. Абкантът огъва ламарината на 90 или други необходими градуси. Зиг машината представлява два вала със сменяеми накрайници, две сменяеми колела едно върху друго, с общо 12 различни комплекта колела. С нея може да направи берт, да се накъдри ламарината и други операции според накрайника, който се сложи.

"*Единият комплект прави цветя на ламарината. На горния край на вала се слага един накрайник, който има изпъкнало цвете. На долния край има същото цвете, само че вдлъбнато. Цветето се слага за красота и за да може продуктът да се различава от другите майстори. Баща ми шареше циганската любов с цветя. Друг път правеше точки, после една линия с цветя, после цял берт. Така ги разкрасяваше.*"

Всички тези ръчни машини, както и много ножици за ламарина, чертилки, шаблони и други помощни средства на майстора, множество парчета различни по размер и дебелина ламарина, се намират в едно избено помещение с размерите на една стая.

Понастоящем Георги Джамбазов на 75 години, продължава семейната занаятчийска традиция. Прави основно нестандартни неща, преходници за камини, котли, от едната страна – един диаметър, от другата – с друг диаметър, тръби с нестандартна дължина и диаметър и всякакви други дребни услуги и поръчки за предмети от ламарина. Ламаринатa, с която работи е с различна дебелина – от 0,3 мм, с която се работи по-лесно, но по-бързо прегаря от огъня, до 2-3 дори 5 мм дебелина. Всичко е според желанието на клиента. Често клиентите носят собствена ламарина, с която майсторът изработва желания от тях предмет. Така той изпълнява всякакви нестандартни поръчки. Стандартните печки, тръби за печки и други отдавна се произвеждат серийно в различни заводи и фабрики.

Бележки

[1] Основната част от сведенията съм събрал от майстора Георги Григоров Джамбазов, роден през 1939 г. в Асеновград. С неговия син Григор Джамбазов съм учил и израснал като дете, така че съм и свидетел на много моменти от производството и продажбата на част от занаятчийските изделия на майстора.

Библиография

Варимезова http://www.omda.bg/public/studentski_forum/2007-2008/margarita-Otoplenie.htm: М. Варимезова. Отопление. http://www.omda.bg/public/studentski_forum/2007-2008/margarita-Otoplenie.htm

Николов, Лулева 1996: И. Николов, А. Лулева. Вътрешна архитектура. – В: Сб. Традиционна народна архитектура. С., 1996

Стоянов 1964: Б. Стоянов. Старата родопска архитектура. С., 1964

ABOUT A CRAFTSMAN – TINSMITH IN ASENOVGRAD

Vasil Karadzov

Resume

Tinsmith is a craft for manufacturing of articles of sheet iron in order to answer to the population needs. In the past many craftsmen made different types of stoves, wash tubs, mobile sinks, chimney liners. George Georgiev Dhambazov is a craftsman third generation who inherited the shop and skills from his father and grandfather. Now he is 75 years old and continues the family tradition. He makes unconventional things, pipes and boilers, orders for items of sheet iron.

Сн. 1. Работилницата на майстора с вала за огъване на ламарина

Сн. 2. Зиг машината

Сн. 3. Част от инструментите

Сн. 4, 5, 6. Част от продукцията

МАЙСТОРЛЪК БЕЗ ДУША И СЪРЦЕ НЯМА!
За дървоструга́ря Иво Стоянов от гр. Габрово

Росица Бинева

Дървоструга́рството е самобитно и характерно за района на Централна Стара планина занятие. То се налага от самата природа – богата на гори и буйна вода, а бедна на плодородна почва.

Най-голямото развитие на струга́рството е след втората половина на XVIII до XIX век, когато търговията с изделията му излиза извън пределите на българските земи.

Усвояването на струга́рството не е строго регламентирано, както при другите занаяти. Изпит за получаване на майсторско свидетелство не се полага. Младият майстор, който може сам да стругова и пласира стоката си, вече се смята за самостоятелен. Необходимо е само "изваждане" на разрешително за упражняване на струга́рство и търговия. В Габровско струга́рството се предава по наследство. Порасналите синове започват да помагат на бащи и дядовци. Понякога на един струг се заварват да работят едновременно три поколения.

Днес стругове на вода могат да бъдат видяни в действие само в Архитектурно-етнографски комплекс „Етър" и благодарение на съхранените традиции сред местното население, тук работят четвърто, та дори и шесто поколение дървоструга́ри. Един от тях е Иво Стоянов.

Познавам Иво Стоянов от неговото постъпване на работа през 2000 година. Тогава неговият братовчед – Данаил Кръстев (Дидо) го кани да работят заедно на струга за бъклици, разположен в долния край на музея. Стругът дълго време не беше пускан в действие и след ремонта му, те бяха изключително амбицирани да докажат уменията си.

През 2007 г. с помощта на Иво заснехме технологията за изработване на бъклица, най-сложния за изпълнение съд в дървоструга́рството. Отдавна не бях разговаряла с майстор така отдаден на

работата си, с толкова идеи за професионално развитие и невероятно желание за работа. Но от друга страна, изобщо не беше лесно. Мълчалив и скромен, той предпочита изделията му сами да говорят за неговите умения. За Иво дърворугарството е професия, хоби, призвание и вдъхновение. Затова той не се поколеба да приеме предизвикателството да участва в майсторската надпревара „дърворугарство", която се проведе в дните на XI Международен панаир на народните занаяти в Етъра (4 – 7.09.2013 г.). Журито му присъди Голямата награда „Сребърна хлопка" и право на изложба-базар в дните на XII Международен панаир на народните занаяти.

Бях убедена, че неговата изложба ще бъде атрактивна и оригинална и ще има голям успех сред гостите на Етъра. Но дали това е достатъчно?

В тези редове ще стане дума за душата и сърцето на майстора, за приемствеността, традициите и тяхното място в съвремието ни.

Научното съобщение включва текстове и снимков материал от непосредственото наблюдение на работата на майстора; от целенасочената беседа проведена по време на технологичното заснемане на изработката на бъклица през 2007 г.; от съвместната работа при експонирането на изложбата-базар през септември 2014 г. и от интервюто проведено с Иво Стоянов на 24.01.2015 година по време на подготовката на материала.[1]

За приемствеността и традициите

Иво Стоянов е роден на 2 март 1981 г. в гр. Габрово. Още като малък, на 9-10 години, той с интерес наблюдава работата на своя дядо Донко Милчев Стоянов (1929-1994 г.) – един от признатите майстори дърворугари в Габровско. Привлечен от красотата на дървото, с часове се наслаждава на умелата работа на стария майстор и безпогрешно се научава да разпознава по мириса на дървесината вида дърво. По-късно съдбата отново го среща с дърворугарството, но този път професионално, когато неговият братовчед – Данаил Кръстев го кани да работят заедно.

Иво бързо се научава да изработва всички традиционни изделия от регистъра на занаята. През 2004 г. става член на Регионална занаятчийска камара – Габрово.

Иво има много майстори в рода си. Прадядото – бащата на баба му по бащина линия, се е занимавал с дървения. Изработвал е изцяло дялани столчета. Работил е в дома си. Родът му е бил от колиби Драганчова градина, към Ябълка.

„Дядо ми, на майка ми бащата, е бил много добър ножар. Работел е в завод „Петко Денев" след 50-те години на XX век." (И. С.) Дървостругарството в рода му се наследява по бащина линия – прадядо му е бил стругар, цял живот се е занимавал с това.

„Докато дядо ми Донко е почнал по-късно, на 35-36 години". Бащата на Иво – Христо Донков Стоянов (1954-1990 г.) също е работил като дървостругар. Той завършва специализираното училище в Трявна и след това през 70-те години на XX век започва заедно с баща си в музея „Етър".

Стругари били и синовете на сестрата на бай Донко. Тя имала четири сина: Христо, Здравко, Милчо и Димитър. От тях Милчо и Димитър стават много добри стругари. Имат своя работилница в с. Чарково.[2] *Здравко „е много добър по металорежещи машини"*. В работилницата на бай Донко, в която днес работят Иво и Дидо, 90 процента от машините са негово дело.

Иво има спомен, че когато е бил малък, дядо му Донко го е водил и му е показвал местата на старите стругове. *„Знам мястото точно, но почти нищо не личи. Там, където е бил стругът на дядо ми, не са ползвали коруба като тук, а са ползвали една почти отвесна скала оттам е падала водата, там са я хващали. Вадата е била самата река. А мястото за вретеното е било изкопано, не е имало даже и навес, най вероятно."* (И.С.)

Но това е времето, в което Иво не проявява никакъв интерес към занаята. Въпреки това дядо Донко е вярвал в него. *„Дядо ми е държал много да ме научат на занаят…, макар че тогава аз бях в съвсем различна посока. Това е основното, което е казал на Данаил, хващаш го и го научаваш."* (И.С.)

Ето какво разказва за дядо си Иво Стоянов:

Р. Б: Дядо ти е работил на Етъра като надомник, нали?

И. С: Да. Работил след откриването на музея до 80-те години (на XX век – б.а.).

Р. Б: Къде е било помещението?

И. С: Там, където е сега хотелът (хотел „Странноприемница" – б.а.), там са били работилниците, но са изгорели.

Р. Б: А майсторско имал ли е?

И. С: Имал е, защото намерих едни фактури, когато е работил за Етъра и там е споменато това майсторско свидетелство и си спомням, че ми е разказвал, че в София е полагал изпит. След това и баща ми там са го изпитвали.

Р. Б: Колко години са работили баща ти и дядо ти заедно на Етъра?

И. С: Четири-пет години. Работили са заедно бай Димитър, дядо ми и баща ми. Всъщност основно те са работили за музея. Може да е имало период, в който да са били повече или по-малко. Бай Димитър ми е разказвал, че той е правил редовно на дядо нормата. Той обичал да попийва! По 40 гладки солници на ден – това им е била нормата. Те са работили страшно много – това 40 солници на ден е страшно много. Разумното е 25 най-много.

Р. Б: Те са работили на ток?

И. С: Да. Знам, че са им позволявали в събота и неделя да продават свои неща на паркинга на музея. Дядо ми е разказвал какво е правил тук на времето. Те са правили солнички от явор, изчистени, бели, без дърворезба, без нищо. Чисто бяла солничка, без лак. С бай Димитър решават да изпробват с дърворезба, с байц. Ръководството ги харесва и оттогава започват. Може би през 70-те години започва това разнообразие.

Р. Б: А дядо ти до колко години работи?

И. С: До последно, до 65 годишна възраст, до година преди да почине. След като работи на Етъра, дядо започва да продава свои изделия на Шипка – храм-паметника. От 1988-до 1991 и 1992 година. (1994 година почива).

Р. Б: А инструментите негови ли са били?

И. С: Да, аз дори работя с тях. Длетата, с които работя дърворезбата, са негови на 80 процента.

Р. Б: Той ги е купил отнякъде или ги е направил?

И. С: Той ги е правил.

Когато вече не работи на Етъра, бай Донко си изработва своя марка. Иво я пази грижливо, макар че отдавна е повредена. Матрицата е с формата на ябълка (заради кв. Ябълка), вътре с инициали-

те на майстора ДМС, а на листенцето на ябълката пише „Г-во". Тази матрица е на принципа на пирографа – нагрява се и се поставя на предмета. (сн. №) *„Това ми беше първата работа – щамповах му изделията с марката."* (И. С.)

Всъщност от дървоструграрството, от историята на занаята, от родовата традиция Иво започва да се интересува чак като започва работа на Етъра. Дотогава той се занимава с лека атлетика. Има отлични резултати, печели много награди на национални и балкански състезания.

Иво си спомня: *„Бях много далече от тия неща* (дървоструграрството – б.а.) *Винаги съм мислил, че никога няма да се науча. Като съм гледал дядо, винаги ми е харесвало, но съм изпитвал някакъв респект и бях сигурен, че никога няма да мога да го направя това нещо. Но в момента, в който Данаил ми показа някои неща… всичко започна да изглежда по друг начин. …Като малък правих експерименти без да има никой в работилницата, на баща ми в работилницата, там, където живеехме, и имах почти счупен нос и така …и може би от там съм се уплашил".*

Пръв го запознава със занаята братовчед му Данаил. А след време и бай Димитър.

„Най-тънките неща той ми ги е казвал. Без да ги крие. Даже ми се скара когато отидох. Аз първите години правех по един начин шийката на бъклицата (най-важното и сложното нещо в бъклицата). Няколко години се чудех, как да отида да го питам. Накрая отидох да го питам и той направо ми се скара. Каза „за убиване си да не дойдеш по-рано". После ми каза, че съм измислил нов метод за правене на шийките" – смее се. *„Аз ги правех челно, а то се сяда отстрани. А то няма кой да ми каже, че може да се стърже отстрани. А аз ги правех отпред, отзад, отстрани от предната лопатка. Нямаше кой да ми каже, направо си счупвах ръцете. Пак се получаваше, но изискваше много сила…. то е неправилно подаване, голямо напрежение, можеш да събориш заготовката много по-лесно и т.н."*

Между занаята и изкуството

Р. Б: Какво ти харесва да правиш повече – да повтаряш старите образци или да създаваш нови форми, да използваш въображението си?

И. С: Новите неща са предизвикани от новия, съвременния живот. Но старите неща са по-ценни и трябва да ги запазим. Ние можем да измисляме нови неща, но освен нас няма кой да запази старите!

Р. Б: А старите неща търсят ли се?

И. С: Все по-малко. Сега, например, работим с един ценител на старите неща, той е много прецизен и това, което не му харесва… си го казва и държи на него.

Р. Б: Кое от традицията си запазил?

И. С: Формата. Най-обикновената солничка – единичката, си има традиционна форма. Можеш да видиш в момента двадесет варианта, но аз си държа на моя. По-скоро това е варианта на дядо ми.

Р. Б: Значи може да се каже, че това е негов почерк, които вие сте продължили. Какво е по-различно от другите солници?

И. С: Повечето майстори спестяват от материала, най-вече от този за капачето. За да стане изтумбена форма, се изисква повече материал. Например от едно парче дърво… да кажем 50 см, можеш да спестиш и да направиш 7-8 заготовки, докато аз ще извадя 3-4. Само и само, за да запазя формата.

Р. Б: А това Дидо спазва ли го също?

И. С: Да.

Р. Б: Това си е ваш патент, ваш почерк, на рода?

И. С: Да, и за това много си приличат работите ни, дори за някой аз ще се замисля дали аз съм го правил или Дидо, за масовото производство като почнем.

Р. Б: Както Димитър и вие веднага познахте предмета на дядо му.[3]

И. С: Особено пък неговият дядо има такъв специфичен почерк, че няма как да го объркаш.

Р. Б: Значи най-типичното стругарско изделие, което трябва да бъде запазено, са захлупците и бъклицата?

И. С: Да. И хаванчетата, разлятите чукала. Никой вече не ги прави. Аз тази година (2015 г.) съм подготвил доста. И това, което ще се запази, зависи най-вече от търсенето, все пак. Пазарът винаги е определял производството.

„За да стане най-добър съдът,
той трябва да се направи по най-красивия начин".

Р. Б: Можем ли да кажем, че всеки дървоструган в Габровско си е имал свой стил на работа и независимо, че изработват един и същ предмет, авторът се е разпознавал?

И. С: Да, категорично да. Аз лично запазвам моделите на дядо ми при захлупците, най-популярните изделия, но специално за съдовете предпочитам моделите на бай Димитър. Горе-долу гледам да взема и нещо от него. Просто не виждам по-добър вариант за съдовете от неговите.

Р. Б: Защо?

И. С: Извивки, дебелина на стените

Р. Б: А красотата?

И. С: Да. Просто са уникални.

Р. Б: Красиви, практични… друго?

И. С: И предизвикателство. За да стане най-добър съдът, той трябва да се направи по най-красивия начин. Няма как по най-лесния начин да стане красиво. Мен това ме предизвиква да го направя.

Р. Б: А теб с кой съд искаш да те запомнят?

И. С: С бъклицата, задължително.

Р.Б: По какво твоите бъклици са по-различни от другите?

И.С: Защото се опитвам да спазвам формата. В момента в страната има 10 човека, които правят бъклици, но те правят своеволия.

Р. Б: Десет човека?!? Те са много.

И.С: Ами аз се интересувам – има във Варна един човек, в Русе има, Пламен, Христо, бай Димитър, Митко.

Р. Б: А Дидо (братовчед му – б.а.)?

И. С: И той прави. Но мисълта ми е, че бъклицата има две страни, никой не си прави сметка, че трябва да има симетрия от двете страни. Дължина на шийката, краката.

Р. Б: Това, което те отличава от другите, е може би и украсата, нали?

И. С: Украсата, да.

Р. Б: Тя е много богата и правена с различна техника?

И. С: Да. Аз си държа на овчарската дърворезба.

Р. Б: Друг интересен съд, който искаш да направиш?

И. С: Аз съм се насочил към по-големите неща, но за това трябва и по-голям струг. Говорим за съдове с диаметър над метър. Но тогава материалът трябва да е от части, лепен, няма как да е цял.

Р. Б: За какви големи съдове говориш?

И. С: За уникати.

Р. Б: Нещо като художествено произведение? Искаш да експериментираш с големината на съдовете?

И. С: Да, искам да видя до колко големи съдове могат да се правят на струг. Съд като глобус, с малката дупка, като този от изложбата, той е много сложен за изпълнение. Продадох го, но имам заготовка за по-голям подобен съд. Измислил съм си и нов артикул – яйца – дървени. Големи… много сложно може да се постигне симетрията… трудно е.

Р. Б: А можеш ли да направиш такъв струг като Етърските?

И. С: Да, технологията ми е напълно позната. След като направихме с Даниел основния ремонт, значи ще мога да се справя.

Р. Б: Сега новаторството в занаята в какво се изразява?

И. С: Няма как да постигнеш нова форма с традиционните инструменти. Те ограничават. И ако искаш да направиш нещо по-различно, трябва да си направиш подходящите инструменти.

Р. Б: Ти правиш ли си?

И. С: Да, постоянно си правя. За краченцата на бъклицата – няма да ги направиш в големите куки, правя си малък инструмент… различни шлайфове – например. Доста неща. Експерименти с полирането си правя, смесвам най-различни съставки.

За занаята днес – суровини, технология, изделия, пазар

Р. Б: Как си набавяте и подготвяте материала сега?

И. С: Материалът си го купуваме от фирми, които се занимават с дърводобив. Когато на тях им попадне по-интересно дърво, те ни се обаждат. Купуваме го суров, разбичваме го, изсушаваме го.

Р. Б: Кога си купувате материала?

И. С: Целогодишно

Р. Б: Основни дървета, които използвате?

И. С. Всяко твърдо дърво. Явор, бук, орех, череша – най-масовите. Синя слива, бряст, ясен

Р. Б: Заготовките можете ли да си ги подготвяте на чийрек, на облик?

И. С: За съдовете е по-добре да е облик, за да се използва украсата на дървото. За съд, в който се слага например сирене, той трябва да е на чийрек, за да не се нацепи.

Р. Б: Къде се намира работилницата ви?

И. С: На Ябълка, в къщата на дядо ми.

Р. Б: Тя е стара работилница? Направена от дядо ви?

И. С: Да, ние само я осъвременихме.

Р. Б: Той кои години я прави?

И. С: 60-те някъде (на XX век)

Р. Б: Там какво имате като инструментариум?

И. С: Машини имаме,стругове, два банцига, фрези имаме.

Р. Б: А кое е от него?

И. С: Стругът – легналия струг. Малката фреза, оджакът, на който се правят инструменти, и това е общо взето.

Р. Б: Кое дърво ти допада най-вече за работа? Зависи какво правиш?

И. С: Да, зависи, но яворът и орехът са най-добри за мен. Каквото и да правиш от явор, ще стане добро.

Р. Б: При нас има много бук.

И. С: Да, букът е най-масов. Да, това е здраво качествено дърво, но за самото око е по-различно.

Р. Б: А кое е най-нетрадиционното дърво, което си работил?

И. С: Доста дървета и африкански съм използвал. Но от нашите, които са – ябълка, круша… те са специфични.

Р. Б: А защо не са се работили в миналото?

И. С: Нямат размери. Брястът също е много интересно дърво.

Р. Б: Интересно заради шарката ли?

И. С: И заради шарката, и защото е доста рядко.

Р. Б: А с нови артикули, освен тези в изложбата, ще ни изненадаш ли? Това, което си спомням ново, беше съдът за чукане на орехи; въртящата се паралия; паралията със захванатата въртяща се бъклица в средата. Друг модел, който си решил да представиш?

И. С: Много идеи имам, само времето ми е малко. Аз сега си правя за себе си въртяща стойка за бутилки, стругована под формата на лампион. Хем над масата осветява, хем да си избираш какво да пиеш. Това е за механата вкъщи. Тя ще е с дървени колони с дърворезби.

Р. Б: Чаши не сте правили. Те са били традиционни.

И. С: Чаши, да. Те могат да се поразвият и има интерес, има търсене. Но това е един от сложните предмети.

Р. Б: Защо?

И. С: Изисква и център от другата страна, а на този струг (в Музея – б.а.) няма център. Освен това, трябва да се стърже отстрани, като бъклицата. И доста бавно се работи. Лопатата изпълнява функцията на упор, но по-различен от стандартните. Няма как да струговаш без упор.

Р. Б: Ходил ли си да предлагаш стоката си на панаири, на изложения?

И. С: Ходил съм два пъти в Унгария, в Будапеща и един път в Гърция.

Р. Б: Това по покана на занаятчийската камара ли?

И. С: Не.

Р. Б: Как възприемат посетителите занаята, как си го обясняват?

И. С: Куриози имам много. Постоянно ме питат дървени ли са тези неща? Редовно родител на дете обяснява, че това са грънци, глинени. Не се замислят много хората. И като решиш да ги поправиш – обиждат се. Един родител така обясняваше на сина си, че стругът ми е тепавица, и как през улея се пускат тъканите и долу от струята се чисти изделието. Аз му обясних, че това е струг на вода, водата я ползваме за въртенето… той ме изгледа и се врътна… изобщо не ми повярва.

А пък в първите години ме питаха дали знам някой да покаже как се работи на стругa… явно им се виждах твърде млад, за да мога да се справя – смее се майсторът.

За бъдещето

Р. Б: А имаш ли желание да обучиш някой друг?

И. С: Да, имам. Но не знам кой, обаче… няма желаещи. Определено искам да предам занаята, защото след нас… просто не виждам кой ще работи.

Р. Б: Значи ти си даваш сметка, колко уникален е този занаят?

И. С: Давам си

Р. Б: Ако го нямаше Етъра?

И. С: Може би щеше да го има, но нямаше да е толкова развит.

Р. Б: Нямаше да има и тази автентичност? Всичко щеше да е на ток и на прав струг?

И. С: Да.

Р. Б: С нищо друго ли не ти се занимава?

И. С: Не.

Р. Б: Този занаят те осмисля?

И. С: Да, то не е единственото, с което съм се занимавал. Разбирам много неща, можех да тичам добре… на състезания съм достигал до балканиада. Но и то не ми доставяше удоволствие, беше до време. 18 награди имам на републиканско ниво, на балканиади. Правил съм всичко с много усилие, но не ми се получаваше това, което аз искам. **Докато сега аз само си помислям за съда, който трябва да направя, представям си го как трябва да изглежда … и мога да го направя. И ми се получава**!

Тези мисли, това чувство за принадлежност, за родова традиция и приемственост няма как да бъдат вменени или изисквани! Те са плод на респект и признателност към уменията на старите майстори и са толкова истински, защото майсторлък без душа и сърце няма!

Бележки

[1] Цялото интервю ще бъде включено в том III, теренни проучвания на отдел „Занаяти" при АЕК „Етър".

[2] Днес бай Димитър е най-възрастният стругар в нашия край. Той не работи вече, но е предал уменията си освен на Данаил и Иво и на своя внук – Димитър, който спечели първа награда в майсторската надпревара по дървоструграрство през 2013 година. Младият наследник на бай Димитър има невероятен усет за формата и работи с голяма любов, но за съжаление не практикува занаята постоянно.

[3] Съгласно регламента на майсторската надпревара, участниците в състезанието трябваше да изработят копие на предмет, предварително избран от журито. При представянето на предмета всички участници от Габрово познаха, кой е неговия автор. Това беше бай Димитър.

WITHOUT HEART AND SOUL THERE IS NO MASTERY FOR THE WOOD-TURNER CRAFTSMAN IVO STOYANOV FROM GABROVO

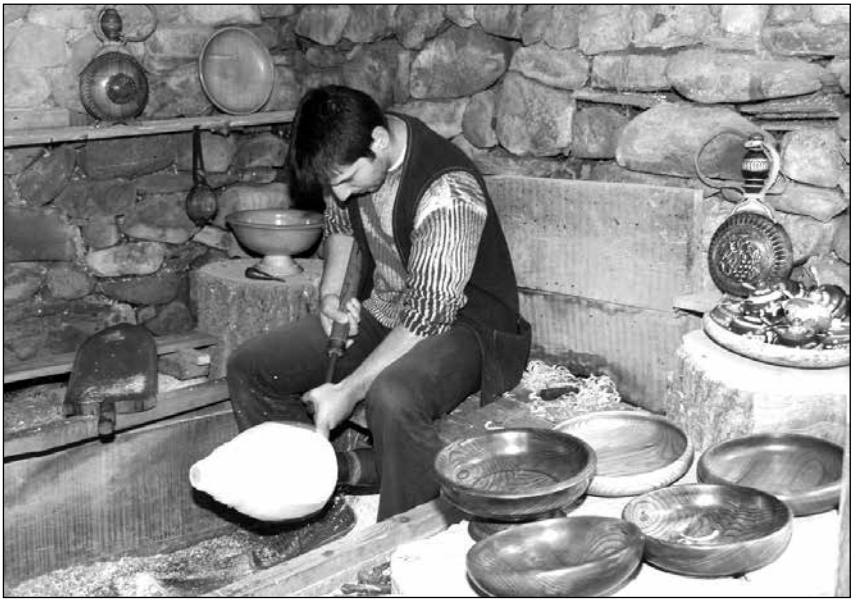
Rositsa Bineva

Resume

This research is dedicated to the hereditary craftsman Ivo Stoyanov from the town of Gabrovo. We know his skills and mastery thanks to his long standing work in Etar and his participation in craftsman competition of wood turning in the days of the XI International Fair of Traditional Crafts held from 4th to 7th September 2013 in Etar. These words are dedicated to his love in wood working and his thoughts about traditions and continuity in the crafts as well as the problems and challenges in the contemporary craftsmanship. This research comprises texts and pictures – materials from direct craftsman work; purposeful lecture made at the time of producing of wooden wine vessel in 2007, the common work at display of the exhibition – bazaar in September 2014; an interview with Ivo Stoyanov held on 24.01.2015 during the time this material was prepared.

Момент от заснемане на изработването на бъклица – 2007 година

Момент от заснемане на изработването на бъклица – 2007 година

Иво Стоянов получава голямата награда от майсторската надпревара „дървоструграрство” – 2013 г.

Данаил Кръстев и Иво Стоянов – двамата братовчеди и майстори стругари. Иво признава, че без Данаил, той нямаше да открие своето призвание

Марката на бай Донко

Изделия изработени от Донко Стоянов запазени от Иво и Даниел. Оригинално авторско изделие – вазичка-тайник (по форма много напомня единичната солница). Отгоре в отвора се поставят изработени дървени цветенца, а в дъното могат да се крият парички

Част от изделията включени в изложбата – базар на Иво Стоянов, открита в дните на XII Международен панаир на народните занаяти – 2014 година

В работилницата към музея – там, където сега е хотел „Странноприемница". Отляво надясно – бащата на Иво – Христо, дядо му Донко и техен гост. Върху паралията изработена от майсторите се виждат и други техни изделия – малка бъклица, поставка за ножове и солничка

Дядо Донко в музея

Дядо Донко
работилницата на Ябълка

Нормата в музея е била
40 солнички на ден

КОШНИЧАРСТВОТО В ИСПЕРИХСКИЯ КРАЙ

Цветалин Цветанов

В живота на българина наред с традициите в обредите и обичаите, се забелязват и такива в занаятите. Без значение от факта как са произлезли – дали от домашни занятия или направо като занаят, дали от нуждата на дадената стока или с цел пряка печалба, те и до днес си остават средство за препитание сред една част от населението, независимо колко малка е тя. За съжаление една част от занаятите почти е замряла, да не кажа изчезнала, но за сметка на това се появяват нови дейности, които следват стъпките на занаята.

Кошничарството е познато в българските земи още от древността. Майсторите–кошничари си служат с цепени и дялани лескови или върбови пръти. За целта си имат специално изработен тезгях (магаре). (Етнография на България 1983: 129)

В това съобщение искам да се спра на направата на кошници от преселниците–добруджанци от Северна Добруджа – как е пренесен този занаят от пределите на Румъния и все още продължава в наши дни. След 1940 г. т.е. след подписването на Крайовската спогодба, тези българи е трябвало да избират – или да останат в пределите на румънската държава като нейни граждани, или да се преселят в пределите на България. Една част от това население е приело втория вариант и се заселва в изоставени турски къщи, където отначало трябва да събира покъщина за дома си. Именно кошничарството е един от занаятите, който пръв процъфтява в това време поради нуждата от съдове за съхранение на вълна, боб, сливи, дребни предмети и т.н.

Колкото и да е чудно, но е факт, всички кошничари учат този занаят на 8-10-годишна възраст. Точно децата се явяват майсторите в направата на кошници. Това става по време на техния овчарлък или паша на овцете и козите. Те се учат едно от друго или пък "кра-

дат" занаята с гледане. Обикновено овчарчетата изплитат до 2 или 3 кошници на ден и вечер, когато се прибират със стадото си, ги носят в домовете си. Излишните кошници се предлагат за продан или ги разменят за някаква друга стока.

Кошничарството е един от занаятите свързани с дървото, възникнал за задоволяване на домашните потребности и нуждите на земеделското стопанство. В зависимост от тях е и голямото разнообразие от форми: големи кошове за съхраняване на зърнени храни, кошове за слама и плява, кошници за зеленчуци и плодове, кошерища за пчели, кошове за риба, кошнички за волове и др. (Лилова 2011: 88)

В това съобщение ще спра вниманието ви на направата на кошници за плодове, зеленчуци и яйца – направени от деца по време на паша с добитъка им. За другите видове кошници трябва по-голям майсторлък и те се правят от възрастни хора.

Когато напролет зеленината се появи по горите и полетата и стадата тръгнат на паша, се започва и направата на кошниците. Характерно за Исперихския край е направата на кошници от лозина, дива лоза. Върбовите кошници в този регион се появяват много покъсно. За основа задължително се използват лескови или дрянови пръчки, но в някои случаи се използва и материал от слива. Правят се два кръга – единият по-малък, в зависимост от големината на кошницата. След като се поставят перпендикулярно се заплитат така наречените „уши", т.е. захващането на кръговете. В някои краища на България тези „уши" ги наричат "слънца". Обикновено те са в квадратна форма и спомагат по-късно към тях да се прикрепят и ребрата за направата на крайния продукт. След направата на тези „уши", в зависимост от това колко голяма ще е кошницата, майсторът прибавя и толкова допълнителни ребра, с цел нейната здравина. Преплитането става с лозина – материалът за направата на кошници в Лудогорието и в частност в Исперихския регион. Задължително материалът за основа се бели от кората, но не се изчаква да изсъхне, а се работи направо, докато е още жилав и гъвкав.

Освен лозината – материалът, с който преселниците са свикнали да правят кошници по делтата на Дунава, т.е. Северна Добруджа, при идването в пределите на България, те откриват и друг подобен материал – повета. Това растение е характерно за цяла България и тези майстори бързо привикват с направата на кошници от това расте-

ние. При обследване на хора–преселници от Караманкьой, те казват, че кошниците, направени от лозина са много по-здрави и по-практични както за семейството, така и за продан.

Библиография

Етнография на България 1983: Етнография на България. т. 2, С., 1983

Лилова 2011: Лилова, Ив. – В: Народна култура на балканджиите. т. 6, Габрово, 2011

BASKETRY IN ISPERIH REGION

Tsvetalin Tsvetanov

Resume

After 1940 part of Bulgarians from Northern Dobrudzha moved within the limits of Bulgaria and settled down in abandoned Turkish houses. The need of furniture made basketry one of the most flourishing crafts.

All basket-makers used to learn the craft at the age of 8-9 years and it is no wonder that the children were masters at making baskets. Training and knitting was made during the grazing of goats and sheep. Children learned from each other or stole the craft by watching. Usually they weaved 2 or 3 baskets a day and took them home. The excess baskets were offered for sale or exchanged for other goods. The technology for making baskets for fruit, vegetables and eggs from improvised trees by young basket makers is shown.

ИЗДЕЛИЯ ОТ КОСТИЛКИ

Мария Йорданова

В следващите редове ще Ви запозная с изработването на накити, сувенири и обков на мебели и музикални инструменти от плодови костилки.

Любопитство към технологията, прерастнало в хоби, днес е препитание за Кирил Миладинов. Роден в Самоков, сега живее и работи в София със семейството си. Имах удоволствието да се запозная с него по време на участието му в ежегодния „Панаир на народните занаяти" в Пазарджик през 2013 г. По професия строителен инженер, днес той се занимава с обработка на плодови костилки, от които изработва накити, копчета, облицова мебели и предмети, изработва сувенири.

Предпочита костилки от праскова, кайсия, синя слива, череша, руска маслина, която по качество на костилката надминава гръцката. Обработва и семена от кестен, мехурник, азербайджанска акация, къпина, малина. Предпочита ги, защото те са богати на етерични масла и с времето се самополират, като придобиват красив външен вид. Никога не използва лакове, като се стреми да запази естественият цвят на костилката. Свои произведения изнася в Германия, Холандия, Франция.

Костилките, които използва, са отпадъчен продукт от хранително-вкусовата промишленост. Закупува ги със сертификат, удостоверяващ термична обработка и обезпаразитяване. Това е и едно от задължителните изисквания на западните фирми, за които изработва най-вече копчета (Сн. 1).

Изключително красиви са различните видове обеци, гривни, колиета, пръстени (Сн. 2 и 3). С голямо майсторство „облича" в различни видове костилки кутийки за бижута, рамки за картини и снимки, музикални инструменти-цигулки, мини-цигулки, дори мебели. От основните базови модели винаги може да развият нови.

Всички тези изделия отнемат различно време, както и различен брой операции за изработка. За едно средноголямо копче например се извършват около 36 операции, а максималният размер на копчето варира от 22-25 мм.

За обработка на костилките използва приспособен от самия него мотор от водна помпа на перална машина с абразивен диск (Сн. 4), лъков трион и шкурка. Семената и костилките пробива с много фина бургия. За вътрешно издълбаване използва различни фрези, за дообработване шлайф „DREMEL" (Дремел).

Пробива, дълбае, шлайфа и полира костилките, като се стреми максимално да запази формата и текстурата им, както и естественият им цвят (Сн. 5). Върху малката площ на костилката може да изпише дори посвещение.

Като най-трудно обработващата се костилка Кирил Миладинов посочва тази от дрян, която много лесно се чупи заради голямата си твърдост.

Мечтае за нов рекорд на Гинес, пробивайки за една минута максимален брой семена от малина и къпина. До момента пробива 36 броя, но смята, че може да подобри рекорда си. Пробива ги, без помощта на лупа. Бормашината, която използва, е (приспособена от него) със свредло с диаметър 0,2 мм. За изработката на колие от тези толкова малки семена са необходими около 700 броя.

Кирил Миладинов притежава майсторско свидетелство като дизайнер. Винаги се доверява на клиента. Неспира да създава нови модели. Работи с желание и ентусиазъм, твърдо решен да продължи въпреки трудностите на днешния ден.

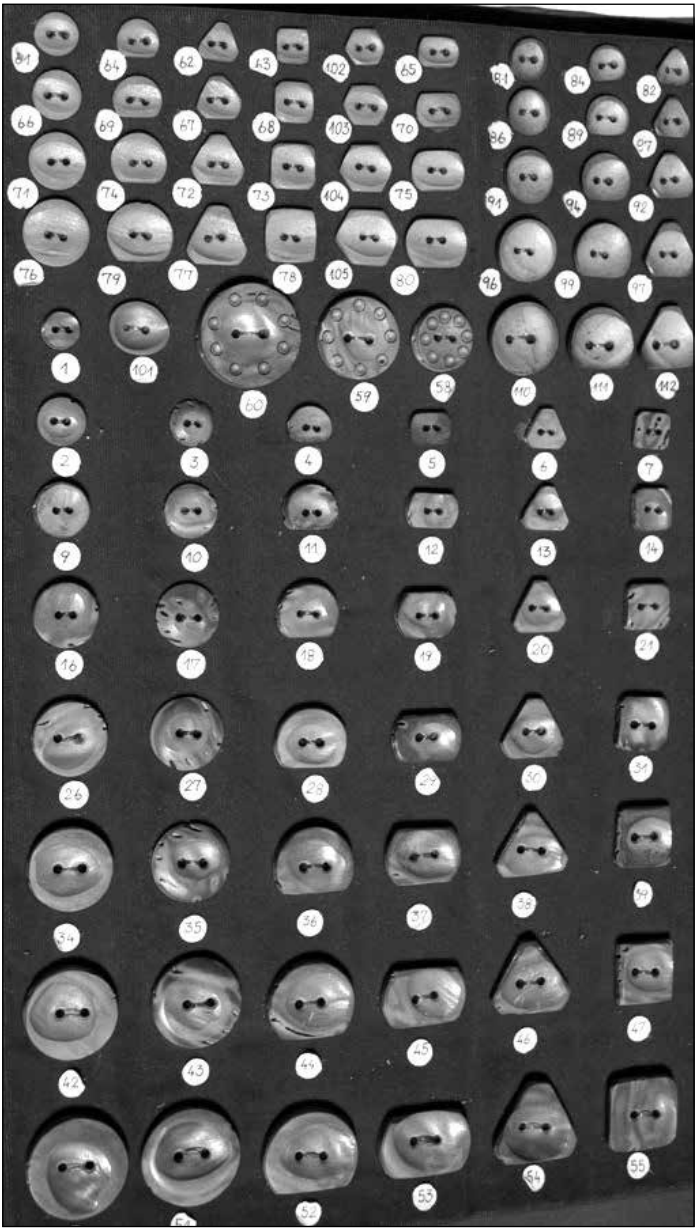
ARTICLES OF FRUIT PITS

Maria Yordanova

Resume

Kiril Miladinov earns his living with manufacture of jewelry, souvenirs, furniture fittings and musical instruments fittings from fruit pits. The fruit pits are waste products of the food industry. The different types of earrings, bracelets, necklaces and rings are very beautiful. Different kind of fruit pits, various jewelry boxes, picture frames, musical instruments, violins, even furniture are "dressed" with great mastery. He uses

Tools and instruments made by him for processing fruit pits. He drills, grinds and polishes the pits to keep their natural colour. Kiril Miladinov has a master's certificate as a designer. He always trusts the customer. He constantly creates new models. He works with passion and enthusiasm.

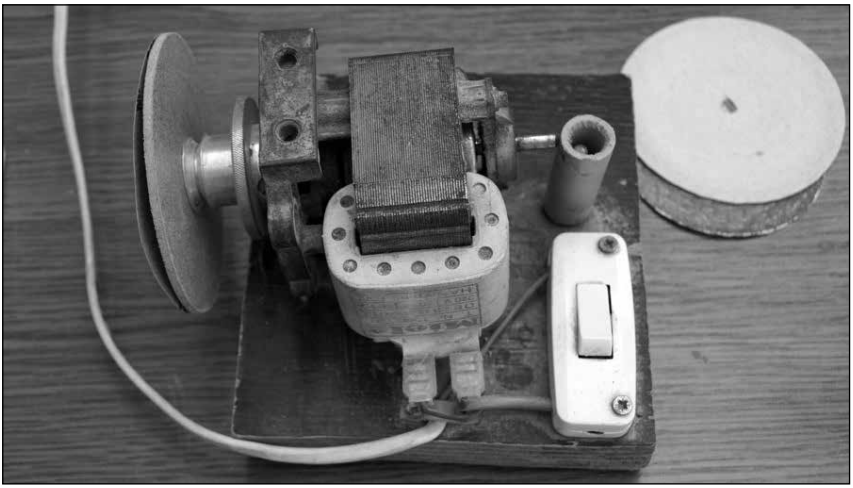
Сн. 1

Сн. 2

Сн. 3

Сн. 4

Сн. 5

РАСТИТЕЛНАТА УКРАСА ВЪРХУ СГРАФИТО КЕРАМИКАТА ОТ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (КРАЯ НА XII–XIV В.)

Мая Иванова

Сграфито керамиката е сред най-ярките прояви на средновековното приложно изкуство. При нейното декориране се прилагат различни начини, като един от тях е свързан с гравирането на орнаменти. В територията на съвременна България са открити цели и фрагментирани съдове от периода на Второто българско царство. Една част от тях са предмет на това изследване.

Целта на работата е да се направи характеристика на растителната украса, приложена върху материали от периода края на XII–XIV в. в разглежданата територия. За постигането ѝ са поставени следните задачи: да се проследи произходът и развитието на сграфито керамиката; да се анализират най-често срещаните растителни орнаменти; да се потърсят специфичните особености в представените мотиви.

С проучването на този вид художествена керамика се занимават както български, така и чужди автори (Якобсон 1950: 101-256; Майсурадзе 1954: Миятев 1928: 347-355; Чангова 1962: 25-33; Станчева 1964: 169-194; Чангова 1972; Георгиева 1974: 57-153; Антонова 1977: 38-64; Алексиев 1980: 443-450; Ангелов 1980: 134-179; Йосифова 1982: 58-71; Овчаров 1983: 145-157; Алексиев 1985: 135-151; Георгиева 1985: 135-160; Долмова, 1985: 10-20; Квинто 1985: 40-59; Попов 1985а: 173-184; 1985б: 66-82; Славчев 1985: 155-162; Алексиев 1987: 53-59; Нешева 1989; Джамбов 1991; Нешева 2000; Овчаров 2000; Долмова-Лукановска 2007; 2008; Волкова-Нешева 2005: 55-61; Овчаров 2010). Налице са достатъчно изследвания, засягащи не само един регион, а различни части от територията на България.

С оглед установяване на културни традиции, се разглежда произходът и развитието на сграфито керамиката. Още през IX в. тя се появява и развива в страните на Близкия Изток – Египет, Персия и Задкавказието (Георгиева 1981: 187). През XI–XII в., под персийско влияние се среща във Византийската империя, а наскоро след това в нашите земи – вероятно през XI в. От края на XII–XIV в. се произвежда най-интензивно в българската държава. През XV–XVIII в. се наблюдава постепенен упадък в производството ѝ. Като изключение е произвеждана и през XIX в. (Волкова-Нешева 2005: 60).

Хронологическите граници на изследването обхващат периода края на XII–XIV в. Затова не се анализират фрагменти и цели съдове от други епохи. Маркират се само основни места, на които са открити материали от XI–XII в., за да може да се проследи тяхното развитие.

Извън българските земи това са производствени центрове като Константинопол, Атина, Коринт и Пергам (Megaw 1968: 68; Frantz 1938: 431; Willams, Zervos 1990: 57-68; Spieser 1996: 55). В българските земи сграфито екземпляри от XI–XII в. са разпространени по-рядко в сравнение с по-късните от Второто българско царство. Открити са във Варна, Несебър, Хасково, Перник, София, Кюстендил и др. (Димитров 1982: 359). В двореца на Царевец от XI-XII в. сграфито керамика не е открита (Георгиева 1974: 58). Това дава основание на някои автори да предполагат, че българският народ се намира в тежко икономическо положение, отразяващо се и върху керамичното производство. Факт е, че през този период в средновековни села като с. Дядово, с. Караново и др. се разпространява този вид керамика, внесена от Константинопол, Коринт и Солун. Това доказва, че тя е достатъчно евтина, за да достигне и до най-бедните селски слоеве (Борисов 2005а: 92). Но каква е причината да не получи разпространение на хълма Царевец? Вероятно, за това време остава едно изолирано явление, съсредоточено в няколко големи центрове – Хисарлъка в Сливен, Перник, Филипопол и др., разположени на територията на Южна България (Борисов 2005б: 39). Това не бива да ни учудва, защото българите имат опит с преславската керамика, която си остава едно изолирано явление. За разлика от нея, сграфито керамиката от края на XII–XIV в. навлиза масово в бита на хората.

В следващите редове се анализират най-често срещаните растителни орнаменти и техните специфични особености. Откроява се

водещи мотиви, предпочитания към някои от тях, както и влияния между отделните центрове.

Един от широко разпространените орнаменти е т. нар. „развод" или „повлек". Взаимстван от византийската керамика, той заема значително място върху керамичния материал от двореца на Царевец, където се среща най-често (Георгиева 1974: 84). Същността му се състои в това, че има една основна вълниста линия – стъбло, от извивките на което от двете му страни и в срещуположни посоки се разклоняват различни растителни орнаменти (обр. 1). Прилаган е върху първази на разлати съдове и стени на блюда и паници. При фрагменти от дворцовия площад на Царевец се наблюдава почти без прекъсване на линиите (обр. 2). В различните части на страната преобладава „повлек" представен по периферииите – в Калиакра, или по стените – в Сопот. Известно е, че орнаментът се среща рядко по дъната. От Червен и Търново (обр. 3) произхождат такива фрагменти. От приведените примери става ясно, че в отделните центрове се наблюдават различия относно разположението на мотива върху съдовете. Независимо от това, се повтаря по един и същи начин върху десетки екземпляри. Този факт навежда на мисълта, че той е сред предпочитаните, разпространен повместно, а не локално. В процеса на своето развитие придобива и някои специфични различия, които са много добре изразени при екземпляри от Търново. Опитвам се да откроя някои от тях като ги съпоставя с други от известни обекти. Какво наблюдаваме при фрагменти, произхождащи от двореца на Царевец? На първо място „повлекът" се среща самостоятелно. Придаден по подобен начин се открива и сред единични екземпляри от Мелник (Нешева 1989: 138). Рядко се представя самостоятелна растителна украса. По принцип е в съчетание с други видове геометрични и животински мотиви. Като пример могат да бъдат посочени фрагменти от Патриаршията. При екземпляри от двореца „повлекът" добива един специфичен всеобразен израз, при който основната линия на развода е прекъсната на отделно ритмично повтарящи се части, завършващи със спирала и полупалмета (Георгиева 1974: 91). Прекъснати вълнисти линии характеризират и орнамента, представен върху фрагменти от Шумен (обр. 4). Отличителна разлика на керамиката от двореца на Царевец е и линейното предаване на мотива (обр. 5). Материалите от Търново се отличават с грижливо

изработен „повлек" (Георгиева 1974: 91). С такава изработка са два фрагмента от София и Несебър. И тъй като за тези центрове не са характерни подобни екземпляри се предполага, че са внесени от Търново (Станчева 1964: 172). Освен в българските земи „повлек" се среща и по съдове от Херсонес (обр. 6) и Сърбия – в Раваница (Романчук 2003: 272; Bajalović-Hadži Pešić 1981: 78).

Следващият растителен орнамент е розета. За разлика от „повлека" е гравирана предимно по дъна на блюда и паници (обр. 7). По-рядко се среща по стени, оградена с една или две окръжности като медальон (Нешева 2000: 84). Твърде често е представена като самостоятелен орнамент, върху дъна на паници. Вероятно целта е да се акцентира върху нейната значимост. Друго обяснение е, че паниците са по-свити отгоре и стените им почти не се виждат, докато дъното винаги е пред погледа на консуматора (Овчаров 2000: 118). Явно се следва някаква закономерност. Ако се погледне друг аспект – броят на листата, се забелязва, че подобно твърдение не може да бъде валидно. Наблюдава се разнообразие, по фрагменти от различни обекти. Шестолистни розети са открити в София (обр. 8), Шумен, Червен и Търново. При тези от Търново листата не са еднакви, от което следва, че не са правени с шаблони, а са гравирани със свободна ръка (Ангелов 1980: 167). По-рядко се срещат трилистни, четирилистни, петлистни, седемлистни и многолистни розети. Такива екземпляри се регистрират в София (обр. 9), Търново (обр. 7), Мелник (обр. 10) и Шумен (обр. 11), (обр. 12). От приведените примери става ясно, че както „повлекът", така и розетата е широко разпространен орнамент. По броя на листата ѝ се установяват някои специфики. Те са важен показател за един естетически светоглед – разнообразен по своята същност и доближаващ се до оригиналност по начина на предаване на мотива. Освен в българските земи, розетата е широко разпространена през XIII в. в Херсон (обр. 13) и Сърбия – в Крушевац (Якобсон 1979: 134; Bajalović-Hadži Pešić 1981: 83).

Още в най-старите източни цивилизации е използван следващият орнамент – палмета. Подобно на предходните два се гравира върху различни части на съдове – периферии и стени на блюда и паници, и по-рядко по дъна (Овчаров 2000: 119). Чисто палметна украса се среща рядко. Най-често е представена в съчетание с други растителни или геометрични орнаменти. Сред предпочитаните са

трилистни и многолистни палмети. По аналог с орнаменти от Търново, и в Шумен (обр. 14) се регистрира трилистна палмета. Мотивът е широко разпространен при преславската керамика, като от времето на Втората българска държава се среща по-рядко (Георгиева 1974: 94). От двореца на Царевец произхождат само два цели съда и няколко фрагмента (обр. 7). Единични екземпляри са известни от Константинопол, Херсон и територията на Македония – в Прилеп (Bajalović-Hadži Pešić 1981: 78). По-често се откриват полупалмети, които имат свое самостоятелно развитие и значение в орнаментиката. Те вземат участие преди всичко в образуването на орнамента „повлек". Фрагменти с полупалмети са намерени в двореца на Царевец (обр. 15) и патриаршията, Сопот, Мелник, Червен и София. Наблюдават се и варианти, като често срещан е т. нар. криловиден орнамент. Освен приложен по търновски екземпляри, се открива и при фрагменти от Шумен.

Известни са и други орнаменти, които не получават широко разпространение. Такъв например е листовидният. Представен самостоятелно или в комбинация с други мотиви, той краси предимно стени на съдове, открити в двореца на Царевец (обр. 16) и Шумен. Значително по-рядко са представени плодове, при които се наблюдава съчетание с листовидна украса (Алексиев 1985: 146). Такива фрагменти отново са открити в двореца на Царевец (обр. 17). Срещат се и стъбла на дървета, понякога силно схематизирани. Данни за фрагментиран материал има от двореца на Царевец и патриаршията (обр. 18), Шумен и Мелник. Оригинални за художествената керамика от Търновград са палмовият орнамент и елховите стъбла (Овчаров 2000: 122).

Разнообразието от растителни орнаменти в страната, за периода края на XII-XIV в., е показателно за стремежа на гравьорите да обогатят украсата на съдовете. То стои близко до украсата на византийската художествена керамика, като в него намират отражение и местни иновации.

Появата на сграфито керамиката в страните на Близкия Изток през IX в., а след това във Византия и българските земи, не е случайно явление. Развивайки се с различни темпове, от края на XII-XIV в. навлиза масово в бита на хората. В периода XV–XIX в. се наблюдава упадък в производството ѝ, като през XVI в. се заменя с турски и

западноевропейски фаянс и порцелан (Волкова-Нешева 2005: 60). Подобно явление не бива да ни учудва, тъй като промените, които настъпват, определят естетическите потребности и конкретните нужди на обществото.

Значителното разпространение и употреба на този вид художествена керамика в страната, от края на XII–XIV в., може да се обясни с нейната красота и ефектност, както и с настъпилия икономически и културен подем. Вероятно е и достатъчно евтина, тъй като се употребява от различни социални слоеве в българското общество, т. е. няма елитарен характер. В столицата Търново се откриват сграфито екземпляри с разнообразни растителни орнаменти, които притежават прилики с тези от други средновековни български центрове. Открояват се специфични особености, които дават основание да определим Търново като център на занаятите. Център, който вероятно служи за пример на останалите керамици в страната. С основание може да говорим за Търновска керамична школа (XIII-XIV в.), която дава тласъка на количествена и качествена продукция, творчески стремежи и възможности сред българските керамици.

Днес традицията продължава. В по-ограничено количество се произвежда сграфито керамика, която задоволява не толкова практически, колкото естетически потребности. Във В. Търново, например, се изработва ръчно, по стара автентична технология. При произведенията се наблюдават разнообразни орнаменти – самобитни и оригинални еманации на българския вкус и светоусещане.

Минало и настояще се преплитат в един занаят, който с основание може да бъде причислен към изобразителното и приложното изкуство. Може би в бъдеще той ще се обогати и развие, тъй като е подчинен на естетическото светоусещане – а то е съществувало, съществува и няма как да изчезне, тъй като е част от човешките чувства, желания и стремежи.

Библиография

Алексиев 1980: Й. Алексиев. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. В: Търновска книжовна школа. т. 2. – В. Търново, 1980, с. 443-450.

Алексиев 1985: Й. Алексиев. Занаятите в Търновград. – В: Царстващият град Търнов. С., 1985, с. 135-151.

Алексиев 1987: Й. Алексиев. Производство на сграфито керамика в Търновград. Векове, 1987, кн. 1, с. 53-59.

Алексиев 2002: Й. Алексиев. Художествена сграфито керамика от столичния Търнов (албумно издание). С., 2002.

Ангелов 1972: Н. Ангелов. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на Окръжния музей В. Търново. т. 5, 1972, с. 51-64.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршески комплекс на Царевец през XII–XIV в. – В: Царевград Търнов. т. 3. С., 1980, с. 134-179.

Антонова 1977: В. Антонова. Трапезна глазирана керамика със сграфито украса (XII–XIV в.) от средновековния Шумен (Предварителен обзор). – В: Годишник на музеите Северна България. т. 3, 1977, с. 38-64.

Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и шуменската крепост. Шумен, 1995.

Борисов 2005а: Б. Борисов. Керамика от периода на византийското владичество в българските земи (XI–XII в.) и от Второто българско царство (края на XII–XIV в.): основни прилики и разлики. – В: Археология, 2005, кн. 1-4, с. 86-94.

Борисов 2005б: Б. Борисов. О происхождении одного вида сграффито керамики из Юго-Восточной Болгарии. – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Киев, 2005, с. 39-54.

Волкова-Нешева 2005: В. Волкова-Нешева. Сграффито керамика в болгарском искусстве

XIII–XIV вв. – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Киев, 2005, с. 55-61.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамика от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. т. 2. С., 1974, с. 57-153.

Георгиева 1981: С. Георгиева. Художествена керамика през Втората българска държава. – В: История, култура и изкуство на средновековна България. С., 1981, с. 184-195.

Георгиева 1985: С. Георгиева. Грънчарство. – В: Средновековният Червен. т. 1. С., 1985, с. 135-160.

Джамбов 1991: И. Джамбов. Средновековна крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

Димитров 1982: П. Димитров. Сграфито керамика и керамична традиция в България. – В: България, 1300 години. Институции и държавни традиции, 2. Доклади на третия конгрес на Българското археологическо дружество 3-5 октомври 1981 г. С., 1982, с. 359-366.

Долмова 1985: М. Долмова. Към въпроса за производството на сграфито керамика в Търновград (XIII–XIV в.). – В: Археология, 1985, кн. 2, с. 10-20.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на

Царевец. В. Търново, 2007.

Долмова-Лукановска 2008: М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008.

Йосифова 1982: М. Йосифова. Сграфито керамика от Калиакра. – В: Археология, 1982, кн. 3-4, с. 58-71.

Квинто 1985: Л. Квинто. Занаятчийски квартал до патриаршията в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 40-59.

Майсурадзе 1954: Э. З. Майсурадзе. Грузинская художественная керамика XI–XIII вв. Тбилиси, 1954.

Миятев 1928: Кр. Миятев. Керамични фрагменти от Месемврия. – В: Известия на Българския археологически институт. т. 5, 1928, с. 347-355.

Нешева 1989: В. Нешева. Мелник. т. 1. С., 1989.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасеният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. С., 2000.

Овчаров 2010: Д. Овчаров. Художествена керамика в българските земи. С., 2010

Овчаров 1983: Т. Овчаров. Класификация на битовата керамика от Търновград (XII–XIV в.). – В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете. т. 1. Велико Търново, 1983, с. 145-157.

Овчаров 2000: Т. Овчаров. Керамика на Второто българско царство. В. Търново, 2000.

Овчаров 2004: Т. Овчаров. Археологическа характеристика на Второто българско царство. В. Търново, 2004.

Попов 1985а: Ат. Попов. Сграфито керамика от Търновград с митични изображения. – В: Царстващият град Търнов. С., 1985, с. 173-184.

Попов 1985б: Ат. Попов. Художествени занаяти в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 66-82.

Романчук 2003: А. И. Романчук. Глазурованная посуда поздневизантийского Херсона. Екатеринбург, 2003.

Славчев 1985: П. Славчев. Художествена керамика от Търновград. – В: Царстващият град Търнов. С., 1985, с. 155-162.

Станчева 1964: М. Станчева. Средновековна сграфито керамика от София. – В: Сердика. т. 1. С., 1964, с. 169-194.

Чангова 1962: Й. Чангова. Към проучването на сграфито керамиката от България XIII–XIV в. – В: Археология, 1962, кн. 2, с. 25-33.

Чангова 1972: Й. Чангова. Средновековно селище над тракийския град Севтополис (XI–XIV в.). С., 1972.

Якобсон 1950: А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.). – В: Материали и изследвания по археология на СССР. т. 17, 1950, с. 101-256.

Якобсон 1979: А. Л. Якобсон. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979.

Bajalović-Hadži Pešić 1981: M. Bajalović-Hadži Pešić. Keramika u srednovekovnoj Srbiji. Beograd, 1981.

Frantz 1958: M. Frantz. Middle Byzantine potteri in Athens. – Hesperia, 1938, 7, 429-467.

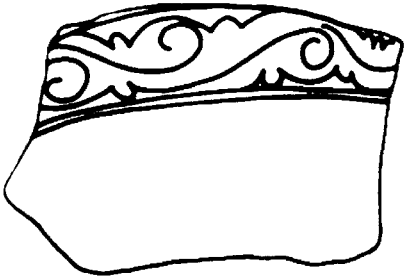
Megaw 1968: A. Megaw. Zeuxippus ware. – The Annual of British Shool at Athens (BSA), 1968, 63, 67-88.

Spieser 1996: Jean-Michel Spieser. Die Busantinische keramik aus der stadtgarbung von Pergamon. Walter de Gruyter • Berlin • New York, 1996.

Williams, Zervos 1990: C. Williams, O. Zervos. Excavations at Corinth, 1989: The temenos of temple E. – Hesperia, 1990, 2, 325-370.

Обр. 1. Съд от двореца на Царевец (по Алексиев 2002)[1]

Обр. 2. Фрагмент от дворцовия площад на Царевец (по Нешева 2000, 84, рис. 74)

[1] Цитираните образи от албумното издание на Й. Алексиев не са обозначени с образци. Липсва и мащаб.

Обр. 3. Съд от двореца на Царевец (по Алексиев 2002)

Обр. 4. Фрагменти от Шуменската крепост (по Антонова 1977, 45, таб. IX, обр. 1-7, 11-12)

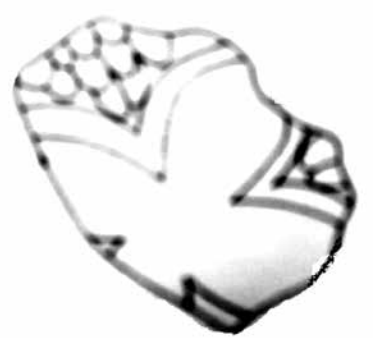

Обр. 5. „Развод", по фрагменти от двореца на Царевец (по Георгиева 1974, 91, обр. 65)

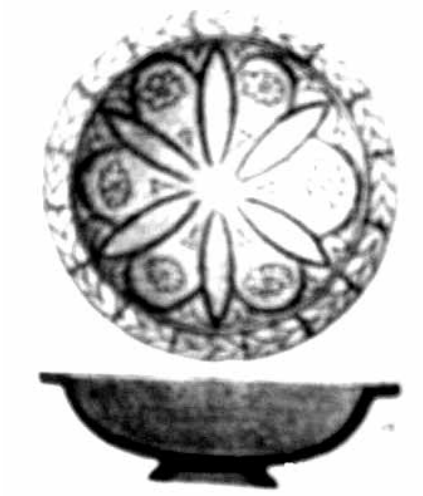

Обр. 7. Съд от двореца на Царевец (по Алексиев 2002)

Обр. 9. Фрагмент от София (по Станчева 1964, 174, таб. IX, обр. 22).

Обр. 8. Съд от София (по Станчева 1964, 179, таб. III, обр. 49)

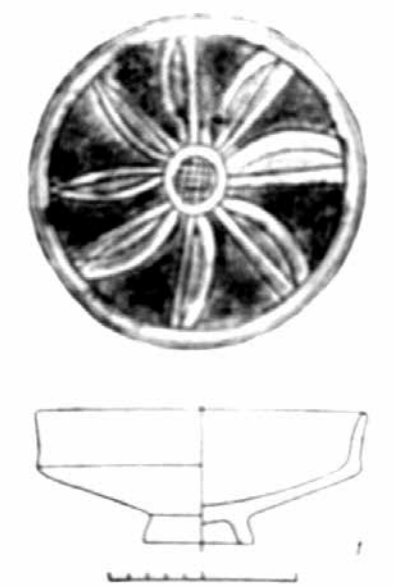
Обр. 10. Фрагмент от Мелник (по Нешева 1989, 139, обр. 16 в).

Обр. 11. Фрагмент от Шуменската крепост (по Антонова 1977, 45, таб. XIX, обр. 1).

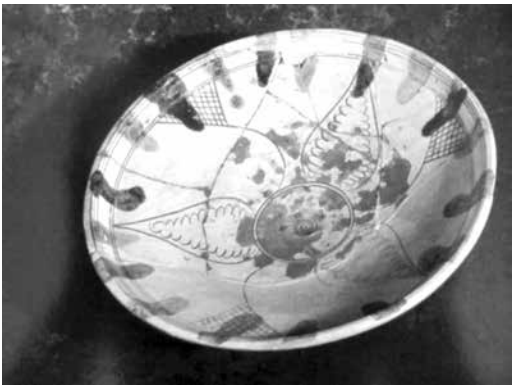
Обр. 12. Фрагмент от Шуменската крепост (по Антонова 1977, 45, таб. XIV, обр. 7).

Обр. 13. Съд от Херсон (по Якобсон 1979, 134, рис. 84, обр. 13)

Обр. 14. Фрагмент от Шуменската крепост (по Антонова 1977, 46, таб. XXII, обр. 5)

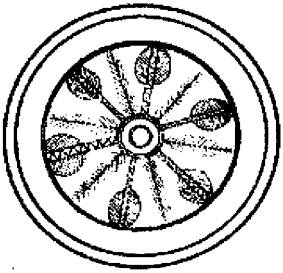
Обр. 15. Съд от двореца на Царевец (по Алексиев 2002)

Обр. 16. Фрагмент от двореца на Царевец (по Георгиева 1974, 102, обр. XVIII)

Обр. 17. Съд от двореца на Царевец (по Алексиев 2002).

Обр. 18. Съд от двореца на Царевец (по Овчаров 2000, 120, обр. 107).

PLANT DECORATION IN SGRAFFITO POTTERY FROM THE SECOND BULGARIAN KINGDOM END OF 12TH – 14TH CENTURY

Maya Ivanova

Resume

The subject matter is intended to present the characteristic of plant decoration applied on fragmented vessels from the period of the 12th and 14th century found on the territory of Bulgaria. Generally the development of sgraffito pottery is traced, then the most common vegetables ornaments such as drag, rosette, palmette, leaves and stems of trees are analyzed. An attempt was made to highlight the specific peculiarities among examined motives. Plant decoration is only one of the aspects presented through a variety of ornaments distinctive and original emanation of Bulgarian taste and perception.

ГРЪНЧАРСТВОТО В ГАБРОВСКО

Пенка Колева

Възникнало, за да задоволи практическите нужди на хората от различни съдове за бита, грънчарството се развива, за да стане през Възраждането един от водещите занаяти.

Темата „грънчарство" вълнува различни специалисти – археолози, историци, краеведи и други. В нашето изложение ще посочим имената на тези, които имат отношение към разглежданата тематика: Атанас Милчев и Кина Койчева обнародват резултатите от археологически проучвания на терени от Габровско (Милчев 1978); Георги Бакърджиев в книгата си „Бусинска керамика" изследва един от най-големите грънчарски центрове през Възраждането (Бакърджиев 1968); Петър Хаджиев прави обстойно проучване на другия голям център на грънчарството – Троян (Хаджиев 1954); Пенко Пунтев разглежда занаята в Берковица (Пунтев 1968). За грънчарството в Габровско пишат: д-р Петър Цончев – поява, развитие, технология, пазари (Цончев 1929); Пенка Колева проучва фондът в Архитектурно етнографски комплакс (АЕК) „Етър" и представя съдове със сграфито украса (Колева 1988); Величка Георгиева прави връзка между възрожденската и съвременната керамика на В. Керемедчиева (Георгиева 1985). Използвани са и научните изследвания на Соня Георгиева за керамиката в Двореца Царевец (Георгиева 1974), статията на Виолета Василчина за еволюцията на грънчарското художествено производство след Освобождението (Василчина 1988); Керамиката през Възраждането (Цанов 2000); Недялко Гализов проследява занаятите и търговията в Севлиево (Гализов 1967); Георги Плетньов – обществено-икономическото развитие на Трявна (Плетньов 1982); личния архив на Н. Чушков (ТДА-Габрово, ф. № 205-к, оп. 1, а.е. 92); теренният архив на АЕК „Етър", както и други научни издания.

Предмет на настоящето изследване е развитието на грънчарския занаят в периода XIX-XX в. Археологическите проучвания показват,

че в различните културни пластове, намерените предмети говорят за сходен поселищен живот, отнасящи се за античната, ранновизантийската и ранносредновековната епохи (Милчев 1978). Фрагментите от глинени съдове са интересни и от трите исторически пласта, например находките от м. Витата стена от времето XII-XIV в. Открити са в голямо количество цели и фрагментарни глинени съдове с разнообразна форма и украса, а така също и гледжосана керамика и особено такава от типа „сграфито". Под Витата стена в м. Светата вода са открити следи от стари грънчерни (Цончев 1929). Керамичните находки са доказателство за несъмнената връзка на този найстар занаят през различните исторически периоди. За времето от XV-XVIII в. за развитието на грънчарството в Габровско няма сведения. През XIX в., в резултат на обществено-икономическия подем по българските земи, се оформят няколко известни грънчарски центъра: Бусинци, Габрово, Троян, Айтос, Берковица, Чипровци, Тетевен, Търговище, Самоков, Разлог… (Етнография т. 2) Независимо от местните различия в обособените керамични центрове, постепенно се утвърждават характерните стилови белези на българската народна керамика през Възраждането (Цанов 2000). От научните публикации се установява, че грънчарството в Габрово се появява след това в Бусинци, но предхожда троянското. През втората половина на XIX в. в Бусинци има 300 грънчарски работилници (Бакърджиев 1967), докато в този период в Габрово работилниците са между 45 и 70.

Първите писмени сведения за грънчарството в града са от 20-те години на 19 в. В "Тевтерче-поменик" от 1823 г., принадлежащо на църквата „Св. Иван Предтеча", са отбелязани 17 организирани занаята, между които е и грънчарството. Другото писмено сведение е пълномощното, което издават габровските еснафи, за да подпомогнат строежа на новото училище с дата 7.9.1871 г. (Цончев 1929).

Грънчарските работилници са разположени по течението на р. Синкевица. На левия бряг са т.нар. „долни грънчери" – това е постарата грънчарска махала. През XIX в. се заселва и десния бряг на реката и се образува новата махала, наречена „горни грънчери".

Разцветът на габровското грънчарство е между 70-те и 90-те години на XIX в. През 70-те години майстори със собствени работилници и пещи са около 45. В 1898 г. Българската земеделска банка провежда анкета в България за състоянието на занаятите. От това

изследване се установява, че в Габрово има 1200 занаятчийски работилници, от които – 70 са грънчарски. (ТДА-Габрово). През 1880 г. К. Иречек посещава Габрово и отбелязва своите впечатления в „Пътуване по България". Като изброява най-важните занаяти: кожарство, железарство, гайтанджийство, продължава *„от другите занаяти заслужава да се споменат обущарите, дограмаджиите и грънчарите"*. В края на XIX и началото на XX в. грънчарските работилници в града рязко намаляват, но за сметка на това занаятът се пренася в околните села: Гачевци – 8; Вуевци – 10; Киевци – 2; Рачовци – 4; Славовци – 1; Чехлювци – 6; Гиргини – 2; Тръните, Враниловци, Етър и Кметовци – по една пещ. През 30-те години на XX в. по сведения на д-р П. Цончев *„в града има само 15 работилници и 37 в селата"*. Има сведения за занаята и в с. Батошево, Севлиевско. Там преди Освобождението работят Кънчо Грънчар и Христо Петров Грънчарски. След 1900 г. занаятът продължават Стоян Грънчаря и Юрдан Ст. Грънчаря (Попиванов 1970).

Причините за упадъка на занаята са няколко: грънчарството не можа да надрасне дребния си характер и да се направят нововъведения в занаята. На фона на другите занаяти (металообработване, текстил, кожарство), които се развиват интензивно, грънчарството остава твърде консервативен занаят. Едва през 1908 г. Иван Махмудиев донася от Троян машинка за омесване на глината т. н. „калобъркачка". През 1911 г. за пръв път в Габрово се открива курс по модерно грънчарство – лекциите се четат от чужди лектори, пътуващи учители-инженери: Ст. Димитров, Г. Пушкаров и Т. Клявков. През същата година в грънчарската махала е направена първата кръгла закрита грънчарска пещ (старите пещи са открити) от братята Гатю и Марин Георгиеви, но след избухване на войната те престават да работят – 1912 г. (Архив АЕК „Етър"). В. Василчина пише: *"нито централното положение на Габрово, разположен на прохода Св. Никола, нито еволюцията на другите развиващи се интензивно по същото време занаяти са достатъчен стимул за пораждане на обновителни процеси в грънчарството в Габровско"* (Василчина 1988). Тя посочва следните причини за консерватизма на местното грънчарство: селищата около Габрово и самият град след Освобождението остават за известно време в онзи стадий на еволюция, който ги характеризира и през Възраждането (за разлика от София, Русе, Пловдив). Другата е, че

местното грънчарство не разполага с достатъчно качествени и разнообразни суровини. Има и друга причина според нас: след Освобождението в Габрово се развиват и усъвършенстват други занаяти като кожарство, гайтанджийство, ножарство, които освен че преминават на манифактурна основа, поглъщат мъжка работна ръка и са по-доходоносни. Ето защо д-р Цончев ще направи своя извод за занаята така: *„Грънчарството по минало и настояще е малък занаят, без широк размах, без никакви изгледи да мине в едро капиталистическо производство. То вегетира, за да умре в едно малко по-далечно бъдеще"* (Цончев 1929). В историята на габровското грънчарство има няколко имена, които разчупват традицията, правят нови модели, преминават към нов вид производство. Пръв, който въвежда новости, е Васил Георгиев Шкодров. Той донася от Албания начина да се прави шарка-венче с помощта на гъбичка – сюнгер. Той е първият от местните грънчари, които започват да правят окарини. Издава указание – скица, в което посочва как трябва да се манипулира с дупките. (ТДА-Габрово). Еньо Енев от кв. Камъка започва направата на кахли за печки.

Името на Георги Тишков (1872-1942), брат на Чардафон Велики, е свързано със строителната керамика в Габрово. Той е един от основателите на фабрично производство на тухли. Построява ринг с 14 камери и голям комин. Изработва тухли с размери 32/16/8 см. След 1918 г.предприятието престава да работи.

Петър Събчев (1903-1981) е първият габровец, завършил висш институт по керамика в Чехия, гр. Теплитц-Шьонау през 1923 г. В 1933 г. той прави самостоятелна работилница с пещ, изработва големи съдове по поръчка за промишлено производство, парни котли, фаянс. От 1959 до 1966 г. е преподавател в училището по строителна керамика в гр. Севлиево.

В Габрово последни представители на традиционното грънчарството са: Иван Лунгов (работи до 1951 г.) и Кольо Драгалов (до 1954 г.). Къщата на последния е пренесена в музея. През следващите години в някои села около града, наред със земеделието, майстори-грънчари поддържат традицията: с. Велчевци – дядо Цанко Пенчев – работи стомни, делви, саксии и други по-дребни предмети. Учил занаята в с. Чехлевци, където през 30-те години на XX в. има 6 грънчарски работилници с пещи. В с. Дамяново, Севлиевско, работи

Кръстьо Петков Терзиев, роден 1903 г. Има собствена работилница с две пещи (квадратна и кръгла) и в зависимост от работата наема до 7 души работници. (Архив АЕК „Етър")

След пресъздаването на грънчарската работилница в Етъра (1967 г.) в нея последователно работят майсторите: Иван Даскалов, Добрина Ненова, Иван Стоянов, Венета и Мариана Димитрови, Виолета Керемедчиева, Светозар Любенов, Веселин Дамянов, Мая Казакова, Таня Георгиева, Ваня Димитрова, Николай Иванджиков. През 1992 г. работилницата е отдадена под наем на Венета Иванова, а от 1993 г. я наема майсторът-грънчар Виолета Керемедчиева. Част от професионалната ѝ кариера е свързана с възстановяването на габровската сграфито керамика. Образци от нея тя заснема в Национален етнографски музей – София, Боженци и Етъра. През 1979 г. става член на ЗМНХЗ, а в 1992 г. създава собствена фирма за производство и реализация на традиционна и художествена керамика "ЕТ – Клара – Виолета Керемедчиева". В своята творческа биография има над 60 участия в национални, регионални и международни изложби. През 1991 г. е включена в Международен биографичен речник IBC, Кембридж, Англия, номинация за няколко издания на "Кой кой е" на IBC и Международна фондация на преуспелите жени. Има много дарения, от които най-голямото е направено през 1998 г.: 366 бр. съвременна и традиционна керамика, предоставена на фонда на АЕК "Етър".

Поради това, че грънчарството през XIX в. е добре развито в Габрово, в околните градове е слабо застъпено. Основните занаяти в Трявна както според обема на производството, така и по заангажираността на работната сила, са казаслъкът, зографството, резбарството, дюлгерството, терзийството и чехларството. По-второстепенни са мутафчийството, папукчийството, абаджийството, самарджийството, бояджийство, куюмджийство, тюфекчийства. От занаятите, които изживяват подем и упадък са копринарството и отглеждане на розата (Плетньов 1982). В статията си Плетньов никъде не споменава за наличие на грънчари в Трявна, докато Н. Чушков в проучване, озаглавено „Занаятите в Трявна от турско време", под № 19 посочва наличието на грънчари, които изработвали паници, стомни, шулци, делви и кюпове.Той назовава и няколко фамилии – Неделчо Грънчаря, К. и Тотю Грънчарите, Койчо Грънчаря и Георги Грънчаря. (Чуш-

ков 1938) Съвсем естествено е добре развитото грънчарство в Габрово да обслужва околните селища в пазарни и панаирни дни.

Между различните занаяти, упражнявани пред Възраждането в Севлиево, е и грънчарството. За разцвета на занаятчийството и търговията в миналото говорят имената на редица севлиевски родове: Абаджиеви, Арабаджиеви, Бакърджиеви, Бучакчиеви, Грънчарови… (Гализов, 1967).

Състав на глината и други материали за грънчарското производство.

Качеството на глината до голяма степен определя обема на грънчарското производство, както и видът на изработваните изделия. Находищата на глина в Габрово са известни: в кв. „Баждар" при Стойновия дол; в кв. „Борово" при Широки рът; на „Падало" – от сипеите срещу железопътната гара; както и в селата с развито грънчарство. Според грънчаря Петър Събчев (Архив АЕК „Етър", т. 3) преобладаващата глина в града е с кафяво-сивкав цвят. Тя е ситно зърнеста, с по-малко песъчинки и се употребява за направа най-вече на съдове за вода. Такава е глината на „Баждар", на „Борово" и към с. Гачевци. Съставът ѝ е: глинозем, фелшпат (полски камък), кварц – SiO_2, титанов двуокис – TiO_2 и малко манганов овуокис – MnO_2 и железен окис – FeO.

Другият вид е червената глина. Тя е едрозърнеста и по-слабо пластична. Обикновено грънчарите смесват двата вида глина, за да не се пукат съдовете.

Съставът на тази глина е: фелшпат, кварц и двужелезен триокис Fe_2O_3, на който се дължи червеният цвят.

Първоначалната обработка на глината, с малки изключения, е еднаква в различните грънчарски райони: накопаване с мотика, оставяне на открито 4-5 дни, събиране на колело с височина около 20 см, заливане с вода, тъпчене с крака и накрая с ръце се правят по-големи топки, които се откарват с каруца в специално помещение до работилницата. Преди глината да се използва за точене, е необходима допълнителна обработка чрез специална машина, наречена „калобъркачка" или ръчна валцова месачка, която по-късно се задвижва с електромотор.

Омесената глина се складира на едри топки в работилницата, покрива се с мокро зебло, за да не изсъхва. Преди да започне да се точи какъвто и да е съд, глината допълнително се прочиства с тел. Измесва се с две ръце на малкия тезгях и накрая топките се „тупат" от ръка в ръка, докато изчезнат всякакви мехурчета вътре в глината. Другите материали, които се използват в грънчарското производство са: ***ангоба*** – това е размита с вода естествено оцветена глина. Основно се използва бялата, наречена „хума" или „умъ", но се употребява и червена глина. Някои от цветовете се получават като към естествено оцветената глина (най-често бяла) се прибави метален окис. Например: смила се на ромела бакърджийски тувал (меден окис) и се смесва с бялата глина, до степен на желания зелен цвят. Предпочитаната ангоба от габровските грънчари е жълтата, получена с прибавянето на ковашки тувал (двужелезен триокис). Ангобата се употребява за поливане и декориране на съдове преди първо печене.

Глазура, глеч – оловно съединение, с което се покриват грънчарските изделия след първото изпичане. От кога габровските грънчари използват глазурата не се знае. Известно е само, че от началото на XIX в. в Габрово е внасяна оловна глеч от Австро-Унгария в качета по 50 оки едното по два гроша оката (Цончев 1929). Това е най-ранното известие за внос на тоя основен грънчарски материал. Глеч са си приготвяли и самите майстори с помощта на „ромела" (мелница за глазура) и „сач, сачове" (елипсовиден мангал от дебела ламарина, без крака), за горене на оловото. Отначало ромелът се задвижва на ръка, но това изисква много усилия, затова грънчарите приспособяват към Рашеевата воденица (м. „Скокът" на р. Янтра) друга малка воденица за глазури, задвижвана с водна сила.

Д-р Цончев описва как габровските грънчари правят прозрачна (просветна) глазура: на 1 кг оловен окис се прибавят 300 гр стрит на дребен прах бял градищенски камък и една четвърт кило вода. Разбърква се добре и се налива в хромела, за да се претрие и да изтече във вид на гъста течност. Тази течност се разтваря в 2-3 л вода. Трябва да се получи такава гъстота, че да може да се нанася равномерно върху съда. Това е основата. Когато трябва да се получи зелена глазура, прибавя се промит бакърджийски тувал (меден окис) около 100-150 гр; за жълта глазура – двужелезен триокис; за кафява – манганов окис.

Грънчарска работилница и инструментариум

Пълно описание на този вид работилници със скици и снимки на инструментите е направил Петър Хаджиев в изследването си „Грънчарството в Троянско". Работилниците и инструментите в различните грънчарски райони са еднотипни: помещенията се намират в приземния етаж на къщата, но могат да бъдат и самостоятелни. Вътре са разположени: *грънчарско колело* – състои се от: „тъпанджа", горно колело с диаметър около 30 см – на него се източват съдовете. Тъпанджата е свързана с долното колело (диам. около 80 см) посредством вретено (дървана ос), което завършва с бод (железен шип), който лагерува в камъка на пода. В работилницата има още: *два тезгяха "пешкюни"* – висок и нисък. При прозореца е по-високия, до който се монтира грънчарското колело. На малкия тезгях се извършва предварителната подготовка на глината: омесване с ръце, разтегляне. *Дървените полици* са окачени на стените, за да могат готовите съдове да съхнат равномерно. За производствения процес са необходими *голяма глинена паница* за вода, *канап* или *тел* за отделяне на съда след източването му, *дървени бучила* с различна големина, които подпомагат източването и заглаждат съда, *емзикалки* – клечки от дрян за пробиване на дръжките, *гребенчета и дървени клечки* за украса, *рогове* – говежди за украса. По-късно те са заменени с *гумени помпички,* в които се налива ангобата. Има още: *четки за рисуване* и *кожички* – мешини от агнешка кожа, които служат за заглаждане на съдовете. Много по-късно се появяват и *калъпите*, с които се прави отливна керамика. В повечето работилници в единия ъгъл се изкопава дълбок трап – до 1,20 м, облицован с каменни плочи. В него се натрупва неомесената глина, която отвреме навреме се мокри с вода. По-късно някои грънчари обособяват самостоятелно малки и тъмни помещения за складиране на глината.

Изработване на грънчарски изделия

Точене. Добре омесената глина, направена на топки, в зависимост от съдовете, които ще се източват, се слага на тезгяха до колелото. Топката се центрова много добре върху тъпанджата и с ходилото на левия крак чрез „ритане" колелото се привежда в движение. За

устойчивост десният крак е стъпил на дървена греда. При точенето на съда, ръцете се мокрят (на тезгяха има паница с вода), за да се получи плъзгане и да не лепне глината. Освен това след като се „пробие" моделирания предмет, той се мокри и от вътре. Дясната ръка е от външната страна, а лявата след пробиването остава във вътрешността на съда. Двете ръце вървят винаги успоредно, за да станат стените равномерно дебели. Заглаждането става с помощта на бучилото и кожичка. Готовият съд, отрязан с помоща на телта, се оставя настрани да засъхне.

Ушене – поставяне на дръжките на съдовете. Те се източват допълнително и за да се сложат, трябва съдът да е леко засъхнал. Предварително мястото на залепване се надрасква с клечка, слага се мека глина „мекиш" и се поставя дръжката чрез притискане. Ако съдът е с „цифка" за пиене, то тя се източва отделно на колелото, а дръжката се пробива с помощта на дървена клечка.

Калъпи при източване се използват, когато се правят малки съдове и панички, за да станат дъната им по-тънки, а формите – по-леки. После изработените предмети леко се ретушират, като се заглаждат ръбовете. Готовите форми се оставят на дървените полици, за да съхнат равномерно.

Ангобиране (в Габровско казват още „умосване") – това е процес, при който размитата и оцветена глина до гъстотата на боза се използва като полив върху целия предмет за постигане на общ тонален фон.

Шарене – украсата при съдове от традиционното грънчарство се прави най-вече с рог от концентрични и вълнообразни линии, от спуски, стилизирани цветя и други.

Печене – грънчарските изделия се пекат два пъти. Първото печене е след като съдът е ангобиран. Според умението и желанието на майстора, на предмета може да се направи допълнителна украса. На това печене в Габровско казват "*ямлама*" или "*изпушване*" (инф. Христо Дончев). Съдовете се захлупват и се нареждат на пирамида като най-отдолу се слагат по-едрите предмети. Опалването става бавно и отначало огънят е пред огнището. На входа на пеща се слага гнило дърво, което да пуши, а не да гори. Целта е да се затоплят постепенно глинените изделия. След това огънят се усилва, вкарва се под свода на пеща, преминава през специалните дупки „фишеци" и обхваща всички предмети. Опалването с дърва трае около 24 часа.

Второто печене се казва „*гледжосване*" – то се прави, за да бъдат съдовете здрави и да не „таят" (изпускат влага), да се почистват по-лесно и да имат добър естетически вид. След като застине пеща съдовете се изваждат, почистват се с кърпа, за да няма по тях пепел и да може да се нанесе равномерно глечта. За да не залепват при нареждане, на 4-5 см от дъното на съда, глечта се изтрива. Второто зареждане на пеща изисква по-голямо майсторство. Печенето става при по-висока температура, около 1200°, и трае по-малко време – 15-16 часа. От тази висока температура глечта се разтопява, споява се със съда, затова се казва „леене" на глечта.

През целия период на XIX в. техническата изостаналост в българското грънчарско производство предопределя цветовата гама – грънчарите използват червената глина с ангоба и оловната глазура. Зеленият, жълтият и кафявият цветове са единствените, с които те работят (Бакърджиев 1956). Това ограничаване в средствата дава възможност за търсене на многообразие в художествената украса на съдовете.

Видове грънчарски изделия и украса

По отношение на видовете грънчарски изделия повечето от габровските майстори следват формите на традиционото народно грънчарство. Тук се изработват стомни (различна големина), бардучета за ракия, ибрици, оцетници, делви, гърнета с капаче, гърнета с превезло „ръкатки", кюпове, легени, гювечи, тенджери, канчета, кани, паници – малки и големи, чинии, катраници, светилници, кандилници, мангали, юзове, „филджани" (чашки за кафе), саксии, бъклици, детски играчки и др. При изучаване на габровската керамика във фондовете на Етъра, Боженци, Етнографски музей – София, майсторът-грънчар Виолета Керемедчиева установява, че една част от съдовете, битували в Габрово и околните селища, са единни във формата по видове, имат обща тоналност и сходство в начина на украса. Същият извод прави и В. Василчина: „*Множеството съдове буквално възпроизвеждат формите, стила и украсата на възрожденската сграфито керамика от началото и средата на 19 в.*"

Сграфито украсата се постига чрез врязване с остър инструмент върху ангобираната повърхност на съда, за да се отнеме част от ан-

гобата и да изпъкне рисунката (Георгиева 1974). Тази украса се среща само при определен вид съдове: тонче, щулец, шулец-стомна, ибрик, оцетник, плоскаче и др. Тъй като и самите съдове не се срещат много често, ето тяхното описание:

Тонче – съд за вода или вино с вместимост от 1.5 до 2.5 л. Този съд има тяло на стомна и е с широка шийка с чучурка. Дръжката на тези съдове в Габровско винаги започва от върха на устието, а не от средата на шийката както е при тези съдове от други райони. Освен това тук устието е винаги прищъпнато навътре. В музейния фонд има тончета с височина 18, 20, 23, 24 до 27 см. с диаметър на тялото съответно 44, 46, 47, 48 до 50 см. Според формата на тялото съдът се среща в две разновидности:

а) тонче с форма на гърне – тези съдове са с много широки шийки. При сравнително малка височина на шийката – 7 см., диаметърът ѝ при устието достига 10 см.

б) тонче с тяло на стомна. Височината на шийката и диаметърът ѝ при устието се изравняват – 8х8 см, 9х9 см. (сн. 1).

Това са широкоустни съдове, удобни и функционални при употреба. Широкото устие е затворено с малко капаче от страна на чучурката, което не позволява на течността да облива съда.

Шулец-стомна – среща се сравнително рядко. Има тяло с форма на стомна, но е с широка шийка с прищипнато навън устие (ойнохоевидно). Дръжката започва от средата на шийката и завършва до най-издутата част на тялото. Пробита е и има цифка за пиене като при стомните. (сн. 2)

Шулец – формата му е като кана с плътна дръжка. Пие се от прищипнатото устие. (сн. 3)

Във фонда на музея има и други съдове със сграфито украса:

Кръндир – има форма на ботуш. От задната страна е прилепена дръжка с чучур (сн. 4)

Плоскаче(жабче) – това е съд за ракия. Едната страна е с плоско дъно, а другата е леко заоблена. В единия край има отвор с къса шийка, обърната нагоре. По форма прилича на гръцкия "аскос", но липсва дръжката отгоре. Използва се много в селата за топла ракия. *"Заравя се цялото в горещата пепел на огнището и се пипа с ръкавица. Запушва се с валмо от калчища"* (ОДА–Габрово, ф. 1139) (сн. 5). Ибриците, оцетниците и чиниите с тази украса са със стандартни форми.

По време на Втората българска държава в Търново се създава известната търновска школа на сграфито керамика, чиито произведения имат висока художествена стойност и оказват влияние на грънчарското производство в цялата страна. Географската близост на града до Търново е от значение за продължаване на традициите от местните грънчари.

Въз основа на възприетия принцип в литературата за квалификация на грънчарските изделия по начина на украса, съдовете от Габровско могат да се разделят на две основни групи съдове със сграфито украса и съдове с рисувана украса.

В музейните колекции на Етъра, Габрово, Боженци, НЕМ-София при **съдовете със сграфито украса** преобладават геометричните комбинации в многобройни варианти. Сграфито украсата при габровски съдове се прави като съдът повторно се центрова и мотивът се нанася при движение на колелото. Свободното движение на ръката определя голямото многообразие на съчетания. При съдовете преобладава геометричната линеарна украса, като при 2/3 от тях, тази украса е направена като пояс – между снопа от прави, концентрични линии е нанесена начупената, която е в най-различни варианти: зигзагообразна, вълнообразна, като стоборки и т.н. По-често се среща шарката, направена с гребеновиден инструмент, а по-рядко с клечка. Мотивът започва от корема на съда и завършва нагоре към шийката. Само при един предмет украсата покрива цялото тяло на крондира. Най-чести са съчетанията на геометрични и растителни мотиви „магарешки бодил", „розети".

Големият познавач на българската керамика – Ганко Цанов пише: *"Забелязва се съхраняване на средновековната линия на славянската гребенна украса „на повесма" по стомни и павури, по доминиращото трапезно сграфито, определящо най-вече характера на тая керамика. Габровските блюда със сграфито – мотивите са едно от постиженията на възрожденското ни грънчарство. Те грабват с наивитета и чистотата на своя гравиран със свободна ръка растителен мотив, обичайно клонка, композирана несиметрично, с цветоподобни "китки" от спирали и кръгчета. След първото изпичане мотивът се повтаря със зелена глеч, нанесена с рогче или четка. При "леенето" зеленото потича и придава особена артистичност на изображението, подсилена от цветовия контраст на топлото –*

интензивно жълта глеч, и студеното – зелено на "тувала" (зелена глеч, получена от медни отпадъци)."

Съдове с рисувана украса – една част от изделията са с т. нар. "*суха шарка*". Представлява спуски от бяла и жълта ангоба, направени с рог. Мотивите изпълнени с ангоба не рядко повтарят сграфито орнаментите. (сн. 6)

Характерна черта на търновската сграфито керамика, а от там и на габровската, е предпочитанието към полихромни глазури. При нанасяне на цветните глазури има два подхода – цветната глазура повтаря гравираната линия като плътна ивица или ритмично повтаряне на цветни петна по сграфито украсата.

Украса само със зелена глеч се среща единично при някои чинии и при съдове за ракия. Съчетаването на двете техники – сграфито и зелена глеч усилва впечатлението от украсата и колоритността на съда.

Много по-късно, около 1912-15 г., под влияние на троянското грънчарство се появява и рисуваната керамика с четка „на цветя".

Следователно наред с масовото производство на така наречената народен тип керамика, грънчарите от Габровско изработват и съдове с художествена украса, изпълнена в техниките сграфито и рисувана. С разрастване на троянското грънчарство, характерно със своето многообразие и пъстрота на рисунъка, и в същото време свиване на габровското грънчарско производство от началото на XX в., се обяснява все по-трудното намиране на терена на съдове, изработени от местни грънчари, в техника сграфито или рисувана. Затова запазените образци в музеите имат изключителна стойност. *"Декоративното и колоритното своеобразие на габровската керамика определя нейното самобитно звучене и място в развитието на възрожденската ни керамика"* (Цанов 2000).

Търговия

Според д-р Цончев в Габрово преди Освобождението се изработвали над 150 000 парчета грънчарски съдове. През 20-те години на XX в., заедно с грънчарските работилница от околните села, това производство достига до 300 000. Три четвърти от тези съдове се изнасят вън от Габрово. Най-голям е износът за Южна България – Хасково, Карнобат, Айтос, Бургас, Гюмюрджина. От Кърджали са

идвали кервани с катъри, за да вземат от габровските грънчари различни видове панички. По Одринско вървяли червените стомни за вода, големи делви по 7-8 литра, гледжосани само отвътре. В Северна България грънчарите търгували с Русе, Лом, Свищов, Трявна, по панаира на Връбница в Търново и на Разпети Петък в Севлиево. *"На този ден всеки си купува глинен съд, за да е здрав през годината и да има берекет. Според поверието глинен съд на този празник се купува и за спасение на душите на починалите"* (Ловешки край 1999). За пазарът в Трявна Б. Даскалов пише: *"Празникът Св. Дух, който всякога е в понеделник след Петдесятница, се слави като най-големия пазар в Трявна. За тоя пазар са идвали от Троян, Габрово, Казанлък, Дряново, Килифарево и другаде търговци, повечето трънчари и целия площад се е покривал с купища грънци, които за 4-5 часа са се разпродавали от слезлите повечето жени, колибарки"* (Даскалов 1924).

Най-оживената търговия става пролетно време – тогава вървят гърнета, стомни, а през есента се харчат делви, панички, гювечи. Както и в другите грънчарски центрове, тук продажбите стават чрез размяна. Д-р Цончев посочва, че продажбата е ставала и с помощта на габровските кърджии, но всички информатори разказваха, че са предпочитали сами да разпродават стоката си.

Еснафска организация на грънчарите

Документите, от които научаваме, че грънчарите са обединени в еснаф са: „Тевтерче-поменик" от 1823 г., принадлежащо на църквата „Св. Иван Предтеча" и Пълномощното, което издават габровските еснафи в помощ на сградата на новото училище от „7. 9/врия 1871 г.". Между еснафските печати е споменат под номер 6 ЕСНАФЪ ГРЪНЧАРСКИИ – без печат и подпис.

Влизането в еснафската организация е задължително за всеки занаятчия. Писан устав на габровските еснафи не е намерен. Терзийският и папукчийският еснаф имат само водени тевтери. Грънчарският еснаф има каса (за кредит) и печат, който се намира в ОИМ-Габрово.

Д-р Цончев пише: *"В грънчарската работилница, освен собственика-майстор, е работил и по един чирак или калфа, при еднакви условия на труда. В работата са помагали някои от домашните*

им (жена, деца, брат) и то в по-леката: просушка на грънците. Формировката на съдовете е била лична работа на майстора и неговия калфа, който често пъти е бил негов син или роднинско момче, по-рядко – чуждо. По отношение другите занаятчии, грънчаринът интелектуално е стоял всякога по-назад." (Цончев 1929). От общото правило са допустими и малки отклонения. Така например дядо Цанко Пенчев от с. Велчевци държал двама чираци и по няколко квалифицирани работника, т.е. наемни майстори. Избягва да държи калфи, защото по-скъпа е издръжката им, а наемните работници взема сезонно (Архив АЕК "Етър", т. 3). Иначе и в този занаят са в сила изискванията за двегодишно чиракуване и тригодишна калфенска служба.

Въпреки използването на наемни работници, грънчарският занаят в Габровско не надраства дребностоковия си характер. Капиталът, с който разполагат майсторите-грънчари е твърде ограничен, което не позволява на занаятчиите да се превърнат в едри производители. Както посочихме в началото на изложението, в Габрово след 70-те години на XIX в. бързо се развиват други занаяти, които променят стопанския облик на града. Освен това важна роля за упадъка на грънчарството изиграва появата и разпространението на фаянса, а по – късно и на порцелана.

Заслуга за възраждането на грънчарството в този район има специализираното училище в гр. Троян, където професионално се подготвят млади хора. Именно те осъществяват връзката между традиционното грънчарство и съвременното, с художествено-приложена насоченост. Важното е, че и двете направления (традиционното и художествено-приложното) работят за съхраняване, обогатяване и развитие на вековния опит и мъдрост в този вечен занаят.

Библиография

Архив АЕК „Етър" т. Ш

Бакърджиев 1968: Г. Бакърджиев. Керамиката в България. С., 1956; Бусинска керамика. С., 1968.

Василчина 1988: В. Василчина. Еволюция на грънчарското производство след Освобождението. – В: Сп. Изкуство, 1988, бр. 4.

Гализов 1967: Н. Гализов. За занаятите и търговията в Севлиево през Възраждането. – В: Севлиево и севлиевският край. т. I, С., 1967
Георгиева 1974: С. Георгиева. Царевград – Търнов. т. II, С., 1974
Георгиева1985: В. Георгиева. Съвременна габровска керамика на Виолета Керемедчиева. – В: Сп. Задруга, 1985, кн. 3.
Даскалов: Б. Даскалов. Пазарът. ТДА – Габрово, ф. 455-к, оп. 2
Етнография на България. т. II, С., 1983

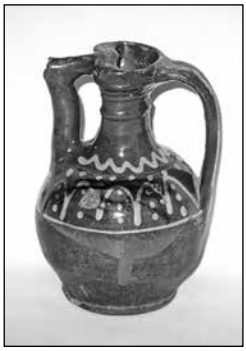
POTTERY IN GABROVO REGION

Penka Koleva

Resume

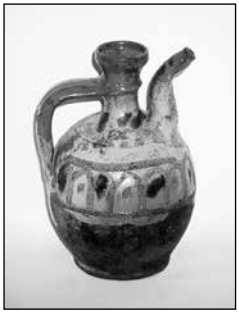
This research traces the development of pottery in Gabrovo, its rise during the 70ies –90ies of the 19th century and its decline. The development of the technology and its coming into the craft as well as types of tools and decoration of products have been presented. Information is given about the workshops in the town and neighboring villages as well as about famous potters. The research discusses the reasons why Gabrovo lost its position as a leading ceramic center. The place and role of Gabrovo for preserving the traditional forms of ceramics has been emphasized.

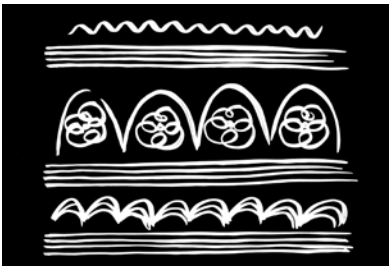
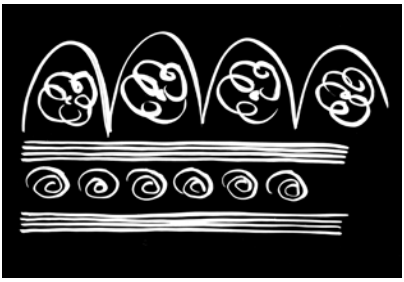
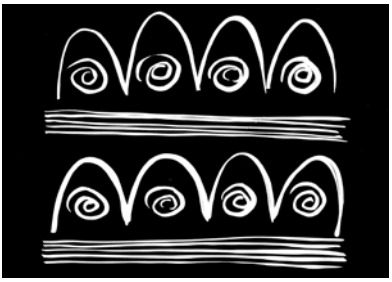
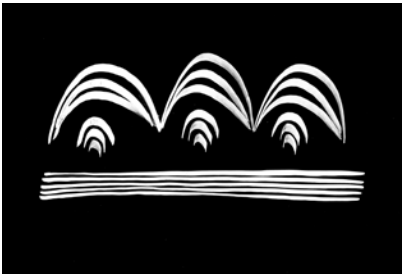
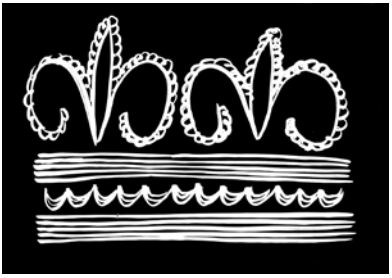

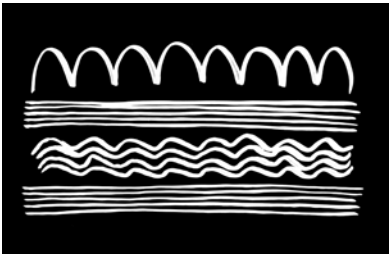

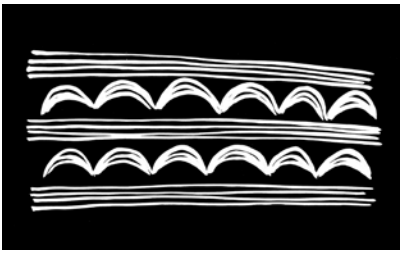

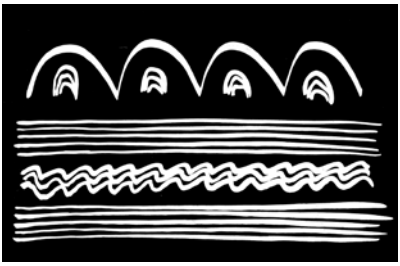

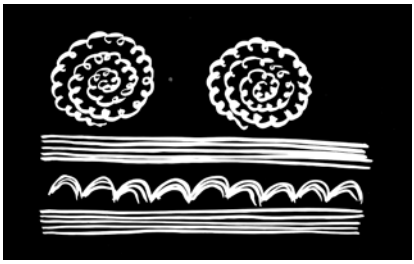

ЗА ЖИВОТА НА ЕДИН МАЙСТОР ГРЪНЧАР МЕЖДУ ДВЕ ЕПОХИ

Величка Илиева

Грънчарството е изключително популярно в Троянския край. То е един от най-старите занаяти. Декоративната керамика от края на IX и началото на X век е изключителна като изработка и стил. По време на османското владичество художествената керамика губи своя потенциал на развитие, като единствено продължава да изработва обикновена керамика, чието предназначение е да задоволява ежедневните битови нужди. През Възраждането грънчарството взема своя връх в развитието си и все повече започват да се произвеждат различни съдове. Майсторите грънчари извайват своите художествени творения на грънчарско колело, върху което от топка глина се източват съдове в различни форми.

В Троянския край грънчарството дава препитание на многолюдни села и фамилии. С времето то се обособило като керамична школа с типичния за нея стил на произведения на изкуството. Връхна точка в неговото развитие са 20–30–те години на XX в., когато майсторите грънчари използват постиженията на възрожденските майстори и в същото време откликват на новостите и необходимостите, като внасят и нововъведения във форми, украса, нови бои, глазури. В декоративната украса могат да бъдат открити елементи от бита, облеклото – гайтани, житни класове, стоборки, стечени капки, пеперудени крила, спуски.

Разпространението на грънчарството в целия Троянски край се дължи не само на добрите условия, но и на нуждата на местното население от зърнени храни особено през зимата. Те разнасят стоката си с коне и каруци по панаири и пазари "пълно за пълно" и срещу пари.

В периода на Втората световна война грънчарството, за разлика от някои други занаяти, не преживява упадък. Основните причини

за това са, че грънчарите използват предимно местни суровини, които не са скъпи, рядко изнасят продукцията си извън пределите на страната, населението не е загубило интерес към керамичните изделия, въпреки навлезлите в бита порцеланови.

Затова грънчари работят не само в Терзийско, Бели Осъм, Борима, Шипково, Калейца, Орешак, Балабанска, но в почти всички троянски села. Аз ще проследя съдбата на един такъв грънчар от село Острец, Троянско.

Иван Илиев е първо дете в семейството на Велика и Илия Витански. Той е роден на 25 януари 1925 г. Отличен ученик, вместо да продължи образованието си в гимназия, баща му го изпраща в грънчарското училище в Троян. Мотивът – грънчарството по това време е най-печелившия занаят, който освен пари, ще осигурява и храна за семейството и добитъка. Веднага след уволнението от казармата оборудва грънчарска работилница. Най-отговорната работа е изграждането на пещта за печене на грънци. С помощта на майстор от село Видима, който имал дъщеря и бил мераклия да направи Иван свой зет, на име Кольо, изграждат пещта от тухли. Тухлите са собствено производство. Изкопаната глина се залива с вода и преобръща многократно с мотика, за да се омеси и стане мека. Калъпите, в които се поставя глината, се посипват с дървени трици, които предпазват от лепнене и се обръщат на равно място. Обикновено имат различни шарки. Тухлите съхнат докато побелеят, правят се на колибка и се покриват, за да изсъхнат напълно. Оформят се във вид на пещ, изгражда им се ръкав за дървата и се пекат 30 часа, докато станат целите червени. Ако не се изпекат хубаво, се разцепват на парчета. С такива тухли се прави пещта с ръкав за огъня и отвор за глинените съдове. Грънчарското колело е дърводелска изработка. Останалите инструменти са съвсем елементарни като изработка и се броят на пръсти: емзикалка – представлява изострена като шило дрянова пръчка за цивкосване на стомни, ибрици (произлиза от емзик – чучур на бардук); бучило – орехова дъсчица, която приглушено бучи, когато се изтегля и приглажда гърне, стомна, паница; рогчета за шарене – тубички, пълни с шарила; клечици, гребенчета…

Районът е богат на подходяща глина. Най–добра за грънчарлъка е от местностите "Мерата" и "Югов рът", намиращи се в покрайнините на село Острец. До 2000–та година от тези местности са идвали

даже от Троян за глина за местните керамични работилници и цехове. Глината трябва да е жълта, лепкава, от чернозем керамика не се прави, защото се пукат съдовете. В периода, в който Иван Илиев Витански се занимава с грънчарство, за ползване на глина се плащали дребни такси на селския Съвет.

Глината се копае с мотики и лопати и се товари на собствена каруца. В къщи се разстила на двора и "убива хубаво" с кон, омесва се, като се изчиства от примеси като камъчета и други твърди предмети. След това се насича на големи валяци, слага се на прохладно място и се завива да не съхне. Като се реже известно количество във вид на топка, се омесва отново и разделя на топки на око. В керамичните предприятия те се изтеглят на везна, за да бъдат еднакви. Източването на съдовете става на грънчарското колело, което се задвижва на крак чрез ритане, а отгоре на тъпанджата се центрова топката, от която ще се източва съдът. За целта пръстите се потапят в глинен съд с вода отвреме навреме, за да стане съдът гладък. Готов, той се изрязва с тел, за да се отдели от колелото и се слага на една дъска да съхне. По–сетнешната операция е ретуширане, поставяне на дръжки, уши и други. Времето, през което работи, предлага готови бои и глазури, които купува от Троян.

Работи целогодишно – през зимата източва съдове, като ги поставя на скеле, хубаво да съхнат. Работилницата е в приземен етаж и се отоплява, за да не мръзнат съдовете. През пролетта се пекат в пещта. През летния сезон се занимава повече със земеделска работа. Есента е сезонът на продажбите.

Ръцете никога не изсъхват – цял живот все в глината и във водата са наврени. Затова и дланите и пръстите му като на всеки грънчар бяха възловати, дебели, той ги сравняваше с церови клони.

Много често върти на колелото стомни и бардуци. Прави ги с хълбок отгоре, а долу към основата ги подсича, "да има прилика", да ловят око. С емзикалка (подострена дрянова пръчица) цивкосва стомните. Стиска я като калем, прехапал долната устна и изписва буква след буква. Делви – с вместимост до 20 литра, гювечета, гювечи, паници, чинии. С пълните рогове с ачих охра, със сочна тревна, с гюлбахар (розова) и чивит (ултрамарин) рисува. Разпукват цвят по стомни и бардуци горски китки, които никога не вехнат, плетеници по бъклици, въжета по делви, стилизирани цветни орнаменти по чи-

нии и паници. Спуски, стечени капки, поливки, чазии, гайтани, олювици, криволици, лимби, стоборки… създават топлота и сдържана радост по съдовете.

Според бай Иван продажбата на керамични изделия в самото село е била малка. Най-много глинени съдове се продават на Разпети петък – за бог да прости и за здраве. Двамата местни грънчари – Иван Илиев и Тодор Колев в ранни зори излагали стоката си пред църквата. След службата ставала най-голямата продажба на глинени съдове. Друго място за реализиране на изработената стока – това са пазарите и сборовете.

Най-много стока е продавал в полските села, предимно плевенски и свищовски. Имал е собствена каруца с чифт коне. Един път в началото е ходил с каруца с един кон и на връщане от полето се наложило в Боаза да претовари, защото конят не могъл да изтегли пълната с фураж каруца. Около седмица след приключване на жътвата тръгва за полето. Товари грънците в каруца, като ги слага в слама, за да не се счупят. Най-много товари големи делви за маджун, стомни, защото държат дълго време студена водата, много паници, по малко чинии, гювечи – малки и големи, гърнета, бъклици и др. За себе си взема дрехи и храна – сирене, сланина, лук, чушки, картофи, хляб и едно бакърено менче, в което си вари кираджийска, картофена и бобена чорба. За конете храна е пашата покрай пътищата, както и слама, която след като продаде съдовете, не му е нужна. Обратно докарва жито, ечемик, царевица, както за собствени нужди, така и за продан. За нощувка и почивка ползва места около селските магазини. Всяка есен ходи по 4-5 пъти от Балкана до полето. Не се е страхува от нападения и обири, защото такива неща не са му се случвали и не е чувал за такива премеждия.

През 50–те години данъците, с които облагат занаятчиите, стават все по-големи и непосилни и той постепенно се отказва да работи частно. Факт е обаче, че с грънчарство той подпомага изхранването на едно голямо балканджийско семейство и животните, които отглежда. Притежател на първото радио на батерии "Филипс", на първия грамофон в село Острец са показателни за неговото трудолюбие, търговски нюх и спестовност.

В по-сетнешните години, време, в което се лута да осигурява прехраната на семейството си най-вече с гурбетчийство, среща май-

стор грънчар от с. Мачковци, който му помага да започне работа в троянското керамично предприятие "Изкуство", където работи до 1962 г. Тогава става един от основателите на Ателие по керамика в с. Острец към Музея за народни и художествени занаяти в Троян. До пенсионирането си е най-добрият майстор точар. Всички големи предмети, които се изработват, са негови. Силните му и здрави ръце източват делви, саксии, вази и други.

В ръцете на Иван Илиев глината става мека като восък, за да бъде претворена в стомна, паница, чиния, гърне. Майстор със свой почерк с изящни съдове като форма и украса, той е достоен представител на троянската керамика с характерната троянска шарка.

ABOUT THE LIFE TO A POTTER BETWEEN TWO EPOCHS

Velichka Ilieva

Resume

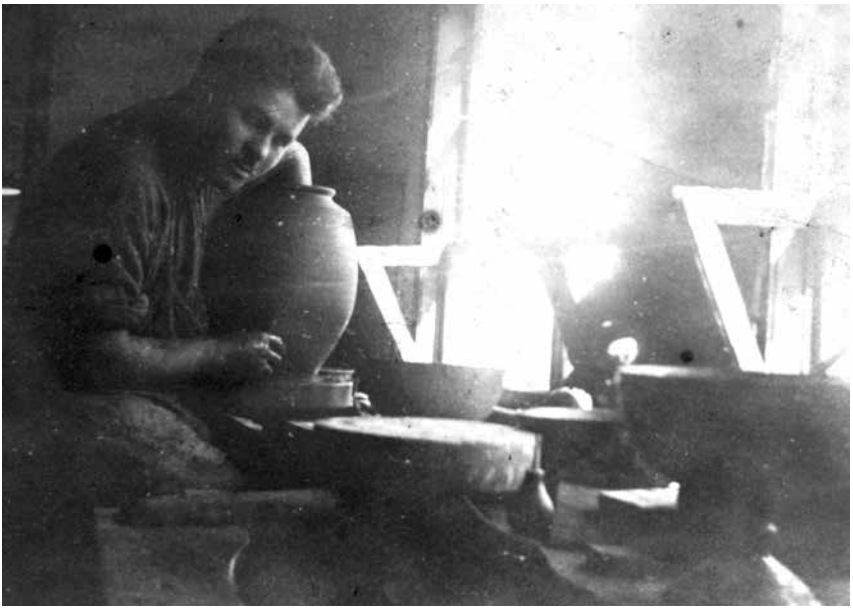
Pottery is extremely popular in Troyan region. It was most developed in the Revival period and various goods were produced. It provided livelihood for many villages and families. Later a ceramic school was set up with typical style of the products. Pottery spread throughout the Troyan region was due not only to the good conditions but also to the needs of the local population for grain foods which were obtained by exchange. Ivan Iliev from the village of Ostrets is a typical representative of the Troyan school, symbolizing the life of the potter craftsman in the 20th century. His every day life was full of difficulties such as the supply of clay, the production of different types of pottery articles, search for markets and excessive taxation. Like every potter in Troyan fate takes him to various ceramic enterprises. A master with his own style with fine decorated pottery, he is a worthy representative of the Troyan ceramic school.

Иван Йонков през 1943 г.
в грънчарското училище в Троян

Иван Йонков с грънчарски изделия
през 1950 г.

Първите години в грънчарския занаят

В ателието по керамика през 80-те години

ЗА ГРЪНЧАРСТВОТО, КЕРАМИКАТА, БАЙ ПЕТЪР И ИКАР

Росица Топалова

На прочутия Никейски събор един от участниците, за да убеди опонентите си, стиснал в ръката си керемида. Станало чудо – от единия край на керемидата лумнал огън, а от другия ѝ край потекла вода. Това бил свети Спиридон. Когато за първи път той се опитал да направи съд от глина, не сполучил. Много се старал, но все не успявал, защото глината се лепяла по ръцете му. Разплакал се, сълзите му падали върху сухата глина. Така разбрал, че трябва да я замеси с вода. С лекота направил съд и го опекъл. Оттогава грънчарите го почитат за свой светец.

Грънчарството е занаят за правене на керамика, на изделия от глина (от старогръцки: κέραμος – глина), на гърнета, грънци. В селата Факия и Желязково се нарича „стовничарство", т.е. произвеждане на стомни.

Керамичното производство, всъщност, е първото овладяно от човека химично производство. Историята му, както доказват археологическите находки, датира от праисторическия период. Инструментите на грънчаря не са много. Но най-важният инструмент на всеки грънчар са ръцете му. А занаятът се предава най-често от баща на син.

Когато в Бургас става дума за керамика, всички се сещат за двама души – Кольо Арабаджиев и Иван Арабаджиев – баща и син.

Кольо Арабаджиев е завършил Художествената академия в София със специалност „Декоративно – монументална скулптура". Създател е на първата в България детска школа по керамика и пластика – школата в училище „Иван Вазов" – Бургас през 1971 година.

Иван Арабаджиев е завършил Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий", специалност „Скулптура". От 1998 г. ра-

боти в Регионалния музей на Бургас като художник-реставратор. За многоаспектното – археологическо, етнографско, като туристическа атракция и т.н., представяне на занаята грънчарство, според мен, неговите умения са подходящ и интересен пример. Разсъждава, че не смее да се нарича нито грънчар, нито керамик, т.е. майстор, защото не е бил чирак. При него пътят е от изкуството към занаята, докато майсторите, от които се учи и възхищава, са вървели от тънкостите на занаята към изкуството.

В народните представи усвояването на грънчарския занаят е тайнство, посвещение – нужни са не само упорит труд и прилежание. Иван често казва, че това, което прави, му се дава отгоре.

Един ден, преди много години, баща му го завел в Трънско. Там видял къщичка, по чиито стени греели десетки слънца – керамични чинии, които ще помни винаги. Запознал се и със собственика ѝ – бай Петър, когото сочи за свой учител. Самата къща също има своя история. Построена е от потомствен грънчар, участвал в Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив през август 1892 г. Поканен бил там да покаже свои творби, но вместо съдове, той изработил глинени човешки фигури. Те предизвикали огромен интерес, били откупени за значителна по онова време сума – 600 златни наполеона, и с тях той построил къщата. Тримата му синове също станали грънчари. Най-малкият от тях е именно бай Петър. Бай Петър вдъхновил Иван с таланта си, с вечното си неспокойствие и енергия на търсещ човек.

Петър Гигов е известният майстор на бусинска керамика, пъстра и неповторима по форма и глазура. Той е създал емблематичния болярски стакан, възстановил е крондира (съд за вино, подобен на стомна или на гърне с изящно прилепен чучур). Значим е приносът му за популяризиране на българската керамика по целия свят. Получил е признание приживе, а днес на негово име е основана фондация.

Интересно съвпадение е фактът, че бащата на Иван Арабаджиев също е направил композиция от 9 глинени човешки фигури – лазарки, кукери, народни музиканти, Хитър Петър на магаре. Три от тях (два кукера и една лазарка) са реставрирани от Иван и са постоянно експонирани в двора на Етнографския музей в Бургас. Това е всъщност декоративно-монументалната композиция „Български фолклор", създадена от Школата по керамика през 1980 г. в чест на 1300-годишнината на българската държава.

Археологическа гледна точка към грънчарството – по принцип и при Иван. Връзките на археологията с грънчарството са неоспорими. Историята на грънчарството датира от праисторическия период, за който липсват писмени сведения. Затова археологическите находки са основни нейни източници. При разкопки на могили се откриват много керамични съдове или фрагменти от тях – свидетелство за развитие на керамиката от най-древни времена по българските земи. Направени от издръжливи материали, те са се запазили в продължение на хилядолетия. Археологическите находки са вдъхновение, образец, първообраз за занаятчията творец, той се учи от древните майстори. Само опитен грънчар реставратор може да възстанови артефактите, да ги направи видими и достъпни. Реставрираните съдове дават възможност на повече хора да се докоснат до миналото, създават по-конкретна представа за бита и културата и на най-древните племена, живяли по нашите земи.

Иван Арабаджиев е реставрирал над 500 керамични съда. По негови думи е завладян от енеолитната керамика (V-III хил.пр.Хр.). Не случайно се интересува от археология, обикаля заедно с колегите археолози и работи в музея, както сам обяснява. Впечатляващи и професионално реставрирани от него са и находките от селищна могила – Бургас. Тя е едно от десетките праисторически селища, съществували по черноморското крайбрежие. Разположена е на 10 км северозападно от центъра на Бургас, на 1.4 км от западния бряг на Атанасовското езеро и на 7.5 км от морския бряг. През 2008-2009 г. там бяха извършени археологически разкопки от екип с научен ръководител гл. ас. Мирослав Класнаков.

Находките представят две праисторически епохи – неолит и халколит, всяка от тях с по няколко нива на обитаване. Реставрирането им бе възложено на Иван Арабаджиев. Експонатите са участвали в две национални изложби „Българска археология" – през 2008 и 2009 г. Колекцията включва цели и фрагментирани керамични съдове – гърнета, чаши, кани, паници, големи съдове-хранилища, капаци. Някои от тях са с груба повърхност, други са много добре полирани. Украсата им също е различна – релефна, врязана, издраскана, щампована, инкрустирана. Украсата на керамичните изделия с разнообразни мотиви (успоредни прави, дъгообразни линии, триъгълници и ромбове, спирали, меандри) и релефни орнаменти е важна

част от народното изкуство. Като един от най-старите художествени занаяти в българските земи, грънчарството е елемент от традиционната култура. Керамичните съдове изпълняват различни битови функции, но носят своята символика (най-вече в декорацията) и са част от духовния живот и празничната обредност.

Мотивите в керамиката следват традицията на народното изкуство, което е отражение на народните вярвания. Символичните изображения (кръстове, спирали, концентрични кръгове, розети и т.н.) са многозначни и свързани не само с християнството, но и с езичеството. Според фолклорните представи значение има и цветът на съдините – магии се правят само в зелена паница, а болните от „самодивска болест" пият вода само от зелен крондир. На Преображение Господне в средата на слънчогледова пита издълбават дупка, през нея от зелена паница три пъти преливат вода, за да добие магическата сила на слънцето. Т.е. зелена паница е необходима на всеки знахар, лечител или обикновен магьосник.

Иван е усетил традицията в грънчарството чрез бай Петър. От години вече самият той я предава – в школата по грънчарство е обучил стотици деца, продължава и днес.

„Чрез бусинската керамика усетих традицията. Тя е топла, човешка, земна." Около село Бусинци има богати залежи на различни видове глина, чието смесване била една от тайните на местните майстори. Те умеели да правят жълти, зелени и виненочервени съдове, които звънят, когато ги чукнеш. Повечето са без глазура, мотивите от украсата са като надраскани. На времето в селото имало триста къщи и триста грънчарски колела – грънчарството било основният поминък на местните мъже векове наред. Всеки майстор имал свои рецепти за смесване на глината, багренето, тънкостите в изработката на съдовете. Иван също не купува готови глазури, а ги прави, смесва ги сам, за да бъде направеното негово. Например, команският камък, ако се сложи за жълто не само в глазурата, а и в ангобата, все едно, че слънцето извира от чинията: *„Ей така, светлина"*.

„Самата глина е топъл материал, мек, жив, привличащ. Има божествено начало в нея. Предава енергията на майстора на хората". Като всяко изкуство.

„Във всеки един предмет трябва да личи лекотата на направата." Първо трябва да си перфектен майстор, да владееш тънкостите

на занаята здраво, и едва тогава да експериментираш, да дадеш израз на идеите си. В началото повтаряш образците преди тебе, както всеки ученик повтаря своя учител и го следва. Но за всеки истински творец е важно да не копира, а да търси нещо ново, различно.

„Аз не се препитавам с грънчарство и мога да вложа романтика в това. Крачното грънчарско колело ме връща във времето назад. Излиза някаква форма изпод пръстите и се чува само трак-трак… Не ти пречи да слушаш гугутките, някакси оставаш вписан в природата, не излизаш извън нея. Машината те облекчава в работата, но те изважда от атмосферата…"

Представих накратко грънчарството през погледа на ИКАр – Иван Колев Арабаджиев. Всеки, който го познава, знае, че да се опишат изцяло интересите му, е невъзможно. В това са се впускали млади ентусиазирани журналисти, но безуспешно. Затова прилагам едно негово четиристишие без анализ какво иска да каже авторът:

Блестящо септемврийско слънце
клепачите блажено се притварят
в сърцето си усещам радост – зрънце,
голяяяяяяяямо като песъчинка от Сахара.

Библиография

Класнаков 2011: М. Класнаков. Селищна могила Бургас. Сезон 2008-2009. Албум. Бургас, 2011, с. 6–14

ABOUT THE POTTERY, CERAMICS, UNCLE PETAR AND IKAR

Rositsa Topalova

Resume

Pottery is a craft for making articles of mud, pots and jars. There are not so many pottery tools and the most important for each potter are his hands. The craft is handed down from father to the son. There are two famous potters in Burgas – Kolyo Abadzhiev and Ivan Abadzhiev – father and son. Kolyo Abadzhiev is a founder of the first children school for pottery and plastic arts in Burgas –Ivan Vazov – 1971. Ivan Abadzhiev graduated from "Saint Cyril and Methodius" University of Veliko Tarnovo " – major – Plastic Art. He has been working as an artist – restorer in Burgas museum since 1998. His skills are suitable and interesting example for archeological, ethnographic and tourist attraction. As a child Ivan has admired the talent and energy of uncle Petar – the famous craftsman who made Businska pottery – Petar Gigov. Ivan Abadzhiev made a restoration of 500 pottery vessels. He believes that first one must be a perfect craftsman and only after that he can make experiments. Every craftsman learns from the ancient craftsman – archeological finds. For many years Ivan has handed down the craft to many children in the school. This report is a short presentation of pottery and point of view to Ivan Kolev. Anyone who knows him is sure that it is impossible to describe all his interests.

Фигура на Лазарка в двора на Етнографския музей

Зелени съдини за добри магии, реставрирани от Иван Арабаджиев

Иван в музея

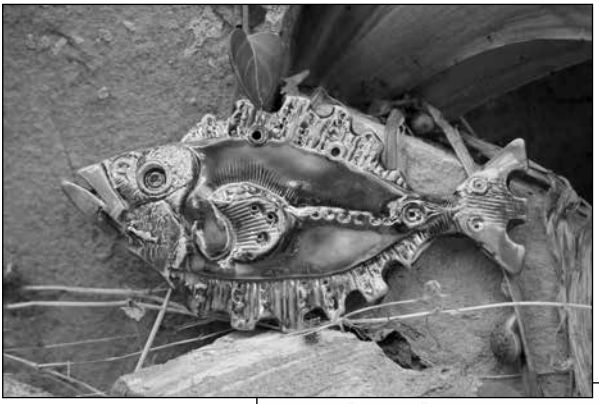

Иван пред ателието в музея

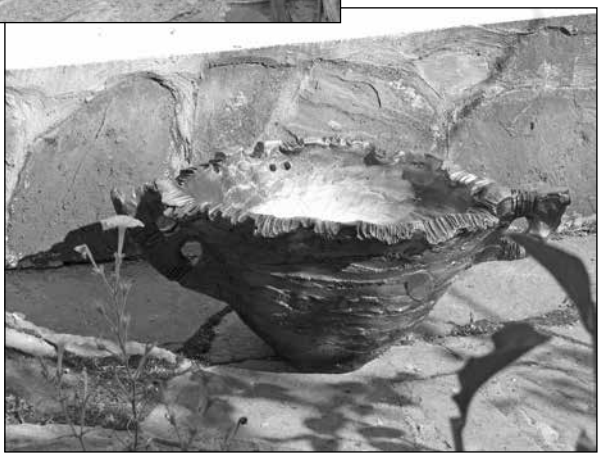

Керамични съдове, реставрирани от Иван Арабаджиев

Съвременни творби на Иван Арабаджиев

ПЕПИНИЕРСТВОТО В БЯЛА ЧЕРКВА В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Анастасия Георгиева

Настоящото проучване ще ви отведе в едно градче в Дунавската равнина, на левия бряг на река Росица, на границата с Предбалкана. Бяла черква е селище с многовековна история, богато наследство и традиции. Тукашните земи са населявани от древни времена от траки, римляни и славяни.

Лозата е едно от първите растения, които са отглеждани от дълбока древност хората, живели по българските земи. И тук, в землището на Бяла черква, в продължение на векове гроздето и виното са били спътници на обитателите, а лозарството става техен поминък.

Тъй като темата за историята на лозарството и винарството е твърде обширна, в изследването си ще се спра само на поставяне началото на новото лозарство и развитието на пепиниерството в Бяла черква през първите десетилетия на XX век. В проучването използвам информация от мои теренни проучвания и от богатите фондове на Историческия музей и къща-музей „Цанко Церковски" в Бяла черква.

Старото лозарство е доходен отрасъл, който задоволява нуждите на хората и затова всяко домакинство има по няколко декара лозе. За него е характерно, че се засаждат неприсадени лози, откъдето произлиза и пословицата „Бодни пръчка – пий вино". То е любимо занятие, защото със сравнително малко труд се добива в изобилие грозде.

Местоположението, климатът и почвите на Бяла черква са подходящи за отглеждане на лозови насаждения. Землището е равно, а на юг от река Росица има хълмове с красиви местности, ливади и обработваеми земи. Климатът тук е умереноконтинентален, а почвата – чернозем – много плодородна и подходяща за отглеждане на овощни насаждения и лозя. За количеството и разпределението на

валежите, за сланите, за слънчевите, облачни и ветровити дни през годините черпим сведения от проучванията на местния учител Йосиф хаджи Христов, на чиято личност ще се спра малко по-нататък. В своите дневници в продължение на почти 50 години (1908-1952) той води таблици на валежите, описва през кои години са най-студените и най-топлите дни, записва данни за броя на облачните и слънчеви дни, за ветровитите дни и кой вятър по колко дни духа годишно и т.н. (ИМ – Бяла черква, инв. № 458)

По време на турското робство основният поминък на белочерковци е земеделието, скотовъдството и лозарството. Сведения по този въпрос черпим от летописните и етнографски бележки на Бачо Киро Петров. Една от тях е озаглавена „Описание на село Горни Турчета" (дн. Бяла черква) през 1870 г. и в нея той пише: „*Жителите в това село се поминуват, както и другите околни села, със скотовъдство, с лозарство, а най-много с орачество. В него село слязват през неделята два пъти габровските колибари за храна, в понеделник и в четвъртък… Реката, кога придоде голяма, с ладия минуват по нея, защото са всичките им лозя отсреща.*" (Бурмов, Стойков 1937: 140)

И днес наименованията на някои местности напомнят за развитото лозарство в този край: „Урушните лозя", „Вехтите лозя", „Бедни лозя". В местностите „Каяолу", „Жилковец", „Орницата" и „Под усоето" са отглеждани най-хубавите лозя. Беритбата на грозде се извършва с футии и кошове, гроздето се изсипва в постави и виното се приготвя по примитивен начин.

Старото лозарство достига разцвета си след Освобождението на България от турско робство, но само няколко години по-късно е унищожено от филоксерата. Филоксерата е пренесена от Северна Америка във Франция с вкоренени лози. Оттам тя бързо се разпространява и в други лозарски страни, където унищожава големи площи лозови насаждения. У нас тази опасна болест се появява през 1884 г. най-напред във Видинско и бързо се пренася и в други лозарски райони (Лилов 1963: 5-6) През 1888 г. филоксерата поразява и лозовите масиви в Бяла черква, и започва масовото им унищожаване. Големи поражения нанася и маната (перноспората), която се появява през 1892 г. Както филоксерата, така и маната е пренесена от Америка. Хиляди декари с лозови насаждения са напълно унищожени. Настъпва краят на старото лозарство. Селото загубва големи-

те си доходи от този поминък и населението обеднява. Доходите от земеделие и скотовъдство не са достатъчни. Настъпилото отчаяние предизвиква изселване на много семейства в търсене на препитание и по-добър живот. В с. Абоба (днешна Плиска) се изселват 19 белочерковски семейства, десетина се заселват в Павликени и други селища. (ИМ-Бяла черква, инв. № 366). В края на XIX и началото на XX век Бяла черква е будно просветно и културно селище, с много интелигентни и предприемчиви хора, някои от които завършили образованието си в Западноевропейски университети. Благодарение на тях е намерен изход от тежкото положение в създаване на Новото лозарство – посаждане на американски лози дивачки (подложки), присадени с наши лози.

Масовото загиване на стотици хиляди декари лозя от филоксерата поставя под угроза лозарството в цялата страна. Тогава българското правителство поканва френския лозар проф. Виала, който обикаля страната и дава първите указания за засаждането на присадени лози. Фактически възобновяването на лозята върху филоксероустойчиви подложки започва през 1906 г., но в началото този процес е твърде бавен поради недостиг на посадъчен материал и липса на опит в производството на облагородени вкоренени лози. (Ников 1975: 10) Така започва развитието на пепиниерството в нашата страна. Какво представлява този занаят? Пепиниерството е облагородяване на диви лози или производство на лозов посадъчен материал.То има повече от 110-годишна история в България.

През 1902 г. в Бяла черква е основано лозарско дружество с председател Йосиф хаджи Христов и подпредседател Колю Атанасов Рабчев. Йосиф хаджи Христов е дългогодишен учител и директор на прогимназията в селото. През 1901 г. той засажда тук първото американско лозе от 1 декар. Председател е на лозарското дружество през първите две години от създаването му (1902–1904 г.). Като специалист по естествена история той прави опити и нововъведения в стопанството си. (Драганова 1984: 288) През1908 г. в собствения си дом той прави дъждомерна станция и в продължение на почти 50 години (от 1908 до 1952 г.) извършва метеорологични наблюдения, като прилежно води дневници на дъждомерната станция. Днес те се съхраняват във фонда на Исторически музей – Бяла черква.

Учредители на лозарското дружество са 50 души, чиито имена са записани в историческите бележки на Петър Дечев за лозарството, предадени в музея.

От списъка става видно, че сред основателите са участници в Априлското въстание, доживели Освобождението и техни наследници, учители и земеделци. Тук са имената и на Цанко Бакалов – Церковски и брат му – учителя Ангел Бакалов. По това време Цанко Церковски е вече народен представител и същевременно започва издаването на списанието си „Селска пробуда" в Бяла черква.

На 24 февруари 1902 г. учредителното събрание на лозарското дружество приема неговия устав. На 31 октомври 1902 г. Белочерковското общинско управление удостоверява, че подписите на учредителите са действителни и уставът на дружеството е утвърден от Министерство на земеделието с писмо № 1264 от 16 ноември 1902 г. (ИМ-Бяла черква, инв. № 366.)

Както гласи уставът, целта на дружеството е да се постави лозарството в селото на рационални начала, като задачите му са да запознава членовете с новостите по отглеждане на американската лоза, да доставя материали и снабдява лозарите с посадъчен материал и т.н. От отчетите на дружеството за периода 1902 – 1904 година се вижда, че са изнасяни сказки по лозарство и винарство и че са правени общи доставки чрез дружеството на рафия, ножчета за облагородяване, пръскачки, облагородени лози и др. Лозарското дружество без съмнение е изиграло значителна роля за възстановяване на лозарството в Белочерковския край.

Така тук още в първите години на XX век започва развитието на пепиниерството. Пионери в засаждането и облагородяването на пръчки са Дечо Петров, Захари Ангелов, Ангел Бакалов, Цанко Бакалов, Иван Петков. Появяват се фирми – пепиниеристи, които започват да предлагат облагородени лози. По-заможните селяни купуват и засаждат такива, но болшинството от селяните нямат средства и намират спасение след създаването на лозарското дружество. От 1902 до 1905 г. то доставя от чужбина дивачки (т.е. подложкови резници), които се облагородяват – присаждат се калеми от български лози.

Тук ще се спра по-обстойно на ролята на Цанко Церковски за създаване на новото лозарство, тъй като във фонда на къща-музей „Ц. Церковски" се пазят множество документи за дейността му в

тази област. В периода 1903–1905 г. Церковски издава в родното си село списание „Селска пробуда", което се отпечатва в Габрово. На страниците на списанието Церковски публикува, освен свои творби, и статии за лозарството: „По лозарството" (Селска пробуда, 1903, год. I, кн. 3, с. 83-86), „За гроздето" (Селска пробуда, 1903, г. I, кн. 7, с. 246-249), „Как се прави добро и трайно вино" (Селска пробуда, год. I, кн. 8, с. 272-275). Тъй като сп. „Селска пробуда" се разпространява в цялата страна, много хора са имали възможност да го четат и да добиват знания по разни въпроси. Цанко Бакалов–Церковски имал нива в местността „Ямата", където си построява колиба и прави разсадник за облагородяване на лози. Във фонда на къщата-музей се съхраняват множество документите, свързани с пепиниерството на Церковски и голяма част от кореспонденцията му с Районния инспекторат по земеделие в Търново. Търновският районен инспектор по лозарство и земеделие адресира писмата си: „До Г-н Цанко Бакалов, пипиниерист в с. Бяла черква." В едно от тях, с дата 18 февруари 1902 г., четем, че се разрешава на Цанко Церковски да открие частен разсадник, като даде данни за пепиниерата си. (КМЦЦ – инв. № 904.) Церковски често изпраща в инспектората сведения за количество присадени пръчки в пипиниерата си, за облагородени прихванати американски лози за периода 1901–1904 г. В един ръкопис от 1903 г. Церковски пише за количеството вкоренени лозови американски пръчки от дружество „Червен Петко" в с. Бяла черква, а също и какви сортове са поставени в местностите „Бати-бара", „Калково" и др. (КМЦЦ – инв. № 345.) От друго писмо от 7 февруари 1903 г. узнаваме, че Церковски е закупил от разсадник в Плевен гладки лози-резници и вкоренени лози от сорта „Порталис". (КМЦЦ – инв. № 344). Този сорт американска лоза (Рипариа Глоар или Порталис) расте много буйно, вкоренява се лесно от пръчки и при облагородяването се прихваща добре. Облагородените лози виреят хубаво и дават добра реколта. (Валачев 1905: 19) Във фонда на музея се пазят и фотографии, изобразяващи пепиниерската дейност на белочерковци в началото на миналия век.

Още сведения за пепиниерството черпим от дневника на белочерковчанина Илия Ванков, разгледан в различни аспекти от проф. Иван Илчев в книгата му „Междено време". Там попадаме на следния текст: „Изключително важно значение в стопанството на Илия има-

ше лозето. На 23 октомври 1900 г. общинският съвет, като взе предвид, че всяка година от появата на болестта си отивали по 50-100 дка от лозята на Бяла черква, постанови да се определи 200 дка от общинската земя за лозов разсадник. В Търновско районният инспектор по лозарството и земеделието организира само през май серия от седем специализирани курса в различни селища на окръжието. На 21май 1900 г. е проведено обучение в Павликени, където участват и лозарите от Бяла черква. През 1902 г. в окръжието вече има редовен курс по облагородяване на американски лози, който се провежда на опитния разсадник в Павликени." (Илчев 2005: 159-160) От записките в Дневника на Илия Ванков разбираме, че той няма собствена пръскачка, но си купува син камък и се записва да ползва модерната селска пръскачка. През 1900 г. той изкарва 2 тона грозде от лозето си. За следващата 1901 г. в Белочерковската община са записани за син камък повече от 140 лозари. През 1897 г. още никой от стопаните не пръска лозето си, през 1898 г. в Бяла черква са напръскани към 20 дка, а през 1899 г. – 500 дка. (Пак там, 161)

През 1905 г. в Бяла черква е създадена кооперация „Защита", която продължава тази дейност в следващите години. В селището започва масово облагородяване на лози и след 4-5 години всеки белочерковчанин е имал засадено лозе. Започват да се създават и маточници – разсадници за подложки – в селото. Така се стига до облагородяване на по-голямо количество лози, които се използват не само за собствени нужди, но и за пазара. А търсене от другите селища има. Бяла черква се развива и прочува с пепиниерството си, почти във всяка къща се облагородяват лози. Милиони резници са доставени от Франция, облагородени и продадени. Селото се прочува не само с пепиниерите, но и с хубавите лозя и вина. Вече се чувства нужда от повече работна ръка и тук пристигат работници от близки и далечни краища на страната. Най-вещите в занаята ходят да обучават селяните в други селища, а някои участват и в различни курсове по пепиниерство. В началото на 20-те години на XX век лозарството и пепиниерството в Бяла черква са най-добре развити и се превръщат в основен поминък на хората. Населението се замогва, започват да се строят нови, големи къщи с модерна архитектура, както и обществени сгради. През тези години, 1920-1923 г., са построени втория етаж на прогимназията, сградата на кооперация „Защита", извърше-

на е електрификацията и водоснабдяването на селото, прокарани са нови улици и т.н.

На 20 юни 1923 г. на територията на цялото землище на Бяла черква пада незапомнена градушка и унищожава всичко – пет милиона облагородени лози и хиляди декари лозови масиви. Отново настъпва отчаяние и бедност, но белочерковци вярват във възможностите и силите си и продължават упорито да възстановяват любимия си и доходен поминък. И успяват! Всеки белочерковец, колкото земя има, я засажда с лози и дивачки (за да може да облагородява пръчки). Дори ливадите край река Росица се разорават, за да се направят вкоренилища за облагородените лози. На хората, които нямат земя, общината дава по 2 дка, за да си засадят лозе. Техните лозя се наричали „лозята на бедните" (днес местността „Бедни лозя").

Сред най-големите производители на облагородени лози и грозде са Дончо Стоянов (с 94 дка лозя и 15 дка маточник), Николай Стойчев (над 50 дка лозя и 20 дка маточник), Гено Бакалов и Ангел Цачев с повече от 50 дка лозя и по няколко декара дивачки за облагородяване.

Развитието на лозарството, пепиниерството и винопроизводството в следващите години до Втората световна война отреждат достойно място на Бяла черква сред просперирашите, благоустроени селища на България.

Библиография

Бурмов, Стойков 1937: Бурмов, Стойков. Бачо Киро Петров. Материали и документи. С., 1937.

Валачев 1905: И. Валачев. Практическо ръководство по лозарство. Кюстендил, 1905

Драганова 1984: Т. Драганова. Бяла черква. С., 1984.

Илчев 2005: И. Илчев. Междено време. С., 2005.

Лилов 1963: Д. Лилов. Производство на лозов посадъчен материал. С., 1963.

Ников 1975: М. Ников. Практическо лозарство и винарство. С., 1975.

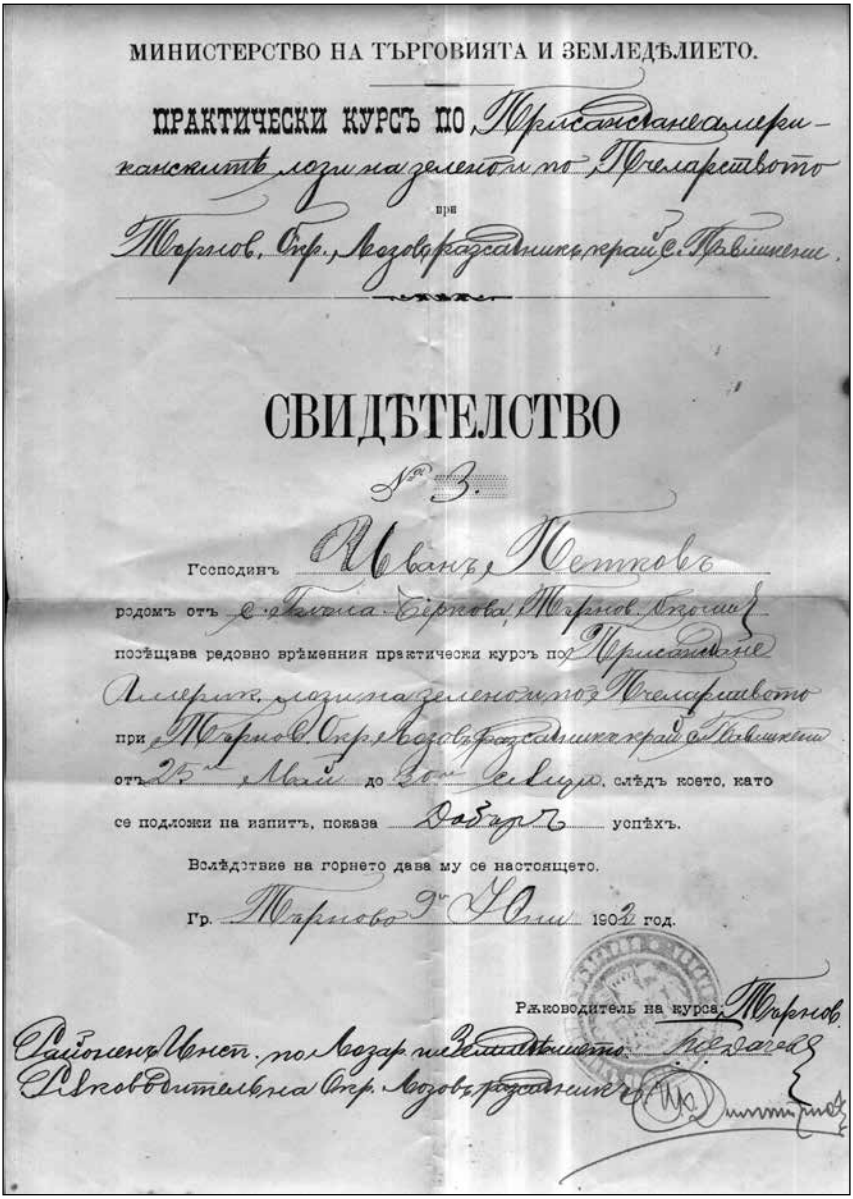
VITICULTURE IN BYALA CHERKVA IN THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

Anastaia Georgieva

Resume

This research gives an information about viticulture and propagation of grape vines in Byala Cerkva in the first decades of the 20th century. Information has been used from my fieldwork and rich funds of History Museum and "Tsanko Tserkovsky" House Museum in Byala Cherkva.

At the end of the 19th century and the beginning of 20th century Byala Cerkva was a busy educational and cultural center with intelligent and enterprising people. Thanks to them a way out of this difficult situation was found after phylloxera destroyed the old vineyards. In 1902 viticulture association was with chairman Yosif hadzhi Hristov who planted the first American vineyard. This association has had an important role in restoration of viticulture in the region. Pioneers in sowing and cultivation of grape are Decho Petrov, Zahari Angelov, Angel Bakalov, Tsanko Bakalov, Ivan Petkov. After the Second World War the development of viticulture and propagation of grape vines ranks Byala Cherkva among prosperous regions in Bulgaria.

МИНИСТЕРСТВО НА ТЪРГОВИЯТА И ЗЕМЛЕДѢЛИЕТО.

ПРАКТИЧЕСКИ КУРСЪ ПО Присаждане на американските лози на земеделието по Пчеларството

при

Търгов. Окр., Лозов-разсадников край с. Павликени.

СВИДѢТЕЛСТВО

№ 3.

Господинъ Иванъ Петковъ

родомъ отъ с. Българска Бѣрзова, Търнов. Окол.

посѣщава редовно врѣменния практически курсъ по Присаждане Американ. лози на земеделието по Пчеларството при Търнов. Окр. Лозов-разсадников край с. Павликени от 25 Май до 20 Септ. слѣдъ което, като се подложи на изпитъ, показа Добаръ успѣхъ.

Вслѣдствие на горнето дава му се настоящето.

Гр. Търново 9 Юли 1902 год.

Ржководитель на курса, Търнов.

Районенъ Инспект. по лозар. и земледѣлието: Преподавателъ

Ржководителъ на Окр. Лозов-разсадникъ

Свидетелство на Иван Петков от Б.черква за завършен курс по облагородяване на лози 1902 г.

Къщичката в бахчата на Цанко Церковски,
където се присаждали пръчки през 1902 г.

Нарязване на калеми за облагородяване на лози, Бяла черква, 1920 г.

Облагородяване на лози в Бяла черква, 1925 г.

Облагородяване на американски пръчки в с. Бяла черква, 1931 г.
(пощенска картичка)

Облагородяване на лози в Бяла черква в началото на XX век

Нарязване на калеми и облагородяване на лози, Бяла черква, 1920 г.

МЛЕКАРСТВО И СИРЕНАРСТВО ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И В ГАБРОВО ОТ ДАЛЕЧНОТО МИНАЛО ДО ДНЕС – НАЦИОНАЛНА ГОРДОСТ, КОЯТО НИ ПРОСЛАВИ ПО ЦЕЛИЯ СВЯТ

Елена Колева

На инж. Веселина Карагьозова – с огромна признателност за съхранените материали, благодарение на които това задълбочено изследване се превърна в реалност!

България с право може да се гордее със своето уникално кисело мляко, бяло саламурено сирене и кашкавал!

Прясното мляко, което престои известно време при нормална, стайна температура, търпи промени в своя състав и консистенция, понеже започват да текат процеси на млечнокисела ферментация, при която млечната захар се превръща в млечна киселина. Този процес е известен още като прокисване. (Карагьозова 1991-1992)

Ако обърнем поглед назад в историята, ще научим, че за прокиснато мляко пише великият Херодот, но то присъства и в индийския епос „Веди", написан 2000 г. пр. Хр. Прабългарите, които живеят в земите на южните руски степи и по долното течение на р. Волга, са известни с отглеждането на многобройни стада с коне. Млякото от кобилите се използва за храна. То се поставя в животински стомаси. При ферментация това мляко се превръща в кумис. Кумис е течност с по-малка киселинност. (Карагьозова 1991-1992)

В средата на V в. прабългарите се заселват в земите около левия бряг на р. Дунав, които се намират близо до Черно море. Те започват да нападат племената на славяните, които отглеждат овце.

Така прабългарите разбират, че овчето месо е много по-вкусно от конското, както и млякото. Овцете дават вълна, която започват да обработват и да използват за изработване на облекла, а конете остават само като животни за езда и за впряг. (Карагьозова 1991-1992)

На по-късен етап прабългарите откриват, че когато към прясно издоеното овче мляко добавят малко от вече готовото мляко, което е престояло известно време и в което са протекли процесите на ферментация, новото мляко има гъста консистенция и може да се яде с лъжица, а не да се пие. Затова в науката се приема, че първото истинско историческо кисело мляко е именно овчето, както го определя и проф. Попдимитров. (Карагьозова 1991-1992)

Чрез турските завоеватели овчето кисело мляко е пренесено в Мала Азия (от робите, които турците отвеждат там на заточение). После овчето кисело мляко стига до Египет, Сирия и други държави. Най-добрите майстори на кисело мляко след българите станали арменците. (Карагьозова 1991-1992)

От годините на формиране на Българската държава (681) до днес млякото е основна храна в менюто на българина. Както пише изследователят Петър Величков: *„трапезата на бедните съдържа традиционно хляб, чорбичка или яхния, кисело мляко, сирене, чесън, глава лук, стар фасул, туршия, люти чушлета. … Храната на селското население в Софийско през 1906-1907 г. е предимно ръжен хляб, лук и пипер лете, а зиме – бито сирене и солена сланина. Млякото се продава в града или се употребява за сирене или кашкавал.“* (Величков 2013: 5)

По време на турското робство у нас идват много пътешественици и изследователи, които описват начина на живот на българите, техния бит, празници, ритуали, култура и обичаи.

Младият изследовател Юрий Венелин (1802–1839) – славист, българист, фолклорист, етнограф, филолог, приятел на големия български етнограф, нумизмат, дарител, родолюбец и основател на Първото взаимно ново българско светско училище в Габрово Васил Априлов (1789–1847) разказва: *„за турците този нещастен народ* (б. а. българският) *е като овцата за човека, тоест най-полезното и необходимо животно. От него се получават мляко, масло, сирене, месо, кожа (кожух, шапка), вълна, тоест храна и облекло, сиреч може да се преживява само чрез него. В това отношение турците ценят*

много българите, които ги снабдяват с пари (чрез извънредните данъци), с всякакви храни – една десета от всички селскостопански произведения, и накрая изпълняват за тях всички тежки държавни работи. И следователно да се лишат от българите за турците е все едно да се лишат от средствата си за живот и прехрана." (Безсонов 1857: 12-19)

Стефан Герлах също е бил приятно изненадан от този обичай на българките да посрещат добре чужденците и от умението им да припечелват по нещо от продажбата на различни хранителни продукти. Когато пристигат в село Клокотница, „населено само с българи", Герлах пише: „*по пътя край един поток се натъкнахме на друго: Там българските жени имат обичай, щом видят да идат чужденци, излизат на групи от селото и носят хляб като малки пити, които те наричат погачи, и ги подават на чужденците; други носят мляко, месо, риба и каквото имат.*" (Йонов 1980: 97-98)

Акад. Константин Иречек описва млякото и сиренето по българските земи по следния начин: „*в мандрите се произвежда преди всичко сирене. Сиренето на Балканския полуостров е било прочуто още в римско време. Доенето на мляко в дървени чебъри (на изток е чибур) с дъги и обръчи, и приготовляването на масло и сирене с помощта на всякакви сирища е една от главните грижи на чобаните.*

Първото, още жълто мляко, което се получава при доенето, се нарича куластра. Тази дума минава от Балканския полуостров по Карпатите, дори у малорусите и тешинските поляци.

Суроватката или цвикът се нарича и мътеница, непресечено кисело мляко, по турски айран, сметаната също тъй по турски каймак, а солената вода, в която се пази сиренето зимно време в големи кади, се нарича саламура.

Сиренето бива няколко вида. Кашкавал (думата е позната и на румънците, и на турците), е жълто кравешко сирене в големи тънки пити, както именно се произвежда в Панагюрище; много голямата гъстота и сухост го отличава от швейцарското сирене.

Остро раздробено овче сирене се нарича урда. Тази дума също е много разпространена у македонските и у карпатските румънци, и означава козе сирене или извара; у малорусите – пресечено овче мляко, у моравските власи – овча сметана на масло.

Печено сирене, сварено в мляко с брашно, каквото ядох при извора под Лисец, на български се нарича белмуш; и тази дума има голямо разпространение и във формата балмуш – означава у карпатските румънци някакво си ястие от царевично брашно, у русите в Буковина и у хуцулите – каша, сварена със сметана.

Козият мех, в който овчарите си пазят млякото, което моите средногорски приятели на шега наричаха „българска лимонада", се нарича урутник, ургутник – от турски йогурт или йоурт – пресечено мляко." (Иречек 1974: 395-396)

Прясното мляко, което в миналото е известно като преснак или пресник, се яде винаги преварено. С прясно мляко старите българи приготвяли различни каши, които наричали млечница, овченики, сютляш и др. (Вакарелски 1974: 221)

Етнографът Христо Вакарелски описва технологията за заквасване на кисело мляко по следния начин: *„Характерно за българите е квасеното мляко, наричано още кисело мляко. То се приготвя от прясно сварено мляко, подквасено с подквáса при температура 37°-38° С, след което съдът, в който е поставено подквасеното мляко, се увива във вълнен плат и стои така два-три часа, след което е готово за ядене. При липса на подквáса българинът познава и други начини за подквасването на прясното мляко – използва съд, в който дълго време е квасено мляко; използва мравчена киселина, при която вкусът на млякото се променя малко; използва киселец (ливадно растение с дълги остри листа, което има кисел вкус); използва сребърна монета. През есента овчето мляко бива подквасвано и в по-големи количества, като се поставя в делви, за да се запази за зимата. Такова квасено мляко се нарича брано мляко."* (Вакарелски 1974: 221)

След като българите се научили да приготвят кисело мляко, те разбрали, че могат да добиват и други млечни продукти като масло, сирене (Кабаивански 1940), кашкавал.

По този повод Вакарелски пише: „маслото се получава чрез избиването на млякото (подквасено, избран каймак или оставено мляко, което се е прокиснало) в дървени съдове. След избиването на маслото, което изплава на повърхността, то се обира с лъжица, посолява се на вкус и се прибира в специални съдове. Течността, която остава, се нарича мътан, мътеница, бърканица в зависимост от названието на действието за избиване на маслото – мътя, бутам или

бъркам. Мътеницата се консумира като разхладително питие през горещите летни дни. Освен мътеницата, от кисело мляко се сварява и то дава извара, или одвара, и отпадък – цвик, който се употребява за храна на свинете. Ако обезмасленото мляко е било прясно, мътанът (в Родопите) бива подсирван и по такъв начин се получава бито сирене, от което се отцежда суроватка, която пък чрез преваряване дава пак извара и цвик. (Вакарелски 1974: 221)

Матанът, както го наричат в габровския край, е разхладителна млечна напитка, която се получава като остатъчен продукт при „избиването" на домашно масло от пълномаслено мляко. А айранът е охладено, добре разбито с вода и малко сол кисело мляко.

Семейство Цонка и Тодор Цаневи от село Гергини, общ. Габрово, понякога приготвя матан от овче мляко в домашни условия. Сем. Цаневи подари за музейната експозиция в „Старото училище" в село Гарван, общ. Габрово, излязлата от употреба ръчна машина за биене на масло. Благодарение на дарението децата и възрастните могат видят два традиционни дървени уреда, с помощта на които в миналото са получавали матан. Това са ръчна буталка и дървена машина с ръчка за биене на масло. (http://www.gabrovonews.bg/news/75043/)

Христо Вакарелски проучил, че „*сиренето се получава, като към подвареното мляко се прибави мая или се потопи неколкократно т. нар. сирище. Последното се взема от стомаха на заклано бозаещо животно – агне, яре или теле, изсушава се и при нужда се използва за подсирване на мляко за сирене. След втвърдяването на подсиреното мляко, то се прецежда в т. нар. цедилки, направени най-често от тензухено платно. Изцедената течност се нарича суроватка, от която чрез изваряване може отново да се получи извара и цвик.*" (Вакарелски 1974: 221)

Вакарелски твърди още, че: „*в Югозападна България до средата на XX в. битува един стар способ за добиване на сирене. Неварено овче мляко се поставя в дървена каца или котел, пуска се в млякото счукано сирище и голям, добре измит и силно нагорещен камък, около който се събира сиренето, наричано жежено сирене или биенок. Понякога, вместо да сложат камък, в млякото сипват гореща вода и бъркат с широка пръчка, на която залепва сиренето, което наричат грудка.*" (Вакарелски 1974: 221)

Вакарелски обяснява, че: *„сиренето, изварата и маслото се запазват с осоляване в мехове, качета или други съдове. Чрез допълнително добавяне на прясно или квасено мляко към насоленото сирене или към изварата се получават различни по вкус и маслености сирена, означавани най-често с названието катък.“* (Вакарелски 1974: 221)

За овцевъдството във Вакарел научаваме, че: *„до Освобождението и малко след това млякото се преработва в близост до пашата в специално изградена от плет със сламен покрив временна постройка* бачия. *На бачията един възрастен член от семейството прекарва през цялото време, докато семейството взима млякото. Там е налице и цялостен мандраджийски инвентар. Млякото се подсирва докато е още топло или се изсипва в широки разлати глинени съдове* – гюведжи.

*Маята за сиренето (*сирището) *се взима от стомасите на заклани млади агнета. Сиренето се цеди в цедилки в дървени калъпи и се поставя в дървени качета, залято със саламура. Маслото се бие в* буталки. *За кратко време се съхранява в глинени гърнета под вода. За съхранение за по дълго време маслото се препържва и се налива в глинени съдове. За зимата се кваси кисело мляко в каче, като отгоре си залива с разтопена лой. От суроватката при отцеждане на сиренето се изварява извара.“* (http://vakarel.info)

По същия начин в Габрово съхраняват млякото през зимата. Свареното мляко през есента, когато е най-гъсто, се налива в делви и се залива с гореща лой. Когато лойта се втвърди, тя образува дебел твърд слой, под и през който не може да влезе въздух и по този начин млякото да се повреди. (Елмазов 1992: 219)

Като стана дума за Габрово, изтъкнатият краевед д-р Петър Цончев отбелязва, че в нашия край местните хора най-много отглеждали по *„20-30 брави дребен добитък и 7-8 глави едър добитък. Тук не влизат тия, които се събират на пролет за търгуване с млякото и месото им.“* (Цончев 1996: 35) Причината се крие в планинския район с неголям обем ливади и пасища, подходящи за отглеждане на големи стада, както това е ставало в други райони на България. Масово габровското население е отглеждало по няколко овце и кози, за да могат да задоволяват своите домакински нужди от мляко и от вълна. (Цончев 1996: 35)

Д-р Петър Цончев е публикувал и официалната турска статистика от 1865 г., според която най-голям е броят на овцете – 43 489 и на агнетата – 15 812, докато броят на кравите е 4 040, а на биволиците едва 129. (Цончев 1996: 36) Известно е, че млякото на биволиците е високо ценено, понеже е гъсто и мазно. От него се приготвя вкусно блажно масло, което габровци обичали да използват за приготвяне на различни гозби, твърди Иван Елмазов. (Елмазов 1992: 219)

Освен блажно масло, на трапезата на габровеца е имало квасено (кисело) мляко, сирене, мътеница, бито сирене, кашкавал, кътък (несолено сирене, което се съхранява в прясно и кисело мляко, поставени в делви или в друг вид пръстени съдове, за да може да трае по-дълго време). (Елмазов 1992: 218)

Габровци посрещали своите гости с белмуш (бялмуж) – печено сирене, което е сварено в прясно мляко и брашно. Това мезе е било голям деликатес за нашите предшественици.

Също така габровци обичали да сипват прясна сметана в някои видове ястия и чорби, защото тя придава по-мазен и плътен вкус. (Елмазов 1992: 219)

Д-р Петър Цончев пише, че цената на качето за сирене и масло през 1880 г. е била 1,50, а през 1924 г. – 50 лева. Едно бутало за биене на масло през 1924 г. е струвало 70 лева. (Цончев 1996: 35)

Когато габровци са ходели да работят като жетвари в Добруджа, тяхната храна била доставяна на полето от чорбаджията. Д-р Петър Цончев отбелязва, че: *„освен хляб и сол, само ястие е бивало: чесън и други зеленчуци, боб, сирене, кисело мляко, месо на чорба и яхния в благи дни.“* (Цончев 1996: 41)

В Търново, наред с постните ястия, приготвени от картофи, грах, праз, зеле, леща, фасул и други, консумирали мляко и млечни произведения в количества, много по-големи от месо, риба, маслини и яйца. (Кираджиев 2001: 37)

Най-голямата гордост за България е киселото мляко (Енциклопедия 1982: 427), което съдържа важни за човешкия организъм основни хранителни съставки като белтъци, мазнини и въглехидрати. Именно киселото мляко внася в човешкото тяло така важните калций, фосфор и магнезий. (Карагьозова 1991-1992)

Българското кисело мляко (Катранджиев 1962) става известно в Европа, а по-късно и по целия свят, благодарение на руския учен, биолог и патолог Иля Мечников, който работел в Института „Луи Пастьор“ в Париж.

Именно Иля Мечников (1845–1916) (http://bg.wikipedia.org) осъзнал, че в България живеят много столетници и започнал да търси причината за това прословуто дълголетие. Така достигнал до уникалното българско кисело мляко, което столетните българи ежедневно консумирали.

След като направил редица изследвания, патологът Иля Мечников открил, че в дебелото черво на човека се развиват редица гнилостни микроорганизми, които разграждат белтъчните вещества и водят до образуване на множество отрови. Когато тези отрови преминат в кръвта и лимфата, те биват разнесени из цялото тяло. Влияят негативно върху нервната система, предизвикват атеросклероза и довеждат до преждевременна старост. (Карагьозова 1991-1992)

Българското кисело мляко е богато на Lactobacillus Bulgaricus. Благодарение на него се образува млечна киселина, която попаднала в дебелото черво, потиска развитието на гнилостните микроорганизми и предпазва тялото от отровите. Освен че влияе добре на дебелото черво, киселото мляко предпазва стомаха от язви, рак, не позволява да се развиват гастрити и други стомашни заболявания. (Карагьозова 1991-1992)

Руският учен обяснявал, че когато човек няма апетит, може да яде кисело мляко или да го разбие под формата на айран с малко сол и вода, по този начин си възвръща желанието за ядене. Самият Иля Мечников до края на своя живот ежедневно е консумирал кисело мляко и твърдял, че се чувствал в отлична физическа форма, концентрация и работоспособност.

Освен изтъкнатия руски учен Иля Мечников, България с право трябва да се гордее с личността, приносите и заслугите на проф. Стамен Григоров. (http://bg.wikipedia.org)

Проф. Стамен Григоров – военен лекар и микробиолог, създава първата противотуберкулозна ваксина.

Младият лекар д-р Стамен Григоров работи в Женевския университет като асистент на професора по бактериология Леон Масол.

През 1905 г. за първи път прави описание на Lactobacillus Bulgaricus – пръчковиден млечнокисел бацил, благодарение на който се извършва млечнокиселата ферментация в млякото. Днес официалното име на бацила е „Lactobacillus delbureckii subsp. bulgaricus Grigoroff 1905". (http://bg.wikipedia.org) След това уникално откритие, ерудирани учени предлагат на д-р Стамен Григоров да оглави катедрата по бактериология, а след това му отправят още по-примамливо предложение – да поеме филиала на Института „Пастьор" в Бразилия.

Младият 27-годишен д-р Стамен Григоров е прекалено скромен като учен. Патриот по душа, той се завръща в България и става директор на болницата в гр. Трън (той е роден в с. Студен извор). Д-р Григоров взема участие в Междусъюзническата война през 1913 г. и в Първата световна война през 1915 г. За изключителната си храброст е награден с орден „За храброст" и златен медал „Червен кръст" от НВ цар Борис III.

През 30-те години на XX век д-р Стамен Григоров приема покана за работа в Милано. В белодробните санаториуми на Италия българският учен и лекар проф. д-р Стамен Григоров смело лекува болните с откритата от него противотуберкулозна ваксина.

На 27 октомври 1945 г. проф. д-р Стамен Григоров напуска нашия свят, а всички европейски радиостанции разпространяват тъжната вест за кончината на големия учен в знак на признателност и уважение към изтъкнатия българин.

Болницата в Трън, на която д-р Стамен Григоров е бил директор, днес носи неговото име. Родната къща на бележития български учен в село Студен избор, общ. Трън е превърната в единствения в България „Музей на киселото мляко". (http://bg.wikipedia.org)

На 28 юни 2013 г. в гр. Трън фондация „Д-р Стамен Григоров", Асоциацията на млекопреработвателите в България и местната община организираха Национален празник на киселото мляко. (http://agro.bg/topical/article43708.html)

Но това са само част от инициативите, които са били организирани на територията на България за опазване на старите традиции, свързани с българското кисело мляко.

Точно на Гергьовден – 6 май 2014 г. в АЕК „Етър" беше открита „Балканджийска мандра". От специалистите при уникалния Етнографски комплекс „Етър" научаваме, че *„балканските мандри са*

примитивни двустрешни постройки, разположени по билото на Балкана. Свързани са с лятното пасбищно отглеждане на овцете и доенето на мляко от овчарите. Инвентарът им се състои от бакърени казани, дървени каци, корита, ведрици за доене, гюмове и платнени цедачки. В мандрите млякото се събира и се преработва на сирене, кашкавал, масло и извара. Работят от Гергьовден – 6 май до Илинден – 20 юли, след което се затварят и инвентарът се прибира по селата. Последната действаща мандра в района на Габрово се е намирала в местността Узана и е работила до 70-те години на XX век."(http://www.etar.org)

В село Павелско, обл. Смолян е обособен Музей на Родопската мандра. В него са събрани различни съдове и инструменти, с които в миналото местните хора приготвяли вкусно кисело мляко, сирене и други млечни продукти. (http://www.bulgariatravel.tv/landmark/get/367)

Друга изключително интересна, но и важна инициатива е организирана по линия на Световната организация Slow Food с председател Пиеро Сардо от Италия. Целта на Slow Food е издирване и опазване на национални и традиционни продукти от всички държави по света.

Г-н Пиеро Сардо беше на посещение в България през 2011 г., когато у нас се проведе Международното изложение Interfood and Drink. (http://inews.bg) Лично г-н Пиеро Сардо обиколил различни райони от България и включил като хранителни съкровища на България в списъка „Съкровищницата на вкусовете" зеленото (с плесен) сирене на с. Черни вит, общ. Тетевен, смилянският боб и каракачанската овца. (http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=1214354)

Не случайно зеленото сирене от с. Черни вит е предизвикало такъв интерес за чужденците. В България по традиция от стари времена се произвежда бяло саламурено сирене, без значение дали е добито от краве, овче, козе или мляко смес. В редица държави в Европа (Дания, Белгия) се произвеждат сирена с плесен, които се продават и на българския пазар.

Зеленото сирене „Черни вит" е бяло, но е покрито от външната страна с тънка коричка от благородната плесен Penicillium Roqueforti – същата като при френските сирена, но българската зелена плесен сама се образува, развива и съзрява, заедно със самото сирене в процеса на зреене, за разлика от сиренета в Швейцария, Дания,

Франция, Италия, където производителите добавят плесен допълнително към сиренината. (Карагьозова 1991-1992) До момента българското зелено сирене няколко пъти е било представяно на изложения в чужбина и е спечелило много почитатели. (http://bg.wikipedia.org)

Каракачанската овца също не е избрана случайно като българско съкровище. Самият г-н Пиеро Сардо споделя, че опитал десетки видове български сирена, но изключително много му харесало овчето сирене. В миналото българите са били известни овцевъди, а в момента се отглеждат прекалено малко овце. Каракачанските овце са най-старата порода овце по нашите земи. Тя наистина е уникална порода за целия Балкански полуостров.

Днес стадо от 500 каракачански овце се отглежда във ферма „Семпервива", собственост на предприемача Сидер Седефчев, който се е нагърбил с нелеката задача да съхранява старите български традиции. Фермата се намира в село Влахи, Югозападен Пирин, където се произвежда и овче сирене. Както в миналото, така и днес каракачанските овце пасат цяло лято по най-високите и чисти склонове на Пирин. Млякото се дои само на ръка, а сиренето се приготвя в дървени съдове по стара технология. Затова има наистина специфичен вкус – на истинско овче сирене, който няма нищо общо с онова, което се продава по магазините.(http://www.monitor.bg/article?id=315271)

В България се прави и т.нар. „толумско сирене" от млякото на каракачанската овца. В някои части на Родопите местните хора продължават да приготвят този уникален продукт.

Сиренето се нарича „толумско", защото зрее в толум – овча кожа. Толумско сирене приготвят по стара рецепта в село Бориково, обл. Смилян. Майсторът се казва Салих. Той усвоил занаята от 94-годишния майстор Мехмед Страхински. (Чанков 2012)

Млякото се поставя в мандраджийска каца и се бърка със специална бъркалка, наречена чурило. Преди млякото да бъде сипано в кацата, тя се залива с вода, за да може дървото да се надуе и да не пропуска течността. По същия начин се процедира с каците за вино и буретата за ракия.

В кацата трябва да бъдат сложени 25 литра овче мляко. Млякото се прецежда през тензух. След като час и половина майстор Салих бие млякото, мазнината остава на повърхността. Готовата течност

се изсипва в мех, наречен толум. След като сиренината се напълни в толума, направен от кожата на овце, той се оставя да виси. Както разказват местните хора, по този начин съхранявали сиренето и млякото до зимата. (Чанков 2012)

За съжаление не всичко в областта на млекарството и сиренарството в България е запазено за бъдещите поколения. В интернет попаднах на информация, че *„в една стара книга от 1897 г. е записано на ръка, че в Тетевен се прави жълто сирене със закваска от еньовче. Днес този деликатес не съществува. Старинната рецепта не е съхранена, не е описана, тези които я знаели, са отнесли тайната ѝ със себе си. Един уникален български продукт и вкус е загубен завинаги"*. (http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=771&aid=17421) Затова е изключително важно и отговорно да издирваме и опазваме българските старини, традиции, обичаи и етнографски съкровища, за да останат за идните поколения.

Образованието в помощ на млекарската и сиренарска индустрия в България и в Габрово

През 1932 г. е изработена програма-проект за учебния предмет „Народно стопанство" в българските прогимназиите. В много от селата хората се оплакват от програмата в прогимназиите, защото не е практична и полезна за живота. *„Децата учели неща, които никога не могли да използват в живота и лесно ги забравяли. Наистина образованието има за задача и да изостря ума, но не би било зле те да получават и повече практически знания."* (Муравиев 1992:142)

Извършено е преобразование на прогимназиалното образование. В програма са заложени повече предмети, необходими за практиката в живота за мнозинството от учениците. Тогава е въведена дисциплина „Млекарство", в която учениците изучават:

1. Състав и свойства на млякото – краве, овче, козе и биволско;

2. Гъстота и маслености – измерването им. Мляко на прах и сгъстена;

3. Фалшификация на млякото и млечните продукти – откриването им;

4. Доене – ръчно и машинно. Хигиена на доенето;

5. Манипулация с прясното мляко – продажба на прясно и квасено мляко, на масло;

6. Добиване сметана чрез центрофуга и избутване на масло от сметана;

7. Формиране опаковка и запазване на маслото;

8. Млекарница и млекарски съдове;

9. Сирище и подсирване;

10. Приготвяне на бяло сирене и кашкавал. Саламура;

11. Млекарски кооперации. (Муравиев 1992:142)

През 1953 г. в Пловдив е основан „Висш институт по хранителна и вкусова промишленост" (ВИХВП), днес „Университет по хранителни технологии" (УХТ). През годините там получават висше образование много млади специалисти в различни сфери на леката и хранително-вкусовата промишленост като „Технология на млякото и млечните продукти", „Технология на виното и пивото", „Технология на месото и рибата", „Технология на зърнените, фуражните, хлебните и сладкарските продукти", „Технология на тютюна, захарта, растителните и етеричните масла", „Консервиране и хладилна технология", „Биотехнология", „Биохимия и молекулярна биология и др. (http://uft-plovdiv.bg)

През годините специалистите от ВИХВП, днес УХТ, са разработили различни нови продукти от мляко, както и усъвършенстване на вече познатите млечни храни.

Във ВИХВП през 1972 г. се дипломира с отличен успех инж. Веселина Карагьозова от Габрово, която е една от малкото тесни специалисти в областта на млякото и млечните продукти в Габрово и региона. Тя работи като инженер-технолог в габровската млекоцентрала „Сердика" и като производствен директор в „Шипка" – ООД.

В ТОХ-Габрово през 1991 г., докато директор на средното учебно заведение е инж. Атанас Данев, е разкрита паралелка по „Млекопреработване". Целта на тази паралелка е да подготви кадри за работа в габровското млекопреработвателно предприятие, което днес се нарича „Габрово Милк" – ООД. Директорът на ТОХ–Габрово инж. Атанас Данев кани инж. Веселина Карагьозова, която по това време е учител в МУЦТПО (Междуучилищен център за трудово-политехническо обучение)-Габрово като външен лектор, за да преподава профилираните дисциплини на учениците от III курс, тъй като сред преподавателите в ТОХ няма дипломиран учител в областта на мле-

карството, а инж. Веселина Карагьозова е тесен специалист и педагог с доказан опит, който преподава още „Готварство“ на ученици до VII клас и „Обществено хранене“ на ученици от средните училища в Габрово – Природо-математическа гимназия „Акад. Иван Гюзелев“, „Априловска гимназия“, XI СОУ „Таня Карпинская“ (днес СОУ „Райчо Каролев“), Спортно училище, XII СОУ „Отец Паисий“.

Практическите знания, умения и навици, които учителите от МУЦТПО предават на своите ученици са ценна основа за бъдещото професионално ориентиране на младите хора, както и сигурност при справяне в трудни ежедневни ситуации. Ученички, на които инж. Карагьозова преподава „Готварство“ (Ирена Цветанова, Ивелина Пенчева, Силвия Димитрова и др.), и в клас ги е научила сами да приготвят различни ястия, споделят как днес, вече жени със семейства и деца, продължават да ги готвят за техните близки и са доволни, че навиците, на които тя ги е научила в училище, са им изключително полезни в живота и в бита, а това е най-голямото признание за всеки учител и педагог.

Инж. Веселина Карагьозова е наследила интереса към инженерно-техническите науки и способността да работи с деца от своя дядо Васил Карагьозов, който влиза в стопанската история на България като изявен предприемач – дългогодишен директор на Първа придворна княжеска фабрика „Иван К. Калпазанов“ – Габрово (зет на родоначалника на модерната текстилна индустрия не само в Габрово, но и Княжество България Иван Колчев Калпазанов) (Колева, Колева 2014: 200-235). Васил Карагьозов се дипломира в Technische Hochschule (Германия) (Карагьозов 1991: 8) и започва своя професионален път в Габрово като преподавател по дескриптивна геометрия и чертане в Габровската Априловска гимназия. За него обстойно пише първият български тектоник проф. д-р Стефан Бончев. Проф. Бончев е ученик на Васил Карагьозов и в своите спомени, отпечатани в „Юбилеен сборник по случай 50 години от първия випуск на Габровската Априловска гимназия“, разказва как години по-късно преподавал наученото от Васил Карагьозов на своите студенти. (Юбилеен сборник 1925: 84-86)

За да развиват любов към храната, не само като първичен начин за засищане на глада, но и като изкуство, което в много страни отдавна е издигнато в култ, учениците по „Готварство“ в миналото имаха

поставено задание да изработят цветни албуми с рецепти, снимки картинки и схеми. Изложба с албуми по „Готварство“ на ученици от МУЦТПО – Габрово с преподавател инж. Веселина Карагьозова беше експонирана в РБ „Априлов-Палаузов“ през месец юни 2013 г. (http://akademika.bg)

Учениците от ТОХ–Габрово по специалност „Млекопреработване“ изучават през учебната 1991-1992 г. профилираните предмети и дисциплини: „Технология на млякото и млечните продукти“, „Автоматизация“, „Обзавеждане“ и „Практика.“ (Информацията е взета от бележници на ученици на инж. Веселина Карагьозова.) През лятото на 1994 г. тази специалност е закрита, поради засищане на габровския пазар на труда в сектор млекопреработвателната индустрия с млади специалисти.

Българското кисело мляко с признание по света

Иля Мечников открива българското кисело мляко и неговите полезни свойства в началото на XX в., но сериозен износ на българско кисело мляко започва да се прави едва в началото на 60-те години на XX в. за Франция. Няколко години по-късно са сключени лицензионни договори за неговото производство в 21 държави от Европа, Азия и Африка. Лицензодател по подписаните договори е България, чрез ДСО „Млечна промишленост“ с името „България йогурт“. (http://www.investor.bg)

Най-успешен за българската млечна промишленост е лицензионният договор с японската фирма „Meiji Dairies Corporation“, подписан през 1972 г. Компанията продължава да работи съвместно с българското дружество за разширяване на пазара на българско кисело мляко в Азиатския регион.

От всички лицензионни договори през 2006 г. са преподписани два – с японската фирма „Meiji Dairies Corporation“ и с финландската „Valio“.

През 2003 г. е подписан договор за първи път с корейската компания „Vital Food Co“. Лицензодател по действащите документи е „Ел Би Булгарикум“ ЕАД. Предоставеното на „Ел Би Булгарикум“ ЕАД право няма изключителен характер. С решението не се ограничава възможността други български лица да използват името „България“ при сключването на договори с чуждестранни партньори за произ-

водство на кисело мляко по българска технология и с българска закваска. (http://www.investor.bg)

По повод отбелязване 40-годишния юбилей лицензионна дейност на „Ел Би Булгарикум“ ЕАД, на 28 ноември 2007 г., министърът на икономиката и енергетиката Петър Димитров проведе среща с представители на чуждите фирми, лицензирани от „Ел Би Булгарикум“ за производство на българско кисело мляко. С г-н Накаяма, председател на японската „Meiji Daries Corporation“, Канг Чой – президент на корейската „Vital Food Co“ и Чо Чой, изпълнителен директор на „Vital Food“, министър Петър Димитров е обсъдил мерки за разширяване на пазарното предлагане на българския продукт в Европа и Азия.

Японската компания „Meiji Daries Corporation“ е основана през 1917 г. (http://en.wikipedia.org/wiki/) Българското кисело мляко, произвеждано от нея, е с най-голям дял на японския пазар – 39%. Годишното производство на фирмата е 200 000 тона. През годините (от 1972 до 2007) са разработени повече от 40 продукта с марката „Българско кисело мляко Мейджи“. Предприемачите Канг Чой и Чо Чой заявяват, че ще направят всичко възможно българското кисело мляко да стане номер едно и в Корея. (http://profit.bg)

През лятото на 2014 г. журналистът Елис Шуман, чрез чуждата преса, заостря вниманието на чужденците върху 10-те най-важни и уникални неща за България (рози, начина на кимане, шопската салата, кирилицата, спасените български евреи, древното злато, ракията, българските гайди, мартеницата и др.). На второ място в класацията г-н Елис Шуман постави българското кисело мляко. (http://www.huffingtonpost.co.uk/ellis-shuman/bulgaria-travel-tips_b_5548731.html)

Журналистът Елис Шуман определи българското кисело мляко като „най-доброто в света, с най-уникален вкус, заради използваната за заквасване бактерия Lactobacillus bulgaricus, която може естествено да вирее само в България.“ Той препоръчва на чужденците да опитат гъсто овче българско кисело мляко, подквасено високо в планината, с добавка от домашен мед или домашно сладко от плодове. (http://www.huffingtonpost.co.uk/ellis-shuman/bulgaria-travel-tips_b_5548731.html)

Чудесата на българското кисело мляко

След като руският учен Иля Мечников лично се убедил колко полезно е българското кисело мляко, благодарение на което в продължение на години живял в истински физически комфорт, немският професор от института „Макс Планк" в Дрезден Теймураз Курцчалия, на 59 години, твърди пред пресата в Германия, че се е излекувал от болестта на Паркинсон с помощта на българско кисело мляко, в което се съдържа глюконова киселина, която е изключително полезна за възстановяване на увредените от Паркинсон нервни клетки, стига да бъдат все още живи. (http://www.bild.de/regional/dresden/parkinson/gegenrezept-von-professor-entdeckt-37056358.bild.html)

В момента учените от института „Макс Планк" изследват по какъв начин D(-)-лактатът, който се съдържа в натуралното българско кисело мляко, може да лекува болните неврони. Това откритие ще се окаже отличен шанс за България. (http://www.bild.de/regional/dresden/parkinson/gegenrezept-von-professor-entdeckt-37056358.bild.html)

Българският микробиолог проф. Христо Чомаков и неговият екип създадоха уникален млечен продукт, който убива рака, побеждава сърдечносъдовите заболявания и инфекциите в човешкия организъм. Лечебният продукт представлява млечен пастет и се нарича „Столетник". Той се произвежда в мандра в Родопите и е усъвършенстван в продължение на 37 години.

Създателят на млечен пастет „Столетник" проф. Чомаков днес е на 83-годишна възраст и сам е изпробвал върху себе си лечебните свойства на своя млечен шедьовър. Установено е, че от 100 ракови клетки, млечният пастет убива по 81. (http://www.dnesplus.bg/News.aspx?n=673651)

Лечението с млечен пастет „Столетник" трябва да се провежда 15 дни, като ежедневно се консумират от 150 до 200 грама. След 15-я ден пациентът задължително трябва да отиде на лекар, за да му бъдат направени изследвания с доплер и да се установи до каква степен раковите клетки са били умъртвени.

Рецептата за млечен пастет „Столетник" се пази в тайна, но проф. Чомаков разкрива, че част от магичните свойства се дължат на българската природа. Млякото, от което пастет „Столетник" се произвежда, се добива от специална порода животни – кафява родопска

крава. В началото на пашата млякото на този вид крави придобива особена киселинност, която помага за унищожаване на раковите клетки и метастази. Животните пасат екологично чиста трева при 1 200 м надморска височина. Производителят използва само жива закваска. (http://www.mlechendom.com)

Проф. д-р Николай Яръмов, началник хирургично отделение на Александровска болница в София, сподели, че ще започват да захранват онкоболните с млечен пастет „Столетник".

Вкусният пастет „Столетник" е полезен и за здравите хора, защото успешно предпазва от рак на дебелото черво, повишава имунната система, има антиоксидантно действие, а консумацията му води към дълъг и здрав живот. http://www.mlechendom.com)

Сирене и мляко като елементи на народните традиции, в българския фолклор, народно творчество, литература и изобразително изкуство

Свети Георги е светецът-покровител на пастирите, на стадата, на млекарите и на сиренарите. От най-древни времена покровителството на Св. Георги е свързвано и с отглеждането на овце и на кози. Доста по-късно Гергьовден е определен като празник на земеделието и на скотовъдството. След 6 (19) май в миналото започва усилената работа на полето. Наред с нея пастирите извеждат стадата на зелена паша за първи път и ги повеждали към летните кошари високо в планините. В навечерието на празника Гергьовден, овчарите отлъчват агнетата от овцете и започват да ги доят като събират млякото, за да го квасят и сирят. (Дочев 2002: 70)

Българското кисело мляко и българското сирене залягат изключително дълбоко в бита и ежедневието на българина в миналото и се сраства с неговата народопсихология толкова силно, че той ги включва в своя фолклор, народно творчество, литература и изобразително изкуство.

За сирене, прясно и кисело мляко се разказва в народните приказки „Човекът и змията", „Болен здрав носи", „Неродена мома" и др.

В миналото децата си задават интересни гатанки.

Рога има – мучи, но мляко не дава.

Що е то? (Бик)

То на бучка сняг прилича, но е инак с вкус солен. Няма кой да не обича да го хапва, знай от мен!

Що е то? (Сирене)

Има форма той на пита и е жълт на цвят. Знае, който го опита – сиренето му е брат.

Що е то? (Кашкавал)

Темата за пастири, мляко и сирене е застъпена пряко или косвено в произведенията на българските класици: в поемата „Уловената птичка“ на Иван Вазов; в разказите на Чудомир „Дядо Рачо Чобанът“ и „В черковния двор“; в разказите „Сила и хитрост“, „Врана и лисица“ на Елин Пелин. Йордан Йовков ги споменава в своите разкази „Един срещу трима“ и „Нощен гост“.

Любимият на българските деца габровски писател Ран Босилек също говори за мляко и сирене в „Направило си устата“, „Хитрата мравка“, „Патиланчо“ – веселите и забавни истории с Баба Цоцолана и Дебеланко.

Темата присъства в творчеството на Ангел Каралийчев – „Змей“ и „Гатанка“. В приключенията на шегобиеца и умник Хитър Петър – „Овчарлъкът на Хитър Петър“ от Величко Вълчинов, в „Млекари“ – приказка за Хитър Петър и др.

Известни картини с пастири и стада като „Овчари“ и „Брезовски овчари“ на художника Златю Бояджиев, „Добруджански овчар“ на А. Томов, „Пастир“ на Чудомир и много други, са част от фонда на Националната художествена галерия в София, в галериите из страната и в частни колекции.

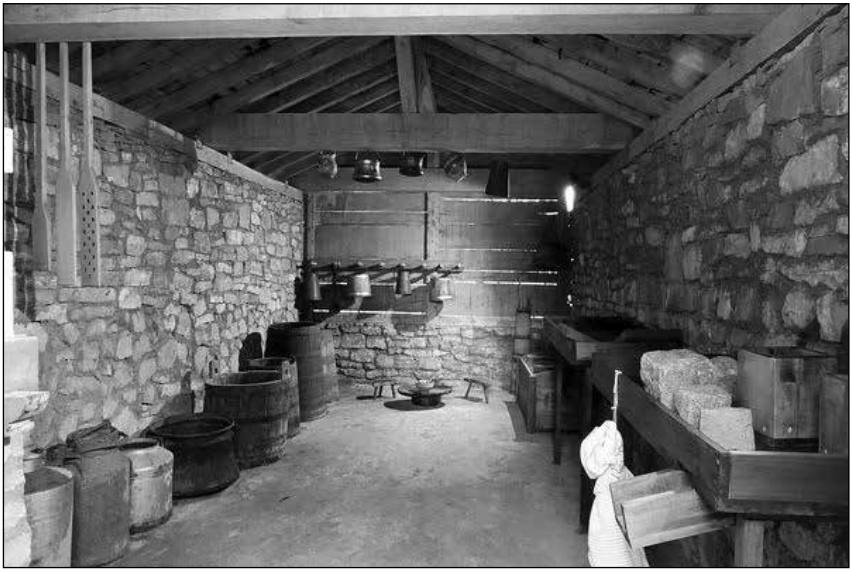
Инж. Веселина Карагьозова – един от малкото дипломирани тесни специалисти от Габрово в областта на „Млякото и млечните технологии“, преподавала специализираните предмети на учениците от ТОХ–Габрово, специалност „Млекопреработване“

От изложбата с албуми по „Готварство“, направени от ученици на инж. Веселина Карагьозова, експонирани в РБ „Априлов-Палаузов“ – Габрово през юни 2013 г.

Входът на Балканджийската мандра в АЕК „Етър“ – Габрово

В Балканджийската мандра при АЕК „Етър“ – Габрово

Млекарски принадлежности от Музея на Родопската мандра в с. Павелско, обл. Смолян

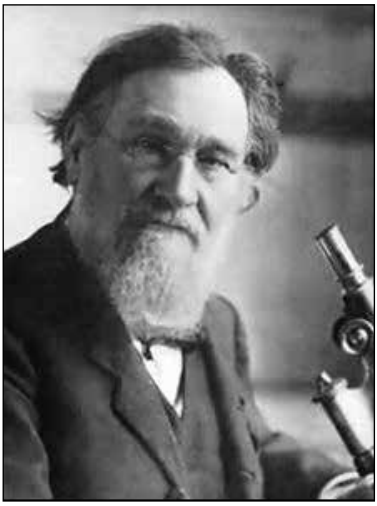
Към свареното (пастьоризирано) прясно мляко е добавено сирище – сиренарска мая

Сиренината се слага в тензух, за да се изцеди суроватката и да се оформи прясното сирене

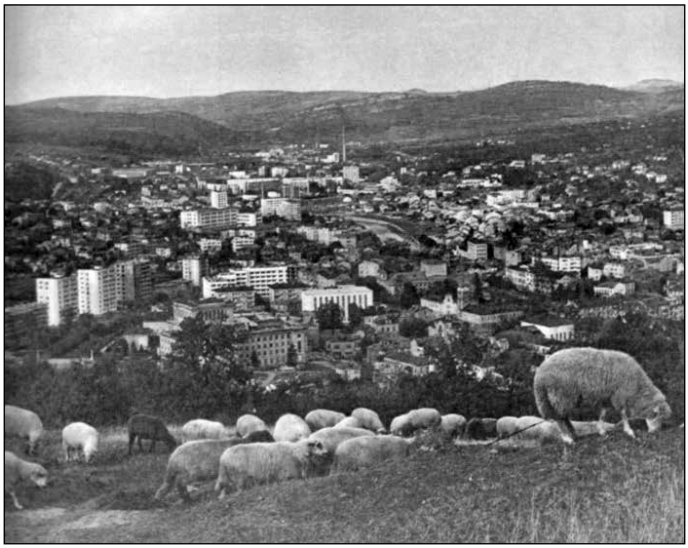
Домашно прясно сирене, което трябва да съзрее в саламура

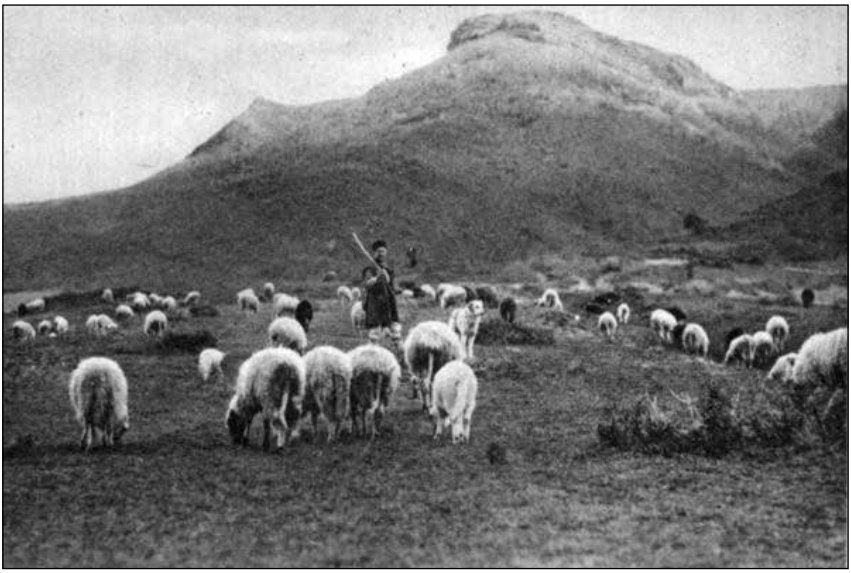
Руският учен, биолог и патолог Иля Мечников разкрива за науката и пред света колко полезно е българското кисело мляко

Проф. д-р Стамен Григоров създава първата противотуберкулозна ваксина. През 1905 г. за първи път прави описание на Lactobacillus Bulgaricus

Стадо овце пасат в местността Петкова нива над центъра на Габрово около 1970 г.

Стадо овце на Витоша около 1930 г.

Овчари доят мляко от овце на ръка около 1920 г.

Българско овче кисело мляко и домашен мед
(Сн: Елис Шуман, публикувана в чуждата преса)

Оздравелият проф. Теймураз Курцчалия позира щастлив
и доволен с българско кисело мляко (Сн: bild.de)

Екипът, създал млечен пастет „Столетник" (отляво на дясно) проф. д-р Николай Яръмов – хирург-онколог, Милкана Йорданова – управител на „Родопа милк", проф. Христо Чомаков, инж.-технолог Венета Петева и акад. Атанас Атанасов (Сн: mlechendom.com)

Библиография

Безсонов 1857: П. Безсонов. Некоторые черты путешествия Ю. И. Венелина в Болгарию. Москва, 1857

Величков 2013: П. Величков. Какво хапваха и пийваха великите българи. С., 2013

Вакарелски 1974: Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974

Дочев 2002: С. Дочев. Честит имен ден. С., 2002

Елмазов 1992: Ив. Елмазов. 365 дни от кухнята на габровеца. Г., 1992

Енциклопедия 1982: Енциклопедия България. Кисело мляко С., 1982, т. 3

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974

Йонов 1980: М. Йонов. Европа отново открива българите. С. 1980

Кабаивански 1940: Я. Кабаивански. Сиренарство: Ръководство по сиренарския занаят. Бургас, 1940

Карагьозов 1991: Б. Карагьозов. Чудният даскал – първият европеец в Габрово. В-к „Габрово днес", бр.19/22.03.1991 г.

Карагьозова 1991-1992: В. Карагьозова. Лекции на инж.-технолог В. Карагьозова за учениците от III курс, специалност „Млекопреработване" в ТОХ – Габрово (1991-1992)

Катранджиев 1962: К. Катранджиев. Българското кисело мляко. С., 1962

Кираджиев 2001: Св. Кираджиев. Велико Търново. С., 2001

Колева, Колева 2014: Е. Колева и Ив. Колева. Копринарство и гатайнджийство – два занаята от Търново и от Габрово, които прераснат в модерни и значими индустрии. – В: Занаятите – минало, настояще и бъдеще. т. IX, 2014

Муравиев 1992: К. Муравиев. Събития и хора – спомени. С., 1992

Цончев 1996: П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово. Г., 1996

Чанков 2012: С. Чанков. Млечен път. В-к „Дневник", 22 септември 2012 г.

Юбилеен сборник 1925: Юбилеен сборник от опразнуването 50-годишнината от първия випуск на Габровската „Априловска" гимназия. Г. 1925

http://www.etar.org Балканските мандри, http://www.etar.org

http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=771&aid=17421 Вкусната България http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=771&aid=17421

http://akademika.bg Габровската библиотека представя албуми с кулинарни изкушения http://akademika.bg

http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=1214354 Зеленото сирене и смилянският боб влязоха в Съкровищницата на вкусовете http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=1214354

http://bg.wikipedia.org Иля_Мечников http://bg.wikipedia.org

http://www.investor.bg Името България ще носят всички млечни продукти на Ел Би Булгарикум по света, http://www.investor.bg

http://www.gabrovonews.bg/news/75043/ Каква е разликата между айран и матан ще опитат децата в с. Гарван. http://www.gabrovonews.bg/news/75043/

http://www.mlechendom.com Млечен Пастет „Столетник" http://www.mlechendom.com

http://www.dnesplus.bg/News.aspx?n=673651 Мляко от Родопите убива рака, http://www.dnesplus.bg/News.aspx?n=673651

http://bg.wikipedia.org Музей_на_киселото_мляко http://bg.wikipedia.org

http://www.bulgariatravel.tv/landmark/get/367 Музей на родопската мандра http://www.bulgariatravel.tv/landmark/get/367

http://agro.bg/topical/article43708.html Национален празник на киселото мляко в Трън, http://agro.bg/topical/article43708.html

http://vakarel.info Овцевъдство във Вакарел http://vakarel.info

http://www.monitor.bg/article?id=315271 Сирене за ценители http://www.monitor.bg/article?id=315271

http://bg.wikipedia.org Стамен_Григоров http://bg.wikipedia.org

http://uft-plovdiv.bg УХТ – Пловдив (официален сайт) http://uft-plovdiv.bg

http://inews.bg Хранителните съкровища на България – зеленото сирене и смилянският боб. http://inews.bg

http://bg.wikipedia.org Черни_Вит_(сирене) http://bg.wikipedia.org

http://profit.bg Японци произвеждат 200 хил. тона българско кисело мляко годишно, http://profit.bg

http://www.bild.de/regional/dresden/parkinson/gegenrezept-von-professor-entdeckt-37056358.bild.html Medizin-Sensation dank Joghurt aus Bulgarien: Dieser Professor findet

Rezept gegen Parkinson, http://www.bild.de/regional/dresden/parkinson/gegenrezept-von-professor-entdeckt-37056358.bild.html, August 1, 2014

http://en.wikipedia.org/wiki/ Meiji_Dairies http://en.wikipedia.org/wiki/

http://www.huffingtonpost.co.uk/ellis-shuman/bulgaria-travel-tips_b_5548731.html Shuman, Ellis „10 Amazing Things You Didn't Know About Bulgaria", http://www.huffingtonpost.co.uk/ellis-shuman/bulgaria-travel-tips_b_5548731.html, July, 2, 2014

DAIRYING AND CHEESE -MAKING IN BULGARIAN LANDS AND GABROVO FROM THE DISTANCE PAST TO NOWADAYS- NATIONAL PRIDE WHICH MAKE US FAMOUS ALL OVER THE WORLD

Elena Koleva

Resume

It is natural that Bulgaria is proud with its unique yoghurt, white cheese and yellow cheese that Bulgarians have produced for ages.

The sour milk (yoghurt)consists of important for the human organism basic alimentary components such as proteins, fats, calcium, phosphorous and magnesium. The lactic acid preserves the stomach from ulcer and cancer, gastritis and other stomach illnesses. Bulgarian yoghurt became famous all over the world in the beginning of 20th century thanks to the Russian scientist biologist and pathologist Ilia Mechnikov who worked in "Lui Pastyor" Institute in Paris. Fresh milk is turned into yoghurt with the help of Lactobacillus Bulgaricus and Streptococcus thermophilus. Stamen Grigorov is a young Bulgarian doctor who worked as an assistant to professor Leon Masol in the University in Jeneve. He made a description of Lactobacillus Bulgaricus in 1905 – a rod-like bacillus that helps the fermentation of milk. Today the official name of this bacillus is "Lactobacillus delbureckii subsp. Bulgaricus Grigoroff 1905".

ТРАДИЦИИ И ПРИЕМСТВЕНОСТ В ХЛЕБАРСТВОТО ОТ ГОРНА ОРЯХОВИЦА

Теменуга Йорданова

Българското народно творчество отразява преклонението пред хляба в редица народни песни и поговорки, като: *„Никой, не е поголям от хляба", „Хлябът е наш насъщни", „Хлябът е най-благото нещо на този свят", „Щом го има, на всичко друго ще се намери колая", „Секи може да яде хляб, ама не секи знай да меси"* и много други (Зайков, Райчевски 1984: 170). Хлябът съпровожда целия жизнен път на човека: от раждането до неговата смърт, в делник и празник, в радост и скръб. Хлябът е дар, магия, живот. Хлябът е всекидневният източник на растителна целулоза и минерални вещества. Той е единствената храна предпочитана от хората, без значение към каква етноконфесионална група принадлежат.

За икономическото развитие на Горна Оряховица е писано от Звезделин Цонев, Владимир Давидов, Илия Константинов, Иван Бъчваров, Кинка Панайотова, Антон Андронов, Димитър Вълков и др. Независимо от изследванията, материалната база е твърде оскъдна за занаят като хлебарството, затова искам да допринеса за попълно и цялостно проучване.

Целта на настоящето изследване е хлебопроизводството и хлебопекарството като занаят в община Горна Оряховица и село Арбанаси. За реализиране на целта си поставих следните задачи: да установя какви са традициите в производството на хляб, колко фурни съществуват в града, колко от тях успяват да се запазят и има ли приемственост през годините. Долната граница на периода, който изследвам е края на XIX и първата половина на XX век. За постигането на гореописаните цели и задачи е необходимо да се направи теренно етнографско изследване, за което ще използвам системно-структурен анализ, който да ми помогне за по-пълно проучване. Вярвам, че

с научно-изследователската дейност и полично събран теренен материал ще допринеса за по-задълбочено и прогресивно изследване на хлебарството в община Горна Оряховица и село Арбанаси.

От регистрите в Турската империя, църковните кондики, тефтери и административни документи за покупко-продажба, научавам за видовете занаяти в Горна Оряховица през Възраждането. В града първоначално се развиват: абаджийство, халачество, кантраджийство, сапунджийство, бояджийство, папуджийство, кожухарство, куюмджийство, калпакчийство, касапство, ковачество и др. (Панайотова 1995: 135) През 1827-1828 г. са възложени големи поръчки на Търновския край за нуждите на армията – занаятчийска продукция и храни (Панайотова 1995: 136). В удостоверение от 26 юни 1833 г. става ясно, че 6 дка „в пазара на Ряховец" се намират търговски и занаятчийски дюкяни, един от които е по пътя за Търново – старата фурна на Начо. През втората четвърт на XIX в. занаятчиите започват сами да изнасят стоката си, оформят се стопански средища (Панайотова 1995: 137/. Преди Освобождението в града има четиринадесет официално регистрирани големи еснафа, десет по-малки и петнадесет други професии, неорганизирани поради малкия брой на такива занаятчии в града (Давидов 2001: 10-11). През 1904 г. по официални данни в Горна Оряховица с производство се занимават 1019 души, от които 317 с хранителни продукти (Панайотова 1995: 141).

Хлебопроизводството по българските земи е широко разпространено още от древни времена. Най-ранните археологически находки от Горна Оряховица, свързани с този занаят, са каменните хромели и железни огрибки, открити в месността „Ряховец". Хромелите се използват за мелене на ръж и просо, а огрибките за остъргване на тестото от нощвите (Бъчваров 2000: 4). В годините на Османското нашествие хлебарството като занаят е на почит. Горнооряховчани всяка година пекат хляб на войската в Цариград. От Горна Оряховица произхожда и най-старият „Правилник за управление на хлебарския еснаф", написан на 14 май 1847 г. С хляб и сол са посрещнати и освободителите в града (Бъчваров 2000: 4).

Според технологията на приготвянето, хлябът е с квас и без квас. Изследването на тези два вида хляб във всекидневието и в обичайно-обредната система на доиндустриалното българско общество е твърде затруднено поради липсата на достатъчно системно съби-

рани етнографски данни. Този хляб, който се приготвя малко преди хранене, се замесва с вода и брашно, изпича се върху гореща пепел или жар между две керемиди, или в огнище, покрито с жар. От сведенията на пътешествениците става ясно, че българите познават и кваса, защото приготвят квасник и хляб, замесен с квас от нахут (Георгиева 1993: 15).

В процеса на етнокултурните промени след Освобождението се променя и хлябът, който яде българинът – той е повече квасник и се меси с брашно, смилано от валцови мелници. В представите на хората, родени в селата, хлябът е свързан с бащиния дом и с образа на светицата-майка, която от тъмни зори е на крак, за да има какво да се разчупи на трапезата. Народната поговорка гласи: „Месария мъченица – месария светица", защото месенето и печенето на хляб е грижа и гордост за българката (Зайков, Райчевски 1984: 176). В българската традиционна обредност хлябът винаги присъства на трапезата, месят се различни обредни пити за празник и делник. Разликата идва в кваса, дали е от нахут, от царевични кочани, от фасул, от вино или кромид лук. Както казва поговорката – „за бързи гости квасник се меси". Подквасения хляб има символично значение, свързва се с доброто начало, с надеждата за сигурност и здравина, откъдето идва и един от ритуалите при сватбения обред – „засевки" или „месене на кваса". Нощвите, ситото и кръгът не са обикновена покъщнина, а предмети, които притежават сакрална сила, която „преминава" в хляба (Зайков, Райчевски 1984: 179).

За направата на хубав хляб е нужен освен майсторлъка на фурнаджията и хубавото брашно. *„Хлябът, който става от жито (пшеница), е най-хранителен, когато оставят в брашното малко трици – когато брашното е мляно на „каменна воденица"* (Зайков, Райчевски 1984: 173).

До началото на XX век населението на малкото селце Темниско (дн. с. Първомайци), смила своите зърнени храни – пшеница, ечемик, царевица и други, в малки мелници – „кираджейки" задвижвани от водите на р. Янтра, отбита на малки вади. Тези воденици смилат грубото хлебно зърно, но не осигуряват добро отделяне на трицite (зърнената обвивка). По-състоятелните селяни и занаятчии, намират решение за това, като извозват пшеницата си в пролома „Дервент", където са построени първите модерни мелници в района.

„От сякакво брашно млин не става" – за получаването на вкусен хляб е необходимо и качествено производство на брашно. Разрастването на селото и повишаването на благосъстоянието му, е предпоставка в началото на XX век в Темниско да се създаде нова модерна мелница. За задвижването на мелничните камъни е изградена вада, която подхваща част от водите на река Янтра, пред бързея – брод към „Конопенището". Сградата за мелницата изграждат от дялан ломен камък. Входът към мелницата е издигат чрез насип на баластра до три метра над околното ниво. Монтирани са четири мелнични камъка от нов тип, което води до засилена мелнична дейност. Въвеждането на мелницата в експлоатация издига на по-високо ниво бита на селяните и задоволява потребностите на новия тип жители на селото. През следващите години, и особено след войните 1912-1918 г., мелницата се усъвършенства многократно, монтиран е нов „валцов" апарат за мелене на пшеницата, от което качеството на брашното се повишава, което води до по-добър и вкусен хляб. В ниската част на изток е изграден навес, под който пладнуват „млеварите". Там има и „триор", който се използва за почистване на пшеницата от плевели. Дълги години несменяем мелничар е бай Георги, който помага на млеварите да разтоварват своето „меле", помага и за вдигане на тежките воденични камъни. Построяването на мелницата в Темниско съвпада със строежа на други мелници – в пролома „Дервент" (между Търново и Самоводене), в Сергювец, в „Деветтях" край село Циганово, в Долна Оряховица и голямата мелница на Бурови „Геран", основана през 1899 г. (Бъчваров, 2006: 16).

Чисто народен, домашен опит в приготвянето на хляб е и друга важна тънкост, усвоена от всички майстори-фурнаджии – това е „харманът", смесването на четири-пет вида брашно, за да се получи ароматен хляб. Такъв хляб може да се направи и от добре втасало тесто, новото брашно, трябва да „завари" старото и да го „поизчака". Възрожденския вестник „Ступан" съветва чувалите с брашно да не се оставят на слънце, а да се съхраняват на сухо и проветриво място, за да стане тестото меко и жилаво. Когато брашното е смляно на каменна воденица, то винаги си остава малко сиво, но хлябът съдържа повече от ценните съставки на зърното, които *„при новия начин на мелене отиват в триците"* (Зайков, Райчевски, 1984: 174).

През първата половина на XX в. се отварят фурни за изпичане на хляб, като се спазва йерархичната последователност за направата му. Хлебарството е занаят, свързан изцяло с членовете в семейството – стопанин, стопанка, деца (Цветанов 2007: 39).

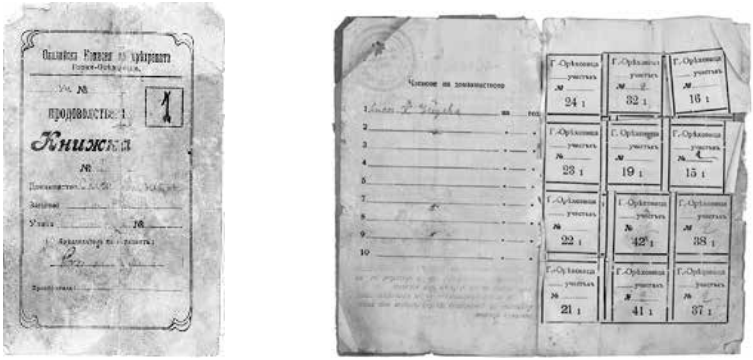
През 30-те години на XX в. горнооряховчани се снабдяват с хляб от петте фурни. Най-важната функционална част на всяка фурна е кубообразното тухлено помещение, в което се пече хлябът. Цялото производство започва от загряването на пещта, в която се хвърлят еднометрови „цепеници". Най-подходящата температура за изпичането на хляба е, „когато устата на пеща побелее". Омесването на втасалото тесто става на ръка, като се извършва от майстора или калфата му. Привилегия на работниците е да се топлят през зимата върху кубето на пеща, което се явява като джамал, топлещ втория етаж от къщата. Водата се носи с кобилици от близката чешма или кладенец. Мятането и изваждането на изпечения хляб става с дълга дървена лопата, наречена фурнаджийска. Изисква се голяма сръчност при работа с лопатата, тъй като е необходимо внимание, за да не се повреди хляба и да не изстине пещта. По време на печенето подвижен ламаринен капак затваря „устата" на пещта, подпрян с дълъг ръжен. Хлябът е опечен, когато добие от двете страни черешов цвят. След изваждането веднага се слага в намокрено с вода чисто платнено „байраче", за да излъчи своя аромат. Изваденият хляб се отлепя с лопатата и се нарежда на голям дървен тезгях (плот). Вечер фурната се затваря с дървени сгъваеми като хармоника „кепенци". Отвътре се залостват с два дървени пръта. Отговорност на фурнаджията е печенето и продаването на хляб. Често хлябът се плаща в края на седмицата или на месеца, поради което се използва „рабушът". Това са две еднакви по големина чамови летвички (едната за фурнаджията, а другата за клиента му), на които продавачът прави едновременно за всеки продаден хляб по една черта (нарез). По-късно е въведен „балканския" тефтер, в който се записват покупките (Вълков 2001: 5).

Във фонда на Исторически музей – Горна Оряховица се съхраняват „Книжка за получаване на брашно от Бюрото по прехраната от 1920 г." и „Продоволствена книжка за получаване на продукти по време на войните 1915-1918 г."

През 30-те години на XX век е наложен данък върху произведения и продаден хляб. Той се облепва с таксова (гербова) марка със

Книжка за получаване на брашно на намалени цени от Бюрото по прехраната – на Атанас Василев от 1920 г., – с Инв. № 1257; ръкопис – „купон даден на 19.07.1920 г.“

Продоволствена книжка за продукти от първа необходимост, които се намират в комитетските магазини, на Сиса хаджи Недева от Горна Оряховица по време на войните 1915-1918 г. – с Инв. № 1265

стойността на данъка. През Втората световна война и след нея е въведен ограничителен режим и за хляба.

Същият се купува срещу определен брой купони, полагащи се на всяко лице от домакинството в зависимост от вида труд, който то полага: тежък физически работник, за човек със средно физическо натоварване и за обикновените граждани, включително и работниците, които се занимават с умствен труд. Количеството хляб, което се полага за един купон, е три четвърти и половин хляб на ден. Въведен е и един безхлебен ден в седмицата – вторник, когато се консумират

„Разпределителна карта за хляб за лице с разход на голямо количество физическа енергия“ от август 1944 г. – с Инв. № 737

Изпращане хляб за войниците на фронта- от ляво на дясно Георги Панчев, Петко Даракчиев, есента на 1944 г. – с Инв. № 1006

само картофи. Домашните животни се изхранват с хляб, примесен от „паспал” и смелени царевични кочани (Вълков 2001: 5).

Освен хляб, фурните пекат козунаци по Великден, като се палят по две фурни на ден, а работниците са на две смени. Повечето хора месят козунаците си вкъщи и ги носят за изпичане (Вълков 2001: 5).

„Най-първото след жътва, някъде около Голяма Богородица бабите от махалата, започваха да точат тестени кори, които след ден – два изсъхваха и от тях ставаше приказна юфка за зимата. След юфката, идваше ред на захарната метла, която след отрязването се насичаше и вареше – това бе някогашната захар” (Бъчваров 2010: 4).

Точене на кори

До края на XIX в. в Горна Оряховица има единадесет фурни. Те са разположени на централните улици – „Долнооряховска“, „Търновска“, „Лясковска“, „Темнишка“, и „Станционна“ (Бъчваров 2000: 4). В началото на XX в. фурните вече са четиринадесет, а по-късно осемнадесет. През 1917 г. в квартал Калтинец има две фурни. Появяват се първите фирми за производство на брашно и макаронена фабрика (Бъчваров 2000: 4).

В списание Горна Оряховица намирам един спомен за фурните от автора на статията Антон Андронов, който ще представя в следващите редове: *„1. Фурната на улица „Търновска“ беше собственост на Коста Догмаджиев, с наемател Минчо „Сливата” от гр. Елена. Според горнооряховчани, той е най-големият специалист в града на сливенски милинки. 2. Фурната на „Шикаланата” се намираше на ул.“Пирот“. Наемател е един руснак с жена си кака Донка, която продължи дейността на фурната след смъртта на съпруга си. Там се печеше хляб, както и прочутите горнооряховски празнични гювечи /зарзаватлии/, а също и гърнета с жили. 3. На ъгъла, образуван между площад „Георги Измирлиев“ и улица „Сидер Войвода“, беше фурната на Никола Филев /Колю Бабата/. В нея освен хляб се печаха баници, които се разнасяха и до съседните селища. 4. На улица „Отец Паисий“ /Лясковска/, беше фурната на Спас. Освен хляб и гевреци, той се бе специализирал и в производството на „питки със сирене“. 5. Фурната на Пешо беше срещу кръчмата „Дълбок зимник“. 6. На югозапад от халите отсреща на ъгъла, имаше фурна, наемател беше Бай Коста, който печеше типов хляб за казармите. 7. На ул. „Св. Княз Борис I“/Долнооряховска/ се намираше фурната на бай Иван Кумпика.*

8. По същата улица, беше хлебопекарницата, в която имаше автоматизация. Тя беше на Христо Бръчков. Тази фурна имаше най-голям капацитет и хляба се разкарваше с магарешки каручки до домовете на клиентите и магазините.

Извозване на хляба от 1948 до 1961 година. На снимката е Атанас Камбуров. Инв. № 2308

9. След тази фурна на изток, се намираше фурната на Христо Пеев. В нея освен хляб се правеха баници и милинки от майстор-хлебаря Илия „Кьоравото", но те не бяха на качеството на Минчовите милинки. 10-11. Все по Долнооряховска, от лявата страна, се намираше фурната на Горчо, а по същата линия, до някогашната кръчма „Райското дърво", беше фурната на Недялко, където печаха гювечи и гърнета. 12. На ул. „Цар Освободител" беше фурната на Христо Мендров. Той печеше хляб, а по поръчка правеше специалитета си „сирена питка", като пърленица със сирене.

13. По същата улица срещу Електротехникума се намираше фурната на Кръстю Танев, тази фурна до 2000 година произвежда банички. 14. На изток, над Районният съд в града, се намираше фурната на Христо „Косъма", където печаха гювечи. 15. На улица „Панайот Цвикев" /Темнишка/, се намираше „Манастирската" фурна, на храма „Св. Троица". Наемател беше бай Сотир, който правеше милинки и банички. 16. По – нагоре от тази, беше фурната на Панайот Банев. 17. На улица „Цар Асен", в махалата „Св. Никола" се намираше фурната на Бай Петър Кирчев – Шивача, в която се печаха пърленици и хляб. 18. Последната фурна се намираше на ъгъла на улиците „Панайот Цвикев" и „Васил Априлов" и се наричаше „Хаджи Неновата фурна". Тя беше наета от един хлебар с име Петко и неговата жена".

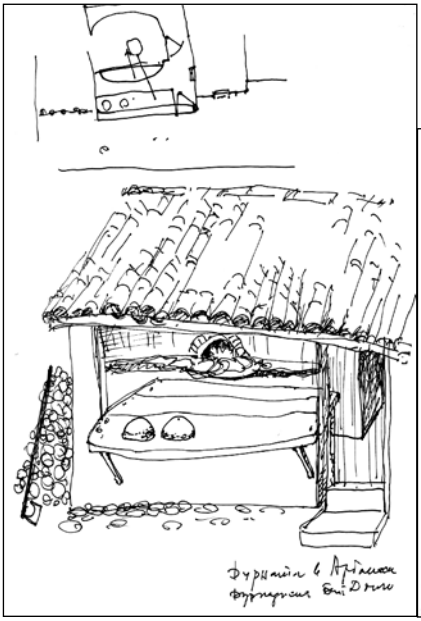
Павел Байчев и Нено Кефиров през 1952 г.

Освен посочените осемнадесет фурни, през 50-те години на XX век в града на Гарата три хлебопекарни, които са на Чоната, Гайдарски и Стефан Грабляна. Фурни има и в село Калтинец, днес квартал на Горна Оряховица и в близкото село Арбанаси (Андронов 2000: 5).

Правенето на хляб е свещенодействие, което се предава през годините. От теренно обхождане в село Арбанаси, се установи, че в началото на XX в. има три фурни. Благодарение на информаторите, ще ги представя в следващите редове.

От спомените на Катя Буланова научавам следното: *„До Освобождението всяко тринадесетгодишно момиче трябваше да умее да приготви кваса, маята и хляба за цялата седмица. Хлебопроизводството е един положителен занаят, благодарение, на който момичетата се научават на занаят от малки. Този вид изкуство храни народът ни от хилядолетия. От прабаба съм чувала, че дори хляба тръгнал да посреща освободителите. По време на навлизане на освободителните войски на генерал Гурко всички жени отиват да ги посрещнат, само прабаба остава да пази къщите. Така, обикаляйки от къща на къща, стига до фурната в село Арбанаси и вижда, че хлябът излязъл от нощвите и „тръгнал“ към огнището, „да посрещне освободителите“. Това остава в съзнанието ми, един жив спомен за отминалите времена”* (Катя Буланова). За направата на вкусен хляб е важна техниката, омесването на тестото и обредно-магическите думи, които се изричат: *„Прекръства се тестото и се казва „Ела*

Боже помоли", потупваш го „по дупето", и отново изричаш думите, всеки път ставаше хубав хляб, който привличаше и деца, и възрастни. Маята се приготвяше от питки стар хляб и сухи корички хляб, нищо не се изхвърляше дори и на животните. Основната консистенция беше хмел, ечемик или царевично брашно. Хлябът съхнеше на керемидите на пекарната, след като изсъхне се слагаше в чист месал /торба/ на високо. Сутрин децата си хапваха попара от сухари. Във фурната на бай Данчо се произвеждаха около 140 хляба на ден, печаха се три фурни. Отивах по обед, когато излиза втората фурна, тогава вадеха освен хляб и питки. Хлябът струваше 15 ст., а питката 7 ст. Винаги децата си купувахме по две питки. Фурната

Рисунка на фурната на бай Данчо в село Арбанаси: инж. Катя Буланова

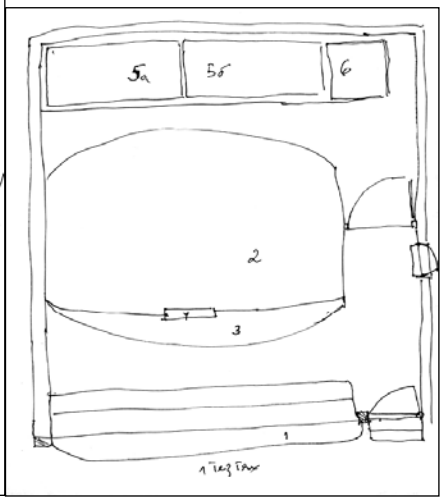
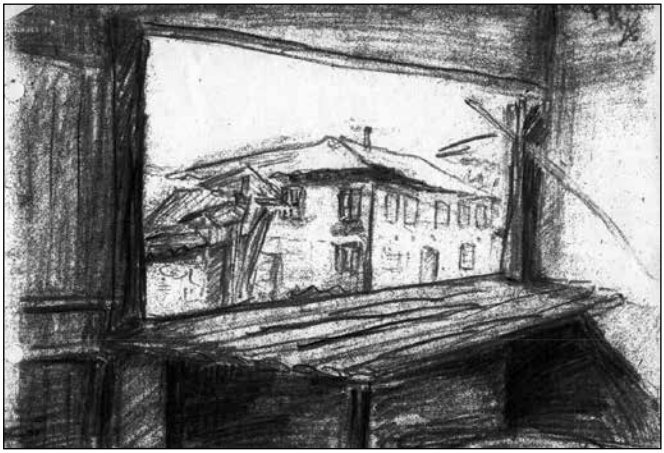

Схема на пещта: инж. Катя Буланова

Схема на пещта в село Арбанаси

1. Тезгях; 2. Пещ; 3. Предустие на пеща; 4. Устата на пеща; 5. Нощви: „а" – място на замесване на тестото; „б" – място за втасване на тестото; 6. Ракла – там стои чист месал (кърпа, платно), мястото за платното е дълго и тясно, с фурнаджийската лопата хляба се „къдри" (прехвърля) за печене.

Рисунка на фурната в село Арбанаси – поглед отвътре: инж. Катя Буланова

се намираше срещу днешното заведение „Паяка", имаше и други фурни – на бай Георги, намираше се под днешният ресторант „Люляка", и на Мишо Мишев до църквата „Св. Атанас". По-късно одържавиха всички фурни. Около 1958-1959 г. ги затвориха, а чешмите трябваше да се включат в общ водопровод, така взеха фурната на бай Георги да пекат за казармите" (Катя Буланова).

От следващия ми информатор Цанка Косева, научавам за фурната на баща ѝ Цвятко Тодоров Киров в с. Арбанаси. Според нея най-свидното и най-милото за българина в началото на XX в. е хлябът. Фурната била към ТКЗС-то в село Мусина. Помощници във фурната са жена му Йорданка и дъщеря му Цанка. Русенската търговско-индустриална

камара издава майсторско свидетелство на Цвятко Киров *„за майстор по занаята хлебарство"* издадено на 22 декември 1941 г.

Във фурната се пекат „двойни хлябове" и козунаци, които не мухлясват, голям майстор бил на пърленката с дупка по средата. Разпространено ястие, което се хапва в неделя е гювечът, всички се стичат да носят гювечите си за печене. Цанка помага на баща си във фурната в с. Арбанаси, като следи времето за премесване на хляба. Казва, че за да се направи вкусен хляб е важна техниката и начина на приготвяне. *„От едно замесване на тестото се слагат три фурни в пещта, произвеждаха се около 60-80 хляба на фурна, за деня на 1957 г. продаваха около 240 хляба. След като хлябът втаса се маже със смес от брашно и вода, със специално пригодена лъжица под формата на дървено знаме. Баща ми ставаше сутрин в един часа, за да приготви вкусният хляб, а мое задължение беше да следя да не се успи и да закъснее. Спомените ми са свързани с най-вкусните пърленици, които приготвяше баща ми, те са с дупка по средата – „ей така го бутва с пръст и става кръгче"*, разказва Цанка Косева. Друго, което трудно се намира в магазините, е маста: *„Най-вкусното беше – филия с мас и червен пипер. Тогава в Горна Оряховица имаше пазар, на който бабите от селата идваха и си купувахме мас* (Цанка Косева). След като фурните са одържавени, пекарят отива в град Горна Оряховица и започва работа в хлебозавода.

От следващия ми информатор Любо Кенаров научавам още за вкуса на хляба и за песните, които са му посветени:

„В жаравата на паметта ми изниква спомен, когато съм бил на пет годинки, как мама ставаше в два часа през нощта да меси хляб в нощвите, как го слагаше в черни тави, завиваше го с месали, опалваше пещта до бяло и го мяташе да се пече. Сега няма такива черни тави – има подобни, но са от бяло тенеке. Тези тави побираха хляб от два и повече килограма. Големи самуни. Месеше се хляб да има за цялата седмица. По седем-осем самуна. Мама правеше и месеница по една тава – със свинска мас, сирене и яйца. Нещо подобно на днешните милинки. Аз се въртях покрай пещта „като гладно куче около месарница", нетърпелив – исках първи да вкуся от този единствен тогавашен деликатес.

Хляба се вадеше от пещта със специална дълга дървена лопата, след като кората му станеше кафеникава. Редеше се в шкафа да има

за цяла седмица. Завиваше се с бели месали – „като малко дете". Какво вълшебство, какъв аромат изпълваше тогава цялата къща! Аз гледах да не изтърва този приказен ритуал. Родителите ми, баба и дядо ме учеха да уважавам, да се прекланям пред хляба – често ми повтаряха: Никой не е по-голям от хляба! Водеха ме на нивата, даваха ми сърп и паламарка, и жънех наравно с възрастните. От детството ми е този респект и преклонение пред хляба. Боли ме, когато видя как днес се изхвърля хляба в кофите за смет. За българина това не бива да се допуска! Пред очите ми е дядо, как с трепереща ръка се прекръстваше пред хляба и го целуваше. Обираше трохите от софрата в едрата си шепа и ги слагаше в уста „като причастие". Благодареше на Бога за насъщния, който и днес ни е заситил. Накрая на седмицата си спомням как от коравия хляб правеха мек – в голяма тенджера наливаха малко вода на дъното, кръстосваха няколко лозови пръчки и нареждаха отгоре едро нарязаните „патари". Колкото да има за през деня. Хляб не се хвърляше! Беше строг, макар и неписан закон. Началото на 50-те на миналия век бяха гладни години. Оскъдица във всичко. Спасявахме се с хляба, маста и боба. Пиле се колеше или ако е болно и куцо, или ако имаше болен в къщата. Най-много обичах да си намажа с мас препечена „патара" /филия, комат/, отгоре я поръсвах с червен пипер и чубрица или пък я натрупвах с цяла шепа захар. След тази „енергийна бомба" излизах да тичам в горещата „пепел" на лятото.

Всяко село си имаше фурна. Имаше и негласно съревнование кое село ще изкара по-вкусен и по-търсен хляб. Започнаха да се пекат по 200-300 хляба наведнъж. По над две фурни на ден, особено по време на сборовете, когато хората посрещаха гости. Хлябът вече не беше проблем. Даже песничка излезе тогава: „Топъл хляб и сиренце – мойто либе е пиленце…". Трудно се насища човек на топъл хляб – лесно губи мярката. Баща ми обичаше да ми дава примера с оня затворник, който в последното си желание поискал топъл хляб и сиренце. Няма наяждане! Всеки ден, дори сутрин и вечер се предлагаше топъл хляб. Засити се гладът. Хората загубиха представа за истинската стойност на хляба.

Когато ТКЗС-тата забогатяха в края на 50-те и началото на 60-те години започнаха да строят селски фурни. Вземахме хляб от фурната с купони, взависимост от трудодните и колко зърно си пи-

сал, да бъде отделено за хляб. Всеки ден – топъл, мек, дъхав, вкусен. Но вече не с такава дебела кора, както мама я правеше – с яйце и брашно го обърквaше и мажеше всеки самун, за да има вкусна кора. А това донякъде го запазваше мек за по-дълго време. Случвало се е да обелвам само кората и да я хрускам. Мама тогава дяволито ме питаше „коя мишка е обелила така хляба".

През 50-те години от декар се получаваше до 150 кг хлебно зърно. Днес реколтата не пада под 600 кг. Баща ми като полевъден бригадир в ТКЗС една година изкара по 250 кг от декар и го наградиха с Народен орден на труда. Тогава това беше голямо постижение. Хлябът беше истински – можеше човек да оцелее и да се насити. И действително – бедните хора оцеляваха предимно с хляб. Водата все още не беше замърсена – нямаше ги изкуствените торове, хербицидите, пестицидите, голямата химия я нямаше още. И хората тогава бяха по-истински, по-издържливи и по-здрави.

Сега хляб има под път и над път. „Подритва" се най-ценното, най-милото и усилното, както казваше дядо ми. В детската песничка, се пее: „…Пак с пипер да поръся филия от хляба чер!". Но „хлябът чер" стана по-скъп и по-търсен от белия. Такива са времената. Станахме скъпи на триците и евтини на брашното. Промениха се ценностите, интересите, нравите.

По време на войната хората са яли клисав хляб, правен от просо, от картофи, от малай и всякакви други заместители. И са знаели истинската му цена. Основната причина за това е била в оскъдицата, в липсата на елементарни условия за живот. С имането и натрупването на материалните блага дойдоха и проблемите, както за тяхното справедливо разпределение, така и с отношението ни към хляба – основния продукт за нашето оцеляване! (Любо Кенаров).

През втората половина на XX в. се затварят фурните, хората са принудени да слязат в града и да се включат в новосъздадените кооперации. Така след одържавяването на земи и създаването на предприятия, занаятите бързо отмират. В средата на XX в. хлебарите в града създават своя кооперация. Наричат я „Нов живот". След нея е образувана и втора кооперация „Сладкооп". На 1 януари 1955 г. двете кооперации се вливат в една с името „Славянка". През 1961 г. е създадено държавно предприятие „Хлебна промишленост" (Бъчваров 2000: 4).

Сладкарски цех и бригада на ГПП „Хлебна промишленост“, 1963 г., Инв. № 2308.

„Хлябът се купува с купони, които се раздават от кметството на село Арбанаси – избирателно. Купоните са червено-розови, малки колкото марка. Тези, които не успяват да си купят вкусен хляб, си правят качамак от смляно царевично брашно. За да успее да се нареди на опашката за купони, адютанта на Негово Величество, стана кираджия, купи си кон и каруца. В този период „Партията” забраняваше на селските стопани да обработват земята си и да имат частни занаяти, ако си частник не получаваш купони (Катя Буланова). От думите на Буланова става ясно и за разговора между партизанина „Чолака” и кмета на село Арбанаси – Сандьо Резов*: „Какво ТКЗС ще правиш тук бе, кмете, като всички се редим за вода с кобилиците на чешмата, кога ще идваме да копаем?”. Така фурната на бай Данчо в село Арбанаси започва да сменя наемателите си, докато не идва период, в който фурната се прехвърля към „Нарко”, по–късно по нареждане „от горе”, затварят фурните и чешмите. Започва масово изселване към Горна Оряховица* (Катя Буланова).

Замесване на тестото
през 1955 г. Инв. № 2308

Следващият ми информатор Валентин Миланов, разказва за работата на баща си във фурната на ул. „Лясковска" и в държавната фурна „Славянка". Там Милан Атанасов Миланов е фурнаджия и пекар.

„Фурната, в която баща ми първоначално беше пекар, се намираше на ул. Лясковска. Там се правеха козунаци – десет дена преди Великден, козунаци и рула се печаха и на частни лица, които ги носеха готови омесени и оформени. По-късно след затваряне на фурната, баща ми се премести в държавната фурна „Славянка", където процеса на работа се автоматизира. Тестото за хляба се омесваше в големи варели – автоматизирани месачки. Във „вана-количка", се предвижва тестото, количката се повдига и се изсипва в голям отвор на машина с резервоар /събирател/, където се разделя на по един килограми.

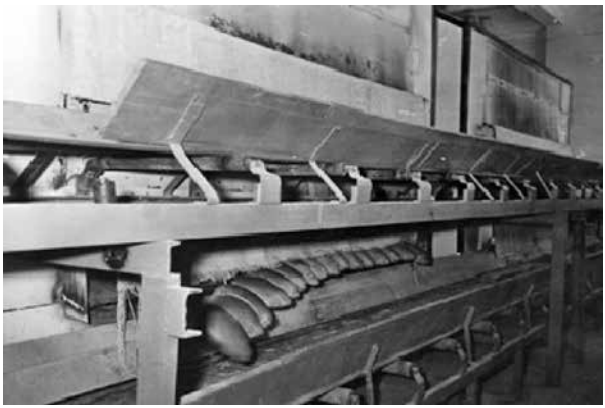
Хлябът се оформя от валци, а готовите хлябове се овалват в пресято брашното, подреждат се на една дъска, която събира по

тридесет хляба, а от двете страни има по четири–пет дъски. Като се подредят, хлябовете се оставят в стая с определена температура, за да втаса тестото. Има четири лентови пещи, които се загряват на ток, с

ширината 40 см и дължина на пещта шест метра. Пещта е двойна, с горен и долен капак. С количките от „подготвителната" /стаята за втасване на тестото/, се придвижват втасалите хлябове до лентите за печене. Дъската с хлябовете се хваща от двете страни и се обръща на плочата. Едновременно се пече в двете пещи, докато хляба бавно минава по лентата, до края на пещта.

След като се изпече хляба се нарежда в кафези по 15-20 хляба, първоначално те са дървени. Хляба се извозва с камион с надпис „Хлябъ". При производството в хлебозавода в Горна Оряховица, има строги правила за облеклото – жените са със забрадки на главите, а мъжете с кепита, облечени в бели манти. Частните фурни в Калтинец пекат единствено за казармите. След 1955 г. града се изхранва от единствения по-това време хлебозавод. По-късно имаше и фурна

в Долна Оряховица, ходехме там, за да си купим хляб от по два килограма. Продаваха бял и ръжен, хляб „Славянка" и погачи" (Валентин Миланов).

Така от спомените на Валентин Миланов, узнавам

Магазин за хляб и хлебни изделия на ТПК „Славянка“ от 1960 г., продавач Радка Балабанска – Инв. 2308.

и за най-вкусната филийка, намазана с мас и поръсена с червен пипер.

От направеното теренно обхождане става ясно, че през XXI век в Горна Оряховица има общо десет вида производители на хлебни изделия, от които само две фирми са с основна дейност производство на хляб. Останалите произвеждат закуски и сладки изделия:

1. Хлебозавод „Славянка” ЕАД е основният производител на хляб в града. Днес хлебопроизводството в Горна Оряховица продължава да се развива благодарение на фирма „Славянка“ ЕАД, създадена в началото на 1955 г. с основна дейност – производство на хляб, хлебни и сладкарски изделия, и търговията с тях. От създаването на Националната браншова камара на хлебопроизводителите в България през 1990 г., фирмата става нейн редови член. Продуктовата линия на дружеството включва богат асортимент на хляб, хлебни, сладкарски, шоколадови, захарни изделия и боза, които се отличават с добри вкусови качества, и това ги прави търсени и предпочитани на пазара. През 2000 година се произвеждат шестнадесет хляба в минута – за 60 минути те са 960 броя. Днес „Славянка“ ЕАД е фирма с високо технологично оборудване, разполага с дистрибуторска мрежа и собствен транспорт на територията на цялата страна. През 2014 г. производството на хляб значително се увеличава, като за летния сезон се произвеждат около петнадесет–шестнадесет хиляди хляба на ден. Видовете хляб, които се произвеждат са: пълнозърнест, градинарски, селски, многозърнест, добруджа и хляб „Стара Загора“,

като се набляга и на продуктите – сладки пурички, масленки и бонбони „Морски свят" /http://www.slavyankabg.com/.

2. Първи сладкарски цех в града е сладкарска къща „Деметра", основана през август 1993 г.

3. Друга фирма за производство на хляб в града и последовател на „Славянка" е „Корн", която от 2003 г. е на българския пазар. Намира се в гр. Горна Оряховица на ул. „Св. Княз Борис" № 94, дружеството включва пет марки и над четиридесет вида продукти. Три вида висококачествени продукти – хляб грахам, бял хляб, ръженопшеничен /http://www.business.bg/f-21622/hlebozavod-korn-ad.html/.

4. През 2003 г. е основана и закусвалня „Арземус", която се намира на Кооперативния пазар в Горна Оряховица, със собственик Азис Токалиев (Азис Токалиев).

5. Баничарница „Марин Маринов" е на ул. „Отец Паисий", основана на 29.09.2004 г. (Марияна Маринова).

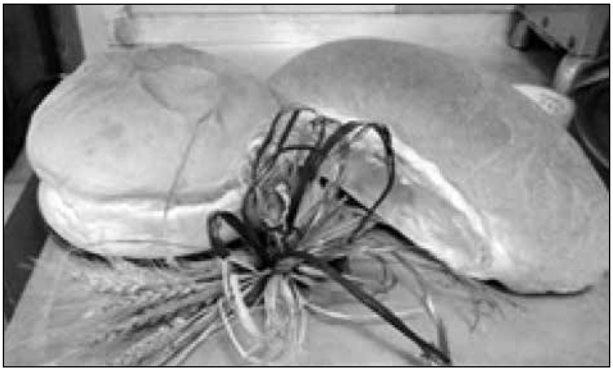
6. Пекарна „Маги" се намира на ул. „Иван Вазов" № 20, основана на 24.03.2008 г. Основната ѝ дейност е внос на унгарски продукти – форнети и хлебчета (Маргарита Илиева).

7. Закусвалня „Кондор" е на ул. „Младост", собственост на Ибрям Ибрямов (Ибрям Ибрямов).

8. „Дани и Дани" има три закусвални-пекарни, намиращи се на ул. „Ангел Кънчев", на ул. „Княз Борис" и ул. „Патриарх Евтимий" № 2А. Основана е през 2010 г., като през 2012 г. и 2014 г. отварят и другите две пекарни. Нейн собственик е Стефка Порязова (Кристина Пийвикова).

9. Втори сладкарски цех в града е „Жанета", които пекат козунаци, погачи, и сладки изделия, торти и рула. Основана на 15 август 2013 г. Събира децата на празник и делник със сладките си изкушения, които могат да се намерят на ул. „Ангел Кънчев" и ул. „Отец Паисий" № 1 (Божана Макавеева).

10. Пекарна „Елиза", основана на 06 януари 2014 г., се намира на ул. „Цар Освободител" № 2, собственик е Александра Маринова. Освен с производство на закуски, се предлагат и едни от най-вкусните хлябове – спомен от нашите баби, т.нар. селски хляб, който една седмица не мухлясва. Съставките за него са: вода, сол, брашно и малко мазнини, за втасване може да се добави и малко мая. От думите на пекарката Петя узнавам, че при печенето е важно фурната

да е на 150° градуса, след час и половина хлябът е готов (Петя Иванова).

От направеното изследване установявам, че през втората половина на XX в. фурните постепенно започват да се закриват, а на тяхно място се създават хлебозаводи. Целта е да се облекчи труда на домакинята от една страна, а от друга жените да могат да се реализират на трудовия пазар. Независимо от факта, че в миналото по домовете направата на хляб се извършва от жените, при откриването на фурните и на хлебозаводите тази дейност основно се извършва от мъжете. Въвежда се така наречената „нощна" смяна – времето за направа на хляб. Това се налага от прекомерната употреба на хляб от населението. В хлебозаводите се работи в промишлени количества, като се прибавят и нови компоненти в направата на хляб, според изискванията на Българския държавен стандарт. Йерархията в майсторлъка отпада – назначават се щатни бройки за хлебари, завършили техникуми, и технолози – завършили университети. Фурните сменят своето местоположение, собственици и пекари, но споменът за сутрините изпълнени с ухания на топъл пресен хляб и опашките пред пещта, е жив.

От спомените на информаторите ми и от изследванията на учените-етнографи разгледах хлебарството, занаят, който се доразвива през годините. Хлябът, както в миналото, така и днес, подкрепя съществуването на всички етноконфесионални групи. От старите традиции остава спомен и приемственост, днес всичко се повтаря с малки изменения. Горна Оряховица остава един от основните производители на хляб и през XXI век. Народният занаят хлебарство, фурнаджийство или хлебопекарство успява да се възроди чрез иновативните технологии на XXI век.

Библиография

Андронов 2000: А. Андронов. Спомен за фурните. Горна Оряховица, 2000, 2, с. 5;

Бъчваров 2000: Ив. Бъчваров. Хлебарството – занаят, посветен на насъщния. – Горна Оряховица, 2000, 2, с. 4;

Бъчваров 2010: Ив. Бъчваров. Есенни етюди или спомен за туршулука. – в-к „Устрем", 15-21.10.2010, бр. 38, с. 4;

Бъчваров 2006: Ст. Бъчваров. Спомени от близкото минало на с. Първомайци. – Горна Оряховица, 2006, с. 16;

Вълков 2001: Д. Вълков. Как се печеше хляба на народа. – Горна Оряховица, 2001, 2, с. 5;

Георгиева 1993: Ив. Георгиева. Хлябът на българина: хляб без квас, хляб с квас. – Българска етнография, С., 1993, т. 3, с. 15-23;

Давидов 2001: Вл. Давидов. Дарителството на занаятчиите. – Горна Оряховица, 2001, 4-5, 10-11;

Давидов 2005: Вл. Давидов и М. Михайлов. Хроника девет века от крепостта Ряховец до днешна Горна Оряховица. Горна Оряховица, 2005;

Зайков, Райчевски 1984: И. Зайков и С. Райчевски. Книга за хляба. Пловдив 1984;

Панайотова 1995: К. Панайотова. Формирането и ролята на възрожденските традиции и изискванията на новото време за икономическото развитие на Горна Оряховица. – В: Възрожденска Оряховица, 1995, с. 128-149;

Панайотова 1992: К. Панайотова. Стопанската структура на Горна Оряховица през периода 1878–1944 г., 1992, 7, с. 73 – 91.

Цветанов 2007: Цв. Цветанов. Народното отношение към хляба на преселниците-балканджии в Лудогорието. В: Народна култура на балканджиите. т. VII, Габрово, 2007, с. 38-40;

Цветанов 2011: Цв. Цветанов. Хлебарството – поминък, занаят, професия. В: Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. т. VI, Габрово, 2011, с. 142-145;

http://www.almalibre-prof.com/hliyab.php 5;

http://www.slavyankabg.com;

http://www.business.bg/f-21622/hlebozavod-korn-ad.html/;

Снимковият материал е предоставен от Исторически музей – Горна Оряховица и личен архив.

Информатори

1. Азис Токалиев – управител на закусвалня ЕТ „Арземус“
2. Божана Макавеева – управител на сладкарски цех ЕТ „Жанета“
3. Венцислав Баканджиев – управител на „Славянка“ ЕАД
4. Валентин Миланов – роден на 15.04.1958 г., цветар в Австрия
5. Ибрям Ибрямов – управител на закусвалня ЕТ „СЕВИ – Ибрям Ибрямов“
6. Катя Петрова Буланова – инженер-химик, реставратор, родена на 29.05.1945 г., гр. Горна Оряховица
7. Кристина Пийвикова – продавач в закусвалня ЕТ „Дани и Дани“
8. Любо Симеонов Кенаров – роден на 18.06.1948 г., с. Батак, община Велико Търново, журналист – СУ „Св. К. Охридски” 1976 г.
9. Маргарита Илиева – управител в пекарна за форнети „Маги“, фирма ЕТ „Маргарита Илиева“
10. Марияна Маринова – управител в закусвалня ЕТ „Марин Маринов“
11. Петя Иванова – родена на 05.10.1976г., пекар във пекарна „Елиза“
12. Цанка Косева – родена през 1944 г., дъщеря на Цвятко Тодоров Киров – пекар-фурнаджия в с. Арбанаси, пенсионер

TRADITION AND CONTINUITY OF BAKERY IN GORNA ORYAHOVICA

Temenuga Yordanova

Resume

The topic of this report is the tradition and continuity of bakery in Gorna Oryahovica. The research period is the end of 19th century – first half of 20th century. Zvezdelin Tsonev, Vladimir Davidov, Ilia Konstantinov, Anton Andronov, Dimitar Valkov, Ivan Bachvarov, Kina Panayotova wrote about the economic development of Gorna Oryahovica. Nothwithstanding the research the information is too limited for a craft as bakery. The purpose of this study is bread and bakery as a craft in Gorna Oryahovica and the village of Arbanassi. In order to realize my goal I have set myself the following tasks: to find out the traditions for making bread, the number of existing ovens in the town, how they managed to survive and their continuity throughout the years. A careful study of the bakery craft in the municipality of Gorna Oryahovica and the village of Arbanassi has been achieved by systematic structural analysis.

НАПРАВАТА НА ДОМАШНА ЮФКА В ИСПЕРИХСКИЯ КРАЙ

Александър Александров

Храната се явява основен компонент за всеки индивид, т.е. жив организъм, без която никой не може да просъществува. В живота на българина тя заема съществено място наред с труда и поминъка. Във всеки един обред или обичай храната заема важно място, тя носи традициите на минали поколения.

С това съобщение искам да спра вниманието ви на един вид храна, която е малко позабравена с навлизането на различни технологии за направата на закуски, някои от които дори нездравословни. Това е домашната юфка.

Информаторът ми Данка Тодорова Добрева ми разказа и показа нагледно как се прави тази храна. Необходимите продукти за така наречената една доза са:

2 кг. брашно;
6 бр. яйца;
0,5 л. прясно мляко;
1 ч. л. сол.

Пресява се брашното. Прави се дупка в средата му и се счупват яйцата. Бърка се с лъжица, докато яйцата поемат брашното. Налива се по малко от млякото и продължава да се бърка. Добавя се допълнително брашно, колкото млякото поеме. Това бъркане до тук се прави с една ръка, след това започва да се меси с две ръце. Тестото трябва да е твърдо. След като се омеси добре, то трябва да престои двадесет минути, „да си почине", както се казва. След това се разделя на две части. Доомесва се още малко, като на всяко парче му се придава продълговата форма. Всяко едно от тях се нарязва на още по-малки части – шест, седем на брой. Тези парчета тесто се доомесват последователно едно по едно. Придава им се сферична форма,

след което започва разточването им, докато се получи кръгъл лист с диаметър 40-50 сантиметра. За да се запази кръглата форма и да не се получава елипсовидна, всяко разточване започва от по-тясната страна. През цялото време на разточването се ръси постоянно по малко брашно отдолу. Точилката се слага по средата на листа и се замята отгоре. Вдига се нагоре и се изтупва от излишното брашно.

Разстилат се чисти чаршафи и върху тях се слагат готовите листове тесто, за да напръхне и изсъхне. Взависимост от това колко силно пече слънцето, то и самите листи съхнат по-бързо – натрошават се на неравномерни парчета. След като изсъхнат и се изпекат на слънце много добре, те се донатрошават на малки парчета, готови за консумация. Слагат се в гореща пещ или фурна и се запичат до златисто. След като изстинат, се слагат в памучни торби и се държат на сухо място.

Така направената юфка може да се консумира сварена с краве масло, сладко, сирене, запръжка, прясно мляко, взависимост от предпочитанията и вкусовите навици в даденото семейство.

Информаторът ми Данка Тодорова Добрева, на 83 години, се е научила на тази рецепта от майка си, а тя от нейната, т.е. от бабата. Тази юфка се прави всяко лято през месец август.

MAKING OF HOME-MADE NOODLES IN ISPERIH REGION

Alexander Alexandrov

Resume

The author directs his attention to a forgotten food – home noodles. The exact recipe and technology of noodles making and possible recipes for cooking and consumption are given. The recipe is very old. Danka Dobreva learned this recipe from her mother, she learned it from her mother and so on. This noodles are made every summer in August.

ДОМАШНО СВЕЩАРСТВО – СТРАНИЦИ ОТ СТАРИЯ БИТ НА ЕНИНА по архива на Петко Китипов (1893-1989)

доц. д-р Людмила П. Китипова-Попова

През последните години на XIX-ти век енинското Църковно настоятелство възложило на Пройко Китипов (1868-1943), баща на П. Китипов, направата на свещи, необходими през цялата година за църковната дейност в селото. По повод на този ангажимент П. Китипов споделя някои свои спомени от домашното производство на свещи, в което участвали всички годни за работа членове на семейството – от най-малките до най-възрастните. „*Помня казаните пред огнището, в които се топеше восъкът. Помня и фитилите, отрязани според дължината на свещите. Баща ми ги потапяше по няколко пъти в казаните, за да полепне добре по тях топлият втечнен восък – важна предпоставка да се получат качествени, продаваеми свещи.*

Но де да беше само това!

Оформените до тук свещи, макар и добре пропити с восък, не бяха готова стока. По тях оставаха от восъка грапавини, което налагаше те обезателно да се изгладят. И ние много старателно претривахме грапавите свещи между дланите на ръцете си.

В тази допълнителна и твърде неприятна дейност вземаше участие цялото семейство. Наредени около естача, малката софричка, върху която майка ми през лятото точеше юфката, ние всички – баба, мама, сестрите и аз, вземахме една по една излетите свещи и усърдно ги въртяхме върху равната повърхност на естача и едновременно с това ги притискахме внимателно с длани. Така се премахваха грапавините на восъка върху повърхността на прясно отлетите свещи.

А в това време баща ми не спираше да се занимава пред огнището с казаните. Той продължаваше там да лее, да потапя фитилите в топлия течен восък и непрекъснато ни отрупваше с нови, напоени фитили. При това ние не можехме да спрем Трябваше да поемем фитилите и без да се бавим, с дланите си да ги превърнем в качествена стока!"

Особено трудоемки били дребните свещи! Те не били скъпи, продавали се за 5 пари едната (пара – дребна монета от миналото) и се търсели най-много. Затова от тях трябвало да се произведат цели купове, което отнемало много време и много наглед лесен, но досаден и изморителен труд. Във връзка с това П. Китипов допълва: *„Заради тези малки свещи, баща ми, с присъщата си находчивост, изобрети „леярна". И с нейна помощ трудът ни се облекчи, а заедно с това нарасна значително и нашата производителност.*

„Изобретението" се състоеше в това, че в нашата фамилна „свещолеярна" баща ми въведе ***домашния чекрък*** *и ние започнахме да намотаваме дългия фитил на колелото на чекръка. Някой поемаше навитото с фитил колело и започваше да го върти бавно. Същевременно в едно блюдо се наливаше стопен восък, през който фитилът трябваше да премине постепенно и да се напои с восък. След това пътят му преминаваше през една оловна плоча, в една специално направена в нея дупка, с определена според случая големина.*

Баща ми поемаше този няколко метров, напоен с пчелен восък фитил и го нарязваше с абаджийската ножица на нужната дължина на бъдещите свещи."

В резултат на нововъведението производството на най-трудоемките – дребните свещи, се ускорило. Но сега бедата била в това, че в края си те нямали чист от восък фитил, необходим при запалването на свещта. Налагало се краят на фитила да се освободи от полепналия восък. Това правели допълнително пак ръчно, свещ по свещ и то с помощта на ноктите си! Една неприятна работа, през която минавали всички дребни свещи! Затова пак вземали участие много ръце и много пръсти!

Срещу Великден, когато се изработвали *Великденските* свещи, се натрупвала много работа, при тях имало и разнообразие – не само че били по-големи, но се произвеждали в няколко размера. Освен великденските, в домашното свещарство се изработвали и специални

сватбени, наричани още – *Венчални* свещи, с по-големи размери и съответно с по-висока цена. Интересът към тях се повишавал най-вече след Велики пости, когато ставали много венчавки.

П. Китипов допълва, че баща им пазел въвеждането на чекръка при домашното свещолеене в тайна. Страхувал се, че ако черковните настоятели узнаят за *„изобретението"* и увеличаването на производителността, може да му намалят *платата*. *„Бяхме предупредени да не говорим нищо на никого за това!" /П. К./*

Домашното свещарство обаче не продължило дълго. В Енина след 1901г. тази домашна занаятчийска дейност била преустановена. Митрополията в Стара Загора открила през същата година епархиална свещоливница, която задоволявала нуждите от свещи на всички църкви от района.

Някога свещи се изработвали не само за църковни нужди, но и за осветление. При тях се използвало както лой, така и пчелен восък. Но свещите от пчелен восък били скъпи и се пазели главно за религиозни цели. Още повече, че било грях в църква да се пали лоена свещ или друга, направена от „***нечист восък***" т.е. восък, смесен с други смоли. Ограничението се спазвало стриктно, с религиозен респект!

Свещите давали добра светлина, но имали висока цена. Свещи се поставяли и във фенери. С тях стопаните вечер обикаляли оборите, за да видят „стоката" (домашните животни). Освен това в Турско време българите били задължени, когато се движат извън дома си вечерно време, обезателно да носят фенери! От съображения за сигурност властта считала, че на тъмно, без осветление ходят само хайдутите!

Неудобството от използването на свещите се изразявало в това, че те подобно на кандилата, отделяли пушек. Само фабрично изработваните тогава *спермацетни* свещи не пушели при горене. Но техният обхват на разпространение бил малък. Заради скъпата китова мас, която участвала в състава им, те имали висока цена.

Свещите и някои обреди

Голямото значение на огъня за живота на хората като източник на светлина и топлина и като фактор за различни необходими за бита дейности утвърдила култ към него. Сакралното отношение към

огъня се изразявало чрез вярвания, ограничения, забрани и редица утвърдени в годините битови и културни практики.

Откритият огън в ***домашното огнище*** векове наред имал основно значение за живота на обитателите на дома. Те се събирали около него, при строго спазвана патриархална йерархия, за мястото, което ще се заеме. Най-почетното място – ***кътът***, вдясно на огнището, било за главата на семейството. А отляво, ***в главните***, за възрастна жена в дома, която поддържала горенето на огъня.

Горящият огън в домашното огнище символизирал неспиращия живот в дома. Във връзка с това неписан, но строго спазван закон изисквал огънят там да се поддържа непрекъснато. Затова вечер, преди лягане, в пепелта се заравяла главня. На сутринта от получения „жив въглен" (жар) се разпалвали дърва и пламъкът лумвал отново. Но ако случайно по една или друга причина огнището загаснело, веднага се отивало с лопата или керемида у съседите за купчинка „жив въглен", с която загубеният огън се възвръщал!

П. Китипов отбелязва, че някога на полето мъжете – горяни, овчари и пушачи запалвали огън от прахан, която се секвала с чакмак (тур.) – огниво с кремък. Запаленото парче прахан се поставяло в стиска от сухо сено или шума, след това се размахвало във въздуха, докато пусне пламък.

Огънят, независимо от източника и вида си, дали скромно от пламъка на свещ, от тлееща жар, от разпалено огнище или от буйно лумнали на открито горящи дърва, винаги символизирал активния живот и радостта от него. И по различен начин той участвал в обредите, отнасящи се до ознаменуване началото на живота, на пролетното възобновяване на природата, както и за края на житейския цикъл.

Венчавка

Сватбените ритуали някога били богати на символика и естетика. Освен като пищна подготовка за началото на живота и на човешкото възраждане, те отразявали морала и устоите на патриархалното общество. А при бракосъчетанието венчалните свещи и ритуалите, свързани с тях, имали особено значение. Това личало от някои запазени с годините сватбени обичаи.

Специална грижа за венчалните свещи имала кумата. Преди венчавката тя подготвяла две такива свещи, вързани с червен конец, а в по-късни години с червена панделка, като символ за здравината на семейната връзка. Поставени в нова тепсия, застлана с нова, домашно тъкана кърпа, в сватбения ден кумът и кумата, придружени от младоженеца, от гайдар и група сватбари, ги пренасяли тържествено до дома на булката. Оттам към църквата се проточвало представително и тържествено сватбено шествие с кумовете начело. В ръцете на кумата задължително била малката тепсия с двете, свързани с червен конец или панделка свещи.

При последвалия църковен обред кумът и кумата ги държали на раменете на младоженците. Ако при венчавката една от свещите по някаква причина изгаснела, тя не се запалвала повторно. Вярвало се, че ако свещта се запали отново, бракът няма да се запази монолитен и може да има *повторка*, а това никой нито желаел, нито одобрявал! Към брака, олицетворяващ семейството като важна част от социалния живот на селското общество, съществувал пиетет!

Затова по време на венчалния обред в църквата кумът и кумата с чувство на отговорност държали горящите венчални свещи до главите на младоженците. А пламъкът на свещите символизирал дълготрайността и жизнеността на новата семейна връзка.

Освен това се вярвало, че след църковния обред, венчалните свещи вече са придобили *целебни свойства*! И в дома на семейната двойка те се съхранявали дълги години, завързани с червения конец или панделката – за здраве и за спомен от тържествения обред, дал начало на брачния живот!

Новородено

След време в младото семейство се появявало отроче, което предизвиквало нови грижи и отговорности. По тази причина традицията с годините наложила спазването на различни правила, които трябвало да опазят живота и крехкото здраве, както на родилката, така и на новороденото. Едно от тях засягало огъня в дома и символиката за човешкия живот, която отразявал.

До 40-тия ден след раждането от дом, където имало новородено и родилка, не се изнасял огън под никаква форма! Дори и във вид

на най-малката горяща свещ. Защото това символизирало изнасяне или прекъсване на човешки живот от дома, така уязвим при малкото дете и при неукрепналата със здравето си родилка!

Гергьовден

В селския бит някога този е най-големият пролетен празник, дори по-голям и от Великден. Гергьовден е с постоянна дата, винаги на 6.V. Тогава промените в природата трайно са завладели растителния и животинския свят. Празникът имал освен емоционално и стопанско значение. Не случайно за народа той е ***Годишен ден***. Зачитали го не само християните, но и мюсюлманите. Енинските турци го наричали с идентичния израз: ***Сенеде бир гюн.***

Гергьовден символизирал промените в природата и утвърждаването на новото начало на живота. С това се свързва обичаят – сутринта, в деня на празника да се закрепи горяща восъчна свещ на клон или на стеблото на раззеленено дърво, а ако в двора няма дърво – на разлистената асма. Пламъкът на свещта изразявал култа към видимо пролетно обновения живот, както надеждите и очакванията за добра реколта!

Но тъй като пролетните промени, крепко свързани с тогавашния бит, засягали както растителния, така и животинския свят, то по стародавна традиция на този ден се коли жертвено агне – обикновено едно от първите, появили се в началото на април. Всички в дома ги очаквали с радост, особено децата, на които разрешавали да ги гонят на двора и да играят с тях.

Със същата символика и култ към обновения живот, подобно свещта на разлистеното дърво, челцето или дясното рогче на обреченото агне предварително се украсявали със запалена восъчна свещ!

Погребални обичаи

Тези обичаи се спазвали при смъртен случай и също притежават символика, свързана с живота и неговата устойчивост. Горящите свещи напомнят колко крехък и уязвим е човешкият живот. Подобно на свещта той може да изгасне мигновено и необратимо. Същевременно горящата свещ се свързва и с прехода от земния живот

към тайнствения и неизвестен живот в небесните селения, до които трябва да стигне на светло!

Съобразно това, когато наближи смъртният час, до главата на страдащия се запалва восъчна свещ. Според вярванията, смъртта трябва да настъпи на светло. По-късно, когато покойникът бил вече подготвен за погребението, освен поставената до главата свещ имало и друга, между пръстите на скръстените на гърдите ръце.

След погребението свещта, която била до главата на починалия, се прибирала и се носела ежедневно на гробищата до 40-ия ден след смъртта. Там се припалвали на гроба, заедно с другите недогорели свещи.

Бележки

Пояснение за годишния ден Senede bir *gün* (Сенеде бир гюн)

Библиография

Китипов, П. Миналото на с. Енина. С., 1968

Китипова-Попова, Л. Из живота на стара Енина (по материали на П. Китипов). Пд., 2001

Константинов, П. Вечният бог. С., 1994

Дяков, Т. Народният календар. С., 1993.

Китипов, П. Дом, род, семейство – мемоарни бележки /ръкопис/.

HOMEMADE CANDLES -PAGES OF OLD EVERYDAY LIFE OF ENINA

(according to the archives of Petko Kitipov 1893- 1989)

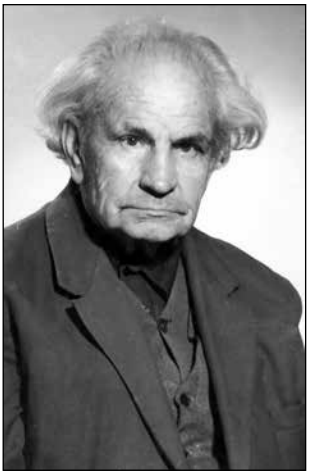
Ph. D. Lyudmila P. Kittipova-Popova

Resume

The research describes primitive homemade candles for the need of the church in Enina. Family production activities involved all family members capable for working. The report outlines concepts and practices of old Enina way of life connected with the sacred relation to fire as an eternal symbol of life and joy in practicing of rituals. The symbolism of burning candle marks different moments of the lifecycle. The wedding and the importance of wedding candles, newborn baby as well as celebration of spring renewal – St. Georges Day and other aspects of culture and philosophy of our forefathers are examined in this context.

Пройко П. Китипов, с. Енина (1868-1943 г.), баща на Петко Китипов

Петко Пр. Китипов (1912 г.), завършил Педагогическо училище 1911 г. в Казанлък, учител в Нова махла, по-късно в Етъра, Габровско

ВЪГЛИЩАРИ, КАТРАНДЖИИ И БОРИНАРИ – ИЗЧЕЗВАЩИТЕ ЗАНЯТИЯ В РОДОПИТЕ

Георги Куманов

През снежнатата зима на 2012 година нашият колега Мирослав Тошев ми зададе подходящия за сезона много интересен въпрос: „Какво представлява боринатa и какво място е имала тя в традиционния бит?" Проучването по въпроса, признавам, бе затруднено от малкото написано досега. Наложи се да извърша допълнителна събирателска работа при любопитни обстоятелства – най-добрите сведения дойдоха от колеги, за което съм им много благодарен. Постепенно темата за боринатa и боринарството се разшири с още две значително по-популярни занятия, особено в нашите Западни Родопи – въглищарството и катранджиийството. Както ще видим по-нататък, това разширение има своите основателни причини и така темата придобива сравнително по-завършен вид.

Дърводобивът и дървообработването са естествено най-значимите и трайни занятия от стопанския живот на населението в планините на България. От тези обобщени направления могат да се изведат някои по-частни, от които едни са сравнително популярни, а други не толкова известни. Сред тях вниманието на изследователите рядко се спира върху въглищарството и катранджиийството, а пък за боринарството почти липсва. Това определи и нашия интерес към тези занятия. Избраният ареал на представяне – Родопите, и особено тяхната Западна част, са с вековни традиции в този поминък. И това е така, защото тази планина предлага добри условия за развитието на всяко едно от тези занятия. В отделни случаи ще представяме и примери от други планини на България, за да сравним или допълним разглежданата теза. С цел да се докоснем до динамиката в

развитието им ще използваме наличните, макар и инцидентни сведения, събрани и публикувани от средата на XIX век до началото на XXI в. Към тях ще добавя натрупаната на терен информация, която допълва различния времеви поглед към темата.

Първи сведения

Стефан Захариев пръв представя основни занятия за населението на Татар Пазарджишката кааза, част от която е разположена в Западните Родопи. От наличната информация ще отделя само онези сведения, които се отнасят за интересуващите ни занятия. Селищата ги предавам по реда на представяне от автора.

„Момина клисура – Българе дръводелци, въгляре … Баткун – Българе дръводелци, въгляре … (Захариев 1973: 26); *Дебърщица – … българе дръводелци, въгляре …"* (Захариев 1973)

Последните няколко селища са разположени в полите на планината, но със землища в нея. Следват селищата разположени в сърцето на Родопите.

„Цепина особно окружие: Дорково – Помацьі абджіе,…катранджіе… Корово – Помацьі абджіе, … катранджіе..; Ракитово – Циганьі коваче, катранджіе и въгляре …

Барутунъ – Помацьі …и катранджіе…; Девленъ – Помацьі … катранджіе; Селча – Помацьі … катранджіе; Хорсува – Помацьі …и катранджіе; Осенова – Помацьі …и катранджіе; Фотунъ – Помацьі …и катранджіе; Ени-махала – Циганьі коваче, … и въгляре; Чанакчи – Българите съ …и въглярство." (Захариев 1973: 25–31)

От така посочените сведения прави впечатление, че с тези занятия „въгляре" и „катранджие" са се занимавали и от трите определени от автора общности, населявали този район на Родопите – българи, помаци и цигани.

Само за информация ще добавя и селищата от Средна гора, в които се практикуват тези занятия. *„Речни гумна – Българе дръводелци, въгляре.; Геликъ – Българи земеделци и въгляре; Попенци – Българе … и въгляре; Бжта – Българе …и въгляре; Баня – Българе … и въгляре."* (Захариев 1973: 35-39) Прави впечатление, че те са сравнително малка част от общия брой селища. Населението в тях се е занимавало с въглищарство, за което явно са способствали наличните

широколистните гори. Друго, което можем до отбележим е, че само българи се посочват като въглищари. Изцяло липсват сведения за катранджиите, респективно боринари, което е обяснимо с липсата на иглолистни гори.

След като се запознахме с тези първи общи сведения за интересуващите ни занятия, можем да продължим към тяхното отделно проследяване.

Въглищарите

Най-пълното описание за разпространението и практикуването на въглищарството в Родопите е направил Анастас Примовски в своето изследване „Бит и култура на родопските българи". Още в самото начало той посочва, че то е било широко разпространено в Родопите. Друга констатация е, че това е било поминъка на бедните. Проследени са примери на селища, в които то е било силно развито. Посочени са примери от Източните Родопи, както за практикуване край селищата, така и за гурбет с направа на въглища на място в Одрин, Цариград, та чак до Мала Азия. В Средните Родопи интересно приложение на въглищата авторът открива при ковачите „агупти", които сами ги приготвяли. Любопитни са примерите за дългата употреба на дървените въглища – до 1930 г. в Устово за отопление на магазини, занаятчийски работилници и жилища (Примовски 1973: 424).

Дадено е описание на приготвянето на въглищата в Родопите, което ще цитираме вкратце: „*Насичат се букови или дъбови дърва на дължина 1–1,20 м. След това се изкопава трап – „яма" или „ямка", наричана на много места из Родопите и със старобългарската дума „ропа" и „ропка"… Ропата е с диаметър около 4 метра. Преди да почнат да нареждат дърветата, в средата на „ропата" се поставя „сгара" – клони, които служат за проветряване. Най-горе, над наредените дървета, в „ропката" се поставя един ред по-къси дървета, насечени като за печка. Така подредени, дърветата се покриват със слама, а над тях се насипва пръст. В средата на ропата има отвор, през който се спуща огън. Времетраенето на горенето на въглищата зависи от големината на ропата. Една средна ропа гори обикновено една седмица, а по-малките – три-четири дни. За да истинат по-бързо въглищата, поливат се с вода.*" (Примовски 1973: 425). В

пояснение за названията се споменава и „жизници", название, което се среща явно и в трите части на планината, включително в Северозападните Родопи.

Оставаме в сферата на тези традиционни занимания, така както са ги представили нашите изследователи етнографи. В разказа ще се преплитат описанията на двама от нашите най-изтъкнати изследователи етнографи – Христо Вакарелски и познатия ни вече Анастас Примовски. Ще ги предам с техните разяснения, защото разкриват не само точно традиционната форма на различните занятия, но и тяхнато последвало развитие.

Христо Вакарелски в своя статия за живота в родното си село Момина клисура посочва въглищарството като добре развито в миналото. Анастас Примовски разсъждава върху написаната от Вакарелски информация, като свързва въглищарството с едно друго основно занятие, разпространено до края на XVIII в. в района от Самоков до Пещера – желязодобива. Той обобщава за село Момина клисура, че то е било силно развито „*особено до съществуването на маданите в близките Сестримо и Белово. Въглищарството съществувало и след Освободителната война до началото на нашия век* (има предвид XX век – б.м.). " (Примовски 1973: 86) Кратък цитат от статията на Христо Вакарелски за родното му село, в който размишлява за последиците от неговото развитие, потвърждава тези изводи: „*Аз запомних само последните професионалисти въглищари – вече старци: Бучо (Ангел Бучов) и Корде – бащата на Димитраки и Ангел Кордеви. Във всеки случай неизброимите „жизници", които се срещат навред из горите, почти винаги служеха за начало на ниви, които биваха разоравани, а гората край тях – унищожавана.*" (Вакарелски 1952: 167) Без да се спираме засега повече на тези размисли смятам, че екологичната страна на последиците от въглищарството е важен извод, до който ще стигаме и по-нататък в изложението.

Връзката на железодобивът и въглищарството е друго интересно направление за разсъждение. То ни отвежда към един по-ранен период – XV-XVIII в., и към поминъка на същинското традиционно общество. Въглищарството, катранджийството и боринарството са неотменна част от стопанството на това общество. В картата на стопанското развитие на българските земи до XVIII в. наред с неголямия брой изредени стопански занятия има и специален знак за раз-

пространението на „дърводобив, катранджийство и боринарство" (История на България 1983: 138-139). Този статус в края на XIX и началото на XX в. постепенно започва да се променя, както се вижда от посочените по-горе цитати.

Информация за въглищарите през последната четвърт на XX в. в Западните Родопи сподели колегата от Регионален етнографски музей – Пазарджик Мария Йорданова, за което ѝ благодаря: *„Като дете прекарвах лятната си ваканция в м. „Горанов чарк" (местността е позната и като „Саръ яр". Носи името на реката, която протича през нея. Нейният цвят е жълт заради цвета на камъните, откъдето и наименованието „саръ" – жълта и „яр" – река) в Родопите. Дядо ми като дългогодишен дърводобивник в тази местност беше изградил двукатна постройка блок-хаус, която наричахме "колиба", поради липсата на ток и вода в нея. Спомням си как в разгара на лятото до реката се разполагаха две семейства цигани. Разпъваха своите платнища и черги върху набързо сковани конструкции от тънки ритловици. Копаеха голям кръг (не мога да преценя с какъв диаметър) до брега на реката и в него нареждаха на високи клади дебели клони от ела и бор. Покриваха ги със зелен мъх, който събираха от гората. Палеха кладите, които те наричаха „жижни" и поддържаха бавно горене като периодично ги обливаха с вода от реката. Когато преценяха, че въглищата са готови, поливаха кладите обилно с вода, разриваха ги и оставяха така да изсъхнат. Въглищата разделяха по едрина. Най ситните, определяха като ниско качество, а едрите отделяха като първокачествени в чували. С тази дейност се занимаваще цялото семейство. Като деца ги наблюдавахме с нескрито любопитство. Спомням си как изглеждаха въглищарите – черни от саждите, ровещи с голи ръце във въглищата, за да изберат първокачествените. Цялото семейство се ангажираше със събиране на клони, поддържане на огньовете, разпределянето на готовите въглища."* (М.Й.).

Производството на дървени въглища през десетилетията след 1990 г., по мои спомени, несъмнено е свързано с износа им към Гърция. Може би с този ангажимент се обясняват и последните сведения за тяхното производство. Публикацията в „Тема нюс" ни дава атрактивна представа за въглищари от Велинград, които работят за добива на дървени въглища край Котел (Рахнева 2009). Екологични-

те аспекти на производството на дървени въглища водят до неговата забрана и постепенно отмиране. Дървените въглища и сблъсъка на техните производители със закона са информацията, която получаваме от едно кратко съобщение пак от централен Балкан. „*За производство на дървени въглища по открит способ в нарушение на Закона за чистотата на атмосферния въздух от РИОСВ-Велико Търново е глобено физическо лице от с. Резач, община Златарица с 1000 лева.*“ (http://3e-news.net/България/).

Катранджиите

В своята „Етнография на България” под № 264 Христо Вакарелски обръща достойно внимание на катрана. Като обосновка за неговото производство в традиционното стопанство авторът дава развитието на коларството, без да пропуска и редица други негови употреби. Във въведението към темата нашия изтъкнат етнограф изрично посочва Западните Родопи като район, в който най-вече се произвежда катран, без да пропуска и *„някои планински краища, гдето преобладават иглолистните гори”*. Ето как Христо Вакарелски описва процеса за добив на катран: *„Катранището е твърде първобитно устроено. Издълбава се един трап и се напълва с дребни късове от борово и мурово дърво* (обр. 355). *Тия късове (борини, борни) се покриват с пръст. Между стените на трапа и дърветата се слага пласт от слама, която не е затрупана отгоре. Запалва се ламата, от което дървесната маса силно се нагрява, без да може да изгори напълно, защото слабият достъп на въздух не позволява това. Става един вид суха дестилация, при което смолата изтича от цепеничките и се стича по канал в дъното на трапа, като се събира в подложен за тази цел съд. Така полученият катран се налива в мехове и се съхранява в тях или се разнася с тях.*” (Вакарелски 1977: 388) Представеният образец 355 и информацията, които предлага Хр. Вакарелски са от проучванията на Васил Кънчов (Кънчов 1895: 277). Поради прегледността на представената схема ще я предложим и тук. (Сн. 1)

Трябва да продължим с написаното от Хр. Вакарелски по въпроса, което ни дава вековната дълбочина на традицията. *„Смоларството (произвеждането на катран) е било известно на българите през*

миналите векове. По всяка вероятност познатия днес процес е означаван със ***смольно врение*** *… На смоларството се дължи племенното име на част от старите български славяни* (***въ странах смоленскихъ***) (Вакарелски 1977: 388).

Собствено събрани сведения за с. Змеица (Аланджиево) (Западни Родопи – б.моя) дава и Атанас Примовски: *„До Балканската война селяните се занимавали много и с катранджийство, за което спомогнало и обстоятелството, че селото отсякъде е било заобиколено с борови гори. Катрана в „тулуме" (мяхове) продавали из селата в Драмско и Сярско, „където колендисваха араби, за миене на овце, за дамги турене"* (Примовски 1973: 154).

Следващите сведения се отнасят до района Чепино. Те дават информация за едно от интересуващите ни производства – това на катран и неговото развитие с добив на терпентин и други продукти през първата половина на XX век. Интересното е тъкмо това развитие, продиктувано от стопански промени в модерна България, което ще видим, че има продължение в следващата половина на века.

Описанието на Христо Попконстантинов „Чепино" от 1890 г. само повтаря написаното от Захариев за стопанските занятия на населението от отделните селища в долината. Времето на неговата визита, която заварва сходна картина в поминъка, съвпада с началото на прехода към една нова стопанска форма (Попконстантинов 1890 III и IV). Няколко десетилетия след описанието на Христо Попконстантинов излиза антропо-географското изследване на Иван Батаклиев „Чепино". В раздела за стопанството на райоина след като авторът описва дървообработването, заключава, че *„Чепино е един от нашите краища с най-развита дърводелска индустрия."* След което авторът продължава по въпроса, който ни интересува: *„Във връзка с иглолистните гори в Чепино (става въпрос за района) е било развито в миналото производството на катранъ, а днес – терпентинената индустрия. Терпентинените индустриални заведения в Чепино, които съ по-скоро работилници, отколкото фабрики, съ 5: 2 в Каменица, и по 1 в Лъджене, Дорково и Ракитово…Най-добре, поне привидно, беше Лъженската работилница с име „Бръшлянъ", която се развиваше в размерите на фабрика и се стремеше да произвежда освен терпентин за технически и медицински цели, обикновен катран, кожено масло, боя за обувки, дървесен спирт и пр. Но напоследък и тя е зле."* (Батаклиев 1930: 95)

Много интересно описание на търговията с катран през същия период ми сподели колегата Националния етнографски музей Валентин Лазаров, за което му благодаря. То донякъде разширява пространствената рамка към центъра на планината на юг от Велинград (долината Чепино) и същевременно допълва географията на снабдяването с произведения в планината катран. Най-напред има малко въведение, за да се разбере контекстът на времето: „*Моят дядо Ненчо е от Якоруда и е избягал пред Балканската война от там. Участвал е в комитлъка и когато ги разкриват, бяга и така става жител на Лъджене.*" Така стигаме до същината на сведението: „*Къщата е имала кръчма и той е бил кръчмар. Явно кръчмарството не му е стигало. Той се занимавал и с катран. Връзката е била в Сърница. Когато проучвах в района, един от дядовците ми каза: Ами аз го познавам, давал съм му катран. С този катран дядо е тръгвал към полето. Баба все разправяше, че като се върне разказвал за оките вино и хановете по пътя. Баща ми пише за хората по селата. Той си е бил там на конак. И ако го няма човека, остава еди какво си количество и продължава нататък. Но съм чувал, че чак до Дунава са стигали. Като се върне, каквото количество е продадено, се отчита.*" (В. Л.)

В Исторически музей – Велинград, макар и скромно, са представени в етнографската изложба експонати, представящи продуктите на тези занятия от миналото. (Сн. 2)

За модерното развитие и неговия край, настъпил в постсоциалистическа България, предлагам интервюто на д-р Кирил Цанов, изтъкнат деятел на горското дело в района на Западни Родопи, автор на наръчник по смолодобив. Интересни са сведенията, които той дава за развитието на катранджийството и за краха на неговия наследник в модерното производство. „*Във Велинград е изграден единственият завод у нас, който преработва борова смола и произвежда балсамов колофон и балсамов терпентин.*" Любопитно е приравняването на смолодобива и смолодобивниците с боринари. „*В края на всеки лесоустройствен проект преди време са съществували план за добив на борина и план за смолодобив. Тези неща обаче са изчезнали с времето от документацията на горските стопанства.*" (Цанов 2011) Промяна, която подсказва и края на този наследник на катранджийниците от XIX в. През последното десетилетие заводът за производство на колофон спря своето производство. В интервюто са загатна-

ти потенциалните възможности за смолодобив и за възраждане на това производство, които засега остават нереализирани.

За последните катранджии в Родопите атрактивна информация се съдържа в статията от вестник „24 часа" „Тонове ръчно добит катран има на склад в изби в Борино" Тя отразява тъжния завършек на едно отминало време. Последното производство е прибрано и чака реализация (Хаджиев 2013).

Боринарите

Борината всъщност е смолиста бяла и черна борова дървесина – едно семпло, но точно определение.

Двете занятия въглищарството и катранджийството, са допълнителни дейности към дървообработването. При тях има топлинна обработка на дървото. В единия случай, чрез жизните, а в другия – чрез извличането на катрана като дестилатен продукт на смолата. От своя страна добивът на борина е свързан с катранджийството. Което не изключва самостоятелната употреба на борината в домакинството. Така пълното оползотворяване на дънерите след дърводобива завършва цялостното му описание. Коментарът по времевия аспект на темата не може да не включва данните, които са представени в посочената по-горе карта на стопанското развитие на българските земи до XVIII в. Както вече посочихме, наред с неголемия брой изредени стопански занятия има и специален знак за разпространението на „дърводобив, катранджийство и боринарство" (История на България 1983: 138-139).

Вездесъщият наш корифей в етнографията Христо Вакарелски, макар и вкратце, е описал една употреба на борината от отминали времена. *„За осветяване на жилището и вън от него е запалвана и борина, като е слагана на по-височко място в нарочни долапчета или полички на огнищената ниша. Запалените ѝ цепенички са били забучвани в звената на веригата. За същата цел са служили и железни боринарници, подобни на свещниците, само че с кръгла или четвъртита платформичка, отстрани на която има приспособление за защипване или забождане на борината (обр. 226 – Железен свещник боринарник от с. Голямо Бельово, Пазарджишко, края на XIX в.). Огнищените металически главанарници (кончета) са служели и за*

тази, като бориновите цепки са прикрепяни в разни кукички и дупки по тях. Употребата на борината намалява много скоро след Освобождението на България и до 1912 г. е напълно изоставена" (Вакарелски 1977: 266). В експозицият на Исторически музей–Велинград е представен подобен на описания по-горе боринарник (Сн. 3).

Поради отдалата ми се възможност при проучването на боринарството, ще представя сведение от друг район, близък до Родопите. Причината е във възможността да се представи традиционната технология за добив на борината, познание, което днес е много трудно да се открие. Благодаря на колегата от Регионален исторически музей – Шумен Георги Майсторски за събраната от него и предоставена информация:

„Оглеждат кое дърво има повече мъзга/смола и е по-блажно, а след нараняването – кое сълзи по-обилно. Напролет, когато започне вегетацията, най-смолистото и достатъчно голямо, за да послужи като строителен материал дърво, се реже на височина около 1 м от корена. През годината дървото налива смола. Когато се прецени, че повече няма засмоляване и дънерът е започнал да съхне, мъжете отрязват ствола. После тази борина се оставя да узрее /да изсъхне/ през цялата следваща година. Нацепва се на дребни летвички с дължина 10-12 см и дебелина 1-1,5 см. След време, когато поугние коренът, той също се изважда, защото от него се добива дори по-блажна борина. Това последното е било масова технология след създаване на държавното горско стопанство, защото дънер е можело да извадиш безпроблемно, но дърво да отсечеш – не." (Г. М.- запис 12 април 2013)

Още по-любопитен е разказът за употребата на борината, който в много отношения потвърждава написаното от Хр. Вакарелски: *„Дядо Асен за начина на употреба: „Немам спомен да сме продавали борината – за наши си нужди я сбирахме. И се използваше най-вече за разпалка през зимата. Палехме я и за осветление – като нема огин в огнището да видиш каде стъпваш. Имаше си за целта железно кандило, викат му оджакарник, оти си седи до оджако, до огнището. Като туриш 3-4 боринки, палиш ги и они си горат бавно и си светат. Оджакарнико има отгоре за жарта една кръгла тенекия, която стъпва на железен прът с три крачета отдолу. Може да се мести по сека стая."* Разказал бащата на Георги Майсторски Асен Георгиев Майсторски.

Разказът на бай Асен се допълва от майката на Георги Майсторски: *„Ние имахме повече от 100 дка гори – и бяха на различни места. Но нямаше чам по наш`те гори, та се донасяше борина от връх Маркови кладенци. Моя татко /дядо ти Иван/ беше ловджия и ходеха по Маркови кладенци на лов. Помня като си дойдеше как е нарамил един цял ствол борина – да имаме да си палим."*

За да завърши със сведение за изчезването на традицията за осветяване с борина.

„Що се отнася до употребата на борината като светилник, през 50-те години на XX в., тя вече трайно е заменена от газта." Македонка Иванова Майсторска.

Много интересен случай за употреба на борината разказва пак бащата на Георги Майсторски: *„Баща ми разказва и любопитен случай, когато като малък, с по-големия си брат Алекса /чичо ми Лесо/, заедно с техен възрастен роднина, са пазили кошарата над с. Палат. Било е пред Великден и имало много вълци. За да опазят стадото, навързали с лико големи късове борина по коловете на оградата и ги запалили. Като по-дързък, той дори хвърлил запалена борина, която използвал за факла, към един от вълците. Така успели да съхранят стадото. Не става ясно обаче дали този похват е често ползван в борбата с хищниците."* (Преразказано от: Г. М. запис: април, 1989 г.)

За ситуацията днес мога да споделя своите впечатлението от този район на Родопите. Често срещана гледка през студените месеци е деца циганчета да разнасят малки найлонови чантички с трески борина. Те са готови да ги предложат срещу 2 лева и така човек си осигурява разпалки за печката. По рядко, но също се среща и някой възрастен циганин нарамил чувал с борина. Неговата цена варира от 5 лв. нагоре в зависимост от количеството. Както се очаква няма нито гаранция за качеството на борината, а още по-малко старание за запазване на дървото, от което тя е добита. Но това са последните мохикани на едно отмиращо занятие със загубено познание за неговото практикуване.

Вместо заключение

Колегиалната размяна на мисли и познания ме насочиха към избора на темата за въглищарите, катранджиите и боринарите. Други колеги допринесоха с нова информация за нейното развитие. А нейно

ният времеви диапазон и динамика ни доведоха до тяхното постепенно отмиране.

Неотменимият ход на времето има своите специфични прояви в българските примери. Сякаш при тях отсъства възможността за съхранение и ново възраждане на традиционни и отмиращи занятия. Това се отнася в пълна степен и за въглищарство, катранджийство и боринарство. Може би това са естествените процеси на модерността.

Както отразихме по-горе, свой скромен принос за представяне на разгледаните традиционни занаятия предлага Исторически музей–Велинград. Надяваме се, че в близко бъдеще ще съумеем да ги експонираме по начин, подобаващ за тяхната значимост в миналото.

Библиография

Батаклиев 1930: Ив. Батаклиев. Чепино. Годишник на Софийския университет, кн. XXVI, 1.1930, С.

Вакарелски 1952: Хр. Вакарелски. Музика и живота на родното ми село. – В: Известия на института за музика. кн. 1. София

Захариев 1973: С. Захариев. Географико историко статистическо описание на Татар. Пазарджишката кааза. Изд. на Отечествения фронт, С.

История на България 1983: Том IV, БАН, София

Кънчов 1895: В. Кънчов. Сб НУ. т. XII

Попконстантинов 1890: Х. Попконстантинов. Чепино (Едно българско краище…)

Примовски 1973: А. Примовски. Бит и култура на родопските българи. БАН, С.

Рахнева 2009: С. Рахнева. Дървени въглища за гръцко барбекю. сп. Тема, (http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=203&aid=5210)

Цанов 2011: К. Цанов. Интервю във в-к Монитор (http://www.monitor.bg/article?id=279394)

Хаджиев 2013: В. Хаджиев. Тонове ръчно добит катран има на склад в изби в Борино. В-к 24 часа (http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=2370741)

http://3e-news.net/България: http://3e-news.net/България/глоби-за-75-хил-лв-са-наложили-екоинспекциите-през-декември-2012-г_20533

Информатори

Асен Георгиев Майсторски – р. 1938 г. в с. Палат, общ. Струмяни, обл. Благоевград,основно образование, днес жител на гр. Лозница, общ. Лозница, обл. Разград

Валентин Лазаров – р. 1950 г. обр. д-р, записал 16 юли 2014 г. Георги Куманов

Георги Майсторски – р. 1965 в гр. Петрич, живущ в гр. В. Преслав, обр. м-р,

Македонка Иванова Майсторска – р. 1942 г. в с. Долене, общ. Петрич, основно образование, жител на гр. Лозница

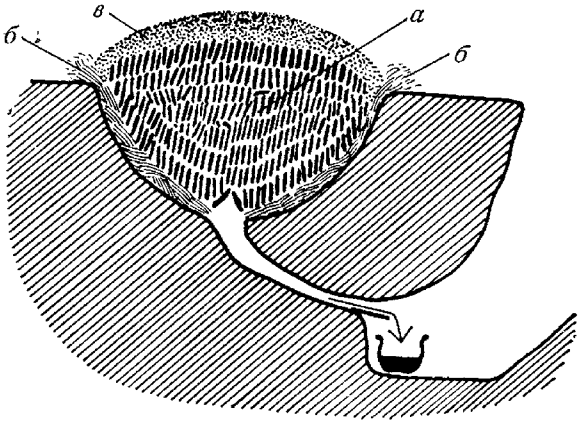
Мария Йорданова – р. 1973, обр. магистър, записал 5 септември 2014 г. Георги Куманов

CHAROCAL- BURNERS, COAL- TAR MAKERS AND LIGHT -WOOD MAKERS DISAPPEARING CRAFTS IN THE RHODOPES

Georgi Kumanov

Resume

The article provides a brief overview of traditional crafts such as charcoal-burning, coal tar making and light-wood making. The focus is placed on the western Rhodope mountains where they are practiced. These crafts have been traced since mid- 19th century through their development and gradual decline in 20th century. The research includes articles by ethnographers and field researches materials of recent years.

355. Разрез на катранище в Разложко (по В. Кънчов, СбНУ XII, стр. 277): а — късове от борина, б — пласт от слама, в — покривка със земя

Сн. 1. Схема на катранище по В. Кънчов и Хр. Вакарелски

Сн. 2. Дървени въглища и катран ескпонати от етнографската изложба на Исторически музей – Велинград

Сн. 3. Боринарник – експонат от етнографската изложба на Исторически музей – Велинград

ОЩЕ ЗА ЕДИН САМОБИТЕН МАЙСТОР – ГЕОРГИ БОЖИЛОВ ОТ С. МАЛОМИРОВО, ЕЛХОВСКО

Добринка Костова

Народният творец и самобитен майстор на църковна утвар Георги Божилов е роден през далечната 1850 г. в с. Хамбарлий, Казълагаческа околия – днес с. Маломирово, община Елхово. Ощетен от природата при своето раждане с ограничени двигателни способности, благословен е от Господ със сръчни ръце и самороден талант. Той не е възпитаник на художествена школа или университет, нямал е възможност дори да ходи на училище като своите връстници, но волята и упоритостта му го научават да се справя сам във всяка ситуация и сам да се научи да чете и пише.

Като дете наблюдава баща си, който е майстор на речни воденици (караджейки) и сам определя откъде трябва да мине водата, къде да се постави водното колело, конструира и изработва всички видове части на двигателния механизъм, монтира воденичните камъни, сам ръководи и строи сградите на тези воденици.

Георги Божилов доусъвършенства качествата на своя баща и става не само универсален, но преди всичко забележителен майстор. Вратата му винаги е отворена за неговите съселяни, не връща нито един човек, който прибягва до неговите услуги. Изработва и поправя ламаринени печки-жабки, ремонтира оръжия – револвери, овчарски и ловджийски пушки, обработва сурови кожи, от които шие калпаци и кожуси, подплатява каплами и шуби, изработва полици за стените, прозорци за къщите, поправя дървените волски – араба коли и др. (Желязков 1976: 48)

Истинската му страст обаче е изработването на църковна утвар, с която украсява новостроящите се църкви в Елховския район. Не-

говите художествено издържани предмети от дърво и метал придават уют и завършен вид на елховските църковни храмове, за разлика от богатитие кариотски села, които имат възможността да купуват стъклени, дори кристални полюлеи и свещници от Цариград за църквите на своите родни места.

Тук не става дума за пренасяне на течение или стил от национален мащаб, а за една собствена изява, за едно изкуство на самоук майстор със свой почерк и самороден талант. Художествените му произведенията показват усет на творец, който търси начини да се откъсне от делничните и банални елементи и намира уникалност, разнообразие и пищност във формите и цветовете.

Изработваните от Георги Божилов художествени предмети – полилеи, свещници, фенери, аналои, дарохранителници и др., будят интерес у всеки, който се докосне визуално до тях.

Големината на полилеите е съобразена с архитектурните особености на църквите. ***Полилеите*** имат крушообразен силует. Срещат се различни видове – големи, средни и малки. Те всички си приличат, обединени от една обща конструкция. Различията се състоят в големината и количеството на детайлите и тяхното подреждане. Един малък полилей може да се разчлени на 1009 разноименни и едноименни детайли. Всеки полилей се състои от три основни (главни) части. Най-важната е средната част, върху която се изгражда цялата конструкция. Състои се от четири дървени ребра /две по две срещуположни/, които имат формата на музикален ключ сол. Те са скрепени върху външен и вътрешен пръстен, изработени от шина. Горната част – короната на полилея, се състои също от четири, две по две срещуположни, дървени ребра, които имат приблизително формата на малка ръкописна буква „***г***", скрепени върху външен метален пръстен и железен обков в горната част. Малко над средата, тези ребра са опасани с тесен ламаринен пръстен, наподобяващ рязана дантела. Долната част на полилея се състои от четири, (две по две) срещуположни дървени ребра, които имат формата на латинската буква „S". Скрепването с видии за ребрата на средната част става върху един външен и друг по-малък вътрешен пръстен. Към тези условно наречени пръстени са окачени разноцветни топчици и висулки, изработени от дърво на струг. Те не са безразборно наредени, а са подчинени на определена система и се редуват: големи, малки, сред-

ни и т.н. (Желязков 1976: 49) Мястото на съединението на пръстена с ребрата е покрито с изработени от ламарина цветя, наподобяващи градински далии. Към металния пръстен в пространствата между ребрата са закрепени четири свещника. Продължението на стойката на свещниците служи за стойка, върху която са окачени цветя, изработени от ламарина, подобни на лалета и кампанула (кандилка). В сърцевината, по оста на полилея, е окачено своеобразно махало, струговано от дърво и подходящо оцветено. Върху вертикална метална ос са закрепени всички възли и детайли на полилея. По този начин е постигната една олекотена ефирна конструкция, от която се разлива светлината на свещите. Полилеят внася по-голяма емоционалност и тържественост, и усещане за красота в църквата.

Разновидност на полилеите са ***свещниците***, изработени от Георги Божилов, интересни със своята структура и функционалност. Височината им е около 40 см. Върху кръгла поставка е монтирана ръкохватка с нахлузена главина. Върху нея е монтирано крушообразно дървено тяло. Встрани на конуса в специални прорези са залепени три асиметрични и кобилицовидни дървени тела в жълт бронз с орнаменти. Разположението им е такова, че върховете им изглеждат естествено преплетени. Отгоре на върховете на тези тела са монтирани розетки за свещите. Пространствата на конуса са запълнени с цветя, изработени от ламарина, каквито майсторът използува и при направата на полилеите. Отдолу под този кръг на свещника, който служи за стойка, майсторът обикновено надписва името си, датата и мястото на изработката.

Майсторството на Георги Божилов личи и от оригиналните и интересни ***фенери***. Те са изработени от ламарина, стъкло и дърво. Височината им е около 30 см. Долният и горният край са заобиколени с ламаринени корнизи, украсени с малки ламаринени цветчета. Върху долния ръб на основния корниз симетрично са окачени ламаринени пластинки, които имитират и приличат на семената на дивия орех. Около кръглия отдушник, за излизане на дима от горящата свещ, е образувана ламаринена околожка, напомняща меридианите на земното кълбо. Над отдушника е изработен сенник с кръст. От шестте стъклени страни на фенера едната служи за вратичка. Всяка преграда е грижливо очертана с ламаринена тръбичка, върху която калаено е запоена рамката със стъклото. Външната рамка на стъклото е укра-

сена със спираловидна ламаринка. Долният и горният край на всяка страна от този шестоъгълник, където се съединяват ъглите, имат по едно цвете – ламаринена ружа. Цветовете се състоят от няколко детайла. На горната и долната спираловидна тръбичка има запоено с калай по едно цвете, изработено също от ламарина, с по няколко лъча. На всеки ъгъл на горния корниз на фенера има по един гълъб с разперени крила. Този вечен християнски символ, символизиращ Святия Дух и мира, намира място и в изкуството на Георги Божилов. Вътре в средата на фенера, в основата му е споена с калай розетката за свещта. На долната страна на основата на фенера е споена с калай друга розетка, в която се закрепва дървената дръжка на фенера, с дължина около метър и половина. Непосредствено под розетката на дръжката е изрязано осемлистно червено лале. (Желязков 1976: 49)

На известно разстояние от това „лале" е изрязано друго, срещуположно на него. Между тези „лалета" по дължината на дръжката е написано името на майстора и ктитора: *„Направени от Георги Божилов от с. Хамбарлия, К. А. Околия 18 майя 1903 г. Подарява се от Георги Стоянов и от съпругата му Пена от с. Лалкуву".*

С особена стойност са изработените от този самобитен майстор и оригинално оцветените ***аналои*** (катедри) и ***дарохранителници***.

Аналоят (катедрата) е дървена, сгъваема рамкова конструкция. Състои се от две срещуположни рамки – предна и задна. Те имат формата на трапец и са свързани с две сгъваеми прозорчета – от лявата и дясната страна по едно. В горната половина на прозорчетата са вградени по четири дървени тела, обработени на струг и оцветени в различни разцветки. Горната част на аналоя има два плота. Най-горният е наклонен и предназначен за оставяне на библията и църковните книги за четене по време на литургията. Този плот е свободно поставен в специално легло, образувано от рамките. Следващият плот (под него) е разположен хоризонтално и се състои от две половини, които са окачени на пантички, за да може при необходимост да се прибират към рамките. В горния край е вграден елемент, имащ формата на два съединени музикални ключа сол. И двата трапеца са изпълнени с по един оцветен дървен кръст. На горната страна откъм челния трапец, т. е. откъм страната на богомолците, се намират гнезда с розетки за свещи, както и малък кръст. За по-удобно съхраняване и носене аналоят се сгъва. В долното основно рамо на малкия

трапец всички аналои носят името на майстора, мястото и времето на изработката.

Дарохранителниците са малки дървени, художествено изработени тела с чекмедже за съхраняване на волните пожертвования на християните в църквата. Между две чамови плоскости, боядисани в черно е образувано пространство за чекмедженце, побиращо се между тези плоскости с дървени кантове, а в средата на горната дъска, похлупваща чекмеджето, е монтиран кръст. От четирите ъгъла се издигат четири колонки, обработени на струг. Върху тези колонки е монтирана корона с орнаменти, а в средата е прикрепена глава на ангел с крилца, легнал върху червена основа. Отгоре на короната е поставен кръст. В страничните дъски стоят имената на твореца и дарителя на дарохранителницата

Работното място на този самобитен майстор се намира в стар плевник. След смъртта на Георги Божилов плевнята изгаря. Запазени са само около четиринадесет броя от инструментите, между които: *йорс, триъгълник, пергел, различни видове свредели, дзамби, прибори и една кутия със зелена боя.* От детайлите на неговите произведения личи, че той използва и струг, трион, лък и вероятно някаква тенекеджийска преса.

Продукцията на художествените предмети, изработени от Георги Божилов намира разпространение в много църкви от бившата Елховска околия (в селата Изгрев, Маломирово, Стефан Караджово, Воден, Добрич, Бояново, Чернозем и др.), а също в някои села на бившите Грудовска, Ямболска и част от Бургаска околии. Част от предметите са изработени по поръчка. Друга част майсторът разнася със своята тек каруца, където се строят църкви, разглобена и скътана в сандъци. Георги Божилов монтира на място продадените свои произведения.

Поради ограничените си двигателни способности той винаги пътува с придружител. Неговият внук Петър Станчев от с. Маломирово разказва в спомените си: „*Аз помня как дядо Георги ме вземаше със себе си да му помагам. Напълни каручката със стока и пътуваме. Всичко беше скътано в сандъци. Когато пристигнем в селото, той сглобяваше полилея и с помощта на селяните го окачваше в църквата. На човека, който купуваше предмета, било то полилей или фенер, или пък нещо друго, той надписваше с боя името му до собственото си име. С каручката му съм ходил чак към Средец, нататък – хей към Бургаско.*“ (Желязков 1976: 53)

Внукът на Георги Божилов разказва, че дядо му изработвал „някакви дъски, добре излъскани“ и ги изпращал „на някъде“. Вероятно това са дъски за рисуване на икони от майсторите иконописци в района на Елхово и Тополовград. (Желязков 1976: 53)

Самобитният майстор Георги Божилов влага свое разбиране и свое виждане за красивото. По свой маниер той долавя разнообразието на заобикалящата го среда. Очарован от дълбоките тайни на нейните красоти, с придобитата си техника ги претворява в дърво и метал.

Голяма част от всички тези красиви църковни предмети са унищожени, заедно със самите църкви през 50-60 години на XX век, по времето на социализма. Малкото спасени, са изложени в експозицията на Етнографско-археологически музей – Елхово, пред които посетители и туристи се дивят на майсторлъка, на сръчните ръце, на природния гений и на примитивните инструменти от преди повече от един век. Възхищават се на творчеството на неповторимия Георги Божилов от с. Маломирово, Елховско.

Библиография

Желязков 1976: Ив. Желязков. Един самобитен майстор. – В: Етнография. 1976, кн. 2, С.

MORE INFORMATION ABOUT AN UNIQUE CRAFTSMAN FROM THE VILLAGE OF MALOMIROVO – ELHOVO REGION

Dobrinka Kostova

Resume

The unique craftsman and artist of church plate Georgi Bozhilov was born in 1850 in the village of Malomirovo. He was born with reduced mobility but blessed by God with skillful hands and natural talent. His real passion was making of church plates for decoration of the newly built churches in Elhovo. His beautiful articles of wood and metal lend charm and completeness to the Elhovo churches. The hand made chandeliers and candlesticks of George Georgiev excite interest in everyone who has seen them.

НАПРАВЪ ОТЪ Г. БЪЖИЛОВЪ

ОТГЛЕЖДАНЕ И ОБРАБОТКА НА КОНОП В СЕЛО ПОБИТ КАМЪК, РАЗГРАДСКО

Димитър Петров

Етимология на думата "коноп"

На български – коноп, на руски и църковнославянски – конопля, на украински – коноґпля, на белоруски – колопняґ, на сърбохърватски – коноп?а, на словенски – konoґplja, на чешки и словацки – konope, полски – konop. И още: пруски – knapios, румънски – ci^nepaў, английски – h?nep, исландски – hampr, гръцки – kJnnabij, персийски – kanab, на шумерски – kunibu като се има впредвид, че папирусът, тръстиката в Месопотамия и Палестина на арамейски се е наричала – к`ne.

Названието е взаимствано от латински – canapis или cannapus, на съвременен италиански – canapo. За конопа говори още Херодот (IV, 74, 75) – kJnnabij, като споменава, че се намира у скитите и траките. (Ушаков http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ushakov-term-24380.htm)

Коноп – ж. р. – Едногодишно тревисто растение, със стебла, които отделят влакна, а от семената се добива масло.

Имената на конопа – канабис, хашиш, ганджа, канап, марихуана.

Гръсти – от старославянски: кусты, густы, гръсти, храсти, кусти). (Речник на стари диалектни думи http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Dialektni%20dumi%20-%2021%20may%202007/Dialektni%20dumi%20-%20ABV.htm)

– Гръсте – коноп;

– Гръсти – храсти (фонетичен вариант);

– Гръсти бели = изберки – едри, добракачествени стръци конопени стъбла;

– Гръсти черни = поберки – дребни, лошокачествени конопени стръци.

Според руския електронен етимологичен речник:

От куст – древно руски – кусть; укр. – кущ; белор. – куст; литов. – kúokštas.

– куст означава: тревисто растение с дървовидни разклонения без централен ствол; тревисто растение с много стъбла;

– кустарник – многолетно дървовидно растение нямащо в зряло състояние главен ствол.

Сред компактно населените с капанци (местна ерлийска етнографска група старо българско население) места в Северозападното Лудогорие, се срещат и новообразувани (в началото на XIX в.) балканджийски селища. Такова селище е Побит камък. Намира се в средата на Лудогорието на 21 км североизточно от Разград по пътя към Завет. Основано е през 1800 г. от Маньо Коев от село Боженци, Габровско.

В края на 70-те години на миналия век се оформя идеята за създаване на етнографски комплекс, в който да се съхранят за поколенията битовите предмети и занаятите на балканджиите. Оформя се комплекс от музейна постройка с помещения за административна работа, за постоянна историческа експозиция, и стопански постройки: дюкяни за бъчварство, дърводелство, коларо-железарство с ковашки отдел; помещения за домашни занятия – обработка на коноп, казан за варене на ракия и варене на маджун, две автентични балканджийски къщи, хамбари, избени помещения и пищник. През 1978 г. комплексът, разположен на 4 дка площ, е открит официално.

Едната от къщите в комплекса, строена непосредствено след заселването на селото, е направена без нито един гвоздей. В къщите има уредени помещения, показващи бита на балканджията през XIX и XX век: за практикуване на женски занятия – тъкане и шиене; за родилка; за семейството – спалня; всекидневна; за гости и работен кабинет за ползване на писалище и шкаф с книги. В оформения комплекс внимание, при основните занаяти и занятия, е обърнато на обработката на коноп и приготвяне от него на изделия за бита.

Проучването на историята и етнографската характеристика на отглеждането и обработката на конопа в традициите на българина (в частност в Разградско или Лудогорието) допълва откритите за българската етнография въпроси по изследване процесите свърза-

ни с конопа (в частност в село Побит камък след основаването му през 1800 г.), по тяхното развитие, заместване и изчезване по нашите земи в средата на 50-е години на XX век.

Раковски предава стопанството на едно домакинство по следния начин: "*… че в България е рядко човек, най-вече селянин да няма своя земя. … Освен земя всеки в дома си има няколко овце, крави и кобили, от които печели добре, като ги развъжда и продава. Неговият дом изобилства от масло, мляко и сирене. Всеки град и село имат наколко си мера, която още от преди притежават общо, а частно всеки има свой отрязък ниви, ливади, градини и др.* (бел. авт. тук може да се допълни, че си разпределяли мочурливите места покрай водоеми и реки и са отглеждали коноп, камъш и др. технически растения). *Сечищата и горите са общи и всеки се ползва от тях, колкото му е нужно.*" (Драганова 2005: 34)

Стопанските дворове били снабдени с най-необходимите средства за производство: земеделски инвентар, коли, работен добитък, постройки, съдове за съхранение и пр. За продажба на произведени продукти и животни от стопанството се вземал данък такса: домашни животни, вълна, мед, тъкани. (Драганова 2005: 40)

Конопът е съпътстваща земеделска култура в развитието на обществото, участник в стопанската му дейност в бита и традициите. (История на България : 39)

През втората половина на XVII и до средата на XVIII в. се развиват бързо и процъфтяват занаятите, практикувани от българското население. Така вече те се квалифицират като традиционни български занаяти. Стоката от тези занаяти се пласира на провеждани за тази цел панаири директно от производителите или от търговци. Така се развива и търговията. Срещат се в големите градове търговци на брашно, фураж, домашни тъкани (конопени, ленени, памучни, копринени), продава се вълна, кожи и др. (Гроздановa 1989: 680)

В трудовата дейност на балканджиите, наред с другите занаяти, е и обработката на конопените влакна.

Сеенето на конопа ставало след Гергьовден в ниското, долу до дерето, на най-непретенциозните парчета земя край реката. Оскубването на белите гръсти ставало по Петровден или Илинден, а на черните – по Богородица. Преработката на събраните конопени кръстци ставало след като приключи кърската работа през есента.

При орането и сеитбата на коноп се използвало дървеното рало. С напредъка на развитието на техниката дървените рала започват да се изместват от железни плугове, по-късно и от плугове фабрична изработка. Орането ставало с волове или крави, на които се поставял волски ален хомот. Днес дървеното рало още се използва за лични цели от стопаните при оране (браздене) на лозя и градини. Площта за сеитба на коноп се почиства, обработва и сее. Сеенето става на ръка чрез разпръскване. Посятото семе се заравя с рало или браня. Тя е изработена често от две дървета с дължина до два метра, поставени успоредно едно на друго и съединени с вклинени дрянови пръчки. Между тях по дължина са преплетени пръти. Може да се използват и неокастрени клони – вършина, обикновено от габър или каквито дървета има наблизо. По-късно започва използването на търмъци или грапи, направени от дървен материал като равностранни триъгълници. След 30-те години на миналия век навлизат железни изработени във фабриките грапи. При работа се използва тежест или самият сеяч стъпва за тази цел на браната. Всички стопански дейности са придружени от много и различни обредни дейности.

Прибирането на готовия коноп става чрез скубане на растенията. След оскубването конопът се изтръсква от пръста и се върже на гръсти на не много дебели снопи. Връзването на гръстите става с по-тънки конопени стебла. Връзките се оставят да изсъхнат покрай плетовете на къщите и дворовете, поставени със семенните главички нагоре. Като изсъхнат, се обира семето чрез очукване или чрез изчесване и след това се топят стеблата, за да се отдели влакното от дървесината. Топенето става в специално приготвени близо до реката трапове със затоплена вода. Растенията се потапят и затискат в топлия вир като остават там от седмица до 15 дена до омекване на външната обвивка на стеблата. Почнат ли да излизат мехурчета, това е сигнал, че вече са готови. Готовите стебла се вадят и изсушават на слънце, събират се под навеси и се обработват в удобно време. Отделят се пъздерките, дървесината от влакното.

Следващият процес е мънене (бухане, чукане). Очуканият коноп, вече без пъздерки, минава през процеса мелица (мелцъ) – дървено приспособление – нещо като очукване на стъблата по цялата им дължина от дървен нож между две дъски. Влакното се нарича

мънено влакно. От тук продължава фината му обработка, за която се използва дарак (чепкало) – операциите са пречистване, влачене, зачесване. Отделят се дребните влакна, наречени дреб. Чистите обработени влакна се наричат повясмо (поясмо, повесмо) и се използват за тъкачество, а грубото влакно – за черги, чували, въжета, кълчища за стопанска употреба.

Чистото повясмо се залива с гореща вода върху посипана дървесна пепел. Така се избелва и достига завиден бял цвят. Обработеният коноп се изприда на хурка. Отпадъците се изпридат на груба нишка. Готовата прежда се навива на мотовилка толкова, колкото ще е нужно да се направи тъканта и се навива на чекрък.

Подготвя се стана за тъкане. За основата се използва клувя, на която се поставят калемите. Основата се дели на глави в зависимост от зъбите на бърдото (1 глава – 10 усукани водачи с по три жички). Сноването става на чаталести колове, забити в земята на 60-70 см разстояние. Жената, която снове, се нарича сновачка.

После се приготвя основата – от две жени: първата поставя на стана долното кросно, на което е навита основата, а другата поема жичките и ги вдява в нищелките и бърдото. Основните жички се вадят по една в коталците на нищелките по определен ред. Така се определя шарката на тъканта, според броя на нищелките и навеждането на жичките в тях.

Използва се хоризонтален стан. Предното кросно (горното) е по-високо от задното (долното). Жичките от основата се преплитат с жичките от вътъка, като се набиват от бърдото.

В Побит камък бил развит и занаятът мутафчийство. Освен с козя козина за чулове и дисаги, мутафчиите правели чували и въжета от грубите конопени влакна. Чувалите се използвали в стопанската дейност от всички. Например в таблиците (табл. № 158) на сериозния труд на Елена Грозданова "Българската народност през XVII век" се вижда освен останалите развити занаяти и практикуването на мутафчийството (Грозданова 1989: 674, 676, 678), чиято суровина е предимно конопът.

Библиография

Гроздановa 1989: Ел. Гроздановa. Българската народност през XVII век. Изд. "Наука и изкуство". С., 1989

Драганова 2005: Сл. Драганова. Селското население на Дунавски вилает. Авангард прима. С., 2005

История на България: История на България. Българско възраждане 1856-1878. Т. 6. БАН.

Речник на стари диалектни думи http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Dialektni%20dumi%20-%2021%20may%202007/Dialektni%20dumi%20-%20ABV.htm Речник на стари диалектни думи с предполагаем български произход – електронен вариант (част Г-Д -Е). Събрал Иван Танев: http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Dialektni%20dumi%20-%2021%20may%202007/Dialektni%20dumi%20-%20ABV.htm

Ушаков: http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ushakov-term-24380.htm Д. Н. Ушаков Большой толковый словарь современного русского языка (онлайн версия) http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ushakov-term-24380.htm

Литература

Флорова, Т. Ф. Руски тълковно-словообразователен речник

Христов, Д. Икономиката на Разград и неговия администранивен район през Възраждането и капитализма. Варна. 1989

Христов, Д. Икономиката на Разград и неговия район през вековете. ч. 2, Разград, 2001

Информатори

Виолета Маринова Царска – 75 г., с. Побит камък, община Разград

Росица Герджикова – 40 г. – секретар-библиотекар на НЧ „Самообразование – 1894", с. Побит камък, общ Разград

Илюстрации

На снимките сеенето, обработката и крайния продукт показват: Никола Гатев Николов, Велика Георгиева Станчева, Димитра Великова Стоянова и Мита Христова Коева – всички от с. Побит камък, община Разград.

CULTIVATION AND PROCESSING OF HEMP IN THE VILLAGE OF POBIT KAMAK, RAZGRAD REGION

Dimitar Petrov

Resume

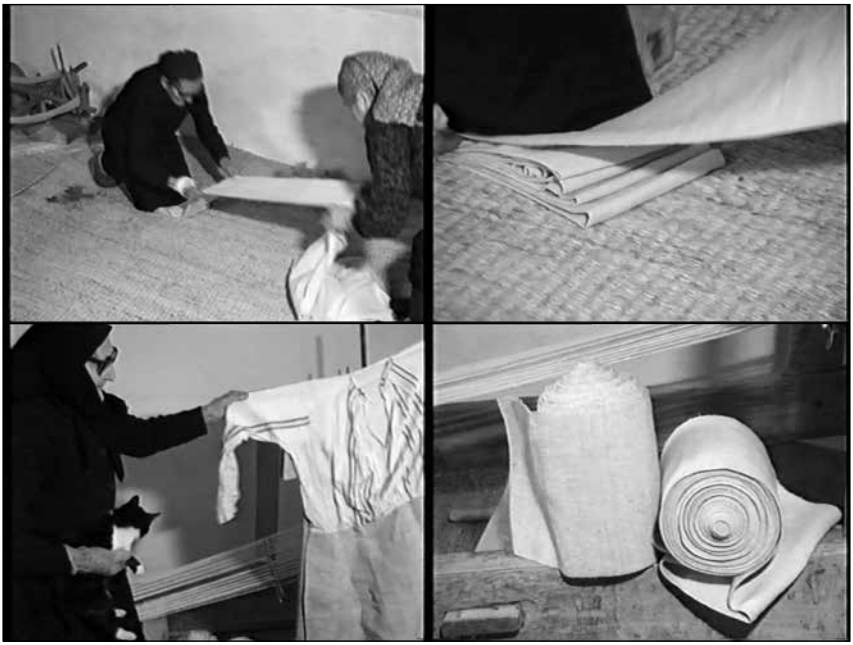
The etymology of the word hemp, the history and ethnographic characteristics of cultivation and processing of hemp is presented in this article. The processes related to hemp in village of Pobit Kamak after its foundation in 1800 as well as their development, substitution and disappearance from our land in the middle of 50-ies of the 20th century are outlined.

ЗАЩИТАТА НА ИНТЕРЕСИТЕ НА МАЛОЛЕТНИТЕ НАСЛЕДНИЦИ В СРЕДИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ АБАДЖИИ ГУРБЕТЧИИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

д-р Дария Василева

Предмет на настоящето изследване не е социално нормативната уредба на наследяването, а практическите стъпки за запазване на наследството и въвеждане на наследника във владение, когато наследството и наследникът са разделени от голямо пространство и други отегчаващи обстоятелства. Целта е да се открояят ролите и значимостта на отделните лица и на социалните мрежи в тяхното взаимодействие и противодействие, и да се разкрие тяхната ефективност. Изясняването на трудностите в практиката на унаследяването дава представа за причините за драматичното обедняване на видни български семейства в епохата на Възраждането, което силно затруднява формирането на устойчив наследствен социален елит.

Предлаганото изследване е case study, то се базира на част от личната история на акад. Никола Енев Начов, описана в пътеписа му „До Бруса и назад". Пътеписът е създаден въз основа на грижливо водени пътни бележки, идеята за които е породена от съзнанието за важността на предприетото. В 1879 г. авторът тръгва към Бруса, за да търси наследството си със 17 години закъснение и да добие средства за завършване на образованието си. Не без значение е и вълнението, че ще пътува в далечни земи и ще види големи красиви градове: *„Понеже ми предстоеше да върша важна работа и да пътувам по далечни места, пак и по море – да прескоча и в Азия – и да видя разни места и народи и хубави градове, Главно Цариград и Бруса, то, за да помня донякога, какво съм извършил и какво съм видел и чул – реших да си държа кратки бележки и то само за мене частно."* Този

текст е свързан със следната бележка под линия: „*Отначало аз нито и предполагах, че ще имам толкоз големи главоболия и че ще се скитам и изморявам тъй дълго време по много други места и че тези мои бележки ще бъдат тъй дълги, но веч еднъж се бях заловил с тях, аз реших да ги продължа до край.*“ (Начов 1934: 6-7) Създаването на основния текст по време на самото пътуване е гаранция за точността на дадената информация.

Данните в пътеписа се потвърждават напълно от документи, съхраняващи се в личния архив на академика – пътен билет /т.е./ паспорт за пътуване до Цариград, издаден от пловдивския губернатор, както и списък за осъществени или отложени вземания на длъжници към фирмата на баща му и чичо му. (НА-БАН, ф. 63, а.е 1: 1-16)

Пътеписът е оформен литературно в огромната си част скоро след пътуването и откъси от него са публикувани през 90-те години на 19 в. в престижното столично списание „Мисъл“ на д-р Кръстев. (Начов 1895: 189-193) Това е ново доказателство, че по онова време пътеписът е ценен както като източник на информация, така и с литературните си достойнства.

В своята цялост книгата «До Бруса и назад» е публикувана едва през 30-те години на 20 в. и то с големи колебания от страна на автора. Изданието е под псевдоним Нанчо Донкин, който е достатъчно прозрачен относно авторовата личност и по-скоро трябва да отграничи тази младежка работа от сериозните научни и литературни трудове на академика. Това, което спасява „До Бруса и назад“ от съдбата на бракуваните ръкописи е фактът, че след 50 години той има стойност не само като художествено произведение, а най-вече като исторически извор. Като исторически извор той има право на място в библиотеката на БАН, на която авторът го е подарил със саморъчен дарствен надпис и истинското си име. С истинското име на автора ще бъде цитиран източникът в бележките, тъй като под името на Никола Начов той е заведен в каталозите на обществените библиотеки.

Никола Енев Начов е наследник по бащина линия на род богати калоферски абаджии, работещи постоянно в Бруса. Предприятието на дядото поемат двамата братя Енчо и Манола, които след смъртта на баща си работят в братско съдружие без предварително поделяне

на наследството. Като преуспяващи в занаята, те вече не само имат абаджийски дюкян, но са и търговци, и заемодавци.

По майчина линия Н. Начов е потомък на дядо си Начо Начов, достатъчно заможен selfmade man, бакалин. Последният оженва поне две от многобройните си дъщери за просперираща абаджии. (Начов 1908: 198-203) В началото на 60-те години на 19 в. дядо Начо е вече твърде възрастен, за да ходи по работа извън Калофер, и влага припечелените пари в бизнес на място – дюкяни, отдавани под наем, чаркове за гайтан, обработваема земя – предприятия по-малко доходни, но носещи стабилни приходи без големи рискове, подходящи занимания за една достолепна старост.

Н. Начов остава без баща на около две години. В семейството на бащата няма друг пълнолетен мъж, освен съдружника чичо Манола, който живее в Бруса заедно със семейството си. Съвместният бизнес, както споменахме, е традиция в семейството по бащина линия и продължаването ѝ без отделяне на наследствения дял на племенника е едно естествено решение. (Начов 1934: 4, 69)

В семейството на майката, където живее малкият Никола, усилията по необходимост са съсредоточени първоначално към запазване на наследниците, а не на имота. Майката е тежко болна, Никола е преждевременно родено слабо, болнаво дете, и надеждите на семейството са върху братчето му – здраво, но все още пеленаче. След няколко месеца майката умира, последвана от по-малкия си син, и остава само трудният за отглеждане внук Никола.

Дядо Начо възлага на сина си Донко да пътува до Бруса и да се срещне с чичо Манола във връзка с наследството, но от това не произтичат никакви практически последици. (Начов 1934: 4)

Причините за това не са описани, но могат да бъдат предполагани. Огромната част от капитала на братското съдружие е раздадена като заеми още преди смъртта на Енчо и чичото не разполага със свободни пари. Събирането на дълговете преди договорените срокове е по принцип проблемитично като резултат, а и би било допълнително затруднено от проведената от турското правителство протекционистична политика спрямо длъжниците. (Начов 1934: 54-78, х Гендов 1908: 62-63, 65) Може би то е и правно невъзможно в отсъствието на наследника лично. Големи административни и пазарни спънки в тези условия би срещнал и опитът за поделяне

на недвижимата собственост на съдружието, и за превръщането ѝ в пари за наследника. Чичо Манола не може да бъде принуден към делба, защото той е законният попечител на малолетния наследник, а реалното положение на нещата е следствие на локални особености в българската традиционна социално-нормативна система в Калофер и частни решения, които турският съд не би признал. Реалната делба би приключила с огромни загуби за чичо Манола, както и за самия наследник. Чичото е воден от добри намерения. Той се надява, че ще продължи да ръководи успешно сам семейното предприятие, докато синът порастне достатъчно, за да заеме мястото на баща си. При тези условия материалните интереси на племенника обективно биха били защитени най-пълно. Опита за събиране на вземанията на съдружието от длъжниците при личното присъствие и участие на наследника впоследствие, през 1879 г., отнема месеци – време, в което вуйчо Донко би трябвало да се отдели от собствената си работа, което сигурно е било невъзможно. Затова вуйчо Донко си тръгва без да е постигнал нищо конкретно, принуден от обстоятелствата да заложи на личната почтеност и бизнес щастието на чичо Манола. Обективно това е най-доброто решение за момента. Във всеки случай роднините на дядо Начо са убедени, че вуйчо Донко не е могъл да свърши нищо повече.

Роднините са направили усилия, за да защитят интересите на малолетния наследник, но реални резултати няма поради сложността на казуса и административно-юридически пречки, резултат на политиката на турското правителство. Що се отнася до самата османска държава, в този случай тя не само че не защитава интересите на малолетния наследник, но не полага грижи и за защита на собствените си материални интереси.[1] (Начов 1934: 4, 61)

На този етап семейството трябва да изостави въпроса за наследството и да съсредоточи усилията и възможностите си върху наследника – неговото отглеждане, възпитаване и образование. Н. Начов израства, все още дребен и слаб, но умен и енергичен възпитаник на добре поддържаните калоферски училища, а в трети клас вече е ученик в Габровската гимназия.

В 1876 г., като следствие на потушаването на Априлското въстание, българските гимназии са затворени и по решение на семейството Н. Начов се установява в Пловдив като помощник в магазина

на г-н Белчински. В гурбетчийски ориентираните подбалкански селища се счита, че самото живеене в по-голям град е един вид допълнение на образованието. При г-н Белчински младежът не само ще работи, но ще изучава „диплография“ – водене на двойно счетоводство, а в град като Пловдив ще може да практикува изучавания дотогава теоретично турски език. Вероятно работата на Н. Начов в Пловдив се счита като преходна спирка към традиционния за калоферци и за собственото му семейство гурбетчилък в Цариград или Бруса. Неговото финансово възнаграждение е договорирано да се изплати изцяло в края на службата му, т.е. да формира един малък капитал за собствен бизнес.

Създаването на Българското княжество и Източна Румелия откриват принципно нови възможности за професионална и патриотична реализация на добре образованите българи. Смъртта на г-н Белчински оставя Н. Начов свободен от професионални ангажименти и с пари в брой 2500 гроша /около 23,5 турски лири/. Н. Начов решава, че може да потърси наследството си лично, за да завърши образованието си и да се влее в редовете на интелигенцията, в редовете на строителите на нова България. (Начов 1934: 4)

До този момент семейно-родствената мрежа не е счела за нужно да обсъжда въпросите на наследството с младежа, който все още е непълнолетен както според турското законодателство, така и според българската традиционна социо-нормативна система. Междувременно чичо Манола се е разорил и самонаказал с остракизъм, като от срам се е опитал да се скрие от роднини, приятели и съграждани. Вероятно семейният кръг почти е загубил надежда за наследството, но при проявената лична инициатива от страна на Н. Начов с готовност оказва необходимото съдействие.

Н. Начов се обръща с писмо към калеко Стойчо Бешикташлиев, старшият роднина по сватовство, който след смъртта на дядо Начо номинално попечителства младежа. Калеко Стойчо е бивш наследствен абаджия в Цариград[2]. (Начов 1934: 4) В писмото си младежът символично повишава роднинския му статус: моли го „като баща“ да му даде съвет.

Калеко Стойчо е проявявал интерес към въпроса за наследството, разпитвайки по-стари калоферци, живели в Цариград. Когато младежът лично поема инициатива, настойникът му отговаря за оне-

зи времена светкавично и го подпомага в пълнотата на своите възможности. Бешикташлиев осигурява на Н. Начов удостоверение от калоферската община, че е единствен наследник на баща си, снабдява младежа с препоръчително писмо до зетя си Т. Чавдаров, абаджия в Цариград, в дюкяна на когото племенникът му ще получава неограничено време безплатна квартира и храна. Особено ценно е препоръчителното писмо до търговеца калоферец г-н Наню Трифонов, който снабдява абаджии с материали за работа и ги познава добре – това е отличен стартов контакт за издирване на наследството. Препоръчителното писмо също е получено с посредничеството на Т. Чавдаров.

Калеко Бешикташлиев дава и конкретни напътствия на младежа: да провери нужно ли е да се потвърждава удостоверението за наследници в Пловдив, да си намери за пътя дружина от познати хора, да се представи на г-н Наню Трифонов освен с писмото и с личната препоръка на по-възрастния калоферец Хр. Семерджиев, управляващ дюкяна на Чавдаров при отсъствието му от Цариград. Личната препоръка на един по-възрастен съгражданин ще придаде повече тежест на препоръчителното писмо. Накрая Бешикташлиев съветва Начов да провери в еснафските кутии в Бруса има ли копие от сметките, които сигурно са били направени, когато е умрял баща му. (Начов 1934: 5)

Струва си да се подчертае дълбоката вяра на калеко Стойчо в ефикасността на професионалната мрежа. Той е убеден, че еснафската абаджийска организация своевременно е направила необходимото, за да защити непълнолетните наследници, чрез издаване на нарочен баланс или идеално разделяне на братското съдружие и че този документ със сигурност се съхранява, въпреки изтеклите 17 години. С това професионалната мрежа се изравнява и дори доминира над семейно родствената, гарантирайки запазването на наследството поне като идеално право. Увереността на калеко Стойчо несъмнено се базира на реална практика сред българите абаджии в Цариград. За съжаление, поради ред морални и практически съображения Н. Начов не прилага в действие този съвет и така ни лишава от възможността да разберем съществувала ли е такава практика за защита на наследниците сред абаджиите в Бруса.

С писмено изразени благодарности и благопожелания Н. Начов затвърждава признателността си и взаимното разположение в

рамките на семейно-родствената мрежа. Това не пречи на младежа дръзко да пренебрегне добрия съвет относно пътуване с подходяща дружина, за което несъмнено би имал случай много да съжалява, ако добрият шанс и личната му социална мрежа от познати не предотвратяват грешката му. На пловдивската гара Н. Начов среща свой познат копривщенец, който използва случая да го натовари с писма до калоферци в Цариград и Бруса и го препоръчва горещо на свои съграждани, пътуващи за Цариград – така снабдява младежа с дружина. Тук личната социална мрежа за първи път изиграва роля за щастливо разрешаване на наследствения проблем. Пристигайки в Цариград, Н. Начов се потапя в земляческата среда, припокриваща се отчасти с националната и професионалната – благоприятно настроена и жадуваща за новини от свободното отечество.

По семейна препоръка Н. Начов търси контакт с професионалната мрежа абаджии и чрез г-н Н. Трифонов, но поради отсъствието му от Цариград се среща с неговия съдружник, г-н Я. Дръцков.(Начов 1934: 11-12) Последният дори не е калоферец, но очевидно неговото професионално положение го натоварва и със земляческите задължения на съдружника му, когато последният отсъства. Г-н Дръцков изпълнява задълженията си без ентусиазъм, тъй като не възлага особени надежди за успех, но все пак с една забележителна коректност. Той предлага на младежа да изпрати писмо със запитване до човек от своята професионална мрежа /абаджия, клиент от Бруса/, който би трябвало да е най-добре запознатия с въпросите на наследството му. След няколко дни г-н Дръцков е радостен да съобщи на Н. Начов положителен отговор от Бруса и да му делегира своя професионален контакт с абаджията грък хПанайот Василиу, като му дава препоръчително писмо. Същевременно поверява младежа на професионалната извадка на българската национална мрежа в Бруса като му препоръчва да отседне в хан, където работят абаджии от Копривщица. Следвайки този съвет, Н. Начов се среща с абаджията бай Никола Пинджиков, добър приятел на баща му /преплитане на професионалната и наследената лична мрежа/, който посреща младежа като син и се счита длъжен да добави и своя авторитет в срещата с хПанайот, обсъжда с наследника проблемите му и се старае да му дава добри съвети. (Начов 1934: 17-19)

Делегираният от г-н Дръцков професионален контакт с хПанайот на място се оказва възлов наследен контакт от професионалната,

лична и семейна мрежи на Н. Начов. хПанайот е учил занаят при дядото на Н. Начов, израснал е между синовете му, станал самостоен майстор и спечелил пари и чест между търговците. Независимо от сложността и многозначността на отношенията майстор/ученик през Възраждането, все пак водещи за хПанайот са професионалните контакти, които продуцират и останалите – на приятел и почти член на семейството.

Сложната взаимовръзка от професионални-лични-роднинoподобни отношения определят и сложното поведение на хПанайот. След забягването на чичо Манола, при отсътвието на преки наследници, хПанайот е нещо като почетен попечител на част от наследството. Той наглежда недвижимата собственост и така осигурява щото новият собственик на по-голямата част от наследствения дюкян да не го обсеби изцяло и да съхранява документацията на съдружието. Х.Панайот обхожда кантората на съдружието в Ипек хан и дори се опитва да я отдаде под наем, но бързо се отказва, защото намира предложената цена за много ниска. (Начов 1934: 18-19) Разбира се, малък наем е много по-добър от никакъв, особено когато става дума за период от 17 години. Но хПанайот не се решава да сключи договор. Вероятно се бои да не го обвинят в дъмпинг, или в нещо още по-лошо – в нечестна сделка и опит да се обогати за сметка на старите си господари – майсторът му и неговите наследници. Х.Панайот няма права да събира пари от длъжниците и няма достъп до документацията на фирмата. Ролята на хПанайот е двойствена – от една страна той пази спомена за рода и за правата на наследника, от друга – не може да управлява ефективно дори част от имота и така поне малко да облагодетелства наследника. Тежките морални скруполи запазват моралните и юридически права, но водят до пропускане на възможните материални ползи, въпреки несъмнено добрата воля на почетния попечител. Х.Панайот вероятно сам си дава сметка за слабия ефект на усилията си да бъде полезен, затова силно желае да се появи наследникът и да го освободи от неблагодарната му роля. Той търпеливо изпълнява своя дълг, но, осъзнато или не, „подмамва“ наследника да дойде в Бруса като го уверява, че има наследство, което никога не би могло да се загуби /има се пред вид недвижимата собственост и вноската на съдружието в Търговското събрание/. Н. Начов пристига в Бруса, за да види, че наследството е там, но той

не може да получи нищо в отсъствието на чичо си, защото съсобствеността е неделена. Друго възможно обяснение на поведението на хПанайот е, че при несъмнената си добронамереност към наследника, той няма професионална юридическа подготовка и това му пречи бързо да съобрази тънкостите в заплетения наслествен казус. Второто обяснение, обаче, съвсем не изключва първото.

Както споменах, Н. Начов не се опитва да търси сметки в еснафската кутия, а и не споменава да е получавал такъв съвет от абаджии в Бруса. С висока степен на сигурност може да се твърди, че практиката еснафската организация да гарантира идеалната подялба на имуществото в интерес на малолетните наследници в Бруса или не е съществувала, или вече е отпаднала.

За да получи наследството си, младежът получава съвет да търси чичо си както от хПанайот, така и от бащиния си приятел и колега Пинджиков. От щастлив наследник Н. Начов се превръща в детектив, издирващ разорения и забягнал от срам свой чичо, т.е. превръща се в търсач на игла в купа сено. В случая за помощ може да се разчита само на земляческата мрежа и младежът се връща в нейния център – Цариград. Всички лица, с които Никола Начов вече е контактувал, са го питали за новини за чичо му – т.е. решението на проблема е извън техния кръг.

Въпреки сложността на задачата, младежът успява да доведе чичо си в Цариград и Бруса, което е условие sine qua non за получаване на наследството. Постигнатото е резултат на преодоляване на много трудности, благодарение на личните качества на младежа и на подкрепата на социалните мрежи на калоферци, създадени през Възраждането.

Семейно родствената мрежа на Н. Начов по женска линия има несъмнената заслуга да осигури не само физическото оцеляване на сирачето, но и да му даде възпитание и образование, общо и професионално, най-доброто, което би могъл да получи на своята възраст в българските земи. Качествата на характера – смелост, предприемчивост, настойчивост, изобретателност, контактност, които позволяват на младежа не само да се впусне в Брусенското си приключение, но и да го изведе на добър край, са формирани и под влияние на разказите за неговите предци, слушани в дядовата къща. Отглеждан в семейство, поддържащо тесни връзки с многобройните си вече же-

нени и отделени деца, Н. Начов от малък се учи да общува с много хора. Като младеж той е изградил отлични умения да комуникира: с лекота влиза в контакт с непознати, следи внимателно събеседника си и си дава отчет за чувствата му и за невербалните му послания. Несъмненият личен талант на Н. Начов за комуникация е добре отшлифован в семейна среда. Младежът владее в тънкости и етикетът на поведение, в зависимост от социалния статус на лицето, с което контактува, и като добър член на калоферското гражданство спазва етикета, дори когато това не му харесва. Тази социална шлифовка му дава възможност да развие във висока степен делегираните му социални контакти и да ги превърне в свои лични, да установява лични контакти и да ги развива и употребява успешно. Несъмнено Н. Начов е образец на златната калоферска младеж от края на Възраждането.

Когато преценяваме ролята на семейно-родствената мрежа непременно трябва да отчетем нейните локални специфики, които са резултат от икономическото развитие на Калофер в занаятчийско-промишлен и гурбетчийски аспект. Калофер успява да превърне калоферския гайтан в търговска марка, позната и призната в цялата Османска империя, той е градът на петстотинте, или на хилядата чарка, както го описват през Възраждането. А чарковете работят с преждата, създавана от трудолюбивите и сръчни калоферки. Практически всяка жена може да се включи в този процес и да допринася редовно или спорадично за издръжката на семейството, в това число при тежки обстоятелства да се справя успешно сама. Тази икономическа свобода повишава авторитета ѝ в обществото. Абаджиите – многобройна просперираща прослойка на калоферското общество, се реализират професионално в целогодишно гурбетчийство като на ротационен принцип част от тях се връща при семействата за около месец на почивка. Така често управлението на домашното стопанство остава изцяло на жените, както и стопанисването на малкото земеделски имоти. Това също повишава икономическата им свобода и отговорност. Постоянната ротация на най-активното мъжко население в Калофер оставя в ръцете на жените и поддържането на родствените контакти в рамките на традиционния празничен цикъл, както и в ежедневието на посрещане и изпращане на гости. В резултат йерархизираното противопоставяне на социални връзки

като кръвно роднинство/сватовщина или родство по мъжка/женска линия все по-силно се притъпява и върви към изглаждане. Същевременно, макар и по-бавно, започва да се изглажда йерархията в кръвните връзки. Те могат да бъдат обект на доста свободно символично предоговаряне, което има съвсем реални житейски последици. Характерно за калоферци е старателното поддържане на доста дълги родствени линии към преуспели хора. Важните роднини са не само най-близките по кръв, но и просто тези, които са в наличност при конкретния проблем, както и тези, които имат ресурси да го разрешат. Сложната йерархизирана роднинска титулатура започва да се заменя с нивелиращото понятие „сродник", което увеличава свободата за опериране в роднинската мрежа и същевременно я разширява до максималния нужен обем.

Тези процеси са ясно проследими в личната история на Н. Начов. Родните по женска линия са активната страна както в отглеждането, така и в защитата на интересите на малолетния наследник. Те го подпомагат и като му делегират родствени контакти също по женска линия. Родните по женска линия се опитват да предприемат практически стъпки по подялбата на наследството, докато мъжката страна се противопоставя, надявайки се, че така защитава интересите на наследника в дългосрочен план. Това приема и женската страна по необходимост. Нейното попечителство върху наследника почива на локални обичайно-правни норми и лични решения, то не би издържало в турски съд при опит да се действа преди пълнолетието на наследника. В практически план родните по майчина линия също не разполагат с ресурси за непосредствено решаване на наследствения въпрос. Ако чичо Манола би се съгласил доброволно на ликвидиране на съдружието с големи загуби за себе си и за наследника, женската рода би трябвало да отдели активен мъж, който да изостави бизнеса си и месеци наред да се занимава със събирането на активите на дружеството – лукс, който семейството на дядо Начо не може да си позволи.

При невъзможността да валоризира наследството, женската семейно родствена мрежа се задоволява с това да събира възможната информация за състоянието на наследството, която не е обещаваща. Чичо Манола се разорява и забягва от Бруса, но в традициите на благото говорене в семейна среда фалитът се заменя с евфемизма „недобър семеен живот".

Старшият мъж в женския род, който е попечител на наследника, дядо Начо, не е коментирал наследствените въпроси с внука си до внезапната си смърт. До този момент внукът е непълнолетен, а и всеки коментар неизбежно би изкарал наяве позорящата (и кръвните роднини, и сватовете) истина за фалита. При невъзможността за завършване на гимназиално образование в българските земи, женският род дава практическа насока на образованието на младежа с възможна ориентация към бизнес в Цариград и приближаване до възможно разплитане на наследствения проблем. Новият попечител на младежа, след смъртта на дядо Начо, също е старши роднина по женска линия. Той не повдига сам въпроса за наследството поради същите причини, които карат да мълчи дядо Начо.

Когато Н. Начев е вече подготвен да върви към Цариград, благодарение на личните си усилия и най-вече на семейно-родствената мрежа по женска линия, и сам той поставя въпроса за наследството си, попечителят му в забележително кратък срок му предоставя наличната информация, документи, препоръки, напътствия и улеснения за престой, използвайки своите ресурси от професионалната си и семейно-родствената си мрежа пак по женска линия. Отново на женската линия на родство залага по-късно Н. Начев, когато се опитва да открие чичо си в Провадия.

Своеобразен принос на мъжката родствена мрежа в решаването на проблема са добрите спомени, които са оставили съдружниците в Цариград и Бруса като професионалисти и като хора, особено бащата Енчо, чието име е напълно безукорно. Това създава една допълнителна добронамереност у професионалната и съгражданската мрежа към младежа, които, благодарение на своя характер и добро познаване на етикета, Никола Начов бързо превръща в готовност за помощ. Така той създава своя лична мрежа от контакти.

Ролята на професионалната мрежа в подкрепа на наследника от дистанция в лицето на хПанайот се изразява в несъмнено добри намерения, които водят до доста двусмислени практически резултати.

Появата на наследника на място активизира професионалната мрежа в цялост. Тя снабдява младежа с информация и съвети за практическите стъпки, които да предприеме. Тя улеснява наследника с неголеми безлихвени заеми и с авторитета си подкрепя усилията му да върне чичо си в Цариград и Бруса.

Професионалната общност, при цялата си добронамереност, не е достатъчно правно компетентна. Въпреки че наследникът се старае предварително да обсъди казуса с всички лица, проявили заинтересованост, правилните решения се раждат по-често от втория път. В текста има намеци, че дългият път към правилните решения може да се дължи и на емоционална съпричастност, на желание да не бъде обезкуражен младежът. Това от една страна повишава разходите по придобиване на наследството, тласкайки младежа към «празни» ходове. Но от друга страна този тип поведение осигурява личното запознаване на наследника с проблемите в дълбочина и прави придобиването на наследството изобщо възможно.

Извън професионалната мрежа по въпросите за наследството Н. Начов се консултира само със своя сродник Караминков – далечен роднина, но затова пък преуспяващ бизнесмен. И докато контактите в професионалната мрежа вървят по линията на последователни препоръки, даже и далечното роднинство на Н. Начов с Караминков му позволява да се обърне директно към него за съвети.

Личната мрежа на Н. Начов и личната мрежа на баща му улесняват пътуването му до Цариград и имат решителен принос за откриването на чичо Манола. Подкрепа от личната мрежа на бащата младежът получава в решителен момент като връщане на морален дълг към Енчо. Това, което бащата е хвърлил зад себе си, синът намира пред себе си. Н. Начов много сръчно използва личната си мрежа, за да се включи в мрежите на влиятелни лица с информация и възможности по неговия проблем. Личната мрежа е един вид стартер за активиране на мрежата на съгражданите, за пренастройването на последната от режим на доброжелателност в режим на активно действие.

Ролята на съгражданите е следствие най-напред от нейната географска широта – от Калофер до Цариград и от Брусенско до Варна и Провадийско, навсякъде има калоферци. Те са добронамерени и информирани, те са пасивната опора на всеки калоферец, с готовност му оказват гостоприемство и дребни услуги и най-вече с готовност го информират. Подкрепата на диаспората обаче трябва да бъде провокирана било от личните успехи, било от личната или родствената социални мрежи.

В калоферската съгражданска мрежа има голям дремещ потенциал, който търсещият наследството си младеж улавя. По-късно,

като общественик, акад. Н. Начов събужда и реализира този потенциал в полза на родния си град и съгражданите си в качеството си на създател и практически пожизнен председател на Калоферската културно-просветна дружба в София.

Бележки

[1] Турската държава е законният наследник на считания за починал Константин, чичо на Никола Начов, който не е сключвал брак. Чичо Константин е сънаследник на дюкяна на съдружието в гр. Бруса, който е закупен още от дядото на Н. Начов и след смъртта му само за лелята Елена е отделен припадащия ѝ се наследствен дял.

[2] Фамилното име Бешикташлиев произхожда отназванието Бешикташ – квартал на Цариград, където рез Възраждането има много абаджийски дюкяни на българи.

Библиография

Начов 1895: Н. Начов. Александър Батемберг в Цариград (из пътните ми бележки). – В: Мисъл, г. V, 1895, кн. 2

Начов 1908: Публикувани анонимно от Начов, Н. Спомени. – В: Сборник на Калоферска дружба. Т.1, С., 1908,

Начов 1934: Н. Начов (Нанчо Донкин). До Бруса и назад (пътни бележки). С., 1934

НА-БАН: Научен архив на БАН. ф. 63, а.е 1: 1-16

х Гендов 1908: Д. х Гендов. Историята на Калофер от 1852 до 1877 г. – В: Сборник на Калоферска дружба. Т. 1, С., 1908

THE DEFENSE OF THE INTERESTS OF THE JUVENILE HEIRS OF BULGARIAN ABADJII WORKING ABROAD FOR LIVING IN THE END OF THE BULGARIAN REVIVAL

Dr. Dariya Vasileva

Resume

The research is a case study, based on the personal story of the future academician N. E. Nahcov, narrated in his travel notes "To Brusa and Back", composed during the events in 1879 and printed50 years later. In this study are followed the practical steps, undertaken jf defend the interests of juvenile heir on behalf of the relatives, colleages and friends and the Kalofer Diaspora to Facilitate the hair in taking the possession of his heritage 17 years later. The study sets a taskto outline different types of social nets, formed byabadjii working abroad for living in the Bulgarian Revival, their way of function and their effectiveness.

БЛАГОЙ КЕХАЙОВ – ЕДИН РАЗЛИЧЕН ШИВАЧ В ИСПЕРИХСКО

Биляна Боянова

Трудностите в живота винаги изкарват най-доброто от човека. Едва тогава се вижда на какво е способен. Един от многото, които идват в Исперихско (старото име на Исперих е Кеманлар), водени от надеждата за по-добър живот, е Благой Кехайов. И все пак той си остава с нещо по-различен от другите.

Когато семейството идва в Кеманларска околия, болшинството от населението е турско. Преброяването от 1933 г., извършено от местния клон на Популярна банка, установява, че занаятчиите са около 300.

Главният поминък на населението е земеделието, има слаба търговия и сравнително младо занаятчийство. На първо място най-развито от занаятите било абаджийството – шиели се дрехи от абяни платове. Постепенно този край се „колонизира" от българи, носители на нова култура, защото турското население живее твърде първобитно. Българките налагат думата шивач. Във всички села вече има шивачи и магазини – „дрехарници", където се приемат и поръчки. Многобройни са рекламите на местните магазини, които предлагат шевни машини. Притежаването на шевна машина било изключителен лукс за времето си. Истински заможните шивачи са тези, които приемат не само поръчки, но продават и готови дрехи.

Благой Илиев Кехайов е роден на 12 март 1921 г. в с. Кремен, Благоевградско. (сн. 1) Баща му се занимава с овчарлък. Като малък Благой една година пасе овцете на чорбаджията, за да получи гъдулка. Такъв мерак, желание е имал да свири. Гъдулката си остава и най-голямата му любов.

В бащиното семейство се раждат 5 деца „и всички здрави и прави". След като се преселват в Лудогорието, момчето учи в основното училище в с. Кара Михал. През 1929 г. семейството се мести в с. Пчелина, където живее в землянка. Всички се занимават със земеделие. По-късно едното

от децата – Георги, става строител. Благой също се насочва към занаят – той е самоук майстор-шивач. Открива първото си шивашко ателие в с. Здравец, където работи на петрокрачни лампи (чорапчета, които се запалват). Ателието е обзаведено с крачни шевни машини и в него майсторът работи с трима калфи, единият от които е братът на жена му Величка – Васил. По-късно Васил е този, който продължава занаята му.

От края на 20-те до 40 години на миналия век занаятът се променя. Променят се представите на исперихчани за град и село, за европейско и ориенталско. Променят се и хората, които искат да са в крак с времето си. Един от начините да се покаже това, е облеклото. Затова и Благой Кехайов има много клиенти, а занаятът – процъфтява.

Бай Благо, както го наричат, се специализира за мъжки шивач, а от дамското облекло шие само горни дрехи – основно палта. (сн. 4) Инструментите му, които ползва и до днес, са запазени – шевна машина, камбур, ножица, игли, ютия с дървени въглища. Хората идват при него с готови идеи, но поръчките се променят от модните списания, в които се виждат и други модели. Най-честите поръчки са панталони – основно прави, като отвора на крачола т. нар. арелик е 18 см или 23-30 см. Шиели се обикновено от вълнени домашно тъкани боядисани платове в кафяво, черно или естествения цвят на вълната.

Технологията се състои от няколко операции. Първо дрехата се е оформя чрез предварително кроене, като се крои по дължината на плата. Ползват се целите ширини на платове. По ширина на плата се кроят само ямурлуците особено тези в Източна България.

Всичките панталони се шият с колан и гайки, и се закопчават с копчета. Тук за ръчната работа много му помагала жена му. Джобовете се правят в страничния шев или в предната част на панталона и са вътрешни. Хастар на панталоните не се слага.

По-рядко се поръчват костюми. Саката са с еднорядно или двурядно закопчаване.

Палтата, които майсторът шие, са средно дълги – до под коляното, с еднорядно или двурядно закопчаване. Разликата между мъжките и женски палта е, че женските се крояли рязани в талията и разкроени в долната част, докато мъжките са били с права кройка.

От парчета останал плат шие терлици и каскети. Каскетите били на парчета и с кръгло дъно. И двата вида се правят с периферия и облечено копче на върха, а хастарът е от сив или кафяв плат. Шиенето

на каскет се прави така: първо се взема мярката на главата на клиента и се прави коланче с дължината на мярката. Отвън коланчето се обвива с плат, а вътре – с хастар. За зимата шие и каскети-ушанки.

По време на Втората световна война бай Благо е войник, а в края ѝй – фронтовак. След войната той с още по-голямо желание се занимава със занаята си. Национализацията на шивашките ателиета, по сведения на наследниците, не му се отразила драстично – по традиция шивачите проявяват интерес към кооперирането. Занаятчиите от първата половина на миналия век се сдружавт. Чувството им за принадлежност към някаква формация се вижда от многобройните обяви за вечеринки, събрания, покани на представители на централния съюз, събиране на пари за пострадалите от земетресение, съвместно празнуване на занаятчийския празник Атанасов ден – 31 януари. Най-показателно за колективния дух е построяването на занаятчийски дом.

През 1952 година цялото семейство на Благой се преселва в Исперих, където майсторът продължава с шиенето. Клиентелата се разраства. Модата от онова време бързо навлиза в малкия град. Тук се носят много модерни за времето си дрехи по едно и също време както и в София. Бай Благо шиел на шевна машина „Сингер"

Жена му започва да се занимава също с тъкачество и шивачество. Става много добра в изработването на абитуриентски рокли. Това ѝй е доставяло най-голямо удоволствие.

Гъдулката е любовта на майстора. (сн. 2) Тя му напомня за родния край, останал в сърцето му до края на живота. Освен да свири, бай Благо започва да изработва гъдулки от черничеви дървета. Предлагат му дори да води курс по гъдуларство, но той отказва. За сметка на това основава народен оркестър с един кавалджия от Дулово, един гайдар от Сеново и един тъпанджия от Исперих.

Но интересите му не се изчерпват само с това. Успоредно със занаята си, той е и фотограф (сн. 3), и домакин на пчеларското дружество, и пожарникар. Любопитството го води и на разкопките при откриването на Свещарската гробница. (сн. 5)

За съжаление никое от децата на бай Благо не е поело занаята му – шивачеството. Традицията се продължава от племеника му Красимир Колев – син на бай Васил. Бай Васко, както го знаят всички (брат на жена му Величка), се е учил на занаят от Благой Кехайов. Васил е създал над 3 000 конструирани модела, които влизат в

употреба. За неговото майсторство говори и фактът, че става главен моделиер в ЦНСМ (Център за нови стоки и мода) „Комсомолец". Синът на бай Васил – Красимир Колев, роден в с. Владимировци, продължава традицията на баща си. Той завършва ВМЕИ „Ленин" София – Текстилна техника и ВИНС – „Икономика на промишлеността". Още от IV-V клас шие много добъре на машина. От 1981 г. работи във фирма „Семела", собственост на баща му. От 1992 г. я наследява и днес е собственик на фирмата, която се е специализирала основно в производството на дамски палта и сака. Красимир Колев изнася продукцията си в момента за Англия. В предприятието му работят 70 човека. Една от най-интересните му поръчки е изработването на палта от губери. Разказва, че това е труден занаят и макар да има работа, хората не желаят да се занимават с него. Красимир Колев познава и обича занаята, който баща му е дал. Като знак за това признание и обич, той още пази инструментите на баща си.

Времето на майсторите и майсторските свидетелства, на калфите и чираците обаче безвъзвратно е отминало. Възрастните пенсионирани шивачи днес правят дребни услуги, обикновено ремонти на дрехи. Но умението на исперихчани да шият и добре да се обличат, се запазва. Достойнството и любовта към шивашкия знаят на тези хора никога няма да изчезне. Ето защо един човек, бай Благо – майсторът, който слага началото и ги научава, няма да бъде забравен. Животът на бедното момче с гъдулката, тръгнало само по пътя на занаятчия, обучил нови майстори и дал хляб на целия регион, оставя следа. Затова и хората ще го помнят.

Библиография

Илиев, Янков, Ст., Вачев, Б., Мичев, Вл. Исперих. С., 1980;

Етнография на България. Т. II, С., 1981

Международен търговско-индустриален алманах на Царство България. С., 1909 г.

Информатор

Красимир Колев – род. 1963 г., висше образование

BLAGOY ILIEV KEHAYOV – A DIFFERENT TAILOR FROM ISPERIH REGION

Bilyana Blagoeva

Resume

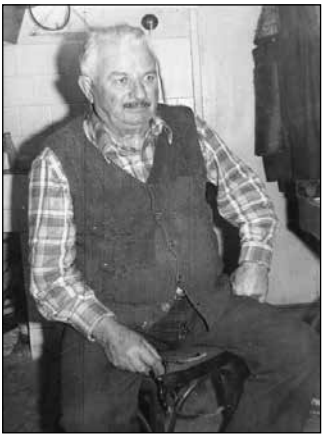
Blagoy Kehayov is a tailor who is occupied with some other crafts besides tailoring. He is a master of rebecks made of mulberry tree. He is engaged with photography and has a masters certificate for this. He is a chairman of the beekeeping association. He has created his own group for folklore music. The brother of his wife has learned the craft from him and has made the first big studio in Isperih and in the long run his son transformed it into a large textile factory. Blagoy's main profession is a firefighter. Nevertheless he is involved in the excavation and discovery of Sveshtary tomb.

Сн. 1

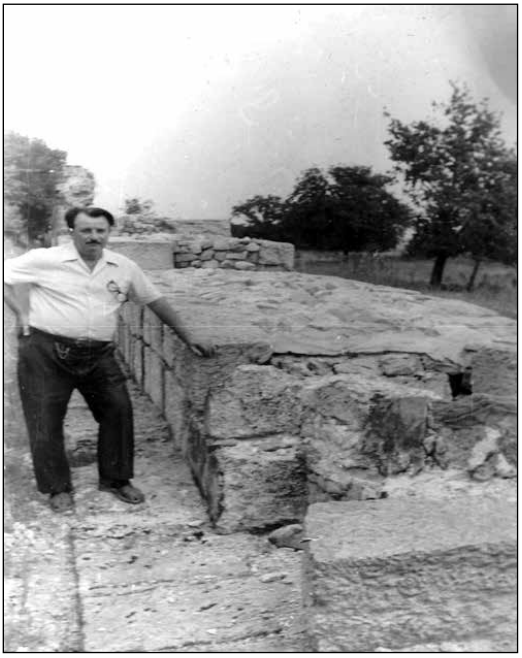
Сн. 2

Сн. 3

Сн. 4

Сн. 5

ВЕЗАНЕТО НА СОКАЙНИ ШЕВИЦИ – МЕЖДУ ТРАДИЦИЯТА И ТВОРЧЕСТВОТО

Даниела Тодорова-Дабкова

В настоящото съобщение, въз основа на известното за габровския тип сокай, представям запазените във фонда на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство в Трявна сокайни шевици.

Сокаят е характерно забраждане, част от традиционната женска носия в Габровско, Търновско, Ловешко, както и в Македония. Съществуват различни предположения за неговия произход, вариращи от схващането, че е накит, преминал в народното облекло от болярското, до мнението, че е специфично женско забраждане (Костов 1921; Миятев 1950; Велева 1963; Илиева-Лепавцова 1976). Сокаят се състои от метална диадема, надушни висулки и подбрадник от нашити на „рибя кост" малки парички, елипсовидна дъска „бука" (Габровско) или „сокайна дъска" (Тревненско), която със специално изработена шапка се закрепва почти вертикално на главата, и дълга бяла кърпа „месал", която покрива дъската и краищата ѝ се спускат на гърба или покриват раменете на жената. Върху краищата на тази бяла кърпа се пришивали специално изработени шевици, наричани „сокайни шевици" или „краища". Сокаят се носел от омъжената жена. Него тя получавала дар от свекървата и се слагал на главата ѝ след махането на булото.[1]

Не е известно кога точно сокаят става част от традиционния костюм, но излизането му от масова употреба е през XIX век. В приписка от псалтир от църквата „Св. Троица" в Габрово е записано *„1814 декевр. вдигнаха се сукаите от жените, да ни носят веке сукаите"*. Легенда пък разказва, че за да се разреши построяването на часовниковата кула в Трявна през 1814 г., тревненки трябвало да се откажат да носят традиционния накит за глава сокай.[2] Вън от леген-

дите причините за постепенното отпадане на сокаите от традиционния костюм вероятно са религиозни и социално-икономически. С официален акт църквата не е забранявала носенето на сокаи (ДА Габрово фонд 205 К), но не гледала на тях с добро око и ги приемала като греховен разкош. Имало и практична страна – случвало се дългите краища на сокаите да гасят запаленте долу при земята свещи в църквата, а с високите си „буки" жените неволно да бутат кандилата като привеждали глава. Направата на сокай се оказвало и немалък, понякога непосилен разход за семействата. Традицията започвала да отстъпва, като позволявала след отбулването на невястата, ако няма готов сокай, да се вземе такъв назаем. Но до Великден булката трябвало да има готов свой сокай (Илиева-Лепавцова 1976: 30). Запазени са сведения за насилственото премахване на сокаите от местните първенци в Трявна, Елена. Като причини за това се посочват както враждебното отношение на османската власт към разкошното облекло на българите, така и «*безполезното пилеене на пари*» при осигуряването на тези накити, които предизвиквали «*завист и лошо подражание*». [3]

Отмирането на сокая трябва да се търси и в промените, които настъпват в традиционното облекло, с което той е свързан, в резултат на оживяването на търговските контакти и разцвета на редица занаяти през XIX век. Най-дълго сокаят се запазва в по-отдалечени от търговските пътища селища, където до късно се носи традиционната носия. Независимо от сведенията за наложени забрани да се носят сокаи, те остават в употреба, особено в колибарските селища около Трявна, до края на XIX век. [4]

Изработването на шевиците – „краищата" на сокая, е стара, неизвестно от кога започната традиция. Петър Цончев разказва, че имало установен ритуал. „Всяка мома, когато приготвя краища за булчинския си сокай, се крие при везането им, за да не я вижда никой. Като женена, на третия ден от сватбата, тя излизала със своя месал и краища, които по изработка и замисъл са били в повечето случаи лично нейно творение." Създаването на тези умения било продължителен процес, началото на който се поставяло от 6-7 годишна възраст (Ганева 2003: 21). Тогава момичето започвало да навлиза в чисто женските задължения в домакинството; 13-15-годишни момичетата навлизали в тъкането и везането; 15-16-годишна

момата вече се справяла с тъкането и умеела да везе. Познаването на местните традиции и усвоените умения показвала, като сама изработвала везана риза и така давала знак за готовността си за брак. Това ще е било и времето, когато момата изработвала краищата за сокая си. Съчетавайки познатото като цветове, материали, мотиви от „краищата" на сокаите на майки, баби, момата влагала придобитите умения и вродената си сръчност, за да направи важния знак на своето задомяване – шевицата за сокая. „Краищата" се шиели само от моми, затова приготвяли по няколко чифта да имат за подмяна, защото невестите не шиели сокайни краища. С отпадането на сокаите от традиционната носия се загубва и тайнството на везането на шевицата. П. Цончев споменава дори цена – *„през 1838 г. един чифт краища струвал 20 гроша"*.

В изработването на текстилната част от сокая се използват изключително домашно произведени суровини – вълна, лен, коноп, коприна. Памукът започва да навлиза в облеклото в началото на XIX век. Българката сама произвежда материалите, които използва, обработва суровините, преде конците, тъче платовете, познава качествата на отделните материали и умело ги съчетава при тъкане и везане – според различната им плътност, пресукливост, оттенък, блясък (Михайлова 1998: 201-208). Кърпите за сокаите са от домашнотъкано бяло памучно или конопено платно, с дължина до 3,5 м и ширина до 0,45 м (Даскалов 1939). Е. Лепавцова посочва ширина 0,38–0,4 м и дължина до 4 м (Илиева-Лепавцова 1976:11). В двата тесни края на месала (кърпата) се пришиват т.наречените „краища" или „сокайни шевици". Платното за тези шевици е фино, с равномерни нишки, специално тъкано, бяло, кафяво или черно на цвят (Цончев 1929/1996:258). За ежедневието сокайните шевици били върху бяло платно, а празничните – върху кафяво или черно платно (Илиева-Лепавцова 1976:11). При траур металическото „кръжило" се покривало със специална, везана върху черно платно, сокайна шевица. Шевиците са с различна височина – 7,5 до 13,5 см, тъканите са по-тесни – 4,5-7 см. Ширината им зависи от ширината на платното, което се използва, както и от времето, когато са работени – до 50 см при домашното платно, до 65-70 см, когато шевиците са пришити на кърпи от по-широк фабричен плат. При везането се използват копринени конци в различен цвят, но в меки тонове – розово (кърмъ-

зено), средносиньо, сивозелено, жълто. С тях се правят и ресните на шевицата (Цончев 1929/1996: 61). При боядисването на конците се използват багрила от растителен произход – корени, кори, стебла, листа, плодове, цветове и др. По шевиците не се откриват силно натрапващи се ярки цветове, за които липсват природни оцветители. Затова пък основните цветове са представени в много нюанси. Всеки отделен цвят се добива от няколко различни багрила. Богатството на цветовете зависи от количеството и качеството на багрилото и закрепителите, времетраенето на боядисването, характера на боядисваните материали, умението на жената да боядисва. Така че при една и съща шевица с установени цветове всеки везбен орнамент може да е със свой оттенък. По търговски път достигат вносни багрилни материали – кърмъз, синило, ладжувер, зелен камък, стипца и др. Използват се също сърма и тясна бяла плоска метална нишка „клободан", която изпъква особено върху тъмното платно (Даскалов 1939; Цончев 1929/1996: 409-410). В изработването на шевиците се използва най-често ажурен бод – „дупчевото". Ажурната шевица е най-сложна за изпълнение.[6] Поради светлия си цвят белите краища се перяли често и заради ажурната техника по-бързо се разваляли.

Проучване и описание на сокайните шевици е направила Евгения Лепавцова (Илиева-Лепавцова 1976). Тя използва архивни материали от Етнографския музей, сама разговаря с възрастни хора, пазещи още спомени за шевиците и изработването им. Позовавайки се на нейното описание, аз ще се опитам да представя сокайни шевици, съхранявани във фонда на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство гр. Трявна.

Според Е. Лепавцова сокайните шевици са три вида. Предполага се, че най-старите са ажурните шевици. Те са изработени върху домашно платно, с копринени конци[7], боядисани с естествени багрила, което личи по пастелните цветове. Работени са върху бяло или тъмно платно. Мотивите са различни – най-често растителни. Известни са малко имена на използваните мотиви: дръвце, зеленак, кръстовете. Случва се обаче еднакви или близки мотиви да са с различни наименования. Животинските мотиви са буба, пеперуда, което намира обяснение в развитото копринарство. Човешки фигури в сокайните шевици няма. При ажурните шевици, „дупчевото", се откриват и елементи против уроки – умишлено сгрешен мотив в шевицата.

Смята се, че самите шевици са имали предпазна функция, както и целият сокай. Изработването на ажурните шевици е сложно и бавно, изисква умения. Прави се върху тънки и рехаво тъкани памучни и копринени платна. Художественият ефект се постига чрез последователното стягане на няколко вътъчни жички с копринени, тънки вълнени или памучни конци в квадратчетата чрез неколкократни бодове, при което се образуват равномерни дупчици (Велева 1983: 82; Михайлова 1998: 204).

Във фонда на Тревненския музей се съхраняват 10 бр. ажурни шевици, 6 от които са в 3 чифта и 4 отделни бройки. Повечето са на черна основа. Само три шевици са на бяла основа. От познаните елементи се откриват „зеленак", „дръвцето", „кръстове". Работени са и за по-широки месали, защото размерите им са от 35 до 55 см. Височината е от 7 до 10 см.

Предполага се, че успоредно с ажурната шевица се използва и тъкана – тя е работена със сходни по цвят копринени конци, по-тясна е от ажурната и е по-лека за изработка. Изработването на този вид сокайни шевици става по стара тъкачна техника – „късана" (при отворен зев се натъкават с ръка отделни елементи от орнаментите с цветни нишки, след натъкаване на частта нишките се скъсват) (Кръстева 1983: 75-76). Мотивите са силно геометризирани поради. Във фонда на музея в Трявна тези шевици са само 3, като двете от тях са чифт. Изработени са върху черна основа. Височината им е 4,5 и 7 см. Тъкани са за по-широко платно, защото ширината им е 50 и 60 см. Едната шевица е допълнително украсена с нашити мотиви с тънка метална нишка.

Смята се, че най-късната е „писаната" шевица. Освен за месали от домашна тъкан, се работи и за такива от фабричен плат – тогава е с по-голяма ширина. Мотивите предварително се очертават върху плата и от умението на момата зависи крайният вид на шевицата. Писаните, „писашките", шевици се изработват по предварителна рисунка със специален молив – куршумено перо, имат закръглени очертания и се везат с бодове, чиито размери се съгласуват с тия на отделните елементи на орнаментите или съобразно търсения художествен ефект. За везане на писаните шевици се прилага плосък бод – нанасят се прави успоредни бодове през една нишка, а при връщане се изпълват с по още един бод междините и се получава гладка

повърхност, подсилена от блясъка на копринените конци, с които най-често се изпълнява. Ориентирането на бодовете по нишките се прилага често с художествени цели – да се получи нежен рисунък на орнамента (Велева 1983: 82; Михайлова 1985: 336). При прекомерна употреба на сърма или плоска метална нишка, съчетани с недобро техническо изпълнение, в някои от тези шевици се постига обратен ефект – претрупаност и ниски художествени качества.

В музея се съхраняват 7 бр. от „писаните" шевици. Само една е върху рехава тъкан. Останалите са върху памучно платно. Размерите им са от 9 до 14 см височина и от 46 до 75 см ширина. Най-късата шевица е върху рехавата тъкан. Правена е за домашнотъкан месал. Мотивите са познатите – „карамфилите" и „божурите", много характерен орнамент за българската везбена орнаментика.

Съпоставяйки с публикувани сокайни шевици, мога да направя следните изводи:

1. Броят на запазените шевици не е голям, като се има предвид колко шевици са били изработвани от всяка една мома до началото на XIX век. Причините могат да се търсят в няколко посоки. Дългото време, което е изминало от излизането на сокаите от масова употреба. Част от шевиците са били преизползвани – например сглобени във вид на каре или използвани за декорация на други текстилни изделия в по-късни времена. Сокайните кърпи с шевиците са били като погребален покров (Илиева-Лепавцова 1976: 30).

2. Днес трудно се откриват сокайни краища, особено чифт. Всъщност още един неизяснен според мен въпрос е дали за сокая са нужни две или три шевици – за двата края и за издигнатата над „сокайната дъска" („бука") част на месала. Цялостно запазен габровски тип сокай с всички елементи към него е може би само този в Етнографския музей в София. В музея в гр. Трявна се съхраняват елементи от сокаи, принадлежали на различни хора, и от тях е направена възстановка. За това как е изглеждал някога сокаят, се съди по три картини – „Тревненка" на Иван Попдимитров, рисувана през 80-те години на XIX век, и две картини на И. Мърквичка – „Баба от габровските колиби" и „Жена от Боженци", рисувана през 1896 г. Евгения Лепавцова смята, че именно носията със сокая от втората картина на Мърквичка се намират в Етнографския музей в София.[8] И на трите картини има сокайна шевица над „буката" – дървената под-

ложка, издигаща кърпата над главата. Възможно обяснение може да се търси в начина на замятане на сокайната кърпа – единият край на месала се вдига и везаната част се слага напречно на сокайната дъска. Този начин на носене на сокая обаче не е задължителен за всички селища с габровски тип сокай.

3. Мотивите и колорита на ажурните сокайни шевици, които се съхраняват във фонда на музея, са близки до тези на други места, където се е носил габровският тип сокай. Не могат да се определят селищни различия или предпочитания към мотиви. По-скоро може да се говори за общи мотиви.

4. При „писаните шевици" различията идват по-скоро от уменията при тяхното изпълнение, отколкото от селищна особеност.

5. Почти всички от запазените шевици са изработени с изключително умение и са двулицеви – еднакво добре изглеждат и от лицевата, и от опаковата страна.

През XIX и началото на XX век, търсейки поминък или водено от други причини, население от Трявна и околните селища мигрира в по-плодородни райони в Северна и Южна България (Пловдивско, Старозагорско, Ямболско, Русенско, Великотърновско и мн. др.). Възможно е там да се открият такива шевици, запазени като връзка с корените на рода.

Важно е да ги съхраним като образци на българското везбено изкуство!

Бележки

[1] Ритуалът по слагането на сокаите не е запазен – твърде дълго време е минало от прекъсването на традицията. За всяка следваща снаха семейството на момъка подготвяло нов сокай – металните части се поръчвали при куюмджиите в Трявна, а ако те били златни или сребърни, се поръчвали при куюмджиите в Габрово и Търново. В осигуряването на паричките и тяхното нашиване на помощ се включвали момковите роднини. „Медно кръжило към 60-те години на XIX век се продавало между 150-200 гроша. Паричките се продавали по 3 гроша/драма. За един сокай отивали 200-300 гроша само за пари. Цената на целия сокай била около 500-800 гроша, тези със сребърни или позлатени кръжила стрували по-скъпо". (Цончев 1929/1996: 257–258).

[2] Тежкият метален накит принуждавал жените да ходят с високо вдигната глава, което дразнело османската власт и тя търсела повод да забрани сокаите.

[3] Документ, подписан на 24.12.1865 г. от 65 тревненски първенци, забранява носенето на скъпи накити от жените: «*Никой от сега да не дозволява на жена си жълтици да носи, макар от който род и състояние да бъде*», както и ходенето «по много години» – да си ходят само роднини при роднини. Отпадането на пищните и скъпи накити от традиционното облекло не е изолирано явление. В «Цариградски вестник» от 10.02.1851 г. е записано за Казанлък: «*Взема се решение жените да не носят за украса жълтици*».

[4] В спомените си Богомил Даскалов (Даскалов, 1939) пише, че като дете през 1882-85 г. виждал сокаи, които като рядкост правели впечатление на децата – на тълпи се трупали да гледат величествената фигура на булката със сокай, който при тропане на хорото разнасял най-приятни звуци от пелешките и блясъци. Сокай носели не само тревненки, но и омъжените жени от околните села. Там сокаите останали дълго след премахването им в Трявна. В неделен и празничен ден, когато слизало население от околните колиби и се хващало на хорото, тогава се „виждали селянки, които носили забравеното вече украшение на главата – сокая“ (Духовников 1943), а Пенчо Дамянов от с. Станчев хан разказва, че видял последно жена със сокай през 1943 г. (жената на Ангел Смилов от к. Власатили) по случай някакво тържество.

[5] Според Б. Даскалов тънките влакновидни ленти от пиринч са известни като „таратъръ”. „*Сърма, клобудан, кръкма са внасяни от големите панаири в Турция от Цариград, Солун, Брашов и др. Вносът датира преди XIX век, бил е неголям, защото е употребяван само при везане краищата на месала на сокая. Вносът на тия жици към 50-те години на XIX век престава заедно с излизането на сокая от употреба и в селата*” (Цончев 1929/1996: 409-410).

[6] Определящо в миналото е едрото и удобно разчитане на нишките на домашното конопено, ленено и памучно платно. Бодовете могат да бъдат групирани в три групи: плоски, релефни и ажурни. Везбените бодове се изпълняват по брой на нишка, нанасят се предимно от опаката страна, където се разчитат нишките, а лицевата повърхност се покрива плътно с конци. Този начин на везане, при който не се наблюдава лицето, е много труден, защото изисква от изпълнителката голяма опитност и техническо майсторство. За българката било непривично везането върху предварително нанесена рисунка, подлагането на канава (както става в по-ново време). Основният уред при бродирането е иглата, а при ажурните шевици може да се използва и гергеф – рамка за опъване на плата.

[7] През XVIII и началото на XIX век, когато се носят и сокаи, Трявна е един от износителите на коприна за пазарите в Османската империя и Русия.

[8] При проучване на облеклото в Боженци през 1946 г. екипът попада на данни, че през 1896 г. в селото идвал млад художник – чужденец, който рисувал в училището местна женска носия със сокай. Още тогава накитът мъчно се намирал. След това костюмът със сокая били предадени в Етнографския музей. Съпоставка с детайлите от картината „Жена от Боженци" дават основание да се предполага, че това е същият костюм. (Илиева-Лепавцова, 1976: 26).

Библиография

Велева 1963: М. Велева. За произхода на българския сокай въз основа на етнографски данни. – В: ИЕИМ при БАН, кн. VI, 1963 г.

Велева 1983: М. Велева. Домашни занаяти. Други домашни занаяти. – В: Етнография на България. т. 2, 1983

Ганева 2003: Р. Ганева. Знаците на българското традиционно облекло. С., 2003

ДА Габрово. Фонд 205 К. Никола Чушков. а.е. 49

Даскалов 1939: Б. Даскалов. Сукай. – В: Общински вестник Трявна, бр. 102/20.06.1939 г.

Духовников 1943: Т. Духовников. Животът в Трявна преди Освобождението.

Илиева-Лепавцова 1976: Е. Илиева-Лепавцова. Българският сокай и сокайни шевици. – В: СбНУ, кн. 55, 1976, с. 5-52.

Костов 1921: Ст. Л. Костов. Сокай. – В: ИНЕМ, кн. 1/1921 г.

Кръстева 1983: Г. Кръстева Домашни занаяти. Тъкане. – В: Етнография на България, т. 2, 1983

Михайлова 1985: Г. Михайлова. Приложно творчество – Тъкани, шевици и други украси на облеклото. – В: Етнография на България. т. 3, 1985

Михайлова 1998: Г. Михайлова. Народни шевици. – В: Панорама на възрожденските приложни изкуства. С., 1998

Миятев 1950: Кр. Миятев. Произход и залез на търновския сокай. – В: Известия на археологическия институт при БАН. кн. XVII, 1950 г.

Цончев 1929/1996: П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово, 1929/1996 г.

"SOKAY" EMBROIDERY – BETWEEN TRADITION AND ART

Daniela Dabkova

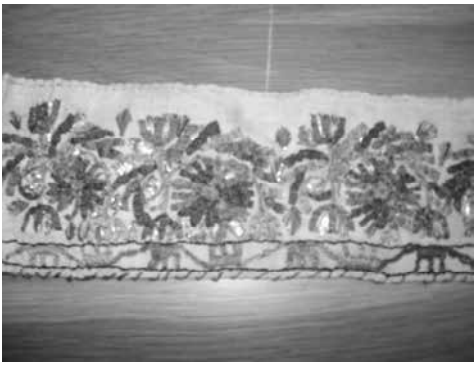
Resume

The sokay is a part of the traditional woman's national costume for married woman from Gabrovo, Tarnovo, Lovech regions. Besides the metal parts, which add a shape of tsarist crown, a part of "sokay" is 3,5 – 4 m. long, kerchief – mesal" in the end of it is special embroidery named "kraishta" or "sokay embroidery" made of silk threads colored with natural dye in soft colors, was sewed. Originally they were made with complicated for realization hemstitched techniques, later on woven or embroidery work by previous painted on the cotton models "pisani shevitsi". According to Petar Tsonchev each lassie made the embroidery secretly. Her skills were estimated after the first appearance after the wedding. During the 19th century the sokay gradually become irrelevant for the traditional clothes because of it expensive work, bad attitude of church for this regally supplement in clothes; as a result of social-economic development more easy-care European fashion and accessories became popular. The secret of embroidery has been lost.

Therefore it is important to keep the tradition close to us, because of the fine workmanship, the richness of colours and models !Because of the family memory!

Сокайни шевици от с. Станчев хан

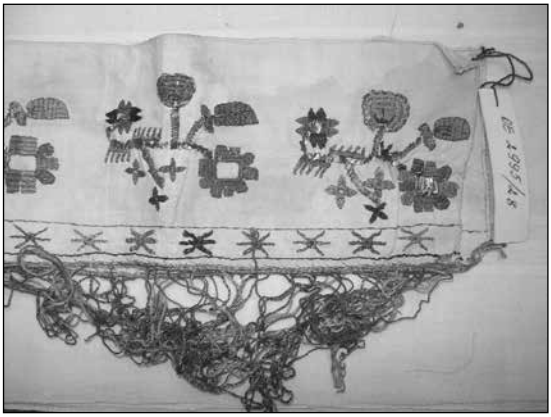

Ажурна сокайна шевица

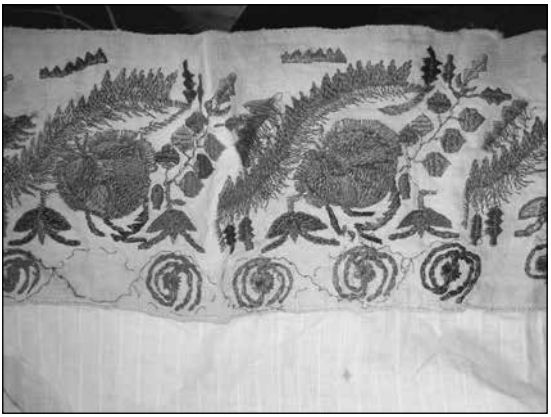

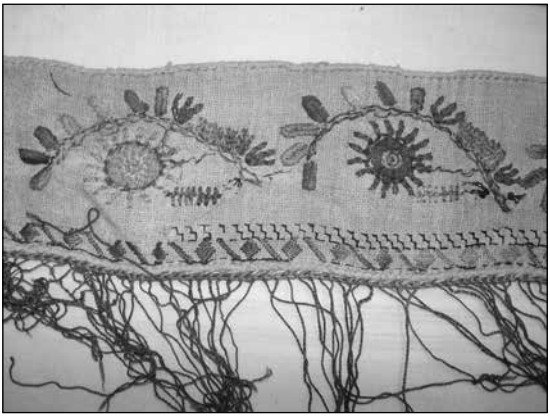
Писана сокайна шевица

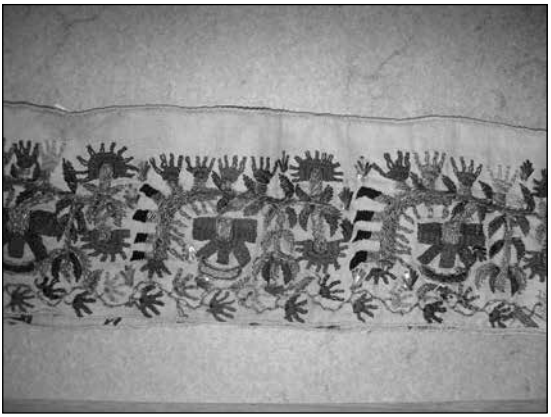
Писана сокайна шевица с мотив божурите

Писана сокайна шевица с мотив божурите

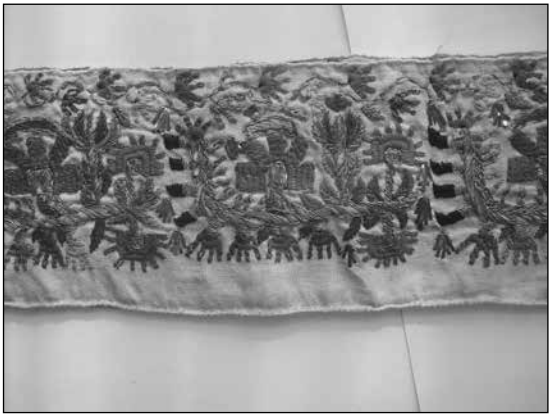

Писана сокайна шевица с мотив карамфилите

Писана сокайна шевица

Сокайна шевица
с мотив божурите

Сокайна шевица
с мотив дръвцето

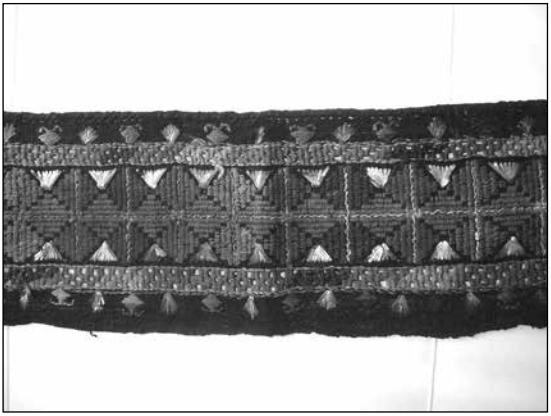
Сокайна шевица
с мотив зеленака

Сокайна шевица
с мотив карамфилите

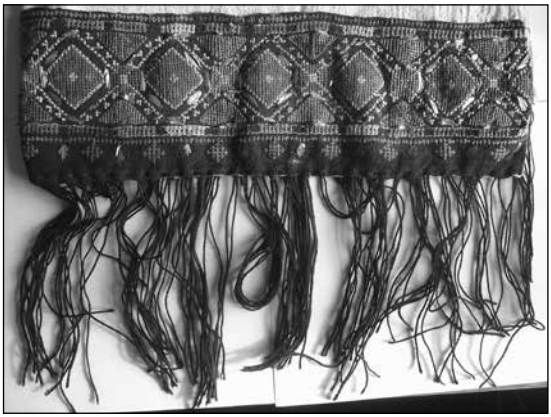

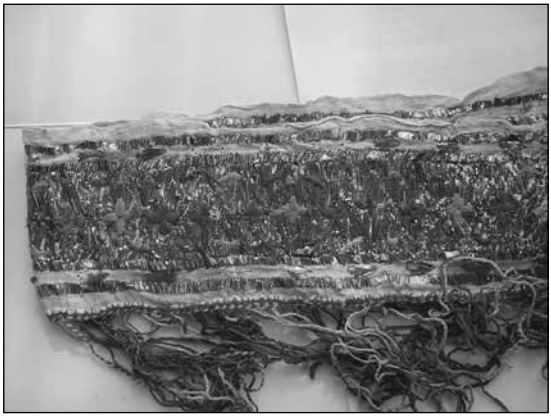
Сокайна шевица
с мотив кръстовете

Сокайна шевица
с мотив кръстовете

Сокайна шевица
с мотив кръстовете

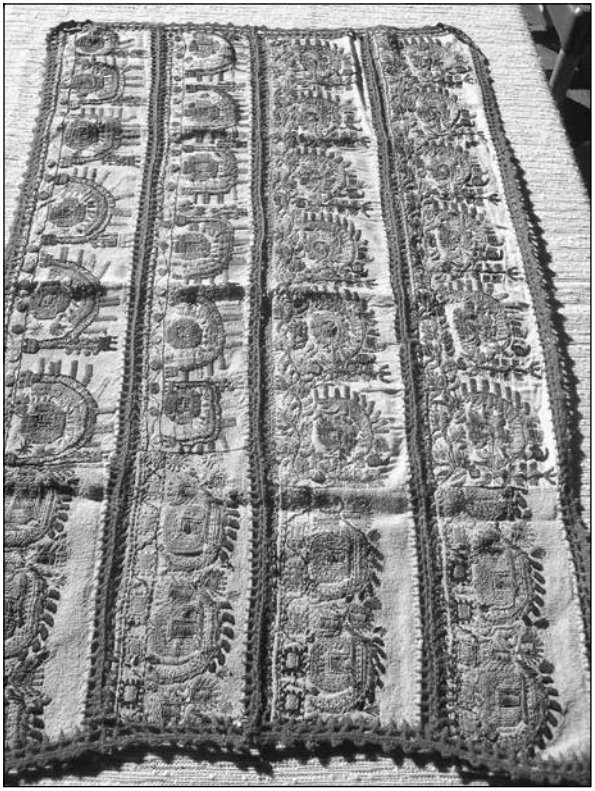
Сокайна шевица
с прекомерна употреба
на метална нишка

Сокайна шевица
(сн. Цвета Ненова)

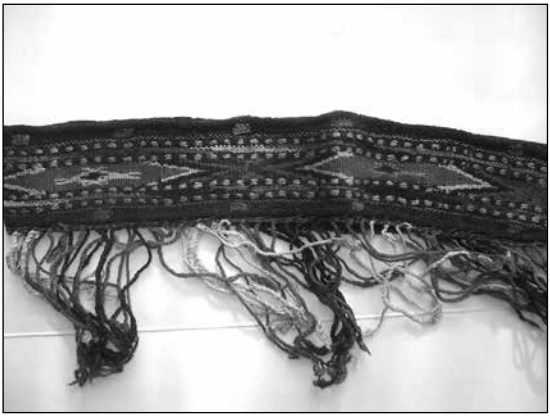
Сокайна шевица

Сокайни шевици, съшити като каре

Тъкана и писана сокайни шевици, два съединени чифта.

Тъкана сокайна шевица

ТЪРНОВСКАТА ШЕВИЦА В КОСТЮМИТЕ НА МУЗИКАЛНО-ДРАМАТИЧНИТЕ ИЗПЪЛНИТЕЛИ ПРЕЗ XX ВЕК

Надка Василева

Шевицата, както е известно, е едно от най-разпространените древни видове декоративно (приложно) изкуство, обособено в занаят. Във всички народи тя е свързана със стари обичаи, обреди и традиции. Отразява представата за живота, религиозните вярвания, географските особености, икономическия и социален статус на населението като цяло, и на отделни негови прослойки, демографските промени и влияния.

Българската народна шевица има своята специфика в наследеното от траки, славяни и прабългари, в която умело е съчетано византийското и османско влияние.

Търновската шевица определено носи белезите на православието с неговите символи, както и историческата значимост на Търновград през 1185-1393 г. като столица на България – политически, икономически и духовен център. Много изследователи обръщат особено внимание на влиянието на търновската монументална и миниатюрна живопис, както и на декоративното изкуство, които влияят и върху културата на бита и облеклото. А шевицата се развива преди всичко с облеклото. Тя допълнително подчертава индивидуално социалния статус и нравствено естетически схващания.(Драганова, Спиридонова 1974)

Според А. Грабар, в Търновград още от началото на XIII в. започват да се придържат към Константинополските модели, но във всички видове изкуства произведените тук образци имат наследените от траки, славяни и прабългари характерни отлики със своя *"особен реализъм", "изящество и грациозност", "хармонични колористични*

и композиционни решения". Затова столичните образци не могат да останат местни. Векове наред те са и общобългарски. Блясъкът, жизнерадостта, свежестта на търновската шевица подхранва едно плодотворно многообразие в художествените търсения на майсторите. Както отбелязва Кръстю Миятев *"Царска корона – в селска хижа"*.

Веселина Инкова, която публикува Калояновото погребение от църквата "Св. 40 мъченици", се спира подробно на техниката на бродиране през XIII в., както и апликирането на шевица върху златни ленти. (Инкова 1979: 96) Намерените при археологически разкопки шевици разширяват кръга от бодове. Майсторки на този тип бродерия във Велико Търново през XIX в. са хаджи Теодора х. Петко Косева, дъщеря ѝ Кина Хаджипеткова, сестра и Евгения х. Георги Кисимова, хаджи Пенка х. Цачева, дъщеря на хаджи Минчо и съпруга на хаджи Николи. Материалите им били доставяни от Йерусалим и Цариград. Използвали бод през тъканта и пришиване на златни и сребърни нишки с друг цветен копринен конец. Образували раирана повърхност, зигзагообразни фигури, начупени линии, вълни, ромбична мрежа, използвали прийома на разминаване на бодовете и т.н. Те са подробно проучени и описани от д-р Иван Чокоев, наследник на В. Инкова като главен уредник на отдел "Лаборатория за консервация и реставрация при Великотърновския музей. (Чокоев 2005)

С този тип шевица е първата театрална дреха – кадифен жакет, изработен от Евгения Кисимова. Продължително време с него играе на сцената на читалище "Надежда" учителката Екатерина Миткова. За нуждите на читалищния театър шие и бродира Гарфули, съпруга на кожухаря Лука Вълчев.

Друг кадифен жакет с шевица, бродиран от Евгения х. Г. Кисимова, е показан на първата българска етнографска изложба в Цариград, открита на 23 юни 1873 г. По-късно същата дреха била подарена лично от нея на румънската княгиня Елисавета, която отворила вратите на 4 търновски момичета в девическото училище с пансион "Азил Елена Домна" в Букурещ.

През последната четвърт на XIX в. търновките от градския елит, от горната част на средната прослойка и интелектуалните среди, се обличали изцяло по европейска мода. Народната носия или елементи от нея се носели от по-нисшите социални слоеве. Това доказват

картини и графики от времето на Освобождението и много снимки, които издирихме по време на теренните ни проучвания. На лице е обаче една съществена промяна на материала – тъкани и конци. Домашно приготвените постепенно отстъпват на вносните. Основаването на девическото стопанско училище в града с голямото дарение на Мариола Попова (по баща Смилова), в което преподават и чуждестранни майсторки, поставя бродирането на народни шевици на високо ниво, толкова високо, че изделията на момичетата намират добър пазар в Централна Европа. Търновката Ксанти Ваневска играе в няколко германски постановки преди Първата световна война в рокли, бродирани в народна шевица. Събира много овации и в Австро-Унгария.

През първото десетилетие на XX в. В салона на читалище "Надежда" изнасят благотворителни концерти трите приятелки от френския колеж Вангели, дъщеря на търговеца Дончо Рачев, сопран, Дора (Теодора), дъщеря на Виктория Златарска и индустриалеца Илия Петров, цигулка, и Креса (Възкресия от Анастасия), дъщеря на проф. Васил Златарски, пиано. Запазена е снимката на Вангели във великолепна копринена блуза, фино бродирана с търновска шевица.

Радетелка за използването на народната шевица в съвременното градско облекло е модната шивачка Стефанка Пирьова. Запазена е нейна снимка, облечена в рокля – един от нейните модели. Също Иванка Христова, директорка на Стопанското училище, Милица Кънчева, един от нейните модели кадифен жакет с шевица е предаден в музея от дъщеря ѝ. Други модни търновски шивачки шиели дрехите за театралните оперни и оперетни представления на сцената на читалище "Надежда", за самодейните битови, хорови, танцови и оркестрови формации, които представяли спектакли от българската история и действителност.

Многократно били играни "Райна, българска княгиня" и "Криворазбраната цивилизация" от Добри Войников, "Стефан Караджа", "Апостол" от Светослав Миларов, "Златната мина" и "Големанов" от Стефан Л. Костов, "Бай Ганю" от Алеко Константинов, "Хъшове" от Иван Вазов, "Милионерът", "Боряна" и "Албена" от Йордан Йовков, "Зидари" от Петко Ю. Тодоров, "Йончови ханове" от Стефан Савов, "Преспанските камбани" и др. (Панайотова, Бъчварова 2009: 123-132)

През 1932 г. е представена от самодейци операта "Камен и Цена" от Иван Д. Иванов и В. Кауцки по поемата на Ив. Вазов "Грамада", 1933 г. – "Гергана" от маестро Георги Атанасов по едноименното произведение на Петко Р. Славейков, 1935 и 1936 г. – "Цвета" ("Македонска кървава сватба").

През 1934 г. на гара Велико Търново внушително множество посреща много нашумялата тогава в Европа унгарска певица Маргит Брезо. На нея е подарена фина копринена блуза с изящно изработена шевица. С нея тя пяла на последния си, прощален, концерт в града в знак на благодарност.

Специално облекло с шевици е шито от ученичките в Стопанското училище за търновката Дорита Бонева, актриса в Унгарската киностудия за снимките на филма "Българо-унгарска рапсодия" – засниман във Велико Търново през 1943 г.

Рокля с търновска шевица шили тук и на световно известната ни оперна певица Христина Морфова за нейн концерт в Прага. По майчина линия тя е търновка от рода Терзиеви. Къщата им е непосредствено до Лео Филиповата. През 1934 г. тя изнася в града благотворителни концерти.

При нашите теренни проучвания информаторките ни запознаха с някои тънкости на видовете бодове и тяхната комбинация, което придава на шевицата по-ефектен релеф, колорит и стил.

Преобладаващ е червеният цвят. Бодовете са много. Освен тези, за които споменахме, са: бод "пред игла", "зад игла", "шнур", който се изпълнява едновременно в два цвята, "стеблен", който се изпълнява по измъкната нишка от плата, "петлен" (фестон), използван по краищата на дрехата. С него могат да се получат и фигурки, когато се групират няколко бода. Друг бод е "тамбурен" (маргаритен). Негов вариант е "синджир бод". Ефектни бодове са "козленце", "косичка", "възелчета", "христов бод" (кръстчета), жабешки бод", "рибена кост", "набор", "полукръст", "роспис" от вертикални и хоризонтални линии, "броена гладкост" и др.

Бродират се предимно многоцветни растителни (в т.ч. и стилизирани) растителни и геометрични орнаменти, понякога сложно изписани старобългарски букви и шестолъчна звезда. Не е пропусната и царицата на цветята розата.

Между двете световни войни във Велико Търново е модерно да се носи бяла копринена блуза с народни шевици, също роклички

за момичета до 12 години. В града съществуват няколко ателиета на модни шивачки, които задоволяват многобройните желания на търновки. Едно такова ателие притежава Стефка Величкова на ул. "Иван Вазов" № 17. Тя представя на V мострена изложба във Варна, уредена от Търговско–индустриалната камара в града, през 1936 г. изделия с българска бродерия и шевица. Получава първа награда, което я прави много популярна. Получава поръчки за износ във Виена и Берлин. (ТД „ДА"–Варна) Еуфорията в града около нея е голяма. Под нейно влияние Гануша Паунова от Капиново, оперна певица в София, шие за себе си сама няколко сценични костюма. Няколко десетилетия по-късно в изработени от нея облекла с народна шевица, в която са използвани над 700 бода, излиза на оперните сцени в Европа, Канада и САЩ дъщеря ѝ Мариана Паунова, контра-алт, пианистка и преподавател в консерваторията в Канада. Най-голям интерес тя предизвиква с костюмите си в Париж по време на солови концерти, посветени на 1300-годишнината на българската държава. Търновската шевица разнася по света и хор "Царевец" при читалище "Надежда"

И днес народната ни шевица, дори в глобализиращия се модерен свят, остава една жива, високо – художествена и търсена от съвременното поколение характерна българска част от облеклото. С нови материали и средства тя се усъвършенствува и придава равновесие на женската дреха. Наша задача е да съхраним старите образци, да ги обнародваме, както е направил чрез своя албум през 20-те години на XX в. търновският учител, художник Недялко Каранешев, да подпомагаме днешните майсторки в този неувяхващ занаят на народното декоративно приложно изкуство.

Библиография

ТД „ДА" – Варна: ТД „ДА" – Варна, ф. 63-К, оп. 2, а.е. 70, л. 4

Драганова, Спиридонова 1974: Т. Драганова и М. Спиридонова. Възрожденско изкуство и народно творчество във Великотърновско. С., 1974

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Техниколабораторни изследвания. БАН. С., 1979

Панайотова, Бъчварова 2009: К. Панайотова и Н. Бъчварова. История на читалище "Надежда 1869" Велико Търново, В.Т., 2009

Чокоев 2005: Ив. Чокоев. За сърмената везба в Търново през XIX в. – В: ИРИМ – В.Т., т. XX, 2005 г.

TARNOVO'S EMBROIDERY IN THE COSTUMES OF MUSICAL-DRAMATIC PERFORMERS IN THE 20TH CENTURY

Nadka Vasileva

Resume

Embroidery is famous as one of the most widespread ancient types of decorative art, identified in a craft. In all nations it is connected with old customs and traditions. Tarnovo embroidery definitely bears the mark of orthodoxy with symbols and historical significance of the town of Tarnovo during 12 – 14 century. Ecclesiastical embroidery is the first theatrical costume – a velvet jacket made by Evgenia Kisimova. The fashion designer Stefka Pirova insisted on the use of embroidery in contemporary city clothes. Other fashion designers – dressmakers from Tarnovo made clothes for theatrical and musical-comedy performers, for "Nadezhda" Community Center, as well as the Hungarian singer Margit Brezo, the actress Dorita Boneva, the world famous opera singer Hristina Morfova. 700 type of stitches were used for the scenic costume of the opera singer Maria Paunova. The tradition is handed down to the Veliko Tarnovo Youth Drama Theatre and choirs.

Проф. Мариана Паунова преподавател в Музикалната Академия в Канада

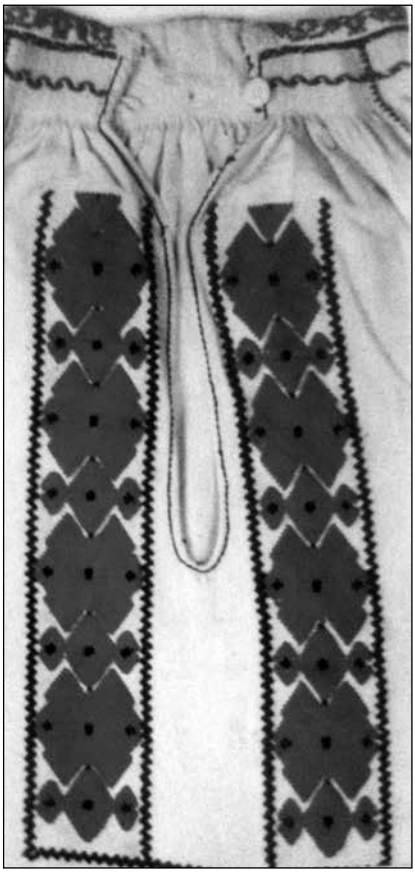
Мариана Паунова по време на концерт в Париж, по случай 1300-годишнината на България

Търновската шевица по костюмите на хор "Царевец" при читалище "Надежда", 1960 г.

Мариана Паунова
по време на концерт в САЩ

Шевица от пазва
на женска риза, от фонда
на музей – Велико Търново, XIX в.

ВЕЧЕРИ В СТРАНДЖАНСКИЯ ХАН
Психо-културални характеристики на кръчмарския занаят

проф.д.и.н. Диана Радойнова,
д-р Чавдар Карабаджаков

Темата за занаятите и занаятчийството е сред „любимите" на антрополозите и у нас може би няма друг културен център, който с поголямо постоянство да провокира научния интерес към нея от АЕК „Етър"-а. Още повече приляга на този институт да я интерпретира на своя достоен 50-годишен юбилей. Самото занаятчийство в общокултурален контекст също се смята за достойно занятие, при което с почтен труд, почти тайнствени знания и трудноусвоими умения един човек или една общност практически превръща природните материали във феномени на културата. Именно по тази причина поставянето на кръчмарството в достопочтения списък на занаятите би могло да изглежда на пръв поглед смущаващо. А и как иначе, когато „фолклорният Гугъл" от началото на XX век, Димитър Маринов, пише, че кръчмарите са хора „изби-колец, битанки, дошли от през света и отворили кръчма". За кръчмарския занаят той привежда негативно народно вярване: „*Такъв е занаята на всеки кръчмарин, защото човек, който не оре, не копа, а гледа да спечели от продаване на вино и ракия, не му е чиста работата*". Пак същият автор твърди, че според фолклорните представи кръчмарите след смъртта си се превръщат във вампири, земята не ги приема, а „*на оня свят горят у пъкъла*" (Маринов 1907: 125-126, 141).

Кръчмата като социокултурен феномен получи в нашата хуманитаристика своето полагащо ѝ се обстойно интерпретиране[1]. Изследванията на етнолози, социолози и фолклористи я реабилитираха като пространство с комуникативни, соци-структуриращи и ре-

лаксативни функции. Не бива да забравяме обаче антропологичната закономерност, че пространството като култура се прави от хората. А ако приемем казаното от Т. Ив. Живков, че осветеното тракийско пространство е немислимо без фигурата на царя-жрец, а църквата – без телоса на свещеника, (вж. Живков 2000: 233), то трябва да приемем, че и кръчмата е невъзможна без фигурата на кръчмаря и че този български социо-антропологичен персонаж също трябва да получи свой аналитичен коментар в традиционно-ценностно-културален план, а настоящият текст е всъщност една апробация в тази насока.

Емпирични тласъци за тези разсъждения даде всъщност един широко формулиран проект на Бургаския университет „Проф. д-р А. Златаров" за изследване на паралели между топоси и тяхното вербално обигравane на територията на българска Странджа[2]. При множеството теренни изследвания в свободни интервюта и във фрагменти от биографични разкази се появиха податки, които чрез прилагане на социо- и психо-културални методики позволяват щрихиране и ареална типологизация на тази сложна и амбивалентна фигура във фолклорната култура на странджанци – кръчмаря.

Акумулираните наративни фрагменти дават основание за структурирането им в няколко посоки на аналитична ре-конструкция на тази фигура:

Кръчмарят – между честността и измамата: Като че ли това е и най-утвърденото класификационно обигравane в културалното консенсусно разбиране на персонажа. Паметовите екстраполации в тази посока са разпънати между очевидно общобългарската наложила се типизация за кръчмаря като дребен хитрец и алчен измамник, който напива хората, за да им вземе парите и носталгично украсените спомени за отминалото време като период, в който като цяло общността е разчитала на ценностите – утвърдени и зачитани. „*Тука имаше кръчма един дядо Димитър Терзиев, ама му викаха Евреина. – Що така му викаха ли, кажеш? – Ми щото беше нà такъв, като евреин: ненаяден за пари и друго нищо не го интересуваше. Тука мъжете бяха миньори повечето – такъв им беше поминъка. И кат са върнат от мината, къде-къде – при него ходеха, в кръчмата. И те пият на версия, и той пише и надписва, и чака. Кат земат заплатите, той знае кой ден им ги дават и седи отпреде пред кръчмата, вика ги и си прибира версиите, колкото*

са и още толкова отгоре. И те пак почват отначало: пият и той пише в тефтера…" (В. В.).

„Богати бяха кръчмарите, как не. Ами то тогава нямаше кино, нямаше телевизия, мъжете нямаха други развлечения. Вечер, като се приберат от работа, особено в хладните месеци и често се събираха в кръчмата. То не се ходеше там само да се пие. Играеха табла, карти… Книги им викаха. Помня баба ми как се ядосваше като закъснее татко на кръчмата. Викаше: „Тия ваджиски книги!"… Той инак не пиеше много. Аз пиян не помня да се е върнал вкъщи. Обаче имаше мъже пиеха много. И кръчмарят печели. Ние бяхме много бедни, убити от работа. Помня в нашата махала имаше един кръчмар дядо Димо. Той и кръчмар, и бакалин – за всичко му беше дюкянът. Имаше четири дъщери. Ние се прибираме от нивата вечер – мръсни, прашни, утрепани от работа, а дъщерите му нагласени, пременени и на разходка. Боже, как им завиждахме със сестрите ми!" (С. П.).

„Едно време хората са имали честност – не като сега. Кръчмарят не е давал да се напиеш, щото като се резилиш, резилиш и него, че си излязъл пиян-залян от неговата кръчма. Интересувало го е как ще излезеш – на краката си ли или… Сегашните – хич не им пука: дава, колкото искаш, пък че ще излезеш, ше паннеш ей там и ше умреш, не му пука…" (Ж. Д.)

„Тогава нямаше такива работи да се кръщава виното. Във Факия имаше към 7-8 кръчми и се надпреварваха да дават по-хубаво. Даже имаше например един дядо Нако, като си викнеш вино и той ти дава малко луканка нарязана, така мъничко за мезе. Щото като си доволен – пак ще дойдеш при него" (Г. М.).

Кръчмарят – регулатор на социо-нормативните образци: Записаният теренен материал изненадващо разкри още един аспект на този персонаж – меморатите устойчиво напластяват представи за кръчмаря като блюстител на общоприетите обичайни практики и представи за поведенческите прояви на селската общност. Известно е, че във фолклорната култура тази общност е акутно полово, възрастово и социално стратифицирана. Кръчмарят се оказва коректив на джендър-поведенческите актове, сегментирайки пространствата и постъпките като позволени и забранени, допустими и изключени съобразно сложната социална йерархия на селския колектив.

„Драчевци имахме осем кръчми. Повечето вино се пиеше, помалко ракия. И кафенце, ама кафето много не го употребявахме. Старите мъже пиеха вино в кръчмата, а ергените – кафе и лимонада. И сега, примерно, ко влезе ергенин в кръчмата, нема да пие вино. Ше пие кафенце или лимонада. А баща му ко е вътре – сакън! Имаше един дядо Бойчо бакалин, и да влезе некой ергенин в кръчмата му и да поиска вино, пък той ще му смери с очи татко му и ще му каже: „Не те ле срам, бе? Де татко ти де е, пък ти…" Ама то и немаше таквоз нещо де…" (И. Л.).

„В кръчмата жена не влизаше. Никогаш! Срамота беше: там саде мъже събрани, какво ще дири жена вътре. Ама помна като бех ерген имаше още тогава цигани в селото и идваше енна баба Мустафовица, циганка, с шалварите влизаше в кръчмата и с един дебел глас, щото пушеше тютюн, и си искаше тютюн, ама така, крадешком. А кръчмаря, той бя Иван Гугов, а на кръчмата му викаха Дураковата кръчма, ѝ даваше и той така, крадешком и бързо-бързо гледаше да я отпрати. Дава ѝ и така праи с ръката към вратата и вика: "Айде, айде, заминавай!" (Н. К.).

„Моят дядо бил много луда глава. И да земе да се фане на бас с аркадашите си, че ще влезе с коня в кръчмата. И влягъл! През трите четри стъпала го подкарал коня и влягъл. Тва става в дюкяна на Стоян Бозаджиев. И кат влиза, хората са стреснали, са уплашили такива, пък дядо Стоян скочил и му са развръкал и му рекъл: "Бре, сарахош със сарахоша ти, ай сиктирдосвай са оттук, да а счупиш таа ниувряла кратуна дано!" (В. В.).

„Тате ми разправяше, че в Горска (поляна) имало един кръчмар – Митко Янков, Кишиша се казвал. Голям майтапчия! И умирал да тури някой на мястото му, ей така, ако го усети, че има слабо място. И имало един, много страхлив. Като жена го било страх от бури и от гръмотевици. Веднъж идва той в кръчмата, сяда и си поръчва едно вино. Които били вътре, си смигнали с кръчмаря и взели час по час ту един, ту друг, да излизат навънка, да гледат към небето и да викат: „Бре, гледай-гледай, облаци се събират!". „Бре-е-е, май ще вали, затъмни се небето!". Оня го дострашало, изпил си виното надве-натри и побързал да си тръгне да не го застигне бурята. И като излязъл от прага навън, кръчмарят отвътре бил приготвил под тезгяха една празна газена тенекия и като думнал с едно дърво

по нея и тя като гръмнала! – Онзи подскочил като заек и хукнал да бяга презглава. А мъжете вътре – смях!" (А. Р.).

Кръчмарят – между знанието и тайните: Както установяват изследователите на етноложката сегментация на пространството в традиционната култура на българското село, кръчмата е възел на пътища и съдби. Съвсем неслучайно тя се намира в центъра на селището или на махалата – защото е важна социо-културна институция, в която се събират легитимните членове на патриархалната общност, където се споделят селските новини, научават се тайни и явни случки и събития, споделят се клюки, но и мъдрост и знание. А предвид особеностите на своя занаят кръчмарят пък е аниматорът на тази институция, той я оживява и въплъщава, той е централната фигура, която акумулира и филтрира този информационен поток. Един кръчмар трябва да знае да си държи устата здраво затворена, но и да говори – с когото и когато е необходимо, а и както трябва. Той трябва да осигурява на мъжката общност развлечение и утешение, да е гроб за тайните и резоньор на правото.

„Ей тука, на центъра, дето седим сега с тебе, насреща имаше един – Никовия дюкян му викаха. Държеше го един дядо Пейо, той тогаз е бил най-стария човек в селото. И влизат вечер там мъжете и, разбираш ли, казва един: „Неска, примерно, орах на Белите камъни, хубава е земята, лесно се оре, рохко." Друг ще каже: „А, рано е още за оран, да чакаме още да вали!". Така, разбираш ли, хората си казват едно-друго. А дядо Пейо слуша-слуша и рече: „Аз ви казвам, че еди коя си година, като се забавихме да чакаме да вали, пък то сетне …". И така, разбираш ли, защото той беше най-стария и всички при него се събираха и него слушаха, а той ги съветваше…" (Г. М.).

„Ергените ходеха по седенки и попрелки. В кръчмата влазяха рядко и така… срамотно. Обаче тате ми разправяше, че от време на време, като ги няма бащите им, са влизали и така, в къошето сядали и пийвали – за кураж. Защото едно време някой като си хареса мома и не му я дават, вика си аркадашите и я крадат. И тати вика веднъж така седнали двама-трима да се наговарят да крадат някоя си Жека. А кръчмарят ги чул, тва било в кръчмата на бай Цвятко. Обаче не ги издал на татко ѝ, щото знаел, че тая Жека и ергенът, май Бончо се казвал, много се искали. Скрил ги, демек, и те я открали…" (Ж. Д.).

„Тука във Факия, имаше не само кръчмари, ами и кръчмарки! О-о-о, кво знаеш ти! Кака Мила! Около 46-та година си направи кръчма тя. Ама тя не са казваше Мила, казваше са Султана. Ма и викахме сичките Кака Мила. Щото гледай сега, човек отива на кръчмата да му са отпусне душата, тъй да са успокои, да му олекне. И кат пие енно вино и му са иска да са отпусне тъй, да си каже какво му е насъбрано. И тя кат та усети, че си така и вика: „Яла, кака, яла, мила[3]! Яла да си пийнеш, да кажеш на кака кво ти е!". Пък беше енна жена, с енни гърди, пълни тъй, големи. И ти кат си туриш главата и аменамен да си кажеш и … Голяма жена беше!" (Г. М.).

Психо-аналитични, социо-културологични и митологични семантични акценти на персонажа „кръчмар" в неговата полова диморфичност:

Кръчмарят/Кръчмарката като катализатори на мъжественото поведение: Кръчмата е „*мъжкото пространство*" (Бочков 1997: 63) и „*свят само за мъже*" (Пейчева 1997: 87). Обаче стожерът на това мъжко пространство е кръчмарят. Той е провокацията на идващата още от архаиката представа за мъжествено поведение, което трябва да е агресивно, необуздано, гибелно (ако кривнем от пътечката на българската фолклорна песен към широкия друм на епоса, ще си припомним как започва „Илиада" – „… *Възпей оня гибелен гняв на Ахила*…"). Пък и, да си кажем правичката – пиянско. В българския фолклорен епос Крали Марко и събратята му, общо взето, прекарват доста часове, че и дни в механата. Ботевият лирически герой също дави във вино мъката си от народните тегоби. А кръчмарят е психотерапевтичният „контрольор" на тази необуздана епична мъжественост, изразяваща се чрез неконтролируемите емоции, включващи алкохола и отключени от него: на зрелите и юначните мъже дава достъп до „отключващия фактор", на незрелите (ергените) и на страхливците – не.

Фолклорната фигура на кръчмарката е също така богата на психо- и социо-аналитични пластове. В митологичен план антрополозите виждат в нейно лице амбивалентен персонаж: „*помощник и противник*" (Бочков 1994: 33), „*медиатор между чуждото и своето*" (Янкова 2000: 101). Тя също провокира мъжете, като освен владетелка на виното, кръчмарката е и откровената женска съблазън. В един

мъжки свят, в който влизането на жена в кръчма е „*най-голямото безчестие и българката никога не си позволява да стъпи на кръчма*“ (Извори 1992: 178), жена-кръчмарка е невероятно силно сексуално предизвикателство. Поведението ѝ не е достолепното и прилично поведение на фолклорна жена: в песенни образци съпругите отправят упреци към своите юнаци, че ходят по механи и целуват „бели механджийки“ (www.bulgaria-is-alive.com/ religiq-8-1-2 html). Тя е видима в този мъжки свят, в който не е редно мъж да гледа открито жена. Тя самата гледа открито мъжете, което е табуизирано действие в традиционното общество (срв. БНПП 4: 365; СбНУ 47: 102, а също и срещаното в Родопския край поверие, че ако мома погледне момък в очите – ще забременеенее –АЕИМ 480-3: 5).

В психо-културален план тя също е с особен лиминален статус: недобродетелна, но не и пропаднала, предизвикателна, но не напълно достъпна, своя, защото можеш да поплачеш на гърдите ѝ, но и чужда, защото не е като достолепните, кротки и скромни „домашни“ жени. Тя също е своего рода предизвикателство към проявите на мъжественост в традиционото общество, но поради пола си – друг тип предизвикателство. Мъжете, упоени от нейното присъствие и от нейното вино, прекрачват ригидните устои на патриархалния морал и се отдават на прелъстителната сила на *чуждата жена,* доверяват ѝ се и подгрети от виното и от кипналите ѝ гърди отиват да проявят мъжеството си другаде.

Кръчмарят като разпределител на дарове: Ако има реалия, която най-тясно да се свързва с кръчмарския занаят, това е виното. Тази напитка е доволно експонирана в културологичен план (вж. Маразов 2000, Вълчинова 1998, 14 и сл.). Обръщането по необходимост отново към Д. Маринов ни уверява, че за патриархалния българин хлябът, солта и виното „*съставят народната веществена троица, която народното вярване е облякло в святост*“ (Маринов 1981: 393). То е самият пълноценен живот, затова по традиция при отпиване се казва „Наздраве!“, а в по-стари времена при поднасяне на чаша вино пожелавали „На кръв да ти стане!“. Виното увеличава юнашката сила (вж. Митология на човешкото тяло 2008: 623). Още при древните траки то се мисли като ключ към тайната мъдрост, а причиненото от него опиянение – като прозрение към божественото знание (вж. Елиаде 1995: 322 и Маразов 2000).

Кръчмарят е владетелят на тази божествена напитка. Върху фигурата му се напластява древната митологична представа за виночерпеца като любимец на боговете (срв. Ганимед в древногръцката митология). Той не само притежава, но и дозира виното, отпуска или не от този божествен дар, размерява кому колко се пада и знае кой колко трябва да плати за получения дял от общото благо, затова се мисли като „счетоводителят на съдбата“ (срв. поговорката „Прави си сметката без кръчмар“). В по-общ план, ако занаятчийството се приема за превръщане на природата в култура, а занаятчията – като лиминален персонаж, който стои на прага между тези два фундаментални класификационни кода, то кръчмарският занаят и респективно кръчмарят също са символно-представни кодове на преход в традиционното общество: преход от незрелост към зрелост, от ерген към мъж, от слабост към сила, от скованост към освободеност.

Кръчмарят – демиург и трикстер: Синкрезията на тези аспекти във фигурата на механджията особено ясно идва да докаже древните митологични корени на персонажа. Правейки, съхранявайки, оразмерявайки и раздавайки божествената напитка кръчмарите пазят далечни следи от представи за демиурзи, които окултуряват природното. Бидейки лъжци, хитреци, обирджии, шегобийци и сексуално разпасани (механджийките) те гравитират към мито-културното ядро на културните герои-трикстери, които фокусират научния интерес на няколко поколение хуманитаристи – като се започне от Юнг и Жорж Дюмезил, мине се през Клод Леви-Строс и се завърши с новото поколение учени като Мелетински и Бродел. Впрочем най-синтетична сред „дефинициите“ за този двойнствен персонаж принадлежи на Кл. Леви-Строс, според когото той е медиатор, за чийто характер е характерна двусмисленост и противоречивост“ (Леви-Стросс 2001: 512). Според Мелетински този бинарно структуриран образ е най-древният в световния фолклор (Мелетински 1958: 114), но повечето автори признават, че е и един от най-устойчивите персонажи, които умело прехождат от световете на митовете и фолклорите по света в по-зрелите културни форми, та чак до модерната епоха (вж. Кулешов. Феномен трикстера…).

И все пак, ако се върнем към темата на юбилейната конференция, следва отново да премислим: що за странен занаят е кръчмарството. Та нали първата традиционна представа за занаята, а и вторичното ѝ тясноетнографско осмисляне е като за дейност, която е *технѐ* – специализирано въздействие върху първична материя за окултуряване на човешкото битие. Има обаче още една посока на изследване на занаята – неговата социална значимост в рамките на една човешка общност. Обхващайки общия план на тази идея, може да се разсъждава за битието като единствено възможно единство на многообразието на социума: многообразие от дейности и функции, което задоволява културната пъстрота от потребности съобразно време, място, възраст, пол, идентичност и т.н. Още една крачка в тази посока ни отвежда до една щедро подхвърлена фраза на Т. Ив. Живков за „технологията като пораждаща специфични системи за общуване" (Живков 2000: 297). Именно в този план кръчмарският занаят се оказва нужен и полезен не толкова чрез принос в „техне"-то, колкото в общуването. В модела на малката рурална патриархална общност той е многопластова, полифункционална и специфична работа, от която общността очевидно има нужда. Инак не би я продуцирала. Не би я и търпяла.

Бележки

[1] Сред най-представителните изследвания в тази сфера бих посочила тематичният брой на сп. Български фолклор от 1997 г.., както и други отделни текстове, които ще бъдат цитирани по-долу в текста.

[2] Научно-изследователски проект със студентско участие, субсидиран от НИС на Университет „Проф. д-р А. Златаров", Бургас на тема „Религиозен канон, фолклорни реликти и селски туризъм в Средна Странджа", №322/2014

[3] На диалекта на Средна Странджа „Мила!" е гальовно обръщение, използвано и към двата пола.

Библиография

Бочков 1994: Пл. Бочков. Непознатият юнак. С., Изд. на БАН.

Бочков 1997: Пл. Бочков.Механата в епоса – мъжкото и женското присъствие. – В: Български фолклор, 1997, кн. 1-2, с. 58-65.

Вълчинова 1998: Г. Вълчинова. Хранителни етикети на другостта. – В: Български фолклор, кн. 3, с. 9-20.

Елиаде 1995: М. Елиаде.Трактат по история на религиите. С., Изд. ЛИК.

Живков 2000: Т. Ив. Живков. Увод в етнологията. Пловдив. Пловдивско университетско издателство „П. Хилендарски".

Извори за българската етнография. Из българския възрожденски печат. **1992.** Т. 1, С.

Кулешов: Р. Н. Кулешов еномен трикстера: исследовательские подходы и теоретические контексты анализа мифологемы трикстериады. – В: www. Library. univ. kiev. ua/ ukr/…detail.php3?doc

Леви-Стросс 2001: Клод Леви-Стросс. Структурная антропология. Москва.

Маразов 2000: Ив. Маразов Траките и виното. С. Изд. Дунав прес.

Маринов 1907: Д. Маринов. Народно карателно (уплавно) обичайно право. – В: Жива старина, кн. 6. С.

Маринов 1981: Д. Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. С.

Мелетинский 1958: Эл. Мелетинский. Предки Прометея. (Культурный герой в мифе и эпосе. – В: Истории мировой культуры. Москва.

Пейчева 1997: Л. Пейчева 24 часа моабет в Джурково (Поглед към културата на кръчмата и кръчмата в културата). – В: Български фолклор, 1997, кн. 1-2, с. 78-90.

Сб. Митология на човешкото тяло. 2008. С. Съст. М. Георгиев. Акад. Изд. Проф. М. Дринов.

Христов: П. Христов. Кръчмата в българското село – „дом на дявола" или обществена институция? – В: Tksi.org/SUB/papers/2-282-2-18.PDF

Янкова 2000: В. Янкова. Будима града – епос, етнос, ерос. – В: Българска етнология, бр. 1, с. 95-113.

Информатори

Атанас Радойнов, 80 г., с. Горска поляна
Вълчо Вълчев, 71 г., с. Драчево
Георги Манков, 80 г. с. Факия
Георги Мечев, 77 г., с. Голямо Буково
Иван Лазаров, 93 г., с. Драчево
Никола Крушев, 90 г., с. Голямо Буково
Желязко Данданов, с. Драчево
Станка Пенчева, 84 г., с. Дебелт

NIGHTS IN SRANDZHA INN
Psycho-cultural Characteristic of the Publican's trade

Prof. DianaRadoynova – Dr. Chavdar Karabadzhakov

The text is a cultural analysis of field researches from the region of middle Strandzha outlining the rural innkeeper – a little interpreted social anthropologic character in Bulgarian folklore tradition. The areal typology and implementation of socio- cultural and psychological methods outlined a complex and ambivalent character. In the model of the small rural patriarchal community he is a multifunctional and specific figure that structures and unites the society.

ТЪРГОВИЯТА С АНАДОЛА, ОТРАЗЕНА В ТЪРГОВСКИТЕ ТЕФТЕРИ НА ТОДОР КАЗАСОВ ОТ ГАБРОВО

Румяна Денчева

Настоящата тема няма за цел да разглежда търговията като занаят, нито дори търговията на само един търговец. Спирам се на нея, защото чрез описите на стоките, с които се търгува, може да се види производството на местните занаятчии, асортимента, цените и пазарът им.

Във фонда на АЕК "Етър" се съхраняват два търговски тефтера на фамилия Казасови за периода 1806-1861 г. (АЕК „Етър" Инв. № 3687-з, АЕК „Етър" Инв. № 3688-з), касаещи търговско-лихварската дейност на Тодор Казасов и наследниците му.

Тодор Казсов е родом от Трявна, но през 1813 г. се жени за габровка – Руска – изглежда дъщеря на търговец. През 1815 г. купува къща за семейството си и дюкяна от тъста си, за да има самостоятелна търговия. По-късно отваря и втори дюкян, който, поне в началото, бил орташки с друг търговец. Дюкяните не са профилирани по артикули – в тях се е продавало всичко – хранителни продукти, облекло, домашни потреби, книжарски стоки и железария.

Изглежда, че и самият Казасов има търговска жилка, защото чрез баща си, брат си и роднини, останали в Трявна, получава стоки или съвместно предприемат търговски начинания в отдалечени региони на империята и в чужбина. На мисълта, че Казасов е наследствен търговец или поне е учил търговия, ни навежда надписът на авантитулната страница на първия тефтер – *"Жоурнал. Сиреч тефтер катадне на Теодора Геор. Казас от Тарнофска каза, Трявна. Царъ град. Февроа: 1806 г."*, (АЕК „Етър" Инв. № 3687-з) както и писаните на гръцки сметки. В началото – в I тефтер те са 34 страници, а на II

тефтер – първите 10 страници, като листите са разграфени с мастило за прегледност и по-лесно счетоводство. Писаните на гръцки бележки са с обработен почерк и явно не са от ръката на Тодор Казасов, а може би от някой, който го е учил на сметководство. Възможно е I и II книги да са започнати едновременно, като се е целяло водене на счетоводство според тогавашната наука, но по-късно вписването е продължило според възможностите и знанията на търговеца – на български език, полуграмотно, със съкращения и знаци, т.е. „журналът" е сведен до книга за записване на вересии на клиенти и сметки на Казасов, грубо казано – "халваджийски" тефтер. Информацията в тефтерите е разнородна. Наред с ежедневните покупки-продажби, вересии и дадени под лихва пари, отнасящи се за хора и стоки най-вече от Габровско и Тревненско, се натъкваме и на данни за търговски взаимоотношения с по-далечни региони, осъществявани с кираджийски керван. Става дума за Румъния, Русия, Европейска Турция и Анадола.

Казасов не е и никога не става крупен търговец, може би защото се занимава и с ред странични дейности, както правят и синовете му – лихварство, кожухарство, кръчмарство, бутилиране на алкохоли, участия в национално-освободителните борби, пътувания в чужбина. В книгите си за историята на Габрово д-р Цончев споменава името му само веднъж – при прякорите на габровци. (Цончев 1992а: 125) В периода, за който се отнасят тефтерите, Тодор Казасов е още млад, отскоро е в Габрово и е започнал търговия. Като се имат предвид размирните години (свързани с кърджалийството, размириците в империята и руско-турските войни кр. на XVIII и нач. на XIX в.) и западналата търговия, тръгването по далечните пътища към Анадола на търговци от типа на Казасов е сериозно начинание, изискващо и доста смелост. Въпреки че не е от „силните" търговци, стоките, които праща при първото отбелязано в тефтерите пътуване, са солидно за времето си количество и стойност.

Кираджийските услуги се извършвали с каруци, коли или с товарни животни със самари – собственост на търговците или на кираджиите. Ако търговците не са имали собствен транспорт, плащали за извършената услуга. Търговците се движели на групи – керван, за да могат да си помагат при проблеми от всякакво естество – от повреди и болести до разбойници и грабители по несигурните и

лошо поддържани пътища на империята. Пътуването било бавно, а при преминаване на кервана през населените места се извършвала търговия, оправяли се стари сметки и разплащания, осребрявали се или се разнасяли полици.

От бележките се вижда, че самият Тодор Казасов не е ходел на търговия с кираджиите, а е давал стоки и пари на тръгващите търговци или ортака си, срещу закупуване на други стоки за дюкяните му, или връщането на заетите пари с дял от печалбата от търговското начинание.

Специално за търговията с Анадола има няколко бележки с различна големина, информативност и датировка. Всъщност за точно датиране навсякъде не може да се говори, но по реда на вписването между датираните съседни сметки може да се предположи, че става дума за 1815-1816 г. и 1821 г. Не е уточнено и точно в кои градове на областта се е извършвала търговията, но като се има предвид, че габровските търговци, където и да са отидели, първо са търсели сънародници и съграждани, може да се предположи, че не са подминали Ада-Пазар и Смирна. В Ада-пазар и планината Дикмен са работели габровски дърводелци и дървоструга̀ри – чужбинари, които са стояли там понякога до 9 години без да се прибират по родните места. (Цончев 1992б: 191-193) Смирна пък е традиционен пазар за габровци, още повече че е част от основния търговски път по суша, Габрово- през Балкана-Стара Загора-Одрин-Цариград-Смирна-Галиполи-Енос. (Цончев 1992б: 393)

Габрово през Възраждането е значителен занаятчийски център с най-развити металообработващи и дървообработващи занаяти. Основната стока, която местните търговци изнасят, са произведенията на ковачите/ножарите и дървоструга̀рите, макар че е имало стоки от асортимента и на златарите, иконописците, басмаджиите.

За да са чисти сметките, са правени описи на даваните за търговията стоки и и сухи пари от всеки от ортаците, включени в кервана, а след връщането от Анадола следва разпределянето на докараната стока, пари, разходи по пътуването и печалбата.

В първия тефтер има данни за едно пътуване до Анадола, в което Казасов е бил съорганизатор и ортак. (АЕК „Етър" Инв. № 3687-з: 109-110, 113-116) То е около 1816 г. За него се отнасят описи на пари и стоки при тръгването и връщането на кервана, както и кой какво от

стоките и плащанията поема от съдружниците. Във втория тефтер бележките са две – за две различни пътувания, към които Казасов има някакво отношение, но те са по-откъслечни. (АЕК „Етър", Инв. № 3688-з: 63, 84)

Всички касаещи търговията с Анадола документи са дадени като приложение в края на съобщението, но в актуализиран правопис и с пояснение за някои артикули, както и с допълване на пропуснати думи от описите. Не всички стоки, изброени в описа, са познати на автора и имат съвременен аналог, затова не навсякъде са посочени като вид. С пълна сила при разчитането на тефтерите на Тодор Казасов важи казаното от д-р Цончев през 1929 г. *„При разчитане на стари тефтери и други писмени документи на габровци от XVIII и първата половина на XIX век, срещнахме голямо затруднение в лошите почерци и в някои съкращения и знаци, което изискваше много време."* (Цончев 1992б: 453) Като добавим и това, че част от думите отдавна не са в употреба и липсват в речниците, нещата стават още по-трудни. Надявам се, обаче, да не са допуснати сериозни грешки, които да повлияят на изводите.

За да кореспондират помежду си, описите са правени на съседни страници, като на лявата страница са обобщените сметки, а на дясната – разшифровката – доставените стоки и цените им. По този начин е оформена сметката в първия тефтер. (Прил. 1) В лявата част е отбелязано какво влага всеки съдружник в начинанието – стоки, взети в заем пари, както и придобитото извън стоката, с която се тръгва, а на дясната – доставените стоки и цените им. При рекапитулацията – отъкмяването на сметките, се отбелязват и дребните неща, които остават орташки след приключването на търговското начинание – *„остават 2 ведра орташки и три платна"*. (АЕК „Етър" Инв. № 3687-з: 109-110)

Интересна подробност е, че на по-ранни страници – (109 и 110) в тефтера са направени сметките и опис на донесеното от търговията, и неговото разпределение между съдружниците, а след 2 страници – на 113 и следващите, е описът на взетото за търговия в Анадола. Имайки предвид педантичността на Казасов, при записване на ежедневните сметки за значително по-малки суми или дори за лични и домашни нужди, тръгването на такъв дълъг път с много стока и пари в брой, което си е събитие за времето, не може да е останало без

предварителен опис, който вероятно е направен в друг тефтер или на листи. Този опис по-късно е записан „на чисто" в тефтера, оттам и разминаването между хронологията на събитията с разположението на записванията в документите.

За изготвения точен опис на стоките, взети за продажба в Анадол (Прил. 2), отново са избрани лява и дясна страници (АЕК „Етър" Инв. № 3687-з: 113-116) – списъкът започва на лявата страница и продължава на дясната. В долния край на дясната страница има други бележки и задрасквания, а описът продължава на следващата лява страница – на гърба на предишната, като там са вписани малки по количество и непроизведени в Габрово стоки, които взема ортакът на Казасов – Кою Пинтата. (Прил. 3) Възможно е част от взетите стоки да не са били за търговия, а за нуждите на пътуващите – храна, дрехи и посуда.

На следващата (дясна) страница – 116, продължава списък с предмети – ограничено количество и асортимент, но без обозначени бройки и стойност. В долния край на страницата следва обяснение, касаещо част от описа от предната (лява) страница – направена е скоба, поясняваща: *„За отсрещните за Христов хисап проводи тетю"* (баща му е в Трявна – б.а.) и следва изброяване само на стоки и пари като стойност, но без обозначено количество. (АЕК „Етър" Инв. № 3687-з: 116) (Прил. 4) Тази бележка е малко неясна, тъй като включва бащата или по-скоро брата на Казасов – Христо в начинанието. Склонни сме обаче да мислим, че това е по-скоро оправяне на стари сметки между роднини, че това е *„от Христоват хисап дето е вземал има дюгенски пари гроша 204,19 от миса 159,34 мои"*. Но може да се каже, че стоките, изпратени от Трявна, влизат като капитал на Казасов в търговското пътуване. Става дума за кибрит сую, тяф, бадеми, варак, лялкресат (?), миян балак, сара, танур.

Вижда се, че при тръгването на кервана е поет ангажимент за закупуване на захар за друго лице – може би търговец – Недю, който дава предварително парите за покупката. А от отбелязката, че Кою е продал два от конете си в Анадола, може да се направи извод, че изнесената стока е повече от внесената, т.е. търговския баланс е положителен.

Във втория тефтер вписките са две и откъслечни. Първата е от 21.08.1821 г., когато се отъкмяват сметките между Тодор Казасов и

колегата (ортака) му Трифон Христов от Казанлък. Първата бележка касае разплащане на ножиците, които е взел Никола за Анадол, минавайки през Казанлък. Изглежда, че от същия търговец са взети в брой и 200 гр. заем, който е върнат на връщане от търговията, защото в сметката с Казасов се прихваща само „файдата" – лихвата върху тези пари – 15 гроша. (АЕК „Етър" Инв. № 3688-з: 63)

Втората бележка (АЕК „Етър" Инв. № 3688-з: 84) е за друго пътуване, което касае Казасов: „*За трампата* (замяна, търговия – б.м.) *що е правел Драгоя бояджийски на Анадол дал за 408:20* [гроша] *куфари чи зел момие 150:* [гроша]

танета дирмии по 35 гр. 20 дирмии и вет дирмии по 50:30 и шейсет дирмии по 50 [гр.] *за 20.*

33 дирмии зех от големите по 100 пари

80 дирмии зех малки по 70 пари."

От бележките може да се направи извода, че участието на Казасов в тези търговски пътувания е било частично, стоките и парите, които праща в Анадола са малко, а донесеното не е само за неговия дюкян, а и за препродажба. Замяната на габровски стоки – куфари е срещу купено момие – лечебно средство. Дирмиите са квадратни парчета плат или платно на големи квадрати, което още не е разрязано и от което се правят кърпи. В случая става дума за нарязано на късове платно в два размера – малки и големи. Върху това платно, или квадратни парчета плат, габровските басмаджии щампират различни мотиви, най-често флорални, и продават като забрадки. Тъй като няма сумарна сметка на купените дирмии, а често в сметките са пропуснати думи, не може да се каже дали става дума за късове – бройки, или за пакети с „танета дирмии". Като се има предвид наличието на басмаджийски руфет още от 18 в. и количествата забрадки, които се правят в града и изнасят в един по-късен период (Цончев 1992б: 279), склонни сме да мислим, че става дума за пакети с дирмии, а не за отделни бройки[1].

Обобщено може да се каже, че търговецът Тодор Казасов изнася повече и по-разнообразни стоки от тези които внася. Изнася:

– от ковашките, ножарски и куюмджийски стоки – различни по вид, размер и цени ножове (сои, черкези, геги, битиви, роплуци), ножици (от тахтал – бяла ламарина; краклези), кофари (московски и белювски), тесли, капии, букаи, балтии, чакмаци; обеци;

– изделия от дърво – гавани и похлупци и с известна уговорка – икони;

– стоки, които се реекспортират в Анадол. Те могат да се обособят в няколко групи: платове и облекло – кадифе, маниц, фесове, кърпи, шапки, кожи; галантерийни стоки – богасмо, ширит, очила, стъкла за очила, гребени, огледала; медицински и химически вещества – ревент и панзехир, синило; стоки на лукса – бурно (емфие), кафе; други стоки – шишета.

Стоките, които внася са различни цветове вълна, баани (за жалост не можах да открия тази дума в речниците), момие и плат за забрадки.

В количествено отношение това са 443 тестета и 40 чифта ножове (или 5395 ножа), 53 тестета (636 бр.) ножици, 29 тестета (348 бр.) капии, 9 тестета (108 бр.) тесли, 2 тестета чакмаци и др. Вносът е 686 оки вълна и 3087 оки баани. Паричният израз на първото пътуване е около 2000 гроша. Точните количества от различните видове стоки и стойността им може да се види от приложенията.

Макар и частично, информацията от тефтерите осветява някои малко известни страни за търговията на габровци с Анадола за един не особено документиран период. От изброяването на стоките може да се добие представа за производството и пласмента на различни изделия на габровските майстори, а на база на внесената стока, да се видят нуждите на други майстори и еснафи в града.

Бележки

[1] През 1856 г. австро-унгарския консул в Русчук дава сведение, че в нея година габровските басмаджии са занесли и разпродали на Узунджовския панаир 130 бали от по 200 пакета всяка една, а всеки пакет от по 20 кърпи-забрадки.(520000 бр. – б.моя). Цончев, П. Из стопанското…, с. 279

Библиография

АЕК „Етър" Инв. № 3687-з: Търговски тефтер на Тодор Казасов

АЕК „Етър" Инв. № 3688-з: Търговски тефтер на Тодор Казасов

Цончев 1992а: Цончев, П. Из културното минало на Габрово. Габрово, 1992

Цончев 1992б: Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. Габрово, 1992

АЕК „Етър" Инв. № 3687-з - I тефтер с. 109- В ляво четем:

Колко рас понася Кою за Анадол орташки

Теодор (Казасов) туря сирмия		гроша 900
Коюва сирмия		гроша 372,14
		1272,14
Като си доде Кою дадох му		16,
Коюви коне що е продал на Анадол		200
		1488,14
Кою зел от Йонча като тръгна		80,
		1568,14
Кирия фанахме за конете		50,

„остават 2 ведра орташки и три платна

Кою зел	гр.	602,21
Йощи му давам		331
		933,21

На следващата – 110 страница (в дясно)

Колко донесе Кою от Анадол и го продаваме

334 оки вълна пое Кою по 51 пари	стори гроша	425,34
341 оки вълна поехази по 51 пари	стори гроша	434,31
4 оки вълна зел Кою черна по 51 пари	стори гр.	5,30
7,100 оки вълна зел Недю и други подлебеци	гр.	866,15
Кирия зарад Недя поема Кою	гр.	33,32
300 оки баани от Измит продадох по 6 пари поехази		45,
20 оки баани на Йонча за Коюв хисап		6,20
15 оки баани зехази за мене по 13 пари		4,35
15 оки баани зе Кою за негови по 13 пари		4,35
2512 оки баани продадохме на еснафа		961,17
Със пешин по 13 пари на еснафа		816,16
2 коня Коюви що е продал на Анадол		200,
	Сума гроша	1977,33
Пари готови донесе Кою		125,30
		2103,23
225 оки баками остават, че ги поемам аз по 13 пари да ги продам пак орташки кяр		73,5
4 чакала и 2 лисици (кожи) поехази орташки кяр		14,
		2190,28
Изваждам конете		200
		1990,28
Изваждам отсрещните (от с. 109 – лявата страница)		1568,14
Кяр са показва		422,14

с. 113

Що земаме с Коя Пинтата рас за Анадол орташки

240 тестета суи (сои-ножове) по 23 1/2 пари	гр.	139,30
26 тестета ножици тахтал по 40 пари		46,15
24 тестета суи по 27 1/3 пари		16,16
20 тестета черкези по 59		29,20
16 ½ тестета черкези по 20		33
50 тестета суи по 44		55
40 чифта суи по 17		17
1 тесте геги (? – вид ножове) по 150		3,30
3 тестета битиви по 100		7,20
16 чифта краклизи (ножици) за		10,7
16 тесте ножици по 70 (10)		28
4 тесте битивни за		8,16
20 чифтови гавани по		5,20
4 чифтове гавани по		5,
2 похлупака		2,20
15 тестета бити по 2 ½		37,20
10 тестета битиви по 2		20
5 тестета руплуц (?) по 4 ½		22,20
1 тесте тесли по 4 ½		6,20
3 чифтлиени тесли по 4 ½		5,10
3 тестета сои по 24		1,32
10 тестета ножици с три по 6,10		62,20
Чифтовци ножици по 6,10		2,26
5 тестета тесли		19,20
		586,2

с. 114 Списъкът продължава на следващата - дясна страница

29 тестета капии	6,10
10 чифта букаи	28
2 балти	1,20
За вижия	1,2
Куфари вижия московска	162,
Куфари белювски	240
1 похлупак	1,10
6 тестета сои	9
2 тестета чакмаци	2,10
	451,12
Отсрещните (от лявата страница)	586,2
	1037,14
140 чифта кавали (гавани?)	44,20
11 тестета краклизи	99,
10 тестета битвии	18,

1 похлупак и два важия	2,
1 толум	1,20
	1202,14
И дава още Недо (Недю?) пари (за) захар	68,30
	1271,04
	1,10
	1272,14
Под тази сметка има задраскан текст:	
още на тръгване му дадох	18,
12 тестета панагири	51,
Незадраскани продължават	
Поех от Коя 4 чакала и две лисици (кожи?)	
2 ведра със захарта	32

с. 115

Продължава изброяването на взетото за търговия, но това са малки по количество и непроизведени в Габрово стоки, които Кою Пинтата взема. Възможно е част от тях да са били за консумация на пътуващите търговци и кираджии.

2,240 бурно		35	
1,300 бурно		23,25	
2 оки каве		8,20	
1 дъска ширит		2,35	
1 гр богасмо		17,10	
6 феса		14,10	
		101,20	
2 топа маниц		17,	
9 кърпи (по) 100 (пари)		22,20	
24 кърпи (по) 70		42,	
5 очила		1	
18 огледала		0,37	
6 гребена		1,10	
14 шапки		3,27	
		189,34	
2 огледала		0,20	
32 драма равент		5,	
12 шишета		2,16	
140 чифта обици		3,	
	9,10	200,30	
9 топа маници		86,30	
1192 драма синило		19,8	
200 драма кава		2,5	
7 кърпи (по) 95		16,20	
3 феса (по) 120		8,10	
25,300 ракия		25,13	
		359,13	204,19
Синило		5,	159,34 мои
		364,13	364,13

с. 116 За отсрещните за Христов хисап проводи тетю (баща му е в Трявна)

Кавали за гроша	60,6
Панагери	63,20
И пак	16,14
	140,00
По Манола	
4 тестета панагери	18,
5 пенджери (очила)	2,20
6 башлика	24,
30 куни (икони)	15
	200
Кадифе	21
За воденицата дал Христо	23

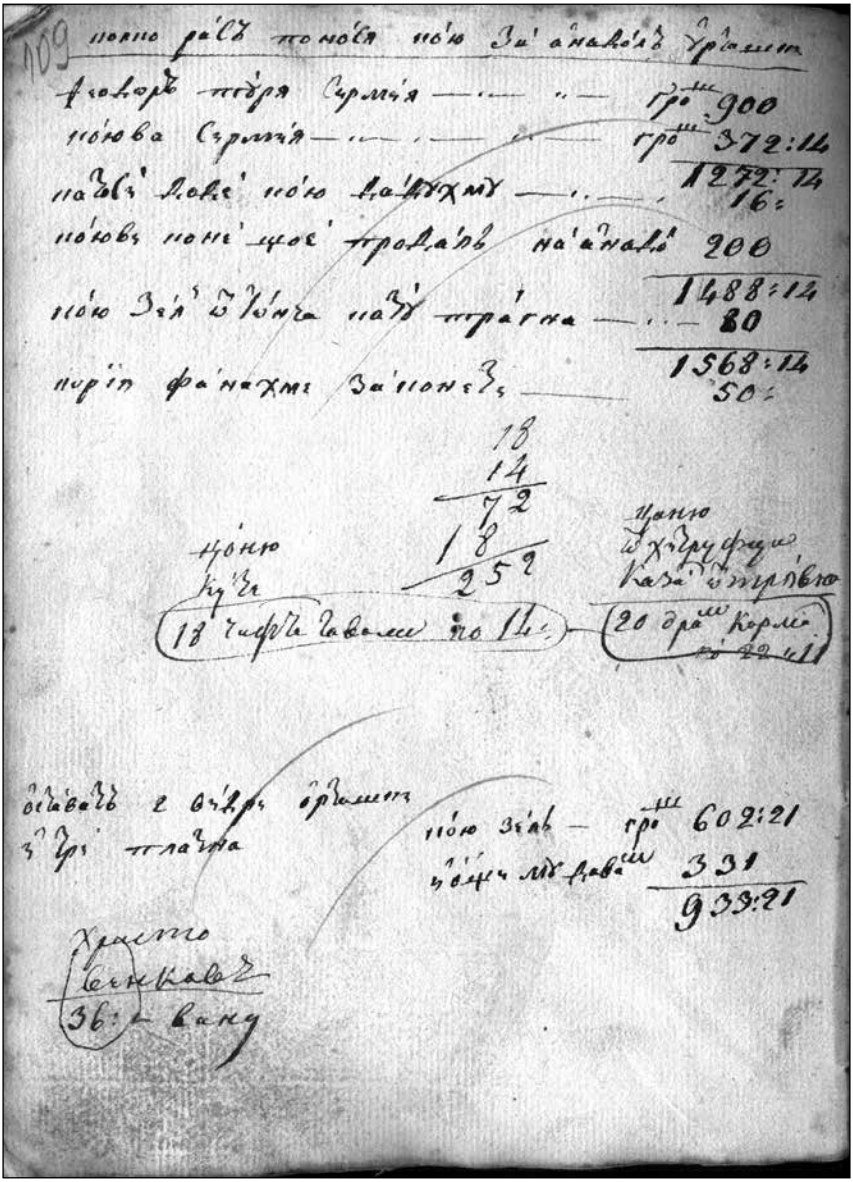
Отстрани на сметката след скоба е написано „20 чебри кава и 1 тек ми проводи пенджер

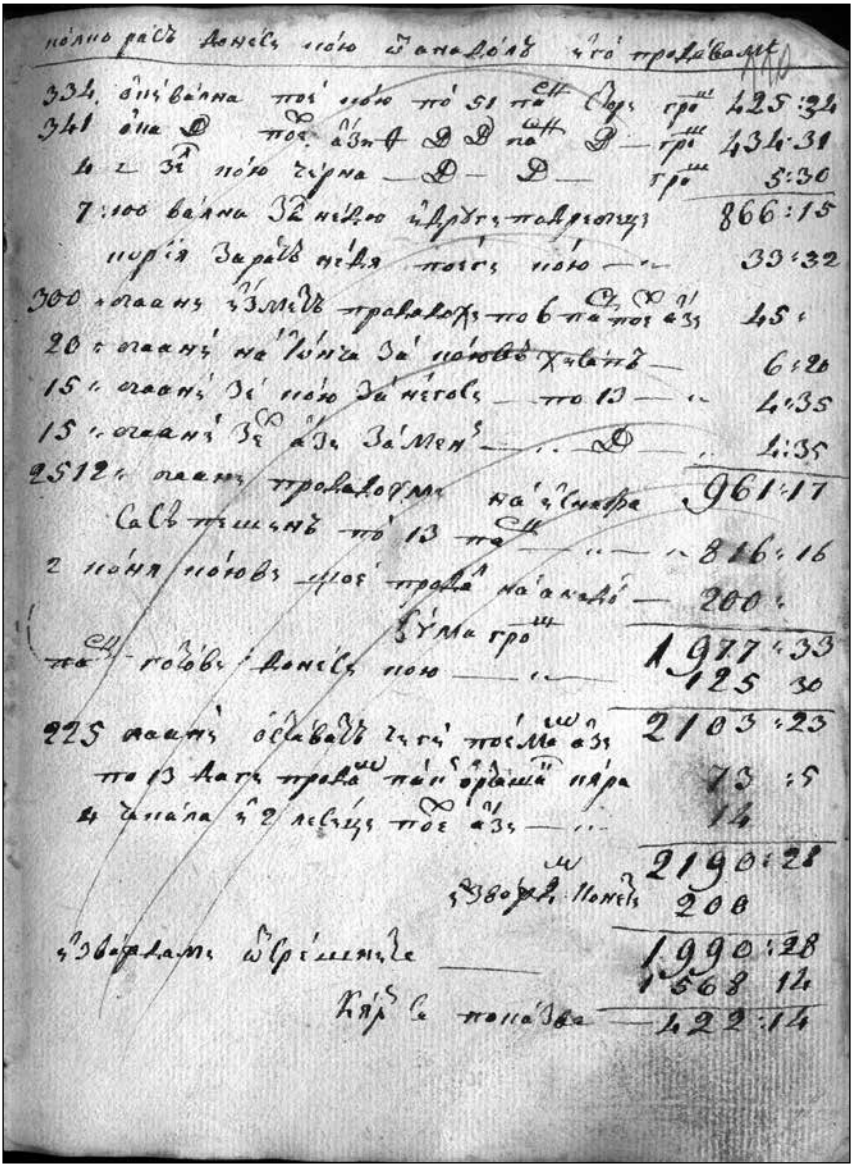
THE TRADE WITH ANATOLIA DESCRIBED IN LEDGERS OF TODOR KAZASOV FROM GABROVO

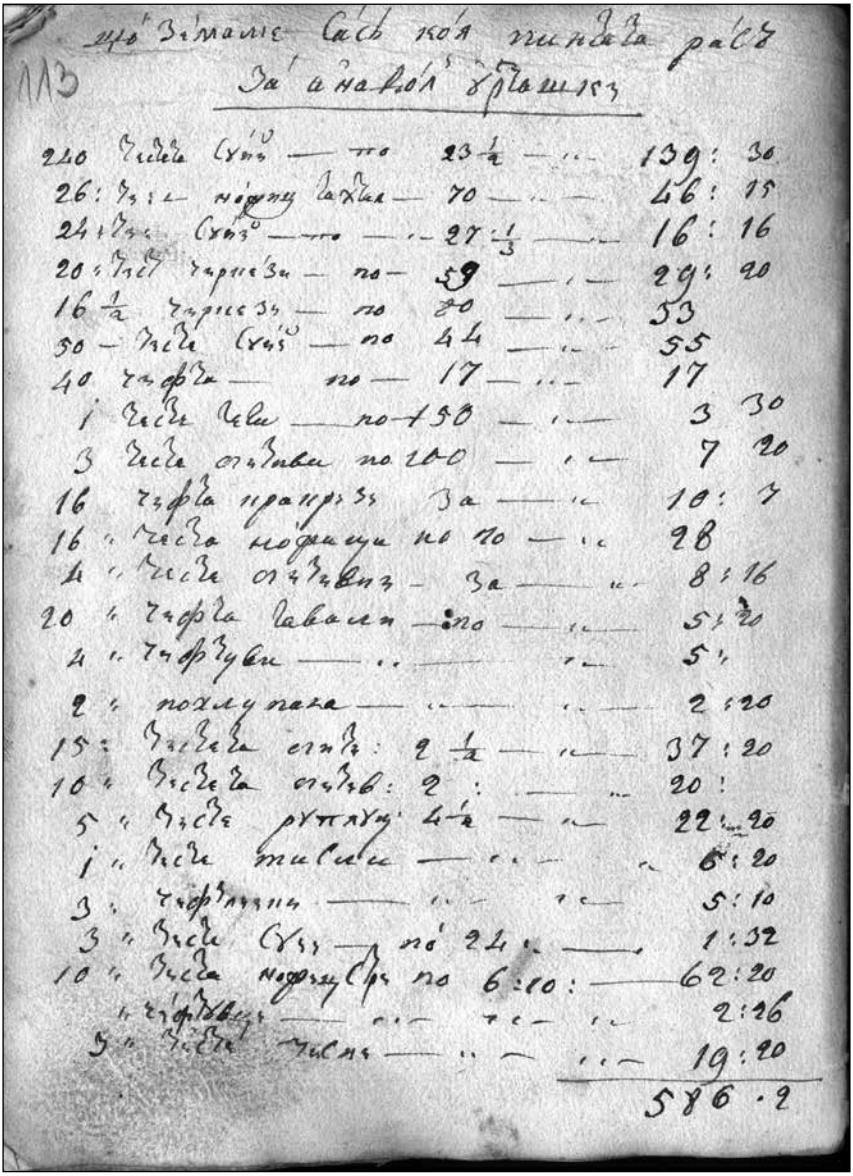
Rumyana Dencheva

Resume

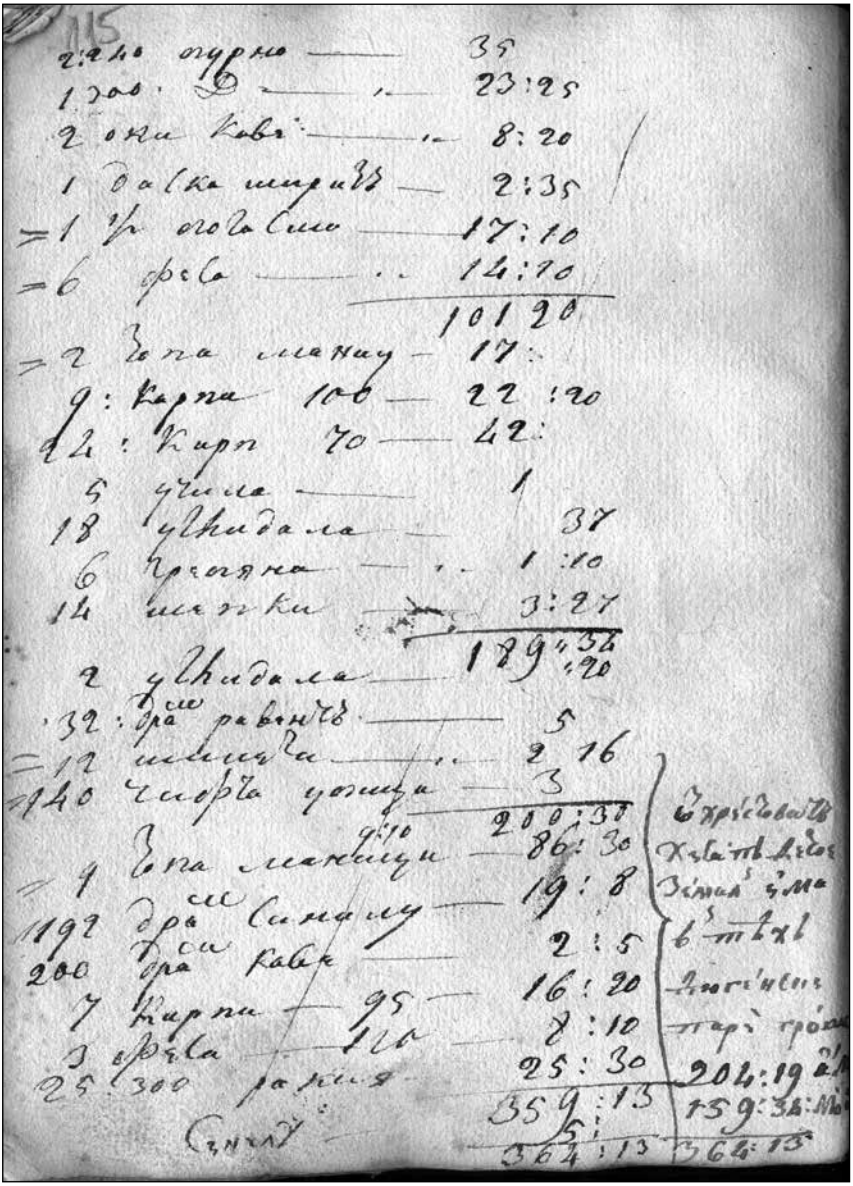
Two ledgers of Kazasov family for the period of 1806-1861 concerning trade- usury activity to Todor Kazasov and his heirs are kept in the fund of AEK "Etar".During the Revival Gabrovo was a significant craft center and the most developed crafts were metalworking and woodworking. The main goods for export were products of blacksmiths, cutlers, woodworking goods, goldsmiths, painter articles. The trade with Anatolia was not well studied for the early period of 19th century. Kazasov exported goods in the period 1815 -1816 and 1821, which gives an idea for the production and market of the Gabrovian masters and their needs on the basis of import. All documents relating to trade with Anatolia are attached at the end of this report with updated spelling and explanations for some items.

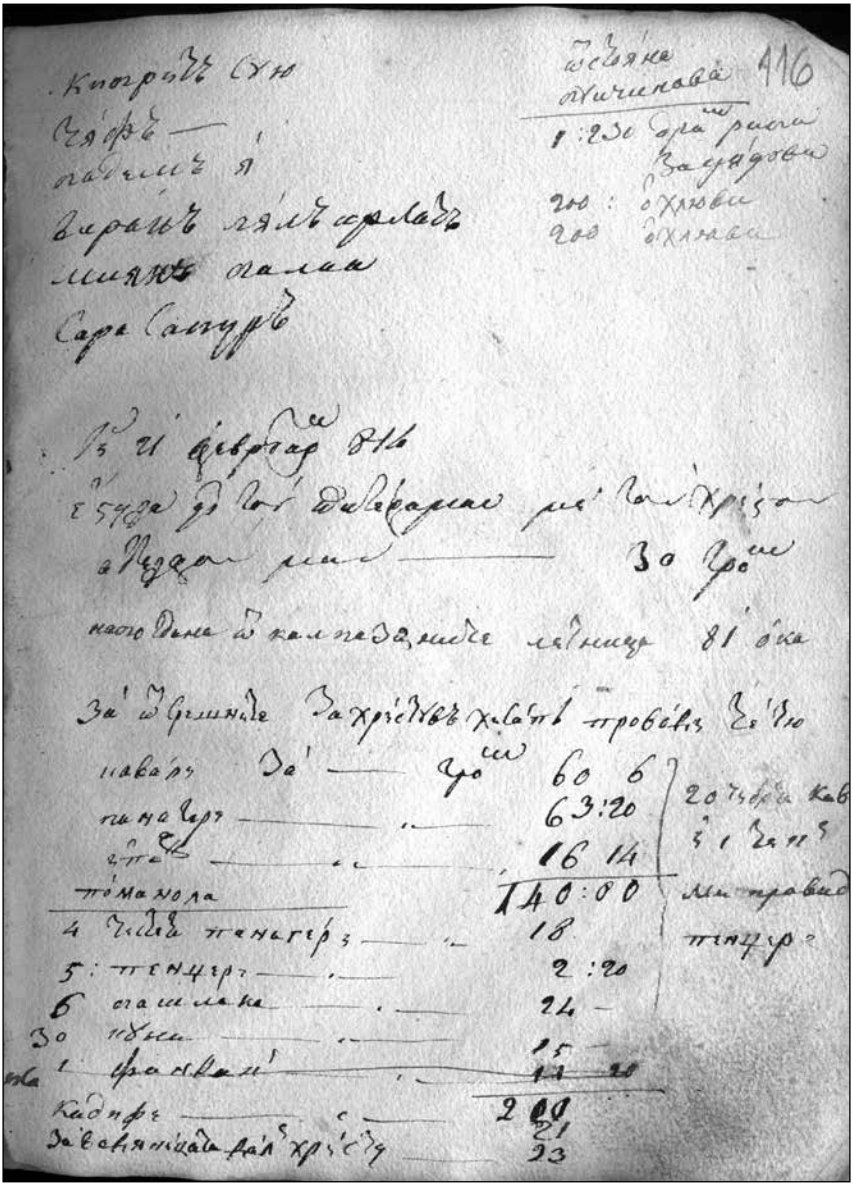

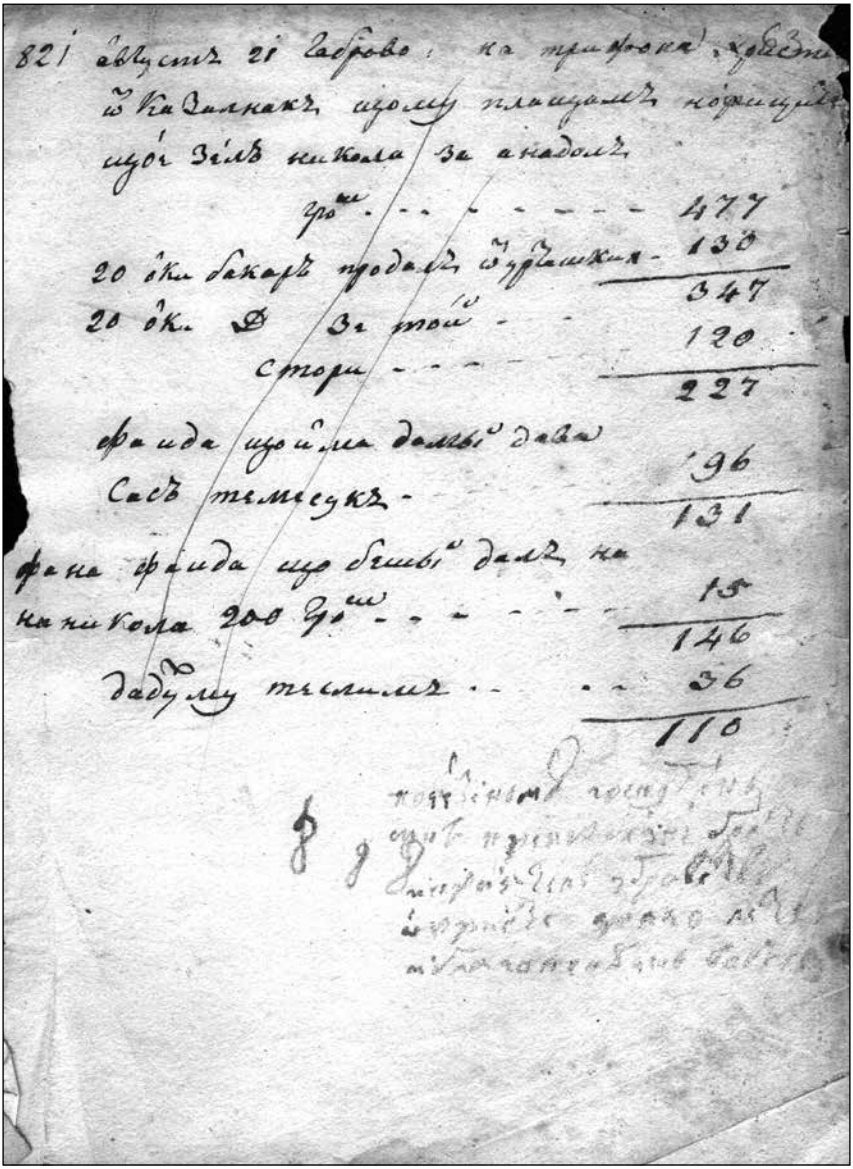

23 ф. Вина чапли	6:10
10 ф. сафта чухан	28:
2 ф. сапли	1:20
За вафля	1: 2
1 вафля московска	162:
куфаря семеновски	240
1 похлупахъ	1:10
6 бъчвета сиз	9:
2 ф. Вина чакиндуи	2:10
	451:12
Ърменъе	586: 2
	1037:14
140 ф. сафъ павлаз	44:20
10 бъчвета праплзиз	99:
10 ф. — оцъ — виз	18:
1 ф. похлупаи зивъ вафля	2:
1 ф. колелъ	1:20
	1202:14
глава конци 1го пора Захор:	68:30
	1271: 4
	1 15
~~конци на Ърменова мъдъ~~	1272:14
~~12 бъчвета папагъ~~	~~24~~
тов ошлая в Ескипа 2 л. з.	
2 вагъ сад гарда	32

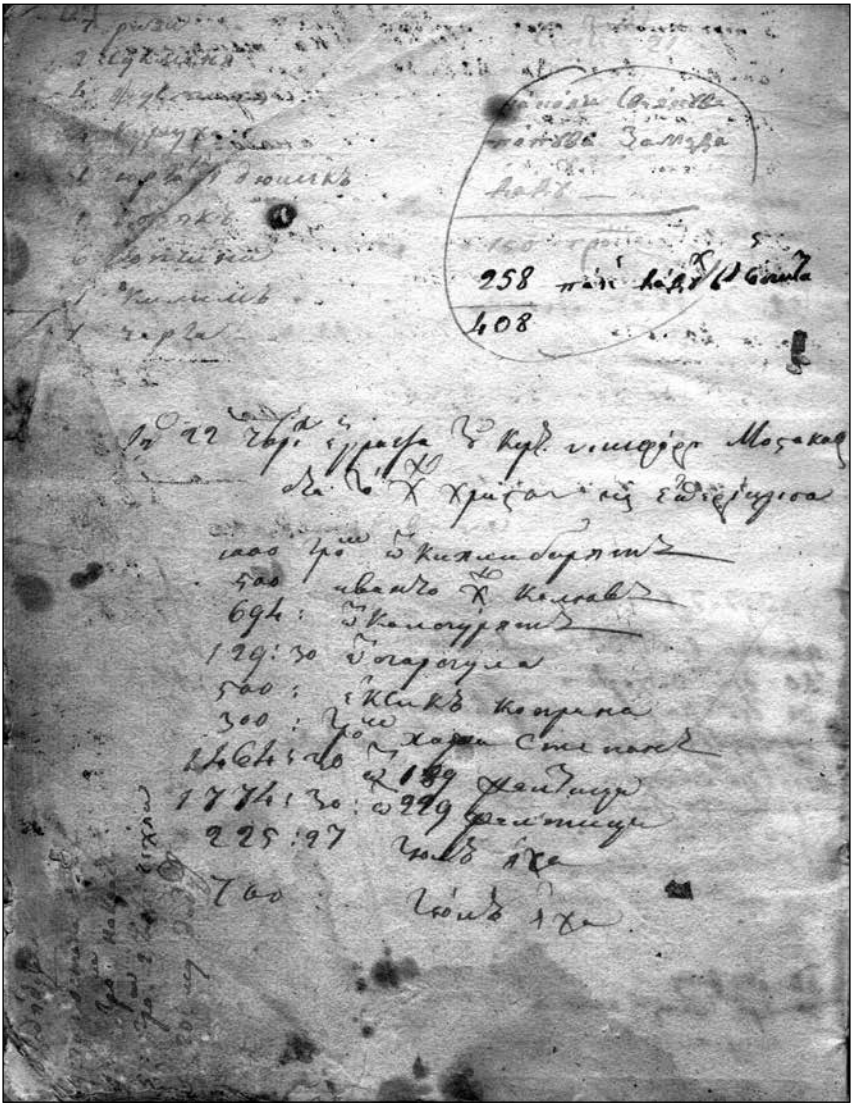

449

821 августа 21 Саброво: на трапезника, убогие
и на Вилках, иерею плащаник коричнев
цвет земле никола за анадол
гро ... 477
20 ок. бакар продал в Бурлашки - 130
347
20 ок. ф за той - 120
стори - 227
фаида цой ма долю дава 96
Сас темесук - 131
фане фаида цо бешю дал на 15
на никола 200 гро - 146
дадулу теслим - 36
110

МАЙСТОРСКИ СВИДЕТЕЛСТВА НА ЗАНАЯТЧИИ ОТ ГРАД ОМУРТАГ, ИЗДАДЕНИ В ПЕРИОДА 1935-1951 г. СПОРЕД РЕГИСТЪР НА ВАРНЕНСКАТА ТЪРГОВСКО-ИНДУСТРИАЛНА КАМАРА

Мирослав Тошев

Природо-географските условия в района на град Омуртаг и прилежащата му покрайнина Тузлука предопределят параметрите на местната икономика. Тук релефът е полупланински, а годната за зърнопроизводство земя е сравнително малко и не твърде плодородна (Маждракова-Чавдарова 1999:115, Тошев 2006: 129-136). Същевременно селището е разположено на важен кръстопът в източните български земи (Тошев 2007а: 74-80, Тошев 2011а: 485-507, Тошев 2011б: 94-114). Посочените две обстоятелства обуславят условията за развитието на стария Осман пазар[1] като занаятчийски център и търговско средище в една твърде обширна област. (Подробно по въпроса виж Тошев 2003: 426-436, Тошев 2004а: 215-220, Иванова, Димитрова 2004: 320-322, Тошев 2004б: 108-110, Калицин 2006: 259-260, Тошев2007б: 37-42, Тошев 2010: 48-63)

Предмет на предлаганата разработка са подробни, поименни сведения за занаятчиите от гр. Омуртаг, получили майсторски свидетелства в периода 1935-1951 г. Информацията е почерпена от Регистър за Записване издадените от Варненската търговско-индустриална камара майсторски свидетелства на занаятчиите от района ѝ. (Подробно за въпросния документ виж Тошев 2014: 318-330)

В подредбата на текста бяха възприети следните принципи:

Към името на всеки занаят е посочен номерът на листа, на който той е записан в Регистъра на Варненската търговско-индустриална камара.

Сведенията за майсторите, получили свидетелства са представени в следния ред – трите или двете имена според записаното в Регистъра, къде са родени, година на раждане, вероизповедание, народност, номер и дата на издаване на майсторското свидетелство.

Всички майстори, посочени в текста, живеят в гр. Омуртаг.

Всички майстори са български поданици.

Някои от занаятчиите имат по две или по три майсторски свидетелства – те са отбелязани в скоби с шрифт италик.

В Регистъра, вероятно по погрешка, някои занаятчии от гр. Омуртаг са записани в раздела за гр. Търговище. Техните имена са посочени отделно в текста към съответния занаят, а препратката е в курсив.

За по-стегнато изложение на представената информация бяха възприети следните съкращения:

а. – арменец по народност

б. – българин / българка по народност

е. – евреин по народност

и. пр. – източно православен по вероизповедание

изр. – израилтянин по вероизповедание

мох. – мохамеданин по вероизповедание. Този термин е използван в Регистъра.

ок. – околия.

р. – роден / родена

Св. – майсторско свидетелство

т. – турчин по народност. Този термин е използван в Регистъра.

Надявам се публикуваните подробни, поименни материали да бъдат добра основа за бъдещи проучвания, обобщения и анализи.

Списък на занаятчиите от гр. Омуртаг получили майсторски свидетелства в периода 1935-1951 г. според Регистър за Записване издадените от Варненската търговско-индустриална камара Майсторски свидетелства на занаятчиите от района ѝ.

1. Абаджийския [занаят][2], (л. 1).

1. Нейко Д. Узунов, р. в Омуртаг, 1873 г.; и. пр., б., Св. № 9677 от 21 май 1937 г.

2. Сали Ибрямов Исов, р. в Омуртаг, 1898 г.; мох., т., Св. № 10884 от 23 май 1938 г.

3. Ахмед Сали Ходжов, р. в Омуртаг, 1895 г.; мох., т., Св. № 10885 от 23 май 1938 г.

4. Мустафа Ахмедов Зом, р. в Омуртаг, 1899 г.; мох., т., Св. № 14426 от 28 юли 1939 г.

5. Ибрям Сюлюм[анов] Куйдурмазов, р. в Омуртаг, 1907 г.; мох., т., Св. № 351 от 9 юни 1944 г.

6. Мустафа Сюлюманов Куйдурмазов, р. в Омуртаг, 1901 г.; мох., т., Св. № 1643 от 24. VIII. 1946 г.

7. Мехмед Али Кара Мехмедов, р. в Омуртаг, 1920 г.; мох., т., Св. № 1144 от 10.VII.1947 г.

2. Брадваро-ковaческия [занаят], (л. 5).

1. Слави Сл. Ковачев, р. в Омуртаг, 1905 г.; и. пр., б., Св. № 14421 от 28 юли 1939 г.

2. Димо Янакиев Динков, р. в Омуртаг, 1906 г.; и. пр., б., Св. № 14424 от 28 юли 1939 г.

3. Мехмед Хюсеинов Кърчеме, р. в Търговище, 1906 г.; мох., т., Св. № 1789 от 5.VIII.[1]942 г.

4. Шукри Исмаилов Чучунов (*има второ Майсторско свидетелство за подковач*), р. в Търговище, 1915 г.; и. пр., б., Св. № 579 от 21.VII.1945 г.

3. Бръснаро-фризьорския [занаят], (л. 9).

1. Хасан Хюсеинов Куру, р. в Омуртаг, 1891 г.; мох., т., Св. № 11992 от 26.VII.1935 г.

2. Ахмед Мехмедов Хасанов Ходжов, р. в Омуртаг, мох., т., Св. № 10877 от 23 май 1938 г.

3. Хасан Салимов, р. в Омуртаг, 1889 г.; мох., т., Св. № 14410 от 28 юли 1939 г.

4. Мехмед Мустафов Чаушев, р. в Омуртаг, 1914 г.; мох., т., Св. № 14412 от 28 юли 1939 г.

5. Зекерие Хюсеинов Ходжов, р. в Омуртаг, 1906 г.; Св. № 14038 от 25 юли 1939 г.

6. Ахмед Сюлейманов Топал Мехмедов, р. в Омуртаг, 1918 г.; мох., т., Св. № 1790 от 5.VIII.[1]942 г.

7. Исмаил Ахмедов Исмаилов, р. в Омуртаг, 1916 г.; мох., т., Св. № 989 от 21.VII.1945 г.

8. Мехмед Хасанов Черковнала, р. в Омуртаг, 1912 г.; мох., т., Св. № 593 от 21.VII.1945 г.

9. Мехмед Мехмедов Хасанов Тузчи, р. в Омуртаг, 1914 г.; мох., т., Св. № 594 от 21.VII.1945 г.

10. Исмаил Сюлюманов Солаков, р. в Омуртаг, 1925 г.; мох., т., Св. № 1147 от 10.VII.1947 г.

11. Хасан Мехмедов Ходжов, р. в Омуртаг, 1927 г.; мох., т., Св. № 532 от 19.XI.1949 г.

Бръснаро-фризьори от описа за околия Търговище (л. 10).

12. Ахмед Мустафов Курдов, р. в Омуртаг, 1917 г.; мох., т., Св. № 2159 от 31.VII.1943 г.

13. Хайри Салиев Сюлев, р. в с. Стражица, ок. Горнооряховска през 1900 г.; мох., т., Св. № 2161 от 31.VII.1943 г.

4. Бъчварския [занаят], (л. 13).

1. Цоню Ненов Христов, р. в с. Илиино, ок. Омуртагска през 1920 г.; и. пр., б., и. пр., б., Св. № 582 от 21.VII.1945 г.

Бъчвари от описа за околия Търговище (л. 13).

2. Ради Василев Даракчиев (*има и Майсторски свидетелства за Мобилно столар и Строителен столар*); р. в Омуртаг, 1911 г.; и. пр., б., Св. № 2157 от 31 юли 1943 г.

5. Водопроводна инсталация, (л. 15).

1. Ради Илиев Лютов, р. в Омуртаг, 1912 г.; и. пр., б., Св. № 767 от 10 юлий 1940 г.

6. Газирани безалкохолни питиета, (л. 16).

1. Георги Гроздев Костов, р. в с. Стеврек, ок. Еленска през 1901 г.; и. пр., б., Св. № 3007 от 21.II.1935 г.

2. Халил Ибрям Мехмедов, р. в Омуртаг, 1912 г.; мох., т., Св. № 1668 от 24.VIII.1946 г.

7. Готвачи, (л. 20).

1. Любен Георгиев Ангелов, р. в с. Кьосевци, 1925 г.; и. пр., б., Св. № 1157 от 10.VII.1947 г.

Готвачи от описа за околия Търговище (л. 20).

2. Стефан Дечев Маджаров, р. в Омуртаг, 1885 г.; и. пр., б., Св. № 2179 от 31.VII.1943 г.

3. Гюлбахар Милаимов Мемишев (*има второ Майсторско свидетелство за бозаджия и халваджия*), р. в с. Вранище, ок. Призренска през 1912 г.; мох., а., Св. № 2180 от 31.VII.1943 г.

8. Грънчарския [занаят], (л. 23).

1. Щерю Ангелов Гюлеметов, р. в с. Брацилово (вер. Братцигово), ок. Пещерска през 1883 г.; и. пр., б., Св. № 14409 от 28 юлий 1939 г.

9. Електромонтьори, (л. 25).

1. Рафаил Иванов Бончев, р. в с. Тича, ок. Омуртагска през 1903 г.; и. пр., б., Св. № 1852 от 24.VIII.1946 г.

10. Калайджийския [занаят], (л. 33).

1. Мустафа Муст. Кюмюрджиев, р. в Омуртаг, 1906 г.; мох., т., Св. № 14294 от 28 юли 1939 г.

2. Якуб Шабанов Якубов, р. в Омуртаг, 1911 г.; мох., т., Св. № 14295 от 28 юли 1939 г.

3. Хюсеин Мустафов Ферзов, р. в Омуртаг, 1904 г.; мох., т., Св. № 14296 от 28 юли 1939 г.

4. Хюсеин Салиев Сюльовлу, р. в Омуртаг, 1896 г.; мох., т., Св. № 14297 от 28 юли 1939 г.

5. Хюсеин Шермеров Ахм. Геиджи, р. в Омуртаг, 1910 г.; мох., т., Св. № 14298 от 28 юли 1939 г.

6. Адил Салиев Кара Салиев, р. в Омуртаг, 1902 г.; мох., т., Св. е с № 14299 от 28 юли 1939 г.

7. Ахмед Шабанов Якубов, р. в Омуртаг, 1910 г.; мох., т., Св. № 14300 от 28 юли 1939 г.

8. Мустафа Исмаилов Кюмюрджи, р. в Омуртаг, 1889 г.; мох., т., Св. № 14301 от 28 юли 1939 г.

9. Мехмед Мустафов Молла Ибишев, р. в Омуртаг, 1913 г.; Св. № 1936 от 23.XII.1941 г.

10. Мехмед Салиев Якубов, р. в Омуртаг, 1919 г.; мох., т., Св. № 347 от 9 юний 1944 г.

11. Али Мустафов Молла Ибишев, р. в Омуртаг, 1918 г.; мох., т., Св. № 348 от 9 юний 1944 г.

12. Ахмед Алиев Якубов, р. в Омуртаг, 1921 г.; мох., т., Св. № 601 от 21.VII.1945 г.

13. Шабан Салиев Якубов, р. в Омуртаг, 1924 г.; мох., т., Св. № 1676 от 24.VIII.1946 г.

Калайджии от описа за околия Търговище (л. 34).

14. Назиф Алиев Балкамоиш (*името не може да се разчете с точност*), р. в Омуртаг, 1907 г.; мох., т., Св. № 2174 от 31.VII.1943 г.

11. Калпакчийско-кожухарския [занаят], (л. 34).

1. Стойко Юрданов Стойков, р. в Омуртаг, 1913 г.; и. пр., б., Св. № 9466 от 20 май 1937 г.

Калпакчии-кожухари от описа за околия Търговище (л. 35).

2. Недю Христов Недев, р. в Омуртаг, 1915 г.; и. пр., б., Св. № 2177 от 31.VII.1943 г.

12. [Майстори на] каскети и фуражки, (л. 38).

1. Жак Исак Фархи, р. в гр. Шумен, ок. Шуменска през 1907 г.; изр., е., Св. № 767 от 15.VIII.1946 г.

13. Полузанаят бозаджийство и халваджийство, (л. 40).

1. Гюлбахар Милаимов Мемишев (*има второ Майсторско свидетелство за готвач*), р. в с. Вранища, Югославия през 1912 г.; мюсюлманин, т., Св. № 164 от 1 юли 1949 г.

2. Али Ахмедов Тоспатлара, р. в с. Горна Росица, ок. Омуртагска през 1916 г.; Св. № 199 от 10 юли 1949 г.

3. Георги Николов Атанасов, р. в Омуртаг, 1915 г.; и. пр., б., Св. е с № 9 от 3.VIII.1950 г.

14. Полузанаят „Производство тестени закуски", (л. 41).

1. Нури Вейсалов Махмудов, производство тестени закуски (банички, мекици); р. в Омуртаг, 1903 г.; мюсюлманин, българин по народност. Св. № 206 от 10 юли 1949 г.

15. Кожарски занаят, (л. 42).

1. Мехмед Мехмедов Чолак, р. в Омуртаг, 1905 г.; мох., т., Св. № 14403 от 28 юли 1939 г.

2. Мустафа Мехм. Ашик Юмеров, р. в Омуртаг, 1904 г.; мох., т., Св. № 14404 от 28 юли 1939 г.

3. Мехмед Мустафов Бекиров, р. в Омуртаг, 1913 г.; мох., т., Св. № 346 от 9 юний 1944 г.

4. Мехмед Мехмедов Чолаков, р. в Омуртаг, 1875 г.; мох., т., Св. № 345 от 9 юний 1944 г.

5. Дончо Петров Борсуков, р. в Омуртаг, 1911 г.; и. пр., б., Св. № 603 от 21.VII.1945 г.

Кожари от описа за околия Търговище (л. 44).

6. Джевдет Мустафов Бохиров, р. в Омуртаг, 1920 г.; мох., т., Св. № 2172 от 31 юли 1943 г.

16. Кожаро-опинчарство, (л. 43).

1. Стефан Тенчев Станев, р. в Омуртаг, 1901 г.; и. пр., б., Св. № 14401 от 28 юлий 1939 г.

17. Коларо-дърводелския [занаят], (л. 44).

1. Стоян Панчев (*вероятно същия човек има второ Майсторско свидетелство за коларо-железар*), р. в с. Петрино, ок. Омуртагска през 1913 г.; и. пр., б., Св. № 14396 от 28 юли 1939 г.

18. Коларо-железарския [занаят], (л. 47).

1. Стоян Панчев (*вероятно същия човек има второ Майсторско свидетелство за коларо-дърводелец*), р. в Омуртаг, 1912 г.; и. пр., б., Св. № 6326 от 13 април 1937 г.

2. Кою Хаджи Христов Коев, р. в с. Борисово, ок. Поповска през 1909 г.; и. пр., б., Св. № 10888 от 23 май 1938 г.

3. Васил Венков Василев, р. в гр. Габрово, ок. Габровска през 1897 г.; и. пр., б., Св. № 10889 от 23 май 1938 г.

4. Вичо Венков Василев, р. в Омуртаг, 1909 г.; и. пр., б., Св. № 1684 от 24 август 1946 г.

19. Крояческия [занаят на] женски дрехи, (л. 54-55).

1. Еленка Йорданова Панайотова, р. в гр. Болград, Румъния през 1902 г.; и. пр., б., Св. № 14392 от 28 юли 1939 г.

2. Мара Иванова Мирчева, р. в Омуртаг, 1912 г.; и. пр., б., Св. № 14394 от 28 юли 1939 г.

3. Анка Петрова Дякова, р. в Омуртаг, 1906 г.; и. пр., б., Св. № 13983 от 25 юли 1939 г.

4. Димитринка Ст. Панайотова, р. в Омуртаг, 1920 г.; и. пр., б., Св. № 505 от 4 юли 1940 г.

5. Величка Михайлова Пенева, р. в Омуртаг, 1919 г.; и. пр., б., Св. № 1219 от 13 декември 1941 г.

6. Анка Радева Калева, р. в Омуртаг, 1921 г.; и. пр., б., Св. № 2333 от 18 август 1942 г.

7. Цветанка Янкова Трифонова, р. в Омуртаг, 1921 г.; и. пр., б., Св. № 1785 от 5 август 1942 г.

8. Анка Йорданова Станчева, р. в Омуртаг, 1923 г.; и. пр., б., Св. № 618 от 21 юли 1945 г.

9. Тодрока Ангелова Ставрева, р. в с. Беломорци, околия Омуртагска през 1924 г.; и. пр., б., Св. № 647 от 21 юли 1945 г.

10. Йорданка Илиева Тасева, р. в с. Рашка Гращица, околия Кюстендилска през 1921 г.; и. пр., б., Св. № 1701 от 24 август 1946 г.

Кроячи на женски дрехи от описа за околия Търговище (л. 158).

11. Калчо Христов Котев (*има второ Майсторско свидетелство за кроячна мъжки дрехи*), р. в Омуртаг, 1913 г.; и. пр., б., Св. № 2185 от 31.VII.1943 г.

12. Веса Владимирова Йорданова, р. в Омуртаг, 1924 г.; и. пр., б., Св. № 2186 от 31.VII.1943 г.

13. Мария Съботинова Йорданова, р. в Омуртаг, 1921 г.; и. пр., б., Св. № 2189 от 31.VII.1943 г.

14. Фотинка Владимирова Баева, р. в гр. Каспичан, околия Н. Пазарска през 1923 г.; и. пр., б., Св. № 2192 от 31.VII.1943 г.

15. Божана Борисова Шотрекова, р. в Омуртаг, 1909 г.; и. пр., б., Св. № 2193 от 31.VII.1943 г.

16. Анка Коева Василева, р. в Омуртаг, 1908 г.; и. пр., б., Св. № 2194 от 31.VII.1943 г.

20. Кройческия [занаят] на мъжки дрехи, (л. 57-58).

1. Съботин Христов Начев, р. в Омуртаг, 1910 г.; и. пр., б., Св. № 14383 от 28 юли 1939 г.

2. Калчо Христов Котев, (*има второ майсторско свидетелство за кроячна женски дрехи*) р. в Омуртаг, 1913 г.; и. пр., б., Св. № 14388 от 28 юли 1939 г.

3. Христо Йор. Христов, р. в Омуртаг, 1918 г.; и. пр., б., Св. № 288 от 21 юни 1940 г.

4. Слави Христов Димитров, р. в с. Палатица, ок. Омуртагска през 1919 г.; и. пр., б., Св. № 333 от 9 юни 1944 г.

5. Стоян Недялков Дончев Борсуков, р. в Омуртаг, 1910 г.; и. пр., б., Св. № 335 от 9 юни 1944 г.

6. Мустафа Ахмедов Чондов, р. в Омуртаг, 1910 г.; мох., т., Св. № 336 от 9 юни 1944 г.

7. Ахмед Мехмедов Чаушев, р. в Омуртаг, 1917 г.; мох., т., Св. № 338 от 9 юни 1944 г.

8. Исмаил Мустафов Базиргянковлю, р. в Омуртаг, 1920 г.; мох., т., Св. № 1740 от 24 август 1946 г.

9. Крум Стаменов Дочев, р. в с. Зли дол, ок. Босилвградска (Босилеградска) през 1920 г.; и. пр., б., Св. № 1743 от 24 август 1946 г.

10. Ради Станев Радев, р. в с. Палатица, ок. Омуртагска през 1922 г.; и. пр., б., Св. № 1752 от 24 август 1946 г.

11. Стоян Александров Тенев, р. в с. Вардун, ок. Търговищка през 1918 г.; и. пр., б., Св. № 1757 от 24 август 1946 г.

12. Мехмед Мустафов Ахмедов, р. в Омуртаг, 1924 г.; мох., т., Св. № 594 от 25 февруари 1947 г.

13. Исмаил Мехмедов Хасан Ходжов, р. в Омуртаг, 1921 г.; мох., т., Св. № 1213 от 10 юли 1947 г.

14. Мехмед Мустафов Хасанов, р. в Омуртаг, 1919 г.; мох., т., Св. № 1215 от 10 юли 1947 г.

15. Мехмедали Галибов Мехмедов, р. в гр. Търговище, ок. Търговищка през 1922 г.; мох., т., Св. № 1216 от 10 юли 1947 г.

16. Халил Сеидов Имамов, р. в Омуртаг, 1922 г.; мох., т., Св. № 1219 от 10 юли 1947 г.

Кроячи на мъжки дрехи от описа за околия Търговище (л. 61 и 63).

17. Ахмед Мехмедов Хасанов, р. в Омуртаг, 1916 г.; мох., т., Св. № 2165 от 31 юли 1943 г.

18. Мехмед Мехмедов Хасанов, р. в Омуртаг, 1920 г.; мох., т., Св. № 2167 от 31 юли 1943 г.

19. Ахмед Мустафов Хюсеинов, р. в Омуртаг, 1922 г.; мох., т., Св. № 261 от 19.XI.1949 г.

21. Машинно-плетаческия [занаят], (л. 62 и л. 90).

1. Босилка Герчева Димитрова, р. в Омуртаг, 1896 г.; и. пр., б., Св. № 14288 от 28 юли 1939 г.

2. Марийка Щерева, р. в гр. Котел, ок. Омуртагска (сгрешено – околията е Котленска) през 1893 г.; и. пр., б., Св. № 14289 от 28 юли 1939 г.

3. Димитър Слав. Ковачев, р. в с. Върбица, ок. Преславска през 1902 г.; и. пр., б., Св. № 14292 от 28 юли 1939 г.

4. Русанка Стефанова Кумбарова, р. в с. Илиино, ок. Омуртагска през 1924 г.; и. пр., б., Свидетелството е с № 675 от 21 юли 1945 г.

5. Радка Стефанова Янева, р. в с. Орач, ок. Омуртагска през 1924 г.; и. пр., б., Св. № 614 от 25 февруари 1947 г.

Машинно плетене от описа за околия Търговище (л. 68).

6. Иванка Костова Добрева, р. в с. Палатица, ок. Омуртагска през 1921 г.; и. пр., б., Св. № 2198 от 31.VII. 1943 г.

22. Машинно-шльосерски [занаят], (л. 64).

1. Иван Йовчев Иванов, р. в Омуртаг, 1902 г.; и. пр., б., Св. № 15209 от 9 август 1939 г.

23. Медникарския [занаят], (л. 65).

1. Хюсеин Ибрямов Мустафов, р. в Омуртаг, 1906 г.; мох., т., Св. № 16767 от 4 август 1937 г.

2. Димитър Мирчев Димов, р. в Омуртаг, 1895 г.; и. пр., б., Св. е с № 14357 от 28 юли 1939 г.

3. Николай Велчев Нейков, р. в Омуртаг, 1908 г.; и. пр., б., Св. № 14359 от 28 юли 1939 г.

24. Месарския [занаят], (л. 66).

1. Оханез Татеозов Кеворкян, р. в гр. Шумен, 1890 г.; и. пр., а., Св. 14372 от 28 юли 1939 г.

2. Ахмед Хасанов Караджов, р. в Омуртаг, 1906 г.; мох., т., Св. № 683 от 21 юли 1945 г.

3. Ахмед Мустафов Опакъла, р. в Омуртаг, 1907 г.; мох., т., Св. № 714 от 21 юли 1945 г.

Месари от описа за околия Търговище (л. 74).

4. Тодор Генчев Узунов, р. в с. Върбица, ок. Преславска през 1916 г.; и. пр., б., Св. № 2204 от 31.VII.1943 г.

5. Исмаил Хасанов Сарачов, р. в Омуртаг, 1909 г.; мох., т., Св. № 2205 от 31 юли 1943 г.

25. Месоколбасарския [занаят], (л. 67).

1. Господин Халачев, р. в Омуртаг, 1904 г.; и. пр., б., Св. № 335 от 21 юни 1940 г.

26. Столари, мобилно столари и строително столари, (л. 69).

1. Ради Василев Даракчиев (*виж. № 4*), мобилно столар; р. в Омуртаг, 1911 г.; и. пр., б., Св. № 11910 от 26 юли 1935 г.

2. Стефан Йосифов Младенов (*виж № 10*), мобилно столар; р. в Омуртаг, 1911 г.; и. пр., б., Св. № 10584 от 17 юни 1936 г.

3. Петър Михаилов Пенев (*виж № 8*), мобилно столар; р. в Омуртаг, 1910 г.; и. пр., б., Св. № 10587 от 17 юни 1936 г.

4. Ради Василев Даракчиев (*същото име е на № 1 – вероятно си прави второ свидетелство за строителен столар. Освен това той има майсторско_свидетелство и за бъчвар*), строителен столар; р. в Омуртаг, 1910 г.; и. пр., б., Св. № 9490 от 20 май 1937 г.

5. Мустафа Руджи Хюсеинов, столар; р. в гр. Нови пазар, ок. Новопазарска през 1911 г.; мох., т., Св. № 10933 от 23 май 1938 г.

6. Яким Б. Момалов, мобилно столар; р. в Омуртаг, 1905 г.; и. пр., б., Св. № 14365 от 28 юли 1939 г.

7. Васил Димитров Касабов (*виж № 9*), мобилно столар; Омуртаг, 1915 г.; и. пр., б., Св. № 14366 от 28 юли 1939 г.

8. Петър Мих. Пенев (*второ майсторско свидетелство – виж № 3*), строителен столар; р. в Омуртаг, 1910 г.; и. пр., б., Св. № 14283 от 28 юли 1939 г.

9. Васил Дим. Касабов (*същото име е на № 7 – вероятно си прави второ свидетелство за строителен столар*), строителен столар; р. в Омуртаг, 1925 г.; и. пр., б., Св. № 327 от 21 юни 1940 г.

10. Стефан Йос. Младенов (*същото име е на № 2 – вероятно си прави второ свидетелство за строителен столар*), строителен столар; р. в Омуртаг, 1911 г.; и. пр., б., Св. № 332 от 21 юни 1940 г.

11. Петър Стефанов Петров, мобилно столар; р. в Омуртаг, 1912 г.; и. пр., б., Св. № 1140 от 16 юли 1940 г.

12. Слави Николов Славов (*виж № 24*), мобилно столар; р. в Омуртаг, 1919 г.; и. пр., б., Св. № 1829 от 5 август 1942 г.

13. Ахмед Джевдет Ниязиев (*виж № 17*), мебелно столарство; р. в Омуртаг, 1914 г.; мох., т., Св. № 328 от 9 юни 1944 г.

14. Шефкет Мехмедов Ешиловлу (*виж № 21*), мебелно столарство; р. в Омуртаг, 1911 г.; мох., т., Св. № 329 от 9 юни 1944 г.

15. Сали Мехмедов Емиров, мебелно столарство; р. в Омуртаг, 1923 г.; мох., т., Св. № 330 от 9 юни 1944 г.

16. Димитър Дамянов Генев (*виж № 18*), мебелно столарство; р. в с. Вардун, ок. Търговищка през 1918 г.; и. пр., б., Св. № 686 от 21 юли 1945 г.

17. Ахмед Джевдет Ниязиев (*същото име е на № 13 – вероятно си прави второ свидетелство за строителен столар*), строителен столар; р. в Омуртаг, ок. Омуртагска през 1914 г.; мох., т., Св. № 1822 от 24 август 1946 г.

18. Димитър Дамянов Генев (*същото име е на № 16 – вероятно си прави второ свидетелство за строителен столар*), строително столарство; р. в с. Вардун, ок. Търговищка през 1918 г.; и. пр., б., Св. № 1824 от 24 август 1946 г.

19. Дончо Неделков Борсуков, строителен столар; р. в Омуртаг, 1906 г.; и. пр., б., Св. № 1826 от 24 август 1946 г.

20. Ради Ставрев Господинов (*има несъответствие в мястото на раждане и годината – виж № 1 в списъка на с. Презвитер Козма – данните за селището ще бъдат публикувани във втора статия*), строително столарство; р. в с. Презвитер Козма, ок. Търговищка през 1916 г.; и. пр., б., Св. № 1830 от 24 август 1946 г.

21. Шефкет Мехмедов Ешиловлу (*същото име е на № 14 – вероятно си прави второ свидетелство за строителен столар*), строително столарство; р. в Омуртаг, 1911 г.; мох., т., Св. № 1832 от 24 август 1946 г.

22. Асен Хрисимов Велчев, строителен столар; р. в гр. Търговище, ок. Търговищка през 1903 г.; и. пр., б., Св. № 660 от 25 февруари 1947 г.

23. Васил Драгнев Бакърджиев, мобилно столар; р. в Омуртаг, 1923 г.; и. пр., б., Св. № 1228 от 10 юли 1947 г.

От описа за околия Търговище за мобилно столари(л. 64).

24. Методи Рахнев Бояджиев, мобилно столар; р. в Омуртаг, 1910 г.; и. пр., б., Св. № 6831 от 20.IV.1935 г.

25. Дечо Йорданов Даракчиев, мобилно столар; р. в Омуртаг, 1912 г.; и. пр., б., Св. № 15227 от 16.IX.1935 г.

От описа за околия Търговище за строителни столари (л. 123).

26. Слави Николов Славов (*същото име е на № 12 – вероятно си прави второ свидетелство за строителен столар*), строително столарския; р. в Омуртаг, 1919 г.; и. пр., б., Св. № 2229 от 31.VII.1943 г.

27. Мутафчийския [занаят], (л. 74).

1. Димитър Йорданов Тумузов, р. в Омуртаг, 1889 г.; и. пр., б., Свидетелството е с № 10916 от 23 май 1938 г.

2. Исмаил Ахм. Хаджи Исмаилов, р. в Омуртаг, 1903 г.; мох., т., Св. № 14360 от 28 юли 1939 г.

3. Али Бекиров Тошлю, р. в Омуртаг, 1905 г.; и. пр., б., Св. № 14361 от 28 юли 1939 г.

4. Иван Николов Георгиев, р. в Омуртаг, 1902 г.; и. пр., б., Св. № 14362 от 28 юли 1939 г.

5. Мустафа Османов Хюсеинов, р. в Омуртаг, 1905 г.; мох., т., Св. е с № 725 от 21 юли 1945 г.

6. Мехмед Мустафов Везиров, р. в Омуртаг, 1920 г.; мох., т., Св. № 931 от 15 август 1946 г.

7. Мехмедали Хасанов Кьосев, р. в Омуртаг, 1921 г.; мох., т., Св. № 932 от 15 август 1946 г.

8. Мустафа Мехмедов Хами Амуджов, р. в Омуртаг, 1918 г.; мох., т., Св. № 933 от 15 август 1946 г.

28. Обущарския [занаят], (л. 76).

1. Иван Стефанов Бояджиев, р. в Омуртаг, 1911 г.; и. пр., б., Св. № 10900 от 23 май 1938 г.

2. Ганчо Генчев Генчев, р. в с. Моравка, ок. Омуртагска през 1907 г.; и. пр., б., Св. № 14351 от 28 юли 1939 г.

3. Осман Мехмедов, р. в Омуртаг, 1908 г.; мох., т., Св. № 14352 от 28 юли 1939 г.

4. Димитър Нейков, р. в Омуртаг, 1899 г.; и. пр., б., Св. № 14353 от 28 юли 1939 г.

5. Хасан Хасанов Дуранджиев, р. в Омуртаг, 1910 г.; мох., т., Св. № 1922 от 23 декември 1941 г.

6. Ахмед Ахмедов Кула Ибрахимов, р. в Омуртаг, 1917 г.; мох., т., Св. № 1834 от 5 август 1942 г.

7. Бекир Хюсеинов Джерахов, р. в Омуртаг, 1921 г.; мох., т., Св. № 694 от 21 юли 1945 г.

8. Мехмед Мустафов Карамехмедов, р. в Омуртаг, 1916 г.; мох., т., Св. № 698 от 21 юли 1945 г.

9. Халил Ибрямов Мехмедов, р. в Омуртаг, 1912 г.; мох., т., Св. № 701 от 21 юли 1945 г.

10. Ахмед Якубов Мехмедов, р. в Омуртаг, 1917 г.; мох., т., Св. № 1788 от 24 август 1946 г.

11. Мехмед Ахмедов Дели Мустафов, р. в Омуртаг, 1920 г.; мох., т., Св. № 1799 от 24 август 1946 г.

12. Тодор Георгиев Куюмджиев, р. в Омуртаг, 1907 г.; и. пр., б., Св. № 1800 от 24 август 1946 г.

13. Хасан Мустафов Кара Ибишев, р. в Омуртаг, 1921 г.; мох., т., Св. № 1801 от 24 август 1946 г.

14. Хака Хюсеинов Ходжов, р. в Омуртаг, 1910 г.; мох., т., Свидетелството е с № 1803 от 24 август 1946 г.

15. Димитър Костов Анестиев, р. в с. Върбица, ок. Преславска през 1922 г.; и. пр., б., Св. № 1235 от 10 юли 1947 г.

16. Мехмед Мустафов Алиосманов, р. в Омуртаг, 1927 г.; мох., т., Св. № 269 от 19 ноември 1949 г.

Обущари от описа за околия Търговище (л. 85).

17. Елена Малчева Сярова, р. в с. Иванча, ок. Поповска през 1900 г.; и. пр., б., Св. № 2209 от 31 юли 1943 г.

18. Симеон Костов Кръстев, р. в с. Яребична, ок. Омуртагска през 1919 г.; и. пр., б., Св. № 2213 от 31 юли 1943 г.

19. Мехмед Айтулов Чакъров, р. в Омуртаг, 1915 г.; мох., т., Св. № 2214 от 31.VII. 1943 г.

20. Сали Хасанов Черковналъ, р. в Омуртаг, 1915 г.; мох., т., Св. № 2215 от 31.VII. 1943 г.

29. Подковачи, (л. 85).

1. Яшар Махмудов, р. в Омуртаг, 1883 г.; мох., т., Св. № 14082 от 27 август 1935 г.

2. Хюсеин Мехмедов Мурадов, р. в с. Върбица, ок. Преславска през 1907 г.; мох., т., Св. № 14670 от 9 септември 1936 г.

3. Мустафа Ахмедов Каракючек, р. в Омуртаг, 1909 г.; мох., т., Св. № 12981 от 24 юни 1937 г.

4. Хюсни Яшаров Махмудов, р. в Омуртаг, 1909 г.; мох., т., Св. № 12982 от 24 юни 1937 г.

5. Хасан Хюсеинов Османов, р. в Омуртаг, 1905 г.; мох., т., Св. № 14339 от 28 юли 1939 г.

6. Мехмед Хюсеинов Мехмедов, р. в Омуртаг, 1906 г.; мох., т., Св. № 14343 от 28 юли 1939 г.

7. Еюб Салиев Мастънов, р. в Омуртаг, 1900 г.; мох., т., Св. № 14345 от 28 юли 1939 г.

8. Нури Мехмедов Мъстънов, р. в Омуртаг, 1911 г.; мох., т., Свидетелството е с № 324 от 9 юни 1944 г.

9. Ахмед Хасанов Мустафов, р. в Омуртаг, 1922 г.; Св. № 325 от 9 юни 1944 г.

10. Шукри Исмаилов Чучунов (*има второ Майсторско свидетелство за брадваро-ковач – виж в съответния раздел*), р. в гр. Търговище, ок. Търговищка през 1915 г.; мох., т., Св. № 1810 от 24 август 1946 г.

Подковачи от описа за околия Търговище (л. 95).

11. Рахим Мъстънов Мехмедов, р. в с. Стражица, ок. Горнооряховска през 1909 г.; мох., т., Св. № 2222 от 31.VII.1943 г.

30. Сградо-строителския [занаят], (л. 89).

25. Владимир Христов Цветков, р. в с. Топли дол, Босилеградско през 1915 г.; и. пр., б., Св. № 705 от 21 юли 1945 г.

31. Сладкари, (л. 92).

1. Мехмед Ахмедов Пат, р. в Омуртаг, 1920 г.; мох., т., Св. № 1820 от 24 август 1946 г.

2. Димитър Иванов Деспотов, р. в с. Железар (вер. с. Железари или Железарци), ок. Омуртагска през 1923 г.; и. пр., б., Св. № 296 от 19 ноември 1949 г.

Сладкари от описа за околия Търговище (л. 113).

3. Генчо Колев Къзълов, р. в с. Моравка, ок. Омуртагска през 1910 г.; и. пр., б., Св. № 2224 от 31.VII.1943 г.

32. Седларо сараческия [занаят], (л. 94).

1. Исмаил Ахмед Алишев, р. в гр. Шумен, ок. Шуменска през 1915 г.; мох., т., Св. № 1982 от 23 декември 1941 г.

2. Ахмед Мехмедов хаджи Емиров, р. в Омуртаг, 1920 г.; мох., т., Св. № 1812 от 24 август 1946 г.

3. Христо Стоянов Христов, р. в с. Долец, ок. Поповска през 1923 г.; и. пр., б., Св. № 1818 от 24 август 1946 г.

33. Тухларо-керемидари, (л. 95).

1. Мехмед Ибрямов Керемидчи, р. в Омуртаг, 1888 г.; мох., т., Св. № 10923 от 23 май 1938 г.

2. Стойко Иванов Енчев, р. в Омуртаг, 1914 г.; и. пр., б., Св. № 1842 от 24 август 1946 г.

Тухларо-керемидари от описа за околия Търговище (л. 135).

3. Иван Стефанов Кумбаров, р. в гр. Елена, ок. Еленска през 1910 г.; и. пр., б., Св. № 2235 от 31.VII.1943 г.

34. Шивашкия [занаят] на долни дрехи, (л. 96).

1. Мара Ив. Станева, р. в Омуртаг, 1890 г.; и. пр., б., Св. № 14307 от 28 юли 1939 г.

35. Часовникари, (л. 98).

1. Стефан Жечев Тюфекчиев, р. в Омуртаг, 1905 г.; и. пр., б., Св. № 15230 от 1939 г.

Часовникари от описа за околия Търговище (л. 148).

2. Хюсеин Хасанов Курубелберов, р. в Омуртаг, 1919 г.; мох., т., Св. № 2230 от 31.VII.1943 г.

36. Строително бояджийство, (л. 99).

1. Михаил Димитров Стоянов, р. в Омуртаг, 1915 г.; и. пр., б., Св. № 292 от 19 ноември 1949 г.

37. Чехлари, (л. 100).

1. Мустафа Али Хасанов Хасъмов, р. в Омуртаг, 1906 г.; мох., т., Св. № 10903 от 23 май 1938 г.

2. Мехмед Хасанов Хасъмов, р. в Омуртаг, 1887 г.; мох., т., Св. № 14308 от 28 юли 1939 г.

38. Шапкари, (л. 101).

1. Стоянка Дончева Мирчева, шапкар женски шапки; р. в Омуртаг, 1920 г.; и. пр., б., Св. № 1864 от 5 август 1942 г.

2. Анка Георгиева Анастасова, шапкар женски шапки; р. в Омуртаг, 1912 г.; и. пр., б., Св. № 1863 от 5 август 1942 г.

39. Хлебарския [занаят], (л. 102).

1. Ради Йорданов Ангелов, р. в Омуртаг, 1896 г.; и. пр., б., Св. № 14311 от 28 юли 1939 г.

2. Тони Радев Йовчев, р. в Омуртаг, 1865 г.; и. пр., б., Св. № 14312 от 28 юли 1939 г.

3. Хюсмен Сеидов Джумалиев, р. в Омуртаг, 1894 г.; мох., т., Св. № 1984 от 23 декември 1941 г.

4. Димитър Бонев Атанасов, р. в гр. Търговище, ок. Търговищка през 1922 г.; и. пр., б., Св. № 1846 от 24 август 1946 г.

40. Ножарския [занаят] *от описа за околия Търговище* (л. 84).

1. Еюб Салиев Мъстънов, р. в гр. Омуртаг, 1900 г.; мох., т., Св. № 2206 от 31 юли 1943 г.

41. Сиренарския [занаят] *от описа за околия Търговище* (л. 111).

1. Панайот Боянов Ганев, р. в Омуртаг, 1907 г.; и. пр., б., Св. № 2218 от 31.VII.1943 г.

2. Борис Радев Антонов, р. в гр. Търговище, ок. Търговищка през 1903 г.; и. пр., б., Св. № 2219 от 31.VII.1943 г.

42. Печатарския [занаят] *от описа на околия Търговище*, (л. 92).

1. Тодор Радев Пеев, р. в гр. Силистра, околия Силистра през 1914 г.; живее в гр. Търговище, околия Търговище, когато получава Майсторското си свидетелство; източно православен, българин по народност, български поданик. Свидетелство № 14873 от 7 август 1938 г.

По-късно, около 1942 г. той се жени в гр. Омуртаг, преселва се и работи в града като печатар. Беше добър приятел на музея, дарител. Почина на 93-годишна възраст на 29.08.2007 г.

Бележки

[1] През 1934 г. градът е преименуван и до днес носи името Омуртаг.

[2] Всички добавки поставени в квадратни и кръгли скоби са направени от автора за изясняване на отделни думи и изрази в текста.

Библиография

Иванова, Димитрова 2004: Е. Иванова и **С.** Димитрова. От Осман пазар до Пловдив – 1892 г. – В:. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура. т. 3. В. Търново, 2004

Калицин 2006: М. Калцин Османски регистър за занаятчиите в град Омуртаг през 60-те години на XIX век. – В:. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура. т. 4. В. Търново, 2006

Маждракова-Чавдарова 1999: О. Маждракова-Чавдарова, О. Град Омуртаг през епохата на Възраждането. – В: Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура. т. 1. Вн., 1999

Тошев 2003: М. Тошев. Бележки за стопанския облик на град Осман Пазар (Омуртаг) и прилежащите му покрайнини от началото на XIX век до 1878 г. – В: Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура. т. 2. В. Търново, 2003

Тошев 2004а: М. Тошев. Град Осман пазар (Омуртаг) като търговско средище до Освобождението /предварителни проучвания/. – В: Панаири, пазари, тържища в българските земи. В. Търново, 2004

Тошев 2004б: М. Тошев**.** Едно описание на уред за счукване на дъбови кори от 1872 г. в град Осман пазар (Омуртаг). – В: Народна култура на балканджиите. т. 5. Габрово. 2004

Тошев 2006: М. Тошев. Бележки за развитието на земеделието в Омуртагския край. – В: Есенни четения Сборяново. Земеделието в живота на хората – възможен прочит. т 3. 2006

Тошев 2007а: М. Тошев**.** Омуртаг – град на кръстопът. – В: Народна култура на балканджиите. т. VII. Габрово, 2007

Тошев2007б: М. Тошев. Бележки за кожарския занаят в град Осман пазар през втората половина на XIX век. – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. т. III. Габрово, 2007

Тошев 2010: М. Тошев**.** За един опис на имот от 1888 година в град Осман пазар. – В: Народна култура на балканджиите. т. VIII. Габрово, 2010

Тошев 2011а: М. Тошев. Бележки за ролята на Котленския проход и отсечката Котел-Омуртаг в пътната мрежа на източните български земи. – В: Оттука започва България. Шумен, 2011

Тошев 2011б: М. Тошев Град Омуртаг и Тракия – пътни трасета и търговски връзки. – В: сп. Епохи, 2011 г., кн. 1

Тошев 2014: М. Тошев**.** Регистър за Записване издадените от Варненската търговско-индустриална камара майсторски свидетелства на занаятчиите от района ѝ, като извор за историята на занаятчийското производство в околиите Ески Джумая (Търговище) и Осман пазар (Омуртаг). – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. т. IX. Габрово, 2014

CRAFTSMAN CERTIFICATES FROM THE TOWN OF OMURTAG ISSUED DURING THE PERIOD 1935–1951 ACCORDING TO THE REGISTER OF THE CHAMBER OF COMMERCE AND INDUSTRY IN VARNA

Miroslav Toshev

Resume

Natural and geographical conditions in the town of Omurtag define the parameters of the local economy. The terrain is hilly and the land fit for production is small and barren. The village is situated at an important crossroad in the Eastern Bulgarian lands. Circumstances determine the conditions for the development of the settlement as a craft center in an extensive area. The subject of this report is the detailed information with list of names of craftsmen from the town of Omurtag who received a master certificate in the period 1935-1951. The information was obtained from the register for certificates issued by Varna Chamber of Commerce and Industry.

ЕСНАФСКАТА БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТ

доц. д-р Ангел Гоев

Благотворителността като дарителството има богати исторически традиции, особено през периода на Възраждането. То е широкообхватно социално явление с голям принос за оцеляването на българската народност, а по-късно и за нейното въздигане. Насочеността на даренията са многообразни. Към конкретни хора по различни нуждаещи се поводи, както към общополезни обществени нужди, ползи и деяния. Дарителите също обхващат много широк спектър – персонални бедни, средни и заможни хора, а така също организации, институции и колективи. Важно и съществено място сред тях заемат занаятчийските еснафски организации. Затова нашето внимание ще бъде насочено към тяхната благотворителност.

През 1898 г. Марко Цепенков пише за Прилепските еснафи: „*Всеки еснаф си имаше каса. Парите употребяваха за помощи на сиромаси, на чужденци, които просеха, за църкви и манастири, за омъжване на сиромашки моми, за болни и неволни и пр.*“ (Цепенков 1898: 187). За разградските еснафи Анани Явашов (Явашов 1930: 162) отбелязва, че „*…Всичките еснафски приходи са били използувани в полза на църквата, училището и еснафски нужди – въобще за обществени благодеяния. Терзийският (шивашки) еснаф до и след Освобождението поддържаше чешмата при Хисърлъка, а Ковашкият – също чешма при селото Дряновец…*“ Пак в Разград, същият автор (Явашов 1930: 163) пише, че „*…по примера на занаятчийските еснафи в участъка Варош и те (земеделците) образували свой еснаф – земеделско сдружение и си определят патронен празник – Съборът „Св. Троица“. По стар обичай, неизвестно от кога, упълномощени и избрани доверени лица всяка година по харман (вършитба) са събирали помежду си храна, доброволно, кой каквото е дадял, която се продавала и образували постепенно капитал, който е служил за подпомагане нуж-*

дающите се членове земеделци от махалата, главно за закупуване на добитък, за жетва, за сватба, за строене на къща. Освен това, с тая сума са поддържали единствения в махалата кладенец в дола Корубунар и чешмите в разградските землища; поддържали цяла година паленето на земеделската свещ в църквата „Св. Никола“.“

Според Тефтера на тревненския кожухарски еснаф от 1843–1879 г. той давал пари за подпомагане на бедни и сакати, за погребения на майстори-кожухари, за поддържане на пътища. През 1849 г. били похарчени 108 гроша за *„калдаръма еснафски“*. През 1858 г. са раздавани помощи на изпаднали от Трявна, Търново, Солун, милостини за самотни жени. През 1870 г. били похарчени пари за кладенец – лечебен извор в Качавунската махала. Изворът бил наречен кожухарски, тъй като се поддържал от кожухарския еснаф. (Горанова 2007: 191).

Старозагорският абаджийски еснаф съгражда и поддържа „Абаджийската чешма“ по пътя към Старозагорските минерални бани (Иванова 2007: 393), а Кафтанджийският еснаф чешмата с вградена плоча в махалата „Акарджа“ от 1856 г. (Илков 1908: 47). Върху нея е записано: *Ты безсмертный и непрестанны изворе! Показувай вечно, на жадущите и приступающит камъ тебе: какъ си отдавна годины съ иждивеніето на кафтанжійскіатъ руфетъ созиданъ; а сега отъ истыатъ за вечната му памятъ поправенъ Ески Заара 1856 г. маіа 25-го Акар.* (Николов, Койчева 1971: 24). Старозагорският дюлгерски еснаф съгражда и дарява за общо ползване чешмата при черквата „Свети Николай“ в с. Змеево, което става ясно от вградения в нея надпис: *1838 месеца майа 1. Сия чушмя согради ся от общото на руфета дюлгерска за душевно спасение – из Захра.*(Николов, Койчева 1971: 25). През 1837 г. Казанлъшкият кафтанджийски еснаф дарява чешма в града с надпис: *Источник сея земния пищи в дворе нетления рефет кафтанджийски созда за вечная му памяти в Казанлъце – в лято 1838 август 15* (Николов, Койчева 1971: 26).

Освен изграждането и поддържането на кълдаръми, дарения са правени и за мостове – например Табашкия и Куюмджийския мост в Ст. Загора (Николов, Койчева 1971: 24-26).

Към многообразието на еснафската благотворителна насоченост пазарджишките еснафи отделят пари още за плащане на кираджии и извозване на боклука (Шулева 2009: 202).

Едни от главните еснафски дарения са към църквата – за строеж, ремонт и поддръжка. Например, при възстановяването на горномахлянската „ветата“ църква през 1829 г. в гр. Шумен вземат участие всички тамошни еснафи. В надписа, зазидан вдясно от притворния вход, се чете: „*Предстоятели що се намерват и спомоществователи еснафски дикиджийски, терзии, бакали, кюркчии, казанджии, коемджии, балтаджии, дюлгери и овчари, земеделци, землиделци, керемидари, механджии, фучиджии*“ (Пенков 1976: 124). Пак за тази църква, договорът от 1930 г. за направата на иконостаса (темплото) и един архиерейски трон от тревненския зограф Костадин Витанов е сключен с шуменските еснафи (Пенков 1976: 125). За шуменските църкви Илия Блъсков (Блъсков 1907: 29) съобщава, че „*всички главни икони (светици), останали от старо време в църквите, са били откупени от известен еснаф, на който името е забелязано над иконата*“. Върху една плащаница на църквата „Възнесение“ в гр. Шумен от 1776 г. са извезани имената на казанджийския и кюркчийския еснаф (Пенков 1976: 122).

В надписа на гръцки върху външната олтарна врата на църквата „Свети Димитър“ в Пловдив са изписани дарители и спомоществуватели при възстановяването на храма през 1830-1838. Сред тях са и пловдивските еснафи: кафтанджиите 2000 гроша; кожухарите 480 гроша; бакалите 1000 гроша; шивачите и басмаджиите 1000 гроша; казанджиите 275 гроша; мумджиите 370 гроша; папуджиите 300 гроша; тахтаджиите 100 гроша; алажаджиите 144 гроша; бахчиваните 300 гроша; фучуджиите 120 гроша; куюмджиите 80 гроша; джумлекчиите 50 гроша; бучакчиите 250 гроша; астарджиите 170 гроша; пиширджиите 60 гроша; хлебарите и симидчиите 400 гроша; саяджиите 210 гроша. (Алваджиев 2000: 104).

В Служебник от софийската църква „Св. Спас”, печатан в Москва през 1760 г., са записани като дарители 14 руфети: терзийски, абаджийски, текеджийски, кюркчийски, ткачки, чизмеджийски, бакалски, куюмджийски, казанджийски, кацарски, семерджийски, дюлгерски, мутафчийски и соларски (Спространов 1906-07: 18).

Множество данни за благотворителността предоставят и еснафските документи от Пазарджик. Например, кожухарският еснаф в града редовно поддържал местната църковна община със средства за различни нужди. През 1830 г. внася в нейна полза 586 гроша, а за

построяването на църквата „Св. Богородица“ за времето 1836-1840 г. заделя 5800 гроша. Със свои средства заплаща изрисуването на две икони, подарени съответно на църквите „Св. Богородица“ и „Св. Георги“. Същият еснаф заделя средства и за околни църкви и манастири (Жлегов 2012: 150). Папукчийският еснаф през 1830 г. внася 150 гроша в църковната каса. За възстановяването на църквата „Св. Богородица“ за времето 1936-1940 предава 848 гроша, а през 1866 г. внася още 100 гроша, както и на църквата „Св. Архангел“ сто гроша, а на църквата „Св. Константин и Елена“ 423 гроша. На последната църква през 1874 г. еснафът подарява една икона на своя патрон Св. Спиридон. За строежа на същата църква през 1857 г. еснафът внася 3750 гроша, като 500 от тях са за изографисването на една икона от иконописеца кир Петраки Костадинов. Мутафчийският еснаф внася скромната сума от 180 гроша за строежа на църквата „Св. Богородица“, а през 1874 г. дарява една икона на своя патрон Св. Антоний на църквата „Св. Архангел“. Абаджийският еснаф, като най-голям в града, има съществен дарителски дял. Още през 1765 г., по време на събора си, подарява на църквата „Св. Богородица“ сребърен кръст и две рапиди. През 1815 г. дарява 4560, гроша от които 810 за настилка и 500 за изографисване. При последното изграждане и обзавеждане през 1836-1840 г. внася още 4850 гроша. През 1827 г. по случай провеждане на тестира, калфите абаджии даряват икона на Св. Богородица. През 1852 г. еснафът решава със собствени средства да издържа църковния певец към катедралната църква. През 1865 г. абаджийският еснаф подарява на църквата „Св. Архангел“ 500 юза сребро за изработване на църковна утвар, а през 1867 г. дарява голяма сума за подновяване на църквата „Св. Константин и Елена“. Кафтанджиите внасят през 1830 г. 500 гроша, а по-късно за църквата „Св. Богородица още 1800. За тази църква бояджийският еснаф внася 1700 гроша, фучеджийският (кацарски) еснаф 430 гроша, тюфекчийският 470 гроша, семерджийският 680 гроша, калпакчийският 100 и още 680 гроша, механджийския еснаф 4600 гроша и по-рано през 1830 г. 1000 гроша. Подпомага още църквата „Св. Константин и Елена“ 816 гроша, на „Св. Архангел Михаил“ 505 гроша, на „Св. Петка“ 202 гроша, както и манастира „Св. Никола“ край с. Калугерово. Бакалският еснаф през 1830 дарява на църковната каса 867 гроша, а за строежа на „Св. Богородица“ 690. Когато през 1834 г. изгаря църк-

вата „Св. Богородица“, дюлгерският еснаф изгражда параклиса „Св. Димитър“, ползван за богослужения до 1838 г., когато е построена новата църковна сграда (Жлегов 2012: 149-150).

В Габровската църква „Успение Богородично” има една Пиросия – ръкопис от 1824 г., подвързан с черна кожа, щампована с християнски символи и орнаменти. Сред множеството приписки, на осмия лист е записано: „*Руфетъ ковашки, налбантски, терзийски, кюркчийски, долапчийски, търговски, арабашки, златарски, канджийски, чихларски, табашки, сарашки, грънчерски, сапунджийски, стругарски, бояджийски, фурнаджийски, пушкарски, самарджийски, берберски, дюлгерски, бъчварски, и родители и чада ихъ 1834 лето”*. Тази приписка сочи, че почти всички еснафи от Габрово участват в събирането на средства за изграждането на новата църква (Шулекова, Чолакова 2010: 66).

Със свои средства лозарското сдружение в Хасково изгражда в местността Кенана параклис на Свети Трифон „*…на мястото, където нашите прадеди в старо време са празнували своя традиционен празник*“. (Милчева 1998: 134).

В кондиката на Кюстендилската църква „Св. Димитър“ като парични дарители са записани местните еснафи – папукчийски, терзийски, грънчарски, бакалски, бояджийски, кюркчийски, винарски, а най-голяма сума е събрана от бакалския еснаф (Дебочички 2003: 65). Дарители за строежа на карловските църкви „Св. Николай“ и „Св. Богородица“ са всички местни еснафи (Тодорова 2011: 58).

В кондиката на Хасковската църква „Св. Богородица“ има списък на еснафските организации, дарили пари за изграждането на храма: праматарите, бояджиите, бакалите, шивачите, куюмджиите, бакърджиите, мутафчиите, бахчеванджиите, дюлгерите, арабаджиите, симидчиите, чомлекчиите, кюркчиите (Узунова 2006: 130). Като конкретика ще посочим даренията им за годините 1839 и 1843: еснаф праматарски 8000 – 400; бояджийски 6000 – 400; бакалски 5000 – 400; терзийски 4000 – 150; куюмджийски 4000 – 400; кожухарски 3000; бакърджийски 1000 – 50;бъчварски 1200; мутафчийски 1000; дюлгерски 1250 – 400; арабаджийски 500; симидчийски 400; грънчарски 100; кюркчийски 400 (Димов 1894: 131).

Според тефтера на българския джелепски еснаф в Одрин, най-голяма част от средствата за благотворителност се изразходва за

дарения на различни одрински църкви. Църквата „Свети Йоан Кръстител“ е възстановена през 1808 г. От 1818 насетне одринските джелепи в нея празнуват всяка година своя патронен празник, затова този храм получава значително по-големи суми от останалите. Сумите са различни – в началото са между 50 и 100 гроша, като редовно се отделят средства за свещи и масло, дават се и пари за ремонт на църквата. През 1820 г. са заплатени 540 гроша за поправка на кандилата. В литургията през 1851 г. в църквата започва да се пее на български език. На българския псалт са заплатени 18 гроша. Подобен разход има и през 1853 г., когато еснафът заплаща 1 гр. 20 п. На *„момче българче чете апостола“*. И нещо много интересно, през 1842 г. този еснаф дава всяка година на поп Георги по 10 гроша, за да ги дарява на сиромаси (Дончева 2005: 183).

Освен парични, еснафите и майсторите правят многобройни предметни дарения, предимно църковна утвар, икони и други потреби. Бакърджийският руфет в Пазарджик през 1861 г. изработва и подарява на църквата „Свети Архангел“ голям купел за кръщаване. Многобройни са и даровете на сахани, съдове за светена вода и от други руфети и майстори от този град (Арнаудов 2004: 102-103).

В софийската църква „Св. Петка Самарджийска“ в горния край на един висок, около метър пиринчен свещник има надпис *„руфе самаржийск”*. На икона с ликовете на „Св. Анастасия и Св. Харалампия от разтурената църква „Св. Архангел“ в София има надпис: *„1812 помени гд”* и *„ктиторъ косто терзи баши подружие его цека”*. Върху икона на Св. Архангел Михаил от 1810 пише: *„помени гд”* и ктиторъ *„хито абажи подражие его стоианка чадо иако”*. А върху ерминия от църквата „Св. Спас“ е отбелязано *„1790 иануария: 25: у софиа приложи сиа ирмулигиа въ храмъ свегого спаса мити златковичъ калпакчиа”*(Спространов 1906-97: 10, 11).

Много са и даренията на еснафите от Кюстендил. Това е в резултат на различните патрони – покровители на отделните еснафи в пантеона на християнските светци. Голяма част от големите икони в църквата „Св. Димитър“ са дарени от еснафите – папукчийски, бояджийски, абаджийски и др. Ковачкият еснаф пък, дарява на църквата Свети Мина голямата икона на „Исус Христос Вседържател“, а грънчарският – голямата икона на „Св. Мина“. Многобройни са и ктиторските надписи върху дарени по-малки икони от отделни кюс-

тендилски занаятчии от Апостолския ред на иконостасите. Освен икони, кюстендилските занаятчии даряват и множество църковна утвар. Като примери могат да се посочат Иван Мутафчията и Коте Куюмджи, които през 1866 г. дават средства за венци (нимба) на иконите „Св. Богородица“ и „Св. Димитър“ за църквата „Св. Димитър“. Кюркчийският еснаф през 1872 г. дарява един кръст и 450 гроша за позлатяване венците на иконите. (Дебочички 2003: 65-66).

В Хасковската църква „Св. Димитър“, строена през 1892 г., има няколко икони, дарени от различни местни еснафи. Иконата на Света Неделя от 1881 г. има надпис *„С иждивението на свираческияг иснавъ“*. Иконата на Спасителя в архиерейско облекло е *„Подарък от кундуроджийски иснав 1882 г”*, а тази на „Св. Спиридон“ е дарена с посветителен надпис *„С иждивението грънчарскиятъ събор за вечно възпоминание 10-й инуар. 1882 г“* (Милчева 1998: 133).

В Габровската църква „Успение Богородично” в пояса на апостолските икони, върху тази на Св. Спиридон, е изписано *„Рефет чехларский 1865”*. По това време чехларството, заедно с папукчийството са едни от най-добре развитите занаяти в града. На един от свещниците на седмия ред, апликиран с трапецовидни и кръстовидни седефени плочки, е гравиран надпис *„Ктитори 1816 иснафъ тифекчийски”* и отдолу *„майстор Атанасъ”*. На друг светилник е гравиран надпис *„майстор и ктитор Димитър сахатчи”* (Шулекова, Чолакова 2010: 41, 52). В църквата „Свети Йоан Предтеча” пак в Габрово, върху два големи бронзови светилника с каменни основи, с монтирани на тях три дървени трикири, богато инкрустирани със седефени плочки с надписи: *„Мастор иванъ сахатчи 1817 дарувала иснафъ бучакчийски”* и *„Мастор иванъ сахатчи 1817 дарувала иснафъ кувашки”*. При отвора на най-старото сребърно кандило от „ерусалимски тип” е гравиран надпис *„1815 руфетъ куюмджийски христо масторъ”*. (Йосифов, Чолакова 2010: 44)

Утвърдена практика е еснафите да поддържат кандила и свещници пред определени икони в църквите.

Освен за своите общоградски църковни нужди, еснафската благотворителност е отворена и за извънселищни териториални църковни помощи. Ранен и достоверен източник за това е пътеписът на ерусалимския патриарх Хрисант Нотарас, посетил Пазарджик през 1720 г., за събиране милостиня за ерусалимската обител. Дарения са

му предоставени от пазарджишките еснафи кафтанджийски, тенекеджийски, грънчарски, папукчийски, кожухарски, терзийски, абаджийски, тюфекчийски, бостанджийски, бакалски, механджийски, казанджийски, дюлгерски, рабаджийски, семерджийски, бояджийски, златарски, мумджийски (Жлегов 2012: 147).

Информация за множество еснафски дарения за манастири предоставя майсторският тефтер на терзийския еснаф в София за л(ето) 1816 като разходи еснафски е записано:

„…за свети николай на калугеро пари 60
за свети спас на калугеро па. 60
за нишлията старецо пари 200
за света троица на калугеро па. 60
сос поп манола за сирома па. 40
за свети Илия па. 60
за свети пантелеимона па. 60
за елешничкио манастир па. 60
за дечанскио калугер па. 60
за свети отец на калугеро па. 60
на един сирома 30
на един сирома сос поп 100
на един сиромах 50“

(Атанасов 1894: 160).

Показателен пример за извънселищни еснафски и занаятчийски дарения са тези за Рилския манастир. В хранилищата на Националния музей Рилски манастир се съхраняват многобройни и разнообразни предметни дарове, като значителна част от тях са на еснафи и занаятчии от цялата страна. За времето си те имат висока стойност, тъй като направата на сребърни свещници, кандила, кръстове и друга църковна утвар и предмети с емайл и филигран не е по кесията (възможностите) на всеки българин. Тези дарове се получават предимно от замогнали се и замогващи занаятчии и търговци. Затова особено многочислени са предметите, подарени от укрепващите се еснафски организации. Например, през 1798 г. кюркчийският еснаф от Враца дарява сребърен напрестолен кръст с позлата, а свищовските златари през 1801 г. – голяма кадилница от посребрена мед. На многобройните дарове от цялата страна се четат надписи на терзийски, ковашки, фурнаджийски и още много и много еснафи (Радкова 1972: 37).

Еснафската благотворителност има особена и подчертана нагласа към училищата. П. Тишков (Тишков 1911: 7-8) казва, че „*…със своите материални поддръжки, събиране на пари чрез еснафски кутии, правеха или доизкарваха училищни сгради, които те считаха, че в тях е залога за народното ни възраждане, като си представяха училището подобно на петел, стъпил на купището с цел да събуди българският народ към неговото национално свестяване. Те бяха и в първите редове, когато се поведе борбата за църковна независимост*“.

За шуменските еснафи Ил. Блъсков (Блъсков 1874, 18) пише, че около 1848 г. „*започна да си съставя всеки един еснаф каса, на която от лихвата да спомага на училищата*“. В „Кондиката“ на Шуменското училищно настоятелство е записан „*сколций борч*“(школски) на някои еснафи за 1840 г.:

Йулие: 7: 1840: дикиджи еснафу дади до 1841: йулие: 7: гро: 2000:
Йулие: 7: 1840: терзи еснафу дади до 1841: йулие: 7: гро: 2000:
Йулие: 7: 1840: кюркчи еснафу дади до1841: йулие: 7: гро: 0500:
Йулие: 7: 1840: демерджи еснафу дади до1841: йулие: 7: гро: 0300:
Декеврие: 25: 1841: чобан еснафу дади до 1842: декеврие: 25:
от йлийева рака са поеха …….. 0300:

По други данни в същия град за 1862 г. парични вноски са налагани за всеки еснаф, според „силата“ му. Наред с дикиджийския, казанджийския и куюмджийския, записани са и по-слаби еснафи, дали за „школский доход“: чобанский еснаф гр. 300; балтаджийский еснаф гр. 300; дюлгерский еснаф гр. 150;фучеджийский еснаф гр. 150; механджийский еснаф гр. 300; табашкий еснаф гр. 300; керемидчийский еснаф гр. 150; налбантский еснаф гр. 53. (Пенков 1976: 125). За направата на ново училище в Шумен през 1976 г. са дадени още:

Дикиджийски еснаф 15000 гроша.
Терзийски еснаф 12000 гроша.
Бакалски еснаф 5000 гроша
Кюркчийски еснаф 1000 гроша.
Казанджийски еснаф 2500 гроша.
Балтаджийски еснаф 2500 гроша.
Овчарски еснаф 1000 гроша.
Абаджийски еснаф 2500 гроша.
Механджийски еснаф 5000 гроша.

Чифчийски еснаф 1000 гроша.

Керемидчийски еснаф 10000 гроша.

Дюлгерски еснаф 3000 гроша.

Позната е и дарителската практика на шуменските еснафи за изплащане „мехчината“ (месечната заплата) на даскалите.

Шуменският абаджийски еснаф е един от най-влиятелните и богатите в града. През 1839 г. той е посочен като един от шестте еснафа, ангажирали се с редовно попълване и поддържане на училищния фонд. През 1840 г. той се задължава да внася в училищната каса по 2000 гроша (Джумалиев 1972: 189). Особено положително отношение към училищното и учебно дело в града настъпва през 1841 г., когато ръководството на училищното настоятелство се поема от енергичния абаджия Димитраки х. Панев, многократен първомайстор на абаджийския еснаф. През 1882-83 г. този еснаф дава 600 гроша училищна помощ (Витлянова 2014: 193).

Някои Старозагорски еснафи също даряват средства за издръжка на местните български училища. През 1851 г. абаджийският и сапунджийският еснаф внасят в общинската каса по 2000 гроша, бакалският и казанджийският по 1500 гроша, кафтанджийският, кюмджийският и кожухарският по 1000 гроша, фурнаджийският 500 гроша. Сапунджийският еснаф изпраща старозагорско момиче да се учи за учителка в Прага и три години плаща издръжката му (Иванова 2007: 393).

Пазарджишките еснафи (Жлегов 2012: 145-167) също са съпричастни към училището. Бояджийският еснаф през 1840 г. внася 350 гроша за построяване на местното училище, механджийският еснаф 1000 гроша и по 75 гроша годишно впоследствие за издръжка, бакалският 150 гроша, семерджийският 200 гроша, тюфекчийският 200 гроша, златарският 250 гроша, калпакчийският 145 гроша. В „Книга школска“ на Карловското училище са изброени всички карловски еснафи и сумите внесени от тях за издръжката му, като златарският внася сумата 1200 гроша (Тодорова 2011: 58).

Одринският джелепски еснаф обръща особено внимание за укрепването и запазването на българското самосъзнание. През 1852 година еснафът започва да отделя средства за образование на български език. Предвидени са 20 гроша за *„блъгарски даскал“*. На следващата година отново е предвидена сума за учител, но този път е

записан като „*даскал славянски*“, а парите се дават „*щото учи децата*“. От джелепския тефтер се вижда, че веднага след откриването на училището, джелепският еснаф започва да се грижи за него (Дончева 2005: 188).

Според народните вярвания, паричната глоба, която провинилият се майстор е длъжен да заплати, са „нечисти пари“. Те не бива да влизат направо в еснафската каса, защото ще заразят с нечистотата си целия еснаф. Тяхното „очистване“ става с посвещаването им за благотворителни цели. Те се предават направо на общинската каса, за да се използват за издръжка на училищата (Василева 2011: 142-143).

Освен преки парични дарения, еснафите подпомагат училищното дело и със закупуване на книги и помагала. Например, пазарджишкият папукчийски еснаф през 1847 г. записва две тела от книгата на Иван Момчилов „Писменица на славянския език“ за местното училище. Сред спомоществувателите на излизащата възрожденска книжнина се срещат имената на пазарджишките папукчии Исак Матеев, Тодор Симеонов, Кръстан Симеонов, Стойко Божков и Тодор Манчов. Две от същите книги дарява и кожухарският еснаф в града, бояджийският още две, семерджийският две, кафтанджийският три, а абаджийският пет. Последният подпомага редовно местното училище за книги и помагала, както и помощи за бедни ученици. (Жлегов 2012: 150).

В Цариградски вестник от 1857 г., бр. 340 пише, че „*…Получаваме писмо от Калипетра, което ни яви, че в Русчук и Свищов спомоществование станало за полза на училищата Калипетренско и Айдемирско, и за явна признателност към благодетелите си умоляваме ся от тия училища да известиме името и количеството, което всяк е благоволил да даде:*

Тии са: В Русчук
Еснаф Овчарскы и орачкы – гр. 200
кожухарете – 80
Табачкы еснаф – 30
кундуржийски и Емениджийски – 100
Бакалски – 100
Ковачки – 100
Терзийски и Абаджийски – 194
Коюмжийски и Казанджийски – 30

Дюлгерете – 100
Винопродавскы (механджии) – 100
Грънчарете – 30
Еснаф мутафскы – 50
Горното количество на спомоществование ще се раздели на Калипетровското и Айдемирското училище.

Еснафската благотворителност към училището е особено показателна за Северозападна България. Разгромът на голямото селско въстание през 1850 г. в този район забавил развитието на училищата, а в някои селища те били закрити. В по-добро състояние се намирало само видинското училище, благодарение на големите грижи, които полагали за него еснафите в града (Филипова 1977: 108). Дописка в „Цариградски вестник" бр. 117 от 11 април 1853 г. за същото училище съобщава, че *„Почтените ефори и особито еснафите полагат всяко прилежание и внимание за да го произведат по мало в мало в желаемото съвършенство"*.

Наред с училищата, еснафската благотворителност е насочена и към поддържане на читалищата. Като илюстративен пример ще посочим само разписка на настоятелството на читалище „Виделина" в Пазарджик от 1871 г., от която е видно, че дюлгерският еснаф в града внасял редовно всяка година по 25 гроша за издръжката му (Жлегов 2012: 161).

Дарителството на еснафите е насочено и към издателската книжнина. Например, сред спомоществувателите на излизащата възрожденска книжнина в Пазарджик, от всички еснафи най-голям е броят на тези от бакалския еснаф, както още и на барутчийския (Жлегов 2012: 162). Карловският златарски еснаф е спомоществувател при отпечатването на „Христоития или благонравие. Будим 1837" на Райно Попович и „Александрията – История Великий Александра Македонеца, Белград, 1844 г." на иконом Христо п. Василев (Тодорова 2011: 58).

Интересна форма за дарение с цел задоволяване на обществено занаятчийски нужди предлага Кеманларското (Исперихско) занаятчийско сдружение. През 1928 г. се заражда идеята за създаване на Занаятчийски дом, който да служи на занаятчиите за прекарване на свободното време – четене на книги, списания, вестници. Желанието е домът да бъде отворен всеки ден, да не се пуши, да не се говори

високо на политически теми, да е свободен за всички граждани, да се ползва от дружества и частни лица. Изграждането му се осъществява със собствени дарения на занаятчийското сдружение, а така също и от доброволните приходи от организираните от него вечеринки, томболи и други изяви. Томболата се разиграва с предмети, изработени от местните занаятчии, като всеки от тях е трябвало да дари поне по един предмет. Имало е занаятчии, които предлагат по 7-8. Събраните повече от 400 занаятчийски изделия са изложени в един дюкян за разглеждане. За много кратко време се разпродават 2000 томболни билета, всеки на стойност 10 лв. И цялата сума от 25000 лв. е внесена за построяването на Занаятчийския дом (Илиева 2013: 150-151).

Казаното дотук е само един бегъл поглед върху тематиката за еснафската благотворителност. В случая този текст има илюстративен характер, чрез произволно локализирани примери. Защото трудно би се намерило селище, голямо или по-малко, в което местните занаятчийски еснафи или отделните занаятчии да не са съпричастни към това добро дело. Нещо повече, те са едни от най-щедрите и редовни дарители.

Библиография

Алваджиев 2000: Н. Алваджиев. Старинни черкви в Пловдив. Пловдив 2000.

Арнаудов 2004: Ал. Арнаудов. Медникарският занаят в Пазарджик. – В: Известия на Регионален исторически музей Русе. т. 8, Русе 2004, с. 100-116.

Атанасов 1894: В. Атанасов. Нашите еснафи. сп. Светлина г. 4, 1894, кн. 11-12.

Блъсков 1874: Ил. Блъсков. Сп. Градинка, г. 1, 1894, кн. 2.

Блъсков 1907: Ил. Блъсков. Материал по историята на нашето възраждане гр. Шумен 1907.

Василева 2011: Д. Василева. Развитие на традиционната соционормативна култура през Възраждането на примера на уставите на еснафа папухчийски и купчийски в Копривщица. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще, т. 6, Габрово 2011, с. 230-246.

Витлянова 2014: И. Витлянова. Абаджийството в Шумен през 19 до началото на 20 век. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. т. 9, Габрово 2014. с. 187-197.

Горанова 2007: Л. Горанова. Тефтер на тревненския кожухарски еснаф 1843-1879 г. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. т. 3, Габрово 2007, с. 187-194.

Дебочички 2003: В. Дебочички. Църковното дарителство в Кюстендил през Възраждането. – В: Известия на Историческия музей в Кюстендил, т. 7, 2003, с. 63-68.

Джумалиев 1972: Г. Джумалиев. Училищна сметководна книга (кондика) на шуменската община от 40-те години на миналия век (1839-1900 г.). – В: Известия на Народния музей Шумен, 1972, кн. 5, с. 187-201.

Димов 1984: Н. Димов. Кодекс (кондика) на църквата „Света Богородица" в Хасково. – В: Известия на музеите от Югоизточна България, т. 7, Пловдив 1984, с. 123-136.

Дончева 2005: С. Дончева. Тефтер на българския джелепски еснаф в Одрин. Сп. Исторически преглед, 2005, кн. 3-4, с. 176-196.

Жлегов 2012: Д. Жлегов. Занаяти и занаятчийски сдружения в град Пазарджик 15919 век. – В: Годишник на Регионален исторически музей Пазарджик. т. 3, Пазарджик 2012, с. 145-167.

Иванова 2007: Е. Иванова. Етносоциален облик на занаятчийството в Стара Загора. (Втората половина на 19 век). – В: Известия на Старозагорския исторически музей. т. 2, Стара Загора 2007, с. 389-394.

Илиева 2013: Д. Илиева. Околийското занаятчийско сдружение през първата половина на 20 век – фактор за стопанския просперитет на Исперих. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще, т. 8, Габрово 2013, с. 142-156.

Илков 1908: Д. Илков. Принос към историята на Стара Загора. Пловдив 1908. 24-26.

Йосифов, Чолакова 2010: Р. Йосифов, К. Чолакова. Храм „Свети Йоан Предтеча" Габрово. Габрово 2010.

Милчева 1998: М. Милчева. Занаятчийската чаршия в Хасково от началото на 20 век в спомените на хасковци. – В: Годишник на Етнографския музей в Пловдив. Пловдив 1998, с. 130-136.

Николов, Койчева 1971: Д. Николов, В. Койчева, Каменни надписи, свързани с еснафските организации в Старозагорско. Сп. Музеи и паметници на културата, 1971, кн. 1, с.

Пенков 1976: М. Пенков. Обществената дейност на Шуменските еснафи през епохата на Възраждането. – В: Годишник на музеите от Северна България. т. 2, Варна 1976, с.120-132.

Радкова 1972: Р. Радкова-Камбурова. Рилският манастир през Възраждането. С., 1972.

Спространов 1906-07: Е. Спространов. Бележки и приписки по Софийските църкви. СбНУ, т. 22-23, С., 1906-1907, с. 1-30.

Тишков 1911: П. Тишков. Принос към историята на българското еснафство. С., 1911.

Тодорова 2011: П. Тодорова. Златарският занаят в Карлово през Възраждането. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще, т. 6, Габрово 2011, с. 52-61.

Узунова 2006: Кр. Узунова. Развитието на занаятите и еснафските организации в Хасково от Освобождението до 1934 г. – В: Известия на Регионалния исторически музей в Хасково. т. 3, 2006, с. 130-176.

Филипова 1977: Цв. Филипова. За учебното дело във Видинския край през 19 век. – В: Известия на музеите от Северозападна България, т. 1, С., 1977, с. 105- 118.

Цепенков 1898: М. Цепенков. Еснафите в гр. Прилеп. СбНУ, т. 15, 1898, с. 176-181.

Шулева 2009: Л. Шулева. Касички за милостиня на занаятчийски сдружения от фонда на Исторически музей – Пазарджик. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще, т. 4, Габрово 2009, с. 200-208.

Шулекова, Чолакова 2010: Ю. Шулекова, Кр. Чолакова. Храм „Успение Богородично“ – Габрово. Габрово 2010.

Явашов 1930: Ан. Явашов. Разград. Неговото археологическо и историческо минало. Част 1, С., 1930.

THE GUILD CHARITY

Ph. D. Angel Goev

Resume

Charity as donations has rich historical traditions especially during the period of the Revival. It is a wide – ranging social phenomenon with a large contribution to the survival of the Bulgarian nation and later – for its rise. The role of craft guild organizations as grantors is very important.

Their donations are directed to different purposes –specific people with their own problems as well as for socially useful initiatives, benefits and donations.

One of the main guild donations is for building renovations and maintenance of churches. Besides financial support the guilds make numerous articles donations mainly church plates /utensils/, icons, and other goods. Together with its citywide church needs the guild charity is also open to non-residential territorial needs. Guild charity has a particular attitude towards schools and educationalists, therefore a significant part of their donations are directed towards maintaining and supporting.

Craftsmen devote particular attention to building and maintaining various public places, fountains, wells, streets, bridges, clock towers, etc.

There are a lot of donations to the poor, sick people and other needy people.

МОСТЪТ НА ЕЛЕНСКИЯ ЧОРБАДЖИЯ СТОЯН ГАБРОВАЛИЯТА КРАЙ КЪПИНОВО
(„Минувайте и поменувайте, а не кълнете“)

д-р Миглена Петкова

Многовековната история на нашите земи съхранява сведения за редица мостове, строени и разрушавани през годините. За съжаление, броят на оцелелите до днес, запазвайки своя оригинален вид, е твърде малък. Те остават единствените безмълвни свидетели на възходи и падения, на благородни пориви и низки страсти. За тях, като че ли времето е спряло, изгубило се в тишината на отминващата радости и мъка вода.

Темата на настоящата статия е мостът на р. Веселина, построен със средствата на еленския чорбаджия Стоян Габровалията край Къпиново. Проучването включва историята и символиката, които са вплетени при направата на моста, и архитектурният замисъл на майстора-каменоделец.

В местността „Горния боаз“, на 1 км под стената на яз. „Йовковци“ и на 3 км южно от Къпиновския манастир „Св. Николай Чудотворец“, се открояват руините на „старият“, „събореният“ или „римският” мост, както го наричат местните жители, който е тясно свързан с историята на Еленския край. Смята се, че пространството на Средна Стара планина започва да се заселва през XV в., когато са регистрирани първите планински селища, между които и Елена (Топузанов 2006: 5). Сведения за това черпим от приписка от 1639 г., в която се споменава, че селото вече съществува към края на XV в. Именно село, а не колиби, поради което в него е назначен свещеник от търновския владика. Административно се числи към Никополския санджак и е център на съставна община – „Елена карieси“. Историческите извори сочат, че селището е населено само от българи

и единственият представител на турската власт в него е субаш, а от 1860 г. – мюдюрин. Затова ръководната роля в обществения живот се падала не на турската администрация, а на местните чорбаджии – българи (Сираков 1968: 14; Станев 2005: 51).

При характерните за XVIII в. икономически условия на затворено натурално стопанство, липса на държавно-кредитно дело и стабилност на паричните знаци, при съществуващата политическа корупция и несигурност за живота, честта и имота на поданиците в Турската империя, процъфтявало лихварството (Сираков 1968: 15).

Прекупвачеството на данъците давало възможност чорбаджиите да поставят в икономическа зависимост населението от околните махали. За издръжката на семействата и за изплащане на данъците колибарите са принуждавани да вземат на заем пари срещу лихва, която после издължавали с труда си и със селскостопанската продукция, разбира се при пълен произвол от страна на чорбаджиите-кредитори.

От това си влияние се родило и официалното представителство на народа пред турската власт в лицето на чорбаджиите. Възползвайки се от властта, част от тях засилват гнета над селяните, което от своя страна довежда до кървави последствия (Сираков 1968: 16–17).

Във водения от поп Марко „Еленски летопис за размирното турско време", е записано: „*… 1780 г. Убиха чорбаджи Стояна, октомври 1 в неделя.*" В запазените спомени на съвременници се споменава: „*Знаел е греховете си чорбаджи Стоян, затуй тъй писал. Че раята кански писнала от золумите на алчните еленски чорбаджии. Кълняли вдовици и сираци. И омразата в душите си стаили. А там, където клетви чорбаджиите не стигали на помощ ножа и брадвата идвали. И тайно някой чорбаджии били убивани. А Стоян Габровалията открито, с брадва пред църквата „Св. Никола" убили, когато излизал от нея. Затуй, че данъка върху къщите през 1780 г. покачил.*" (Станев 2001: 211).

Според изследователите на еленския край – Стефан Бобчев (Еленско през времето на турското владичество), Никола Станев, Христо Станев (Книга за еленския край) през разглежданият период, такива убийства, извършвани от населението на съседните на Елена махали и колиби, не са били рядкост. Произволът и системните злоупотреби на чорбаджиите подтиквали потърпевшите към саморазправа. Чорбаджи Стоян Габровалията е бил една от жертвите.

Осъзнавайки колко злини е сторил на еленчани, чорбаджи Стоян решава да изчисти съвестта си, дарявайки средства за направата на пътя и моста в „Горния боаз“. Построяването на такива социално значими съоръжения дава възможност да се засили търговският обмен между околните села и махали и административният център Елена. Друга полза е улесняването на преминаването от двете страни на Балкана.

Мостът е двуаркаден. (Обр. 1) За съжаление, времето и стихиите са нанесли своите следи – условно наречената „западна" арка сега е разрушена. Блоковете от нея са разпилени в близост. Запазен е само първият ред камъни от кея (устоя), върху които се наблюдава хоросан от спойката. Запазената „източна" арка е с височина 8,5 м от нивото на реката, при широчина 3 м (Обр. 2). Използваният камък е добиван в непосредствена близост. Над втория ред блокове на кейовете личат отвори от строителното скеле. Сводът е двоен, без откроряващи се ключови камъни, каквато е обичайната практика. По-необичайно е наличието на по четири железни скоби от двете страни на съоръжението, които захващат по два камъка. От пътната настилка не е останало почти нищо. Като цяло състоянието на конструкцията не е добро и има необходимост от спешна консервационна намеса.

В близост до моста, върху скален отсек е изсечен надпис в осем реда на архаичен старобългарски език, който в превод гласи:

„1780
Да се знае как
стана мокаят
Стоян Габровалията
направи
пътя и моста.
Минувайте и поменувайте,
а не кълнете.“ (Любенова 1984: 109). (Обр. 3)

Надписното поле е с височина 0, 52 м и ширина 0, 37 м. Надписът е изсечен върху отвесна скала от червеникав пясъчник, висока 2, 70 м. (Станев 2001: 233; Тевекелиев 1983: 3). За датирането му са използвани букви на кирилица, отговарящи на съответните цифрови обозначения – практика, характерна за надписите върху старобългарските паметници. Над всеки знак е поставен титул. От надписа е

видно, че еленският чорбаджия Стоян Габровалията е дарил пари за направата на пътя и моста през 1780 г.

Използвани са думи, типични за еленския говорен диалект като – „мокаят“ – т. е. „намери време, погрижи се“.

Направеният едновременно с моста път се проследява сигурно до 30 м, след което се губи в гората по източният скат на хълма. От запад е унищожен от съвременно строителство.

Погледнато от друга страна, в духа на народните традиции, мостът се явява връзката между света на живите и света на мъртвите. Свързва се с идеята за безпрепятственото му преминаване и попадане на душите в Рая. Естествено праведниците преодоляват това препятствие, то не е по силите на грешниците, които падайки от него, горят в пламъците на Ада. Ето защо, освен от чисто функционални подбуди, чорбаджията-дарител дава средствата за построяването на моста, считайки че по този начин ще изкупи греховете си. За да подсили значимостта на сътвореното и за да увековечи съграденото, текстът завършва повелително: *„Минувайте и поменувайте, а не кълнете“.*

Символиката на чисто човешките, християнски подбуди за построяването на моста, се допълва от изображението на латински кръст, изсечено в скалата близо до надписа отдясно. (Обр. 4)**.** Между горните рамена на кръста са гравирани соларни символи – Слънце и Луна – съответно в анфас и в профил. Техните изображения са и едни от най-разпространените и прилагани във всички видове техники, както в християнското, така и в народното приложно-декоративно изкуство.

В християнската символна система Слънцето е олицетворение на могъществото на Бог, Св. Богородица, както и на святост, праведност, красота и Божествена истина. В българската народна вяра Слънцето въплъщава идеята за доброто начало, плодородието, олицетворява красота, то е всевиждащо и затова знае всичко (Влайков 2003: 207–208).

Луната е олицетворение на женското начало, на нея са присъщи периодичността и подновяването. Чрез постоянните си последователни фази тя се разглежда като инструмент за универсално измерване и емблема на отминаващото време. Според народните вярвания Луната символизира преминаването от живота към смъртта и от смъртта към живота (Влайков 2003: 127–130). (Обр. 5)

Построяването на каменният мост, изсичането на надписа и кръстното изображение в близост до него, красноречиво говорят за един дълбок идеен замисъл от страна на еленският чорбаджия. Замисъл, в който се разкриват две противоположни насоки – рационална и емоционална. От една страна функционалното предназначение на моста – да пренася „платното на пътя“ над препятствията, от друга – символната същност – чрез действията си да получи опрощаване на греховете си и душевен мир.

Добър или лош за съвременниците си, Стоян Габровалията дава средствата за постояването на моста, който, макар и повреден и отдавна неизползван, 234 години отстоява борбата с природните стихии. Нека проявим необходимата толерантност към онова, което еленският чорбаджия е оставил след себе си. А най-висшата форма на толерантност е стремежът да се идентифицираш с човека към когото я проявяваш, да се откажеш от своите възгледи, които обикновено си склонен да му припишеш и да се опиташ да възприемеш неговата гледна точка.

Затова *„Минувайте и поменувайте, а не кълнете“.*

Библиография

Влайков 2003: С. Влайков. Книга на символите. В. Търново, 2003.

Любенова 1984: И. Любенова. Старите български мостове. С., 1984.

Сираков 1968: С. Сираков. Еленски сборник – книга за Елена и Еленския край. С., 1968.

Станев 2005: Х. Станев. Книга за еленския край. В. Търново, 2005.

Станев 2001: Х. Станев. Еленски летопис. Из миналото на гр. Елена и Еленския край. С., 2001.

Топузанов 2006: И. Топузанов. Сакралните кръгове. В. Търново, 2006.

Тевекелиев 1983: Й. Тевекелиев. Надпис върху камък. – В: в-к „Борба“, бр. 57/14.05.1983, приложение Посоки, бр. 5.

THE BRIDGE OF ELENA'S RICH MAN STOYAN GABROVLIATA NEAR KAPINOVO

Dr. Milena Petkova

Resume

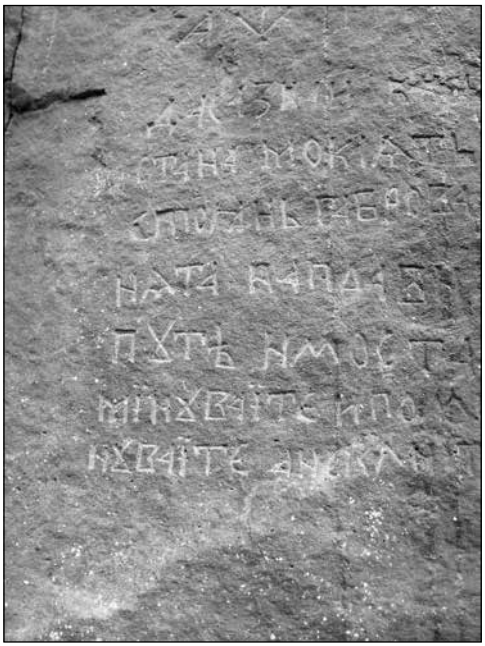
The history of our lands keeps information about a number of bridges built and demolished over the years. Unfortunately the numbers of survivors today preserving its original form is too small. The topic of this research is the oldest bridge on the river Vesselina built with the money of Stoyan Gabrovliata- a rich man from Elena hated by the local population because of his waywardness and therefore publicly slain in the church "St. Nikola" in Elena. The research comprises history and symbolism that are woven in the architectural design of the stone -cutter master and concept which includes two opposite directions- rational and emotional. On the one hand, the functional purpose of the bridge is to carry "the roadway" over the stumbling-blocks – on the other hand, symbolically – receive forgiveness of Elena's rich man sins and peace of mind.

Обр. 1. „Старият" мост на р. Веселина

Обр. 2. Запазената „източна“ арка на моста

Обр. 3. Надпис, изсечен в скалата в близост до моста

Обр. 4. Латински кръст, Луна и Слънце, изсечени върху скалата

Обр. 5. Посветителен надпис и декорация, поясняващи изграждането и функциите на моста

КАК СЕ СЪЗДАДЕ ЗАДРУГАТА НА МАЙСТОРИТЕ

гл. ас. д-р Биляна Попова

Към средата на 60-те години на XX в. държавната политика съсредоточава усилията си към запазване и популяризиране на традиционно българските занаяти и фолклорно-песенно творчество. Управленският модел за опазване на културното наследство получава тласък в развитието си основно поради засиленото внимание на властта към културата, която трябва да спомогне за формирането на ценностната система на социализма и за издигането на неговата международна репутация. За периода след VIII конгрес на БКП, провел се през 1962 г., в литературата се среща терминът *„културна революция"*, която е насочена към *„всестранно образование и усвояване на културните ценности, създадени от предишни поколения"*.

Конструирането на самобитна българска култура и български занаяти, между които и изработването на музикални инструменти, е подкрепена изцяло от държавните институции. Така с обнародване на Постановление на МС в ДВ от 10.04.1967 г. се създава Задруга на майсторите на народни художествени занаяти (ЗМНХЗ), която включва 20 ръчни занаята. Тя е представена като един вид професионална структура, в която майсторите с различна професионална насоченост създават комуникативна мрежа за обмен на информация (Вакарелски 1975: 64-67).

В началото Задругата се основава с малко от останалите стари майстори – златари, медникари, тъкачки, везбарки, резбари и др., които се намират в различни точки на страната.

Една от първите грижи на ръководството на организацията е да се издирят всички живи майстори, които по една или друга причина вече не упражняват занаята си, да ги приобщи към своята идея и да ги активизира. Това поколение майстори има за цел да запознае

с методите на старите художествени занаяти по-младото поколение – задача, която се оказва не толкова лесна, предвид напредналата възраст на едни и ангажираността на други в промишлеността. Първоначално почти единственият поток на кадри са завършващите Техникума за художествени занаяти в София и малкото ученици при някои майстори (Вакарелски 1975: 65).

В своето структурно съдържание ЗМНХЗ символично повтаря организацията на еснафите от епохата на Възраждането. Тя се състои от Общо събрание, в което участват всички майстори-членове. Те избират специализиран орган – Майсторски съвет и Председател. Майсторите излъчват Управителен съвет, който се грижи за изграждането на стратегия за развитие на организацията, за нейното успешно управление и осъществяване на целите. Съветът на майсторите приема мероприятия за изпълнение на основните стопански задачи; обсъжда и решава текущи организационни и творчески въпроси на ЗМНХЗ и на нейните въпроси; ръководи дейността на секциите, регионалните групи и центровете; определя реда и формите на международно сътрудничество; приема щата и план-сметката за следващия отчетен период; утвърждава новите членове на ЗМНХЗ; присъжда ежегодно награди на майсторите, постигнали високи творчески резултати по предложение на секциите, регионалните групи и центрове и др. Задругата има свой Устав, в който е залегнало изискването всеки член да съдейства за опазването на моралния ѝ престиж, свързано с етичното отношение между майсторите и спазване принципа на добросъвестността в занаята (Кръстанова 2009: 11).

Създадена като творчески съюз, организацията предоставя редица привилегии на членуващите в нея майстори. Преди всичко те имат правото да творят напълно свободно, без планове и норми. Основно задължение на всеки майстор, членуващ в Задругата, е да изработва ръчно своите произведения. Използването на машини е абсолютно забранено при оформянето на предметите. Единствено в дърводелството се допуска стругът (ръчен, крачен, воден, електрически), подобно на грънчарското колело. И при двата случая майсторството е в оформянето на профилите на предметите, което зависи изключително от сръчността и вкуса на твореца. В резбарството е позволено да се борави с неограничен брой длета с разновидни резци и дръжки. При кованото желязо не се разрешават заварки, а само

завинтване. Украсата трябва да се създава само с чукове в различни профили, със секачи и калеми. В медникарството се избягва валцоването, като се препоръчва калемното шанцуване. В златарския занаят се следват традиционните техники – кована, филигранена и изливане с допълнително орнаментиране чрез калеми, гравиране, емайлиране и цветни камъни. Най-запазени в традиционно отношение се оказват бродериите, тъканите и плетивата. При тях се допуска въвеждане на нови фабрични и изкуствени материали. При грънчарството се забранява употребата на калъпи (Вакарелски 1975: 65-66).

Към Задругата се учредява Художествен съвет (от 13 души – представители на Етнографския институт и музей при БАН, художници изкуствоведи и специалисти майстори), занимаващ се с подбора на образците, които се определят за пазара, за представянето на художествените занаяти: *„нашето наследство и традиции пред световната общественост"*, включва се в подбора на кандидатите за майстори, участва в комплектуването на колекциите за колективните и самостоятелни изложби. Художественият съвет при Задругата на майсторите е експертен орган, който се занимава с обсъждането и решаването на творческите проблеми за продължение и развитие на традициите на народното художествено творчество и художествените занаяти в съвременни условия. Сред приоритетните задачи на съвета са: организиране на теоретични конференции, симпозиуми, обсъждания и дискусии за състоянието и проблемите на художествените занаяти; системен преглед на произведенията на майсторите на народни художествени занаяти, насочва творчеството на майсторите и им оказва методическа помощ; одобрява експонатите за всички изложби, провеждани в страната и чужбина; преглежда работите и дава оценка на кандидатите за членство в Задругата и др. От състава на Художествения съвет се излъчват комисии от специалисти, които преглеждат, одобряват и оценяват изделията на художествените занаяти по браншове. Броят, съставът и редът на заседанията на тези комисии се определя от Председателя на Задругата: *„Но верни на традицията, която беше изключително дълбоко залегнала в идеологията на Задругата на майсторите – да се съхрани традицията в изработката на народни музикални инструменти и изобщо в производството, и в никакъв случай да не се допуска изработката на кич или пък някакъв неуместен начин на производство. Не е*

проблем да се направи електронна гъдулка, но при изработката на традиционен класически народен музикален инструмент гъдулка, т.е. да спазваш всички изисквания на традицията. Имаше едно време специална комисия, в която бяха включени представител на министерство на финансите, на културата, директорът на Националния етнографски музей и представител на Задругата, и преди да можеш да изработиш какъвто и да било музикален инструмент, тази комисия се събираше и преценяваше доколко той е традиционен. Приемаше се протокол, спазваше се и до ден днешен този метод има резултат. Повечето майстори продължават да спазват тази самобитност поради факта, че у тях се е създал стил, което означава, че има много стойностни неща, правилна е била насоката у интелигенцията и са били сложени на едно правилно място, може би това е духовната спойка, която все още, макар и без администрирането на Задругата като организация, ги кара тези хора и ги държи като духовност, като самочувствие и като отговорност. Просто се вижда как работят те, какво качество дават и как Задругата може би има заслуга за това. Един такъв майстор, който е бил свързан със Задругата, просто се чувства задължен да изпипа и да изработи дадения предмет с необходимото и подобаващо качество. Този майстор не би си позволил да изработи кич" /Н. С./.

Създадената Държавна комисия за изобразителни приложни изкуства и архитектура (ПМС №19 от 19.03.1976 г.) като орган на КК (Комитет за култура) и СБХ (Съюз на българските художници) има за задача *„да се грижи и носи отговорност за осъществяване на партийната и държавна политика в областта на изобразителните и приложни изкуства с архитектурата за усъвършенстване на произведенията и дейностите им – чл. 1, ал. 2 от Наредба № 4"*. Единствени оправомощени да възлагат, одобряват и оценяват всички произведения и дейности на изобразителните и приложни изкуства са Държавната комисия органите ѝ (Вакарелски 1975: 66).

Кандидатите за членове на ЗМНХЗ се допускат до изпит след подаване на писмена молба, придружена от творческа автобиография, мнение на секцията или регионалната група и след представяне на не по-малко от пет лично изработени творби пред комисията за допускане до изпит. Приемането на членовете на ЗМНХЗ става на сесии, оповестени от Съвета на майсторите. На приетите в Задругата чле-

нове се издават членски карти и майсторски свидетелства за занаята, който упражняват.

За кандидатстването в Задругата и провеждането на самия изпит си спомня майсторът на гъдулки Христо Стефанов от Пловдив: *„Първо се кандидатстваше в Задругата. Представят се 5 инструмента в София, които мога да изработвам, и ги приемаше там Художествен съвет – комисия, и чак след това те допускат до изпит. Плащам си изпитната такса, прави се комисия от майстори и ни викат да държим изпит. Този изпит го държах 1984 г. в продължение на 7 дни. Изработих една гъдулка и една тамбура в присъствието на изпитната комисия. Тази комисия е от майстори, много добри, изявени майстори и са работили такива инструменти. Освен това от нас се изискваше да можем да свирим. Ако не можеш да свириш на инструмент, ако не си музикант, ако нямаш музикален слух, не те допускат до изпита. След което направих инструментите – изпита го държах в работилницата на Спас Спасов, който прави двоянки, кавали, дудуци. Държах изпита заедно с един учител от Стара Загора, Данчо се казваше, той е бил учител в Котел, а след това се явяваше за изпит за майстор. Изработи той една гайда, кавал и гъдулка. После искаха от нас да посвирим малко на тия инструменти. Освен това имаше и представител на радио София – специалист музикант Гошо Михайлов се казваше – гъдулар. След това се съставя протокол и ставаш майстор. И след това се обявява в едно списание имаше – „Задруга", в него обявяваха кои са станали майстори".*

Сред основните цели на ЗМНХЗ е да съхранява традициите на *„многовековното българско народно приложно изкуство, като усъвършенства и осъвременява народностния му облик и самобитност"*; *„да осигурява приемственост и развива по-нататък народното приложно творчество, като помага на майсторите да предават своето изкуство и опит на по-младото поколение"*; *„да разпространява и пропагандира у нас и в чужбина произведенията на българските художествени занаяти и да води борба против упадъчните влияния и безвкусица"*; *„да осигурява творческа производствена самостоятелност на народните майстори, подходящи битови условия за работа, както и снабдяването им с материали"*. В план-програмата на организацията се казва: *„Народните художествени занаяти и занапред ще се развиват като активен фактор за културното развитие на*

българския народ. Ще разкриват необятните възможности на пластическия фолклор като художествена памет на нацията. Слабо са изучени механизмите на народните художествени занаяти, техните особености в миналото и днес като културна система, връзките им с професионалното изкуство и с художествената самодейност. В духа на Националната програма за естетическо възпитание народните художествени занаяти, трябва да се тълкуват като част от фолклорната традиция, като част от цялостната система на народното творчество, за възпроизвеждане, пресъздаване и пропагандиране на народната пластическа култура (вж. Отчетен доклад 1977-1979).

Задачите и приоритетите, които си поставя Задругата, са: *„1. Отчитане регионалните особености на народните художествени занаяти като израз на единство на българската етнокултурна традиция, 2. Разгръщане творческия интерес към народните художествени занаяти. Създаване на предпоставки за експериментиране на нови форми за преодоляване на шаблона, за непрекъснато обогатяване и издигане културното равнище на членовете, 3. Насочване на народните художествени занаяти към отделни възрастови групи, като се обърне особено внимание на младежта, 4. Полагане на непрекъснати грижи за създаване на добри условия за работа на майсторите – решаване въпроса с материалната база"* (вж. Отчетен доклад 1977-1979: 1-15). Задругата успява да изпълни голяма част от мащабните задачи, които си поставя – тя се грижи за обучението на своите членове, легализира дейността им (до този момент на майсторите се налага да се крият, че упражняват определен занаят) и най-вече способства за съхранението, популяризирането и развитието на занаятите.

Всеки член на Задругата се ползва с редица права, между които: да избира ръководни и контролни органи на Задругата и да бъде избиран в тях; да обучава ученици; да ползва по установения ред всички материално-битови придобивки, с които разполага Задругата; да представлява организацията у нас и в чужбина, когато това му е възложено от същата; да участва в комисии и журита; да се ползва от профсъюзна и юридическа защита и др.

Сред задълженията на майсторите пред ЗМНХЗ са: да съхранява и познава традиционните способи в българските художествени

занаяти; да бъде активен в творческата си дейност и да дава своя личен принос в развитието на народните художествени занаяти; да работи за приемствеността в областта на народните художествени занаяти, като предава опита и майсторското си умение на учениците, които обучава и др.

Учредяването на тази институция се оказва фактор, който способства за увеличаване броя на майсторите, като в същото време успява да ги популяризира. За тази цел Задругата всяка пролет и есен организира договаряне с различни търговски организации – Пловдивски панаир, София (НДК), изложби в Орешака, международен панаир на художествените занаяти в Казанлък и мн. др. Тя се занимава с организиране и провеждане на изложби-базари (в страната и в чужбина) на ЗМНХЗ, където освен че се показва изработената от майсторите продукция, тя се и продава. Осъществява износа зад граница на изработените от майсторите произведения. Задругата е институцията, която ръководи, сключва търговските сделки и се занимава с въпроси като изчисление на вложени материали, труд, отстъпки, както и определянето на крайната цена на продукта. Задругата се грижи за организиране и провеждане на самостоятелни изложби, където майсторите могат да изложат и покажат на широката общественост своите произведения. Под нейна опека майсторите участват в различни международни конкурси, биеналета, квадриеналета и пленери: „*Изработвахме музикални инструменти и за чужбина, имахме си специални номера, името ти никъде не фигурира, фигурирахме само като номера. Всеки майстор си имаше негов личен номер. Когато имаше договаряне, чиновниците от Задругата не ни разрешаваха да се срещаме с търговския представител, представител на търговската организация, която ще ни купи инструментите. Задругата се занимаваше с тези неща, тя спазаряваше всичко. А преди туй се правеше калкулация – труд и материали, колко ще струва и Задругата си слагаше там търговска отстъпка, тя плащаше данъците, наеми и др. Та инструментите, които ги работехме, също бяха под номера. Инструментът гъдулка, номер еди кой си по калкулацията и модел от нея, същите инструменти стояха в една зала в София. За износ много сме работили – за културния дом в Полша, български културен център в Австрия. И също Задругата ни приемаше парите, а търговските организации, които договаря-*

ха, вече ние си съобщавахме номера, банковия номер и по банков път ни превеждаха парите" /Х. С./.

Държавата осъществява целенасочена политика за съхраняване на традиционните занаяти, както и за издигането на техния статус. Тя се изразява в конкретни мерки и грижи за майсторите – занижено данъчно облагане, в грижа на държавната власт по места за създаване на нормални условия за работа и бит чрез предимствено снабдяване с ателиета и жилища, в съдействие при пласирането на произведенията на народните майстори чрез дотации при износ, безплатно ползване на изложбени салони, търговски площи, средства за реклама, както и ефективно и качествено обучение на майсторите с цел повишаване професионалния им статус и др. (Георгиева 1994: 103).

Една от значимите задачи, които си поставя Задругата, е да включат в своята дейност и специалисти (представители на научните институти и музеите) в съответните области, което ще повиши авторитета на организацията: „*Отчитайки голямата роля на някои обществени науки за развитието на народните художествени занаяти, нашето желание е съответните специализирани институти по-активно, с многообразие от форми, да се включат в нашата непосредствена работа и да помагат за повишаване на нейното равнище. Ние сме убедени, че нашите приятели етнографи, изкуствоведи, фолклористи, художници и музейни работници ще дадат своя принос за осъществяване задачите, поставени пред Задругата на майсторите на народни художествени занаяти"*. (вж. Отчетен доклад 1977-1979: 10). Така през 1985 г. сътрудничеството между Етнографския институт с музей при БАН и ЗМНХЗ е скрепено с договор за съвместна работа за периода 1985-1990 г. Договорът включва 16 клаузи, свързани с редица полезни научни и творчески контакти между тях. Освен че осигурява научното ръководство на дейността на Задругата, Етнографският институт с музей при БАН предоставя възможността на майсторите да се докоснат и да работят с ценните експонати, съхранявани във фондовете на музея. Заедно с това се активизират, разширяват и задълбочават контактите, сътрудничеството и взаимодействието между музеите в страната и Задругата на майсторите. Тези полезни междуинституционални контакти спомагат за регионалното развитие на художествените занаяти и за възраждането на някои от традиционните занаятчийски центрове

в страната, а също и за вторичното обживяване на битували в миналото занаяти, които до този момент не са практикувани. Музеите оказват своята подкрепа и с предоставянето на изложбени зали за организирането на тематични и общи изложби на майсторите, представители на различни занаяти. Особено продуктивни се оказват съвместните прояви и изложби с материали от фондовете на музеите и произведения, изработени от майсторите, като по този начин се представя миналото и съвременното състояние на даден занаят или група занаяти. Това предоставя шанс на майсторите да се запознаят с интересни и уникални колекции от културно-историческото ни наследство. По този начин те имат възможността да интерпретират част от това богато наследство в съвременността, придавайки му нов образ и смисъл.

В залите на Етнографския институт с музей в София и Етнографския музей в Пловдив редовно се провеждат лекции за развитието на отделните занаяти. Тези мероприятия са съпроводени с откриване на малки изложби на майстори, представители на различни занаяти.

Някои от музеите се превръщат в средища за провеждане на конкурси-състезания между майстори от даден занаят, какъвто е примерът с Архитектурно-етнографския комплекс „Етър". На 25 декември 1980 г., закичени със здравец, пред разгърнатото знаме на „Еснафско-ножарското общество", майсторите от АЕК „Етър" в Габрово се събират за първи път да празнуват Деня на майсторите на народните и художествени занаяти. Това е ден, който ги връща назад във времето и им дава възможност да отдадат своята почит към стари и дългогодишни майстори, свързали живота и занаята си с Етъра. В майсторските редици се приемат млади хора, получили свидетелства за усвоен занаят. Първото майсторско състезание е реализирано през 1982 г. и е между майстори-бакърджии в Етъра във връзка с тържествата по повод 1300 години от създаването на българската държава. В дните на състезанието три работилници в Етъра стават поле на благородна надпревара. Дните на състезанията през декември 1982 г. и 1983 г. се превръщат в своеобразен празник на майсторството и умението на майсторите-бакърджии. В работилниците на Етъра си дават среща и се състезават майстори от две поколения – представителите на старото поколение майстори-мед-

никари и представители на младото поколение майстори. Организатори на тези майсторски надпревари са Задругата на майсторите, Архитектурно-етнографски комплекс „Етър" и тогавашният Окръжен съвет за култура в Габрово. Основната им цел е да способстват за съхранението и продължаването на традицията при изработката на предмети от мед и да се популяризират традиционните форми на украса. Основното изискване е да се спазва старата технология и техника на украса, като се използва традиционен бакърджийски инструментариум. Регламентът на състезанието включва два основни момента: 1. Изработване на един задължителен за всички участници традиционен съд. 2. Изработване на съд по избор от регистъра на традиционните български медникарски изделия.

За точното спазване на регламента и оценка на изработените предмети следи комисия (жури) от специалисти – етнографи и майстори.

При организиране на второто по ред майсторско състезание между бакърджии се прави допълнение към регламента – задължителният за изработка предмет се представя на участниците в оригинал, а майсторите изработват възстановка на съда с всички произтичащи от това изисквания.

Майсторите на Задругата от своя страна оказват ценна помощ при реставрирането на определени етнографски предмети, било частично или цялостно, а също и при изработването на реплики на обредни предмети. Връзките и взаимодействието, осъществявани между Задругата и музеите, имат своя реален принос в опазването, съхраняването и интерпретирането на нематериалното културно наследство.

Относно значението и ролята на „Задругата на майсторите", майсторите смятат, че тя е изиграла голяма роля във формирането на стил и качество на работа у своите членове и поддръжници: *„Да не кажа голяма дума, но членовете на нашата Задруга ние се ползвахме с някакъв авторитет, добър. Като отидем в някое учреждение и се представим, че сме членове на Задругата, нямаше две мнения, нямаше спор, обръщаха ни голямо внимание и с каквото можеха, наистина ни помагаха. Но наистина имаше и лоши страни, аз три пъти съм напускал Задругата заради удръжките. Сега, ние получаваме пари на 3 и на 6 месеца, като направиш и дадеш продукция. И*

като се почне членски внос, членско право, осигуровки и накрая за нас само 35% оставаше чисто. Това му беше хубавото, че получаваш парите на куп за 3 или за 6 месеца" /Ф.Г./.

Задругата успява *„да удържи у майсторите духовност, самочувствие и отговорност"*. И макар във времето да се налагат много промени в нейната организация и форми на работа, идеята за професионално сдружение от такъв тип задължава майстора да даде всичко от себе си и да постигне необходимото качество, защото *„…без значение на образованието на всеки майстор, има нещо, което витае, когато кажем, че сме от Задругата, нещо, което ни обединява…"*.

За да се гарантира приемствеността в народните художествени занаяти, всеки майстор трябва да обучи ученик, който носи звание кандидат-майстор. След изтичане на задължителния стаж ученикът трябва да бъде предложен от своя майстор за кандидат-майстор. За целта ученикът полага теоретико-практически изпит пред изпитна комисия в София. Изпитът се провежда по програма, приета от Съвета на майсторите и одобрена от Комитета за изкуство и култура. Кандидат-майстор на народните художествени занаяти, който е работил най-малко три години като такъв, може да кандидатства за майстор. За тази цел той полага теоретико-практически изпит по програма, изработена от Съвета на майсторите, съгласувана с Комитета за изкуство и култура. Изпитът се провежда от комисия, назначена при ръководството на Задругата. В комисията участва и председател на Комитета за изкуство и култура. Задругата урежда ежегодни сесии за приемане на кандидат-майстори.

Един от първите членове на Задругата на майсторите е майсторът на гъдулки Фердинанд Генов. Номерът, под който фигурира в регистрите на организацията, е № 309. Изискванията за постъпване в Задругата са свързани с подаване на молба за членство и определяне на ден и час на кандидат-майстора от комисията. От желаещите да се явят на изпит се изисква да си подготвят подходящо дърво, от което ще изработят музикалния инструмент. Самият изпит се състои от две части – теория и практика: *„Получих конспекта с въпросите, аз и започнах да се подготвям за изпита. Конспектът включваше въпроси от теория на музиката, ама аз да ти кажа, че аз съм с основно образование, тези неща за мене са нови. И така мене много ме спасяваше практиката, но оттук-оттам се подготвих. Взех една книга на*

Манол Тодоров, в нея пише за гъдулката и аз каквото можах, се подготвих по тази книга. Ама те комисията повече държаха на практиката и дървото по ширина, по дължина, по дебелина и там всичко правиш пред комисията. Трябва за два дена да просвири дървото. Бяхме четири души за гъдулари, трима души тамбури и трима за кавали. Комисията си пишеха специални номерчета, къде ще трябва да работиш в работилницата – на мен се падна в избата на стълбите. Понеже работилницата беше малка от една стая, тезгях и само ръчни инструменти. Седнах аз на стълбите и взех да дялкам. И тоя Манахил беше член на комисията, те бяха 7 души. Едни гледат как работиш, как действаш, как реагираш. Хем работиш, хем те питат. И си отбелязват там какви са отговорите ти. Сред въпросите бяха: каква подготовка трябва да дадеш на дървото преди да го работиш, от какво трябва да го пазиш, за да не пука, от какви видове дърво се изработва гъдулката и резонаторният капак. Това нещо по време на работата, ти работиш, те те питат. Отговаряш, те си отбелязват и накрая ти дават обща оценка. Първият ден моето дърво беше малко сурово, но аз така бях слушал от други хора по какъв начин можеш да назориш дървото бързо да изсъхне. Аз поисках да си взема гъдулката вечерта с мене, за да я занеса у нас. Аз тогава се явих в Пловдив, а живеехме в Пазарджик. Работихме до 4.30. Сега на другия ден ще трябва да изработваме капака, да шлайфаме и да качваме струните. Тогава попитах дали мога да си взема с мен гъдулката, да и направя малко подготовка, че корпусът и е мокър и няма да може да хване туткала. Пък мокро дърво, сурово то не може да се лепи. И сега, за да не сменя гъдулката, Манахил Манахилов направи един разрез на гъдулката с теслата. Това служи като печат, за да не мога да ги разменя. И аз си отидох у нас и печката цяла нощ бумтеше, сложих гъдулката далеч от печката, обаче през нощта поне 10 пъти съм я мазал с много ситна сол, солта тегли влагата. Отвънка я мажа, отвътре я соля, държа я половин час, тая сол овлажнее, махам тая сол, слагам друга. И по тоя начин 70% от влагата я изтеглих. И сутринта отидох там, направи им впечатление, обаче не посмя да ме пита бай Манахил, защото като стар майстор, ще се изложи. Изработих капака до обяд, горе-долу да изпръхне само. Стегна малко туткала до обяд, след обяд изшлайфах капака, по най-примитивния начин качих струните и гъдулката се получи".

След като се настанят участниците в изпита, комисията наблюдава как работят, сръчността, бързината им. Едновременно с това на кандидат-майсторите се задават конкретни въпроси, имащи отношение към тяхната работа. Накрая комисията поставя една обща, сборна оценка на кандидата, включваща неговото представяне в практическата и теоретическата част. След успешното полагане на изпита Задругата и представител на Комитета за изкуство и култура издава на новоприетите членове майсторско свидетелство и им се дава званието „майстор".

Всеки майстор може да обучи до трима ученици в зависимост от занаята, който упражнява. Майсторът е задължен да посвещава учениците си във всички тънкости на занаята и да следи за опазване на традицията и традиционния облик на занаята.

Към отделните регионални групи съществува „Клуб на майсторите на народни художествени занаяти", който има определени, конкретни задачи. Клубът на майсторите се ръководи от съвет, който наброява 9 души, и се избира на годишно-отчетното събрание. Съветът избира от своя състав председател и секретар. За дейността на клуба се изготвят годишни и шестмесечни планове.

Клубът на майсторите от Пловдивската група си поставя следните основни задачи: да организира обсъждане на изложби, конкурси, модерната политика и връзката и с наследството и традицията на народните художествени занаяти; чествания годишнини на майстори; чествания на национални, международни празници, както и деня на майстора; срещи с видни държавни ръководители, с изтъкнати деятели на изкуството и културата; прожекции на филми и кинолектории за повишаване майсторството и общата култура на майсторите; лектории и семинари за майсторите; творческа картотека, библиотека и фотодокументация и др.

Седемдесетте и осемдесетте години на XX в. бележат „златните години" на Задругата, тогава тя полага завидни грижи за развитието, просперитета и популяризирането на занаятите. По статистически данни, извадени от отчетен доклад на Задругата за 1979 г., в организацията членуват 544 майстори от цялата страна. Членовете на Задругата не са разпределени равномерно нито по отношение на селищата, в които живеят и работят (преобладават майсторите от Ловешко, Пловдивско, Плевенско и Габровско), нито по отношение

на това, какъв занаят упражняват (най-много са дървостругарите и дърворезбарите, тъкачките, плетачките и грънчарите). По-малко на брой са майсторите-медникари, ножари, коларо-железари, кожари, везбарки, майстори на народни музикални инструменти и др.

Една от приоритетните задачи на Задругата на майсторите на народните художествени занаяти е организирането на изложби от произведения и творби на нейните членове. Това е значителна и с голям обществен резонанс дейност, която прави достояние на най-широките обществени слоеве изкуството на майсторите на народни художествени занаяти. Всички изложби на майсторите са посрещани с възторжени отзиви от обществеността. Творбите на народните художествени занаяти многократно са излагани – самостоятелно или като секции в страната и в чужбина.

На 16 юни 1987 г. в залите на Националния исторически музей се открива юбилейна изложба на Задругата на майсторите със заглавие „Съвременни народни художествени занаяти". Тя е организирана по повод 20 години от създаването на организацията. В изложбата са показани всички занаяти, застъпени в Задругата. Показани са над 1300 произведения на майстори на различни занаяти.

На 25 юни 1985 г. в София се открива и фирмен магазин на Задругата. Така се осъществява една от големите мечти на организацията – да има свой представителен салон в столицата.

Задругата на майсторите оказва своето позитивно влияние за запазване, съхраняване и развитие на българските занаяти. Тя успява да съдейства с всички сили за съхраняването на българските традиционни образци и за обновяването им, като се запазва техният народностен характер. Задругата на майсторите проявява политика, отношение, мислене, тенденции, осъществява редица проекти, като осигурява необходимия бюджет за тяхното реализиране. Всичко това води до постигане на желани резултати. Макар и „конструирана", традицията в производството на майсторите успява да се съхрани, ако не в своя оригинален, то в близък до автентичното вид.

Реинтерпретирането на традициите се стреми да отговори на това търсене на „автентичното", като се придържа към достоверно възпроизвеждане на културното наследство главно чрез неговите стандартизирани символи. Но, разбира се, „наследството" не е точно такова, каквото идва от миналото; то е само една версия на тако-

ва минало, което съперничи с другите възможни версии, но което е прието като подходящо и приемливо, а преобладаващите съображения, които оформят неговата конструкция, трябва да са в синхрон с наложените условия на настоящето. Презентира се българската култура от прединдустриалната епоха чрез образност, съответстваща на представата за нея. Разбира се, избрани и представени са ярки и впечатляващи художествени образци на старинна култура, защото *„в най-силна степен националната самобитност на етноса се очертава в неговото художествено наследство"*(Живков 1981: 242).

Есента на 1989 г. е като всички останали и протича по своя обикновен за това време на годината ход, но случилите се политически събития в България я формират като необикновена и повратна. Последвалите промени в политическата, икономическата, културната, образователната, здравната и други области променят из основи живота на хората в страната.

Неминуемо тези промени оказват своето влияние и върху хората, практикуващи различни художествени занаяти, сред които са и майсторите на народни музикални инструменти. Свободата, която получават, ги тласка в различни посоки – някои от тях позитивни, други – негативни. В началната фаза на този период на преход основният мотив е жертването на своето в полза на глобалното.

Ивайло Дичев отбелязва, че за пореден път в новата българска история настъпва етап на „преоценка" на всички ценности и знак на принадлежност към западния свят е еуфоричното и почти безразсъдно отхвърляне и отричане на всичко, което би могло да се свърже със „срамното минало" (Дичев 2002: 134).

С промените, настъпили в политико-икономическото развитие на страната ни след 1989 г., Задругата се превръща в организация с неясни цели. Това довежда до объркване в средите на майсторите, занимаващи се с художествени занаяти, и те започват сами да търсят разрешение на проблемите си. Броят на майсторите чувствително намалява, като някои напълно се отказват от упражняването на занаята, с който са се занимавали. След 1989 г. държавата и управляващите проявяват своето незаинтересовано отношение към занаятите. Ликвидира се наличната материална база, унищожава се с лека ръка всичко онова, което е градено в продължение на дълги години упорит труд, отхвърлени са пазари, имали своето огромно значение за икономическото развитие на страната.

Преди реформите от 1989 г. бурно развиващият се културен живот в градовете и активната стопанска дейност в и извън страната бележат разцвет на художествените занаяти. В новите икономически условия този модел на работа и живот е безвъзвратно унищожен. Упадъкът в културния живот и сривът в икономиката довежда занаятите, а и не само тях, до задънена улица. Въпреки настъпилите в страната ни промени след 1989 г., които довеждат до упадък на художествените занаяти, майсторите успяват с огромни усилия да запазят работилниците си. След трансформациите от 1989 г., съвсем нелогично като че ли, вместо към по-добро, животът на хората се превръща отново в отчаяна битка за оцеляване, но този път сривът на обществото в морално отношение е катастрофален. Държавната администрация не проявява никакви амбиции за подпомагане и урегулиране на отношенията, а напротив, целенасочено абдикира от задълженията си. Някои от майсторите явно изразяват своето несъгласие с политиката, провеждана в момента от Държавата спрямо дребния майстор-занаятчия и големия брой изисквания от нейна страна спрямо упражняваната от тях дейност: *„Даже и днеска да ви кажа, че е недостатъчно добро развитието на хората, които желаят да произвеждат нещо. Не може да бъде такава работата, да иска един човек да се развива и ти да го спираш! Сега, нали, ако ти произведеш нещо – лиценз, ама чакай бе! За всичко ли лиценз!? Лиценз ще искаме на тоя, дето отвори фирма, за да прави износ – насам, натам. Но лиценз на един селски частник, тука, дребен производител, не мога да го разбера!"* /М.Х./.

В началото на новото столетие липсата на държавни протекции и разрухата в духовния живот под натиска на борбата за физическото оцеляване на индивида принуждава част от майсторите да потърсят нов тип клиентела за изделията си. Докато по времето на Задругата акцентът в производството пада върху ръчната изработка, върху автентично изглеждащ външен вид на изработените изделия, то в наши дни желанията на новия тип клиентела са други.

Периодът след 1989 г. е време на промени във всички области на икономическия и обществения живот на страната ни, време на преход от планова към пазарно ориентирана икономика. Тези промени неминуемо засягат и майсторите – членове на Задругата на майсторите. Променят се икономическото им положение, социал-

ният статус, отношението на държавата и на обществото към творчеството и труда им. Промените имат различна посока и скорост, както и различно значение. Все по-осезателно се забелязва водещата роля на обективните икономически фактори, които мотивират индивидуалните и груповите действия на майсторите (Георгиева 1994: 103). Намалява значението на субективните решения, които оказват влияние върху естествения ход на творческия и производствения процес, както и на реализацията на произведенията, които майсторите изработват: *„Ами организацията като организация не е онази, която беше. Самите членове загубиха доверие. Сега Варджийски, бившият директор на Задругата, е взел бившия царски дворец, взел е част от музея и е отворил магазин, ама от пиле мляко вътре. И ми се обажда по телефона да му занеса някой експонат. Или с една дума той прави добър бизнес с нас майсторите. Той си направи магазин, в който освен музикални инструменти продава всякакви предмети, които се работят от майсторите. Както бяха едно време магазините на СБХ"* /Ф. Г./.

Задругата на майсторите на народни художествени занаяти, която до този момент е поемала изцяло грижата за продукцията на майсторите, нейни членове и я е реализирала в и извън пределите на страната, преустановява своята посредническа активна дейност: *„Стана така, че реално Задругата престана да съществува малко преди да ми бъде издадено официално свидетелството за майсторство. В тази ситуация майсторите, включително и тези, които се бяха утвърдили като такива, създадоха еднолични фирми със същата сфера на дейност и работа. Задругата реално престана да съществува като официална организация. Преди това тя имаше много права – да осигурява хората, да продава стоката, да води трудов стаж. Сега след нейното възстановяване под някаква форма, тя няма тези права. Стана така, че с майсторското свидетелство ми излезе и фирменото решение. Така или иначе щеше да ми се наложи да си създам фирма, защото Задругата вече не изпълняваше функциите си. Майсторите загубиха ентусиазма си и желанието да не загубят нещо, което с толкова труд е създадено и беше направила толкова много за тях. Снабдяваше ги с материали, много национални и международни изяви, участия в изложби, на много хора се създаде чувство за авторитет и стойностност, и на достойнство. И до*

ден днешен, все пак, майсторите на Задругата имат това усещане в тях, че са майстори, и че продължават да бъдат такива им дава чувство за приоритет" /Н. С./.

Прекъсната е традицията, установена от Задругата, за организирането на изложби на майсторите в Орешака, НДК, Пловдивския панаир и др. На споменатите форуми в активните години на организацията обикновено се е осъществявало и договарянето с търговските организации и представителства. Закрити са и функциониращите до момента магазини и галерии на ЗМНХЗ. Всичко това допълнително утежнява дейността на тази част от майсторите, които са разчитали и прибягвали до посредничеството на организацията, до възможностите ѝ за намиране на пазар за изработените от тях музикални инструменти. За да се справят с новосъздалата се ситуация, някои от майсторите се преориентират в професионално отношение, като започват да изработват предмети само по поръчка, за определени клиенти. Други преустановяват дейността си и поемат в посока на реализация и търсене на нови хоризонти за професионално себеутвърждаване. Представители на младото поколение майстори успяват да си открият фирми и легализирайки дейността си, продължават да упражняват успешно занаята си.

След промените някои от функционерите на Задругата, стоящи на ръководни длъжности във времето на нейния възход, успяват да отворят свои магазини и арт-галерии, където да предлагат и продават изработени от майсторите на художествени занаяти разнообразни изделия. Проблемът е, че тези изделия се отдават на консигнация или се закупуват на много по-ниски цени от реалните стойности на продукта, което не е икономически изгодно за майсторите: „*Кавали, гайди, гъдулки, всичко това се предлага, освен това има и изделия на други майстори. За мен обаче условията, които ми предлагат, не са изгодни, защото един експонат върви по двеста, двеста и петдесет лева, а те ги вземат по сто и десет лева, а когато отидем на място, дори и за сто лева. Искам да кажа как работим, ние, българите! С две думи правят добър бизнес с нас, майсторите…*" /Ф. Г./.

След 1989 г. започват опити за трансформация в културния сектор по посока на либерализация и децентрализация на културните дейности. Една от стъпките е промяна на функциите, които държавата осъществява спрямо сектора – на практика те еволюират от

собственически към регулаторни, но без предварително формиране на пазарна и социокултурна среда, което води до дисбаланс на културното потребление и производство.

Периодът след 1989 г. предизвиква и положителни промени в различни области от обществения живот. Дават се нови възможности за личностна изява чрез изграждане на определени ценности в материален и духовен аспект.

Всичко това предоставя шанс на хората, работещи в сферата на художествените занаяти, да изразят волята на творческите си възможности и да придобият независимост и самочувствие от реализирането на собствените си идеи. Една част от тях, почувствали се свободни, изявяват своето жизнено практическо мислене, което се изразява в създаването на голям брой самостоятелни фирми. Тяхната главна идея е да придобият самостоятелност, печелейки добре, реализирайки собственото си производство в една или друга сфера на художествените занаяти.

Периодът премахва монополното до този момент положение на Задругата като единствена законна форма, даваща възможност на майсторите да получат относителна самостоятелност за индивидуален творчески труд и законна продажба на изделията. Новото законодателство, Указ № 56, Търговският закон (ДВ бр. 4/1989), дава право чрез разнообразни форми да се осъществява творческа, производствена, предприемаческа и търговска дейност с произведения на народните художествени занаяти (Георгиева 1994: 103).

След периода на 90-те години настъпва промяна в отношението на българската държава към творческия труд в най-широкия смисъл на думата, към всички майстори на художествени занаяти. Тази промяна се изразява в освобождението му от опека и намеса. Прекратена е работата на Специализираната държавна комисия с нейните поделения (комисии по различни изкуства, скулптура, приложни изкуства, народни художествени занаяти, пространствено оформление, реклама, дизайн и др.). Липсата на подобна комисия има в известен смисъл положително влияние върху творчеството на майсторите, представители на различните занаяти. По-младото поколение майстори смятат, че периодът след 1990 г. дава повече възможности за работа и развитие: *„Ами сега е по-добре, защото ако си работиш занаят, нали, регистрираш си се по търговските закони, плащаш*

си данъците на държавата, лошото е само с пазара, пласмента. Ти стоката ще я произведеш, но зависи дали ще успееш да я пласираш някъде. Ако имаш пазар на тази стока, да я пласираш, можеш да си купиш машини, може да си създадеш затворен кръг. Докато едно време си беше по-ограничено. Сега има повече свобода, можеш да направиш много неща, стига да искаш, стига да имаш възможност и най-вече желание…" /Ц. Ц./. Промените, настъпили в икономическото им положение, социалния статус, отношението на държавата и обществото към творчеството и труда им, са повлияли положително на занаята, който те са си избрали да упражняват. Всичко това е довело до утвърждаване на авторитет, професионално развитие, както и до личностно усъвършенстване като творци: *„Раздвижиха се нещата сега след промените, сега определено съм по-добре. В смисъл в развитието на занаята, което от своя страна ме кара да се усъвършенствам – техники, операции и др. Сега е по-добре. И да ти кажа пазаруват българи определено. Не че и чужденецът не пазарува, те повечето, обаче не знаят за какво служи този инструмент. Трябва да са отишли така някъде на заведение, да са пийнали по някоя ракийка, за да могат да чуят и видят, че тази гъдулка върши някаква работа като инструмент"* /А. А./.

Новите условия, при които са поставени майсторите, увеличават творческата им свобода, като поставят членовете на Задругата при еднакви условия със самостоятелно практикуващите майстори. Повишава се значението на личния творчески почерк, на индивидуалните познания и умения, на лично изразяваните стил и вкус.

Новата икономическа обстановка дава възможност за разгръщане на индивидуалния контакт на майсторите, за пласиране на изработените от тях произведения, както и за уреждане на индивидуални творчески изяви в страната и в чужбина. Създаването на работни места, ползването на чужд труд, регистрирането на собствени фирми за производство и пласмент, предприемачеството – тези забранени от близкото минало явления стават все по-честа практика в дейността на майсторите (Георгиева 1994: 104).

За голям процент от младото поколение майстори промяната, настъпила в България след 1989 г., носи предимно положителен и градивен заряд, което им дава шанса да напреднат и да успеят в занаята си. Като важно предимство се отчита възможността за свободно

упражняване на занаята, избран от тях. Благодарение на това, че са изрядни платци към държавата, регистрирани по търговските закони, те безпрепятствено могат да упражняват дейността си: *„Имаме си ателиета, това е най-голямата помощ, която може да ни се окаже от държавата. Доставила ни е тази възможност, плащам си данъците като всички останали и не мога да се оплача"* /Ц. Ц./. Друг позитивен момент е мотивацията за работа, която формират у себе си в годините на преход, а именно, че ако имаш желание да постигнеш нещо в работата си и да напреднеш, то неминуемо ще го постигнеш. По този начин у мислещите в тази насока майстори изкристализира и намира реален израз едно ценно качество, позабравено в годините на социализма – да разчиташ на себе си и собствените си възможности, изплъзвайки се от наложените рамки и бремето на колективизма. Като неудобство се отчита невъзможността за намиране на адекватен пазар за пласмент на произведените произведения: *„Ако имаш пазар за тази стока да я пласираш, можеш да си купиш машини, можеш да работиш, можеш да затвориш кръга на производство. Докато едно време беше много по-ограничено. Сега има повече свобода, можеш да направиш много неща, стига да искаш, да имаш възможност и най-вече желание"* /Ц. Ц./.

За майсторите от района на Родопите, които в по-голямата си част не са обвързани със структурите на Задругата, този начален период на преход не оказва негативно влияние върху работата им. У тях се наблюдава дистанцираност и нежелание за обвързване с подобен род организации, предимно под предтекст, че се намират встрани от тяхната дейност: *„Не съм се сблъсквал с тая организация (Задругата). Навремето я нямаше, а и тука, аз откъде да чуя за нея, в тоя отдалечен и изостанал край"* /М. Х./. От друга страна, е несериозно да се твърди, че организация от рода на Задругата не притежава информация за развиващата се дейност в Родопите. В действителност дейността на майсторите, представители на различни занаяти, е добре известна, но поради редица субективни причини, най-вече географската обособеност на Родопите, не им се създават пречки в дейността им. Майсторите от Родопите са имали възможността да се присъединят към организацията на Задругата, но тези покани към тях са по-скоро с пожелателен, а не толкова задължителен характер: *„Навремето бях проучил как се влиза в Задругата, но това, което*

съм видял и чул, не ми хареса. Пък и другите майстори също не пожелаха да влязат и въпреки това успяха да оцелеят. Просто аз искам да съм си себе си, а не някой да ми диктува какво и как да го правя" /Т. Т./. Връзката и досега с организацията се базира на поканите от нейна страна към определени майстори, за журиране в комисиите и при приемането на нови членове в редиците ѝ.

След близо двегодишна работа на български експерти (1999-2001), многобройни дискусии и консултации със занаятчии, представители на съответните сдружения, държавни и обществени организации (с изключителния принос на Българската Стопанска Камара), законодатели и най-вече в резултат на ползотворното сътрудничество с немските експерти от ЗК Кобленц, излиза „Законът за занаятите", който е приет и обнародван в ДВ бр. 42 от 21.04.2001 г. С него се уреждат обществени отношения, които отразяват икономическите реалности в България и Европа през XXI в., свързани с определянето на понятието занаятчия и изискванията за упражняването на занаят, със спецификите на занаятчийското предприятие като икономически субект, както и на основни моменти от организацията на занаятчийството и правилата за въвеждане на занаятчийското обучение (Христова 2007: 11-12).

В регламентацията „Организация на занаятчийството" се предвижда институционална рамка – в съответствие с нея се създава система от 25 регионални занаятчийски камари (РЗК) и Национални занаятчийски браншови сдружения, които членуват в Национална занаятчийска камара (НЗК), учредена на 14.12.2002 г. Националната занаятчийска камара организира воденето на публични регистри на занаятчиите и на майсторите, калфите, чираците в РЗК, води централен регистър на занаятчийските предприятия в Република България. Провежда обща политика за защита интересите на занаятчиите и техните организации, като осигурява равнопоставеността им и съдейства за развитие на занаятите и утвърждаване на техния престиж. Организира и провежда занаятчийско обучение, изпити за калфи и майстори, издава майсторски свидетелства. Подготвя занаятчийските предприятия за адаптирането им към изискванията на европейския пазар, с цел повишаване на тяхната конкурентноспособност, заетост и др. (Христова 2007: 12-13).

С последната актуализация на „Закона за занаятите" на 23.03.2011 г. се приема „Закон за изменение и допълнение на Закона за занаяти-

те”[1], с който реално остават да съществуват 57 занаята, между които под номер 18 фигурира „Изработване и ремонт на български народни музикални инструменти”. С този закон се подновяват правомощията на Задругата, като тя отново притежава правото да провежда майсторски изпити, да излъчва комисии, които съответно да провеждат изпитите, да издава майсторски свидетелства.

Занаятите се възприемат като част от материалното културно наследство на страната ни. Създава се национална система за опазване и популяризиране на културното наследство. Културното наследство се определя като „културен капитал” – *„капитал, който притежава както икономическа, така и културна стойност”*, определя се и като „социален капитал” – *„инвестиране в социални отношения с очаквана възвращаемост на ниво „пазар””*[2].

(вж. Обсерватория…).

Бележки

[1] Закон за изменение и допълнение на Закона за занаятите. Вж. http://bg.vlex.com/vid/-268008390

[2] Обсерватория по икономика на културата: „Културното наследство – икономически аспекти”; Вж. http://ncf.bg/wp-content/heritage.pdf

Библиография

Вакарелски 1975: В. Вакарелски. Задруга на майсторите на народните художествени занаяти. – В: БЕ, кн. 2, 64-68.

Георгиева 1994: В. Георгиева. Българските народни майстори в условията на преход към пазарна икономика. – В: БЕ, кн. 3-4, 103-105.

Дичев 2002: И. Дичев. От принадлежност към идентичност. С.

Живков 1981: Т. Живков. Фолклор и съвременност. С.

Кръстанова 2009: К. Кръстанова. Стойна Кръстанова – Кака. Пловдив.

Христова 2007: С. Христова. Възстановяване на организациите за самоуправление на занаятчийството. – В: Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. т. 3, Габрово, с. 10-18.

Информатори

Никола Христов Стефанов – майстор на гъдулки от гр. Пловдив

Христо Николов Стефанов – майстор на гъдулки и тамбури от гр. Пловдив

Фердинанд Генов – майстор на гъдулки от гр. Стамболийски

Тодор Тодоров – майстор на гайди от гр. Смолян

Муса Ходжов – майстор на тамбури от с. Пашово, Велинградско

Благой Попов – майстор медникар от гр. Пловдив

HOW THE FELLOWSHIP OF MASTERS WAS ESTABLISHED

Bilyana Popova

Resume

Around the mid 60-ies of 20th century the country policy focused efforts to preserve and promote traditional Bulgarian crafts and folklore. Construction of the original Bulgarian crafts including production of musical instruments was supported entirely by public institutions. The Fellowship of Masters of Folk and Art Crafts that included 20 handcrafts was established by promulgation of a Council of Ministers decree. It is represented as a kind of professional structure in which masters with different professional orientation establish a network for information exchange. It repeats the symbolic organization of guilds from the Bulgarian Revival. It consists of general assembly in which all craftsmen participate. They elect a specialized board and a chairman. The board cares for the strategy of development to the organization and its successful management. Nominees to be admitted in the examination after an application accompanied by biography and not less than 5 handmade items before the committee on admission to the exam adopting of members disclosed session of the masters board. After 90-ies there was a shift in Bulgarian state to the masters of traditional folk crafts. It is expressed in release from custody and intervention. The work of the Specialized State Commission and its affiliates and committees of folk crafts, art advertising and design is terminated.

ПРИМЕР ЗА ВЪЗПРОИЗВЕЖДАНЕ И СЪХРАНЕНИЕ НА ДВИЖИМИ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ

Теодора Василева

Темата на конференцията е благодатна за представяне на предмети, свързани с конкретен занаят в миналото и дейността, която позволява възпроизвеждането и съхранението им като копия на културни ценности, съгласно действащите нормативни документи[1]. В Книга за копия на музейни предмети при Исторически музей-Исперих е инвентирано копие на музеен предмет, познат като „обувките на Демир баба"[2] и полилеят от тюрбето на Демир баба, чиято реставрация е пряко обвързана с опазването и съхраняването на предмети. Обувките и полилеят са публикувани от проф. Л. Миков (Миков 2005: обр. 127, обр. 132 и следващите цитирани), поради което в изложението се прави кратка ретроспекция за битуването им и представянето на етапите на изработване на копие и извършената реставрация. Те са предназначени за експониране в реална среда при късносредновековния паметник, към който са принадлежали – тюрбето на Демир баба. (Василева 2005: 92-104)

Обувките са сред реликвите на хетородоксните светци при мюсулманите. (Манова 1992: 3, 16-32) У нас са най-известни обувките на Демир баба. Първи сведения за оригиналните обувки от тюрбето на Демир баба са от Феликс Каниц, който отразява своите впечатления за тях в „Дунавска България и Балканът (проучвания от 1860-1879 г.). В пътеписа си той описва така „… *Шейхът ми позволи да повдигна от земята огромните обувки на бобата, за да се убедя, че те не са от бронзирано дърво или кожа, а наистина са от метал и че не са подходящи да бъдат носени от съвременни мазолести крака.*" (Каниц :332-333; Миков 2005: 189 – вж. бел. 1, 3; 197-199; обр. 12)

По-късно А. Явашов също описва подробно интериора в тюрбето: *„В полуосветеното сегашно тюлбе се намира дъсчен ковчег, отгоре покрит със зелено сукно. При главата на ковчега има бял дервишки кюляф, а пред него и наоколо няколко пиринчени свещилници; в единия ъгъл свито зелено знаме, на стената една извънредно голяма габровска ръждива чекия; на свода окачени няколко особни полилейни кандила; на стената картина – камила носяща мъртвен ковчег и друга една с писмо и изречения вероятно от Корана. При краката на ковчега са сложени тежки пиринчени обувки, които е носил светецът.*" (Явашов 1934: 9) В записаните местни легенди за Демир баба от средата на XX в. обувките на светеца винаги се назовават като железни. (Илиев 1991: 11, 47, 69)

С течение на времето голяма част от интериорната украса в тюрбето на Демир баба се изгубва. По време на комплексно проучване на тюрбето и района през периода 1972-1980 г. от Исторически музей – Разград, обувките са прибрани и инвентирани във фонда (ИМ-Рз, „История на България XV- XIX век" инв. № 1139) на музея. Те са публикувани в каталог като „железните обувки" от XIX в. и определени като *„свещени реликви от тюрбето на Демир баба"*. Занаятчийска изработка, лети от бронз. Обувани са на децата, които обикалят с тях гроба на светеца три пъти, за да станат (според легендата) яки като желязо. (Радославова, Дзанев, Иванова 2004: 107; Миков 2005: 190) От различните сведения става ясно, че материалът, от който са изработени обувките, се определя като желязо, пиринч, жълт метал и бронз. Според проф. Л. Миков, в сравнение с фолклорните образи на другите мюсюлмански светци у нас образът на Демир баба е най-силно идеализиран, което вероятно е мотив, инспирирал изработването на обувките от по-фин метал. Големината им също кореспондира с фолклорната концепция на светеца, която го утвърждава и като силно хиперболизиран образ. (Миков 2005: 192)

Леярството е един от описаните вече стари занаяти (Етнография на България т. II, 1983: 92-115), който със специфичния си инструментариум е използван в средата на XIX в. за изработването на обувките на Демир баба. Поради големия интерес на поклонниците към тези обувки, Исторически музей-Исперих, със съгласието на РИМ-Разград и разрешение от МК- НЦМГИИ, възложи изработка

на копие на обувките на Демир баба, които да бъдат ползвани за експониране в тюрбето.[3]

Безспорно оригиналните (чифт) обувки са занаятчийска изработка, затова акцентът в изложението е към представяне на извършените дейности при изработването на копието им. Съгласно нормативните документи задачата е поставена на специалист, който изработва копие на обувките от същия материал, по същата технология и предварително одобрена методика. Етапите на изработка на това копие включват[4]: почистване на оригиналните обувки (обр. 1), нанасяне на изолационен филм върху оригиналните обувки (обр. 2); снемане на негативен отпечатък от оригиналните обувки, чрез пластична самовтвърдяваща се маса (обр. 3); почистване на оригиналните обувки от изолационния филм и консервирането им; изработване на стопяем модел на обувките по пластичен калъп (обр. 4); изработка на керамична черупка върху стопяемия модел, топене на стопяемия модел (обр. 5); прокаляване на керамичната черупка, топене на метал и леене на обувките; механична обработка на отливките на обувките; патиниране на обувките (обр. 6). Полученото копие на обувките са заведени в Исторически музей Исперих в инвентарната книга за копия и са експонирани в тюрбето.[5]

През средата на XX век полилеят от тюрбето на Демир баба е свален с цел възстановяване. Тогава металният полилей с прикачените към него обемни дървени форми, наподобяващи ваза, е имал декоративна функция. Над металните части украсата му се е състояла от увит около тях дебел червен копринен шнур, а по дървените части са висяли червени пискюли направени от боядисана памучна прежда – рибарско тире. Според вярванията сред къзълбашите и бекташиите от Североизточна България, щом сред посетителите на тюрбето има грешници, от дишането им се образува вихър, който завърта полилея. (Миков 2005: 199)

Съобразно нормативните документи се извърши реставрация и консервация на големия полилей от тюрбето. Дейностите включват[6]: анализ на дървените части (обр. 7); почистване на дървените части на полилея с помощта на абразив (обр. 8); полагане на безир върху дървените елементи (обр. 9); полагане на лак върху дървените елементи (обр. 10); почистване на металните шини от слоя блажна боя

(обр. 11); полиране на медните шини; полагане на лаково покритие на медните шини (обр. 12); почистване на пискюлите (обр. 13); премахване на петна и отлагания върху пискюлите с помощта на органични препарати (обр. 14).

Металната конструкция на хоризонталната основа на полилея е с форма на правилен седмоъгълник, чиито рамена са изработени от медни шини, в средата на които има по една малка метална сфера. Други медни шини свързват ъглите от основата му с възходящият център, където се събират в една точка за вертикално окачване. В центъра и по рамената на полилея са закачени по четири еднотипни и еднакви по големина струговани дървени форми, имитиращи кандила. От долния край на всеки от двадесет и деветте декоративни елемента виси пискюл от памучни бели конци. След реставрацията полилеят е експониран в тюрбето.

Благодарение на професионалното отношение на научните работници и музейните специалисти – уредници и реставратори, обувките и полилеят са съхранени, изследвани и експонирани в тюрбето на Демир баба, което е добра практика за битуване на артефакти в реалната им среда.

Бележки

[1] Наредба № Н- 00- 0005 от 8.06.2010 г за условията и реда за възпроизвеждане на културни ценности в копия, реплики и предмети с търговско предназначение- издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр. 46 от 18.06.2010 г., изм., бр. 58 от 30.07.2010 г., в сила от 30.07.2010 г., изм. и доп., бр. 13 от 14.02.2012 г., бр. 95 от 4.12.2012 г., в сила от 4.12.2012 г.; Методически указания в областта на опазването и представянето на движимото културно наследство- утвърдил- министър Вежди Рашидов- раздел III: Методически указания за музейни специалисти, т.3, относно : възпроизвеждане на културни ценности, които не са с категория световно или национално значение или не са национално богатство.

[2] ИМ Их – КМП инв. № 1 и инв. № 1/1

[3] Кореспонденция: ИМ- Их вх. №РД- 06- 193/2003; ИМ- Их вх. № РД-06-378/2004

[4] К. Костадинов – по приложена документация, без технологични детайли съобразено с автора ѝ.

[5] ИМ Их –Книга за КМП инв. №№1, 1/1

[6] К. Костадинов – сведения по приложена документация, без технологични детайли, съобразено с автора ѝ.

Библиография

Василева 2005: Т. Василева. Мястото на Демир баба теке в научната литература – В: Есенни четения Сборяново. От находките до витрината. т. 2- 2004, В., 2005

Етнография на България. т. II, С., 1983

Илиев 1991: Б. Илиев. Железния баща Демир баба. С., 1991

Каниц: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът (проучвания от 1860-1879 г.) т. 3, ИК „Борина"

Манова 1992: Цв. Манова. Железните цървули в традиционната ни култура. – В: Българска етнология, 1992, кн. 3; Железните цървули в традиционната ни култура.- Българска етнография, 1992, 3

Миков 2005: Л. Миков. Изкуството на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI- XX век) бекташи и къзълбаши/ алевии, С., 2005

Радославова, Дзанев, Иванова 2004: Г. Радославова, Г. Дзанев и Ел. Иванова. Каталог – Археология, Етнография – История на България XV-XIX век. ИК „Парнас", Русе, 2004

Явашов 1934: А. Явашов. Текето Демир баба. „Българска старина – Светиня", Разград, 1934

EXAMPLE FOR REPRODUCTION AND PRESENTATION OF CULTURAL VALUES

Teodora Vasileva

Resume

The subject of this conference is appropriate for presentation of articles related to particular craft and activities for reproduction and presentation of cultural values according applicable regulations. The report traces the stages for making a copy of a museum article known as "обувките на Демир баба", restoration of a chandelier intended for display in real environment in late medieval monument to which they belong. Thanks to the specialist curators and restorers in the museum the shoes and chandelier are preserved, researched and exhibited in Demir Baba. This is a good practice for placement of articles in a real environment.

Обр. 1.

Обр. 2.

Обр. 3.

Обр. 4.

Обр. 5.

Обр. 6.

Обр. 7.

Обр. 8.

Обр. 9.

Обр. 10.

Обр. 11.

Обр. 12.

Обр. 13.

Обр. 13.

НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ: КОМУНИКАЦИИ, ПОЗНАНИЯ И АТРАКЦИИ

Доц. д-р Соня Алексиева

Десетки известни български майстори в АЕК „Етъра", Самоводската чаршия, „Стария Добрич", в Троян, Трявна, ЕАК „Златоград" и др. доказват през десетилетията умението да общуват и с хората, и със занаята. Времето е съхранило имената им, учениците – уроците им, а изследователите продължават да търсят между тайните на майсторите и законите на занаятите как са се запазвали традициите, без които няма културно наследство.

Трудното общуване на старите майстори със света на другите в рамките на възрожденските традиции и обичаи, изисквало много познания и усет към сложния свят на противоречия и заключени емоции. Какво променяло комуникациите между занаятчиите и запазвало достолепното отношение в йерархия, градена на опита и уважението в различните професии?

Анализирайки проучванията на някои от най-известните етнографи и изкуствоведи (Христо Вакарелски, Асен Василиев и др.), често се подчертава значението на „художественото богатство в народното изкуство, което дава материален израз на възгледите и идеите, важни за обществото, и едновременно с това отразява творческите схващания и естетиката на българския майстор" (Кръстанова 2009: 10).

Несъмнено стремежът към просвета, към нови знания, към събиране и „разчитане" на информацията, балансирали предприемчивостта със социалното разслоение, конкуренцията – с неграмотността. „Занаятчийското съсловие с неговия висок патриотизъм, напредничавост и предприемчивост, готовност за материални жертви в името на просветата, а и на свободата, остава само светъл пример за потомците…" (Василева 2011: 231). Изследователите на тази интересна и противоречива материя са категорични, че „духовното

израстване на българина през Възраждането се осъществява благодарение на неговата комуникативност. Той е една отворена към света система" (Неделчева 2004: 198).

Природната естественост и първичното любопитство, които носи в душата си, раждат въпросите за света на другите, но и за собствения му вътрешен свят. Често неграмотни, бедни, в плен на набожност и противоречия, те са изолирани в един сложен патриархален свят, но със стремеж към духовност, общуване и познания. Самият образ на майсторите в очите на обществото, семейството и чираците му, предполагал професионален и житейски опит, умения за общуване и активност. Упражняването на занаятите изисквало и социална комуникативност, и природна любознателност, и търговски нюх в рамките на задругата.

Като носител на основните черти на българския национален характер, балканджията земеделец осъществява своята социална комуникативност „по време на трудовия му делник чрез колективния труд в патриархалната задруга". В живота му, в близкото общуване с природата, се добавят „народните обичаи и празници", които създават условия за социалната му комуникативност и творческа активност (Неделчева 2004:209). През спецификата на националния характер, личните качества и майсторският опит надграждали името в занаята и приемствеността в професията.

Въпреки затвореността на характера и сдържаността на поведението в патриархалната атмосфера на задругата, именно чрез занаятите се предавали обичаите и се доказвало трудолюбието. Развитието на народните занаяти през Възраждането изисквало познания и общуване, които да привличат клиенти, да носят приходи, да не трупат вересии. Уважение към майстора и занаята, вслушване в мнението на другите, равнопоставено отношение към успехите, но и към грешките, част от тези видими на чаршията, но и в сърцето правила, поддържали онова общуване, което формирало атмосферата и духа на едно завинаги отминало време. Пример за това общуване е един от многото спомени за един уникален човек, създал „Етъра" – Лазар Донков.

„Ценното в него беше, че се вслушваше във всички майстори. Обикаляше работилниците, черпеше опит отвсякъде. Дойде при мен: „Бай Данаиле, какво мислиш тук да направим това и това?".

Предразполагаше и ние да мислим за общото на музея, неговите идеи ставаха и наши. Беше обаче строг човек. Не се караше грубо, а умееше да завладее душата ти. Ще те критикува, но имаше подход" (Алексиева 1994: 131). Известният ножар в „Етъра" Данаил Иванов, работил там от 1967 до 1989 г., си спомня за създателя на музея не само с уважение, но и с мъдрост за времето, когато „беше важна не само финансовата, но и моралната помощ…".

С налагане на майсторското име и авторитет в еснафа, българинът като занаятчия или търговец натрупвал познания и опит, които са част и от народната мъдрост. „Занаят не тегли глад", „Работата на ум учи", „Добрият кон сам си изкарва зобта", „Докато не хвърлиш в нивата, не никне", „Дърво и камък да седи, ти да не седиш", „Мотика молитва не иска", „Ако не посееш нещо, няма да ожънеш нищо" и др. Те допълват посланията, свързани с бездействието и мързела в занаята: „На софрата – бърза му лъжица, на работа – бавна му ръчица", „Който на младини мързелува, на старини слугува", „По цял ден чака под крушата, дано нещо му падне в устата", „Кой през лятото пладнува, през зимата гладува", „На мързеливия и имането му тежи" и т.н.

Тези послания символизират натрупания житейски опит и познания, които превръщат комуникациите на майсторите на народните занаяти в пример за успешно общуване и „вътре" в задругата (като своеобразна вътрешна публика), и „навън" – с потребителите на техния труд (като външна публика). Историята на българските народни занаяти, писмения и устния фолклор, както и известни проучвания по темата, доказват най-силните страни на умението да се общува като се работи съвестно и се залага на предприемчивостта. Защото с мъдростта на думите „Много занаяти, празни му ръце" се доказва значението на постоянството и упоритя труд, както и уважението към израстването в професията.

Днес общуването в културните институции изисква нови познания, допълнителни умения и навлизане в сложна информационна среда. Все по-трудна е работата на музейните екипи, които комуникират с многобройни публики и обработват огромна информация, за да формулират по-точни послания и по-атрактивни предложения към различните аудитории.

„Една от перспективите за проблематизирането на музейните дейности е комуникацията. Музеите се конструират като комуника-

тивни кръгове, приемащи и предаващи информация от и на общността. Изследването на Constance Perin „Музеите като общности“ (1992) представя професионалистите като субекти, които „изобретяват“ познанието, респективно политиките. От другата страна се разполагат аудиториите. Така музейните послания се конструират едновременно от представите на посетителите и намеренията на уредниците…” (Мишкова 2011: 94).

Доказва го всекидневната работа и на АЕК „Етър”, който представя по уникален начин миналото и занаятите, но е „в непрекъсната комуникация с публиката, чиято взискателност нараства”. Времето променя не само начините на общуване с нея, но и посланията, с които да привлече особено детските, ученическите и младежките публики. „Промяната и динамиката на технологиите определят и насоките в развитието на културния туризъм, част от който е и етнографския комплекс… Интересът на публиката е водещ, тя все по-често желае да е активна, да се докосне до занаятите, да участва в обичай, да може да усети по-пълноценно духа на отминалата епоха, а не само да е пасивен наблюдател” (Божинова 2014: 40). Защото „музеят представлява уникална среда, в която посетителите могат да учат и получават информация, която да преосмислят по свой начин и да пренесат в настоящето и бъдещето” (Мишкова 2011: 102).

В не по-малка степен това се отнася и за комуникациите с ключовите за музея външни публики – организации, медии, партньори, дарители и др. „Постоянно поддържане на контакти с външни организации, отделни личности, сдружения на приятели на музея, своевременното отговаряне на писма и въпроси, постъпили от страна на публиката, ще създаде не само добро име на музея, но и ще осигури един постоянен контингент от верни привърженици на музея, които биха могли да работят за повишаване на социалния му престиж” (Миладинов 2002: 34). Това зависи и от необратимо промененитe и все по-ефективни комуникации във времето на онлайн общуването (чрез уеб страниците на културните институции, чрез социалните мрежи, блоговете и др.), където споделянето и обратната връзка, бързата реакция и улеснените контакти, са част от всекидневната работа за поднасяне на актуална, атрактивна и важна за музейните публики информация.

Днес във времето на една активно променяща се медийна среда, изключително важна комуникацията на музеите с медиите като

културни и образователни институции, които информират и представят миналото и историята, запазването на занаятите, културата и изкуството с достъпни послания и възпитават своите аудитории в толерантност и разбирателство. В тази нова медийна среда, далеч от стереотипите на класическите медии, „силата на „четвъртата власт" е и в ефективността на използваните нови информационни и комуникационни технологии. Но те не променят професионалните закони за безпристрастност на мнението, за равнопоставено представяне на противоположните гледни точки, за балансираност на информацията" (Алексиева 2014: 167).

В този контекст, е ключова ролята на медиите в публичните дебати за съхраняването, опазването и популяризирането на културното наследство, вкл. и на народните занаяти. Професионалната журналистика изразява и поддържа, но и изгражда общественото мнение и съдейства за промяната на отношението към тях във време на отмиране на нагласи, подкрепа и разбиране към миналото. Медиите са обществените посредници, които обясняват смисъла на културните политики и концепции, които защитават автентичността на обектите, занаятите и запазените практики.

Управлението на комуникациите и обратната връзка с медиите е от важно значение в ситуации, когато трябва да се предават и тълкуват безпристрастно проблемите и конфликтите в музейната практика. Без равнопоставено отразяване на различните гледни точки, лесно може да се манипулира общественото мнение. Защото популяризирането на културното наследство изисква точна информация, актуалност на фактите и прозрачност на целите при неговото управление.

Организирането на атракциите в музеите изисква подготовка и качества, които трудно се реализират в чисто индивидуален план. Екипната работа и ефективното управление на комуникационната политика в музея изискват, както доказани професионални познания и опит, така и чисто личностни качества и умения. Съвременното общуване, особено с младежките и детските публики, налага използването на синергия от комуникативност, креативност, отговорност и любознателност. Умението да генерираш по-нестандартни послания и идеи, да „влезеш" в ролята на посетителя, означава да го изненадаш и привлечеш към историята и техниките на един

занаят. Изискванията за професионално образование и богата практика, допълват постоянната информираност на музейните екипи за съвременното развитие на туристическите атракции и специалните събития.

Интерпретирането на наследството пред очите на посетителите, наблюдението на обичаи и възстановки, участието в обучение в различни занаяти, игри, конкурси и др. налагат днес все по-различен интензитет на комуникациите в музейната среда. На границата на „класическите" начини за общуване, които е използвала десетилетия наред, чрез новите комуникационни канали и възможността за непрекъснато споделяне онлайн, тя променя, както начина на работа на музейните специалисти и уредници, така и възприемането на експозициите, занаятите и събитията от посетителите.

Още един важен проблем рядко се дискутира при анализа на комуникационната политика в музеите. Темата за вътрешните комуникации в музея засягат не само натоварените работни графици, голямата отговорност и заетост на специалистите, но и съпътстващите негативни страни при специфични събития, извънредно работно време, заплащане на допълнителни ангажименти и др. Така например, хоби-курсовете за обучаване в народни занаяти е в най-удобното, но за посетителите, време през уикенда, през ваканциите и др. Повечето от организираните празници, представления, презентации, фирмени събития и др. в музеите се подготвят и реализират вечер или в почивните дни. Участието в проекти, в експертизи, консултации, извънредно редактиране на текстове за издания, обмяна на опит и др. извън работното време, налагат допълнително ангажиране на служителите.

Тази практика също изисква навременна и точна вътрешномузейна комуникация, която да нормализира натовареността и разпредели отговорността при изпълнение на задължителните професионални, но и извънработни задачи на музейните екипи. Решенията, нормите и заплащането им са своеобразни работещи послания в общуването, което мотивира и оценява тези творческите професии и труда на специалистите, който остава скрит за посетителите и партньорите на музея.

Защо темата за вътрешната музейна комуникация е все по-актуална? „На фона на увеличаващите се през последните години ан-

гажименти на музейните екипи, съпроводени с намаляване броя на служителите и минимализиране на другите ресурси, все по-често се налага да мислим по темата „как да запазим потенциала и да повишим мотивацията за работа в музея?". Темата е важна, защото ако няма грижа за музейните специалисти – културното и природно наследство не биха имали полагащото им се достойно бъдеще" (Цекова 2014: 114).

Не на последно място голямата тема за комуникациите, посланията и атракциите при практикуване, запазване и популяризиране на народните занаяти, налага и акцентиране върху образованието и квалификацията на музейните екипи. В трудните условия на ресурсни ограничения и финансови проблеми, развитието на музеите и в частност на народните занаяти, са функция на добрия професионализъм и креативност на специалистите и уредниците. Ограничени са и възможностите за тяхното обучение, обмяна на опит, запознаване с добри музейни практики и допълнителна квалификация. Съхраняване на миналото и на много от отиващите си занаяти у нас, изисква адаптация на професионалните възможности и умения чрез новите технологии, интерактивните експозиции, атрактивните специални събития в годишния календар на музеите.

От друга страна, самото естество на музейната работа с различните публики и тяхното постоянно привличане в музеите, изисква извън инвестициите в обектите, експозициите, работилниците и квалификацията, финансиране на реклама, уеб сайт, PR. Добрата комуникационна политика мотивира и външните, и вътрешните публики, когато подкрепя интересни идеи и атрактивни събития, и доказва на практика значението на музейната дейност за запазване на наследството и обогатяване на посетителите. В контекста на неравната конкуренция на добрите музеи със съвременните световни атракции и онлайн забавления, силната страна на миналото е в нарастващият и у нас интерес към фестивалите, възстановките, хоби-курсовете за изучаване на занаяти, атрактивните идеи, които привличат младите хора и семейните туристи.

Примерите на фестивалите в Долината на тракийските царе, на Международния панаир на занаятите в АЕК „Етър", Дельовите празници в Златоград, на известната работилница „Седянка", на инициативата „Приеми ме на село", хоби-курсовете за изучаване на занаяти в няколко

комплекса в България, „Дните на отворените врати" в НВИМ и НИМ и др., са малка част от събитията и атракциите, които привличат български и чуждестранни туристи към наследството, фолклора и занаятите.

След удостояване на Община Казанлък (2013 г.) и на ЕАК „Златоград" (2014 г.) с Голямата награда на Националния конкурс READ&TRAVEL („Чети и пътувай") на Международното туристическо изложение „Културен туризъм" – Велико Търново за най-оригинално събитие в областта на културния туризъм, през 2015 г. призът беше връчен на още едно уникално събитие. В рамките на 12-то издание на изложението (http://read-travel.eu/?page=48&lang=bg) наградата получи Община Свищов със съдействието на Съвет по туризъм – Свищов за фестивала на античното наследство „Орел на Дунав".

Библиография

Алексиева 1994: С. Алексиева. Човекът, който създаде Етъра – Книга за Лазар Донков. С.

Алексиева 2014: С. Алексиева. Културно наследство и медии. – В: Алексиева, С. и Бокова. Туризъм и културно наследство. С., с. 161-191.

Божинова 2014: Б. Божинова. Етъра и неговата публика. – В: 50 години архитектурно-етнографски комплекс „Етър". Габрово, с. 37-40.

Василева 2011: Д. Василева. Развитие на традиционната соционормативна култура през Възраждането на примера на уставите на еснафа папухчийски и купчийски в Копривщица. – В: Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. т. IV, Габрово, с. 230-243.

Кръстанова 2009: К. Кръстанова. Стойна Кръстанова – Кака. Пловдив.

Миладинов 2002: П. Миладинов. Проблеми на съвременната музеология. С.

Мишкова, Шаренкова 2011: И. Мишкова и Р. Шаренкова. **„**Носталгия в цвят ръжда" или нашите мисли за „новата музеология". – В: Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. т. IV, Габрово, с. 94-104.

Неделчева 2004: Ц. Неделчева. Комуникативността на балканджията земеделец в творчеството на Никола Качев. –В: Народна култура на балканджиите. т. V, Габрово, с. 198-211.

Цекова 2014: Е. Цекова. Вътрешна музейна комуникация – практики за мотивация на екипа. – В: Добри практики: реклама, комуникации и маркетинг. Кюстендил, с. 114-118.

Официален сайт READ&TRAVEL („Чети и пътувай") – Награди на националния конкурс

READ&TRAVEL („Чети и пътувай“) на 12-то издание на Международното туристическо изложение „Културен туризъм 2015” Велико Търново – http://read-travel.eu/?page=48&lang=bg. Проверен: 28.04.2015 г.

TRADITIONAL CRAFTS: COMMUNICATIONS, KNOWLEDGE AND ATTRACTIONS

Ph. D Sonya Aleksieva

Resume

The article includes the interpreting of cultural heritage in front of the audience in various museums in the country. Organization of various attractions require training and skills which are difficult to implement in purely individual plan. Modern communication especially with young people and children requires the use of synergy, creativity, communication, curiosity and responsibility.

Сн. 1. През декември в АЕК „Етър” се показва и Коледуване – едно от многобройните събития в годишния културен календар на музея

Сн. 2. Сдружение MODVS VIVENDI – Средновековно общество в България, със съдействието на Национален исторически музей, организира за пръв път в столицата Софийски средновековен панаир през юли 2014 г.

Сн. 3. В ЕАК „Златоград" заедно със занаятите и разказите на майсторите, туристите се привличат с уникални събития и възстановки

ЦИФРОВО ПРЕДСТАВЯНЕ НА МОДЕЛИ НА ТРАДИЦИОННИ РЪЧНО ПЛЕТЕНИ ИЗДЕЛИЯ

доц. д-р инж. Елена Захариева-Стоянова

1. Въведение

Един от приоритетите на съвременното общество е опазването на културно-историческото наследство. Съответно, това включва също и занаятите и традиционните домашни занятия като изработката на тъкани, плетива и бродерии, като част от културното наследство (Abello, Broadwell, Tangherlini 55 No. 7: 60-70). Опазването на традиционните домашни занятия е свързано както със съхранение на образците на ръчно изработените изделия, така и със запазване на техните модели и начините за тяхната реализация. Съвременните технологии, в това число и компютърната техника, успешно могат да бъдат използвани за тази цел. Пример за това е използването на компютърни програми за проектиране на ръчно изработени изделия. Такъв софтуер са CAD системите за бродирани или плетени изделия. Приложението на тези системи с цел съхранение и опазване на модели на ръчно изработени изделия е удобно, тъй като чрез тях се записва пълна технологична информация както за модела на изделието, така и за неговата цялостна изработка. Примери за такива системи са вече създадените приложения *Knitting* (Zaharieva-Stoyanova, Bozov 2011: 298–304) и *Visual Studio for Knitting Pattern Design* (Bozov, Zaharieva-Stoyanova 2012). Подобни системи могат да бъдат снабдени с допълнителна функционалност за да бъдат използвани за съхраняване на етнографски експонати. ***Целта на настоящото изследване е да бъде определена функционалността на CAD система, предназначена за проектиране и за съхраняване на модели на плетени изделия (етнографски експонати)***. Задачата е да бъде запазена пълната технологична информация, необходима за изработка на точни

копия на традиционни ръчно плетени изделия. Системата е ориентирана към работата на етнолозите, занимаващи се с изследване и изучаване елементите на традиционни облекла и текстилни изделия.

2. Компютърно представяне на модели на плетени изделия

Плетивата са неизменна част от традиционния костюм на българина. Като примери за плетени изделия от традиционния български костюм могат да бъдат посочени чорапите и терлиците. Освен тях има и плетива, изработени на една кука – дантелите за украса на кърпи, забрадки, престилки, сукмани и ризи. Днес тези изделия са не само обект на етнографски интерес като част от културно-историческото наследство. Мотиви от тези облекла успешно могат да бъдат използвани в новите дизайнерски колекции. Не са малко и хората, за които ръкоделието, ръчната изработка на плетива и бродерии е хоби, а това само по себе си е запазване на традиционните занаяти и умения (Захариева-Стоянова, Бозов 2012).

Изработката на плетива е свързана с използване на различни бримкови структури. Най-лесната и най-често срещана плетка е *гладка еднолицева* (изплитане на лицеви бримки в нечетните редове и опакови в четните). Гладката еднолицева плетка е най-лесна за изработка, но тя няма необходимия естетически ефект. Затова се използват различни цветни или структурирани плетива за постигане на желания ефект, т. нар. *мостриране*. Според това дали се използват цветни нишки или комбинация от различни видове бримки, плетените структури могат да бъдат разделени на цветни и структурирани плетива.

Примери за мостриране са представени на снимките от фиг. 1, 2, 3 и 4. Фигура 1 (празнични чорапи от Тетевенско) е пример за използване на цветна жакардова плетка. Фигури 2 и 3 (чорапи на българомохамеданка от Тетевенско) са примери за комбинирано използване на цветни жакардови и структурирани ажурни плетива. На фиг. 4 е представен чорап мостриран единствено с ажурно плетиво.

Графичното описание на бримковата структура т. нар. *патрон* или *повтор* е в растерна мрежа, като всеки елемент от растера съответства на бримка от плетивото. Описанието на цветите плети-

ва е по-лесно и по-ясно от това на структурираните. При цветните плетива всеки елемент от растера е оцветен в съответния цвят на бримката. За представяне на патрон на структурирано плетиво се използват различни графични примитиви. Всеки един от тези примитиви съответства на различен вид бримка.

Компютърното представяне на плетените структури в CAD системите за проектиране на плетени изделия на практика е цифров вариант на вече познато описание на фигурен патрон. Приложението включва графичен редактор, който позволява редактиране на изображение, представено в растерна мрежа. Представянето на цветните плетива е улеснено, тъй като практически апаратната част на компютърните системи разполага с неограничен брой цветове. За представяне на структурни плетива се използват различни bit-map изображения. Например, CAD системи *Knitting* (Zaharieva-Stoyanova, Bozov 2011: 298–304) и *Visual Studio for Knitting Pattern Design* (Bozov, Zaharieva-Stoyanova 2012) разполага с палитра от bit-map изображения, които са взаимствани от начина на представяне на бримкова структура в списание Verena (Verena, Europes's top knit magazine, http://www.verenaknitting.com/, 2015). Пример за патрон на структурна плетка, визуализиран чрез CAD система *Knitting* е показан на фиг. 5. Тази система успешно може да бъде използвана за компютърно представяне на моделите на плетени чорапи (етнографски експонати).

CAD система *Visual Studio for Knitting Pattern Design* (фиг.6) е втора версия на системата *Knitting* и като софтуерно приложение в сравнение с предишната версия притежава по-добър интерфейс и развита функционалност. От гледна точка на потребителя, интерфейсът е изчистен и опростен за работа. Наборът от инструменти е достъпен чрез две ленти с инструменти, меню и клавиатурни акселератори. Като цяло и двете системи са ориентирани за проектиране на ръчно плетени изделия и като такива могат да бъдат използвани за съхраняване на модели на плетени чорапи като етнографски образци. Но и при двете системи липсва пълната функционалност, която да позволи запазване на пълната технологична информация за изработката на чорапите. Освен това, софтуерът е ориентиран към проектиране на плетива, а не към възможности за съхраняване и класификация на етнографска информация.

3. Разработка на софтуер за съхраняване на модели на ръчно плетени изделия

С настоящата публикация се разглеждат възможностите за развитие на функционалността на CAD система *Visual Studio for Knitting Pattern Design* с цел приложението ѝ за съхраняване на образци от плетени изделия. Като цяло са обобщени следните направления, по които може да се работи за развитие на функционалността на системата:

- Създаване на цялостен компютърен модел на плетеното изделие.
- Създаване на модел заедно с пълна технологична информация за реализацията на изделието.
- Възможности за класификация на изделията.
- Възможности за въвеждане на модели въз основа на снимков материал.

Създаването на компютърен модел, с който се представя цялостния външен вид на изделието, включва следната информация: кройка на изделието, фигурен патрон, представящ бримковата структура, и разположение на патрона върху кройката. По този начин се добива пълна представа за начина, по който изглежда едно изделие. Въз основа на тази информация може да се генерира 3D изображение на модела. Така могат да бъдат цифрово представени етнографски експонати плетени чорапи.

Създаване на модел, заедно с пълна технологична информация за реализацията на изделието, би спомогнало за изплитане на реплика на автентични чорапи. Пълната технологична информация за създаването на изделието включва както компютърния модел, така и допълни данни за заплитане и завършване на изделието; допълнителна декорация (нашиване с конци, добавяне на мъниста и др.); вид и дебелина на преждата, гъстина на плетивото. С цялата тази информация е възможно създаване на точно копие на дадения етнографски експонат.

Изграждане на база от данни с модели на плетени изделия и възможности за класификация на изделията са едни от основните функционалности на системата, които я правят пригодна за съхраняването на етнографски експонати образци на плетени изделия.

Възможности на системата, които биха подпомогнали работата на етнолозите, занимаващи се с традиционни тъкани и облекло са:

- Разделяне на моделите по етнографски региони
- Търсене на повтарящи се мотиви
- Търсене на повторение на цветови комбинации и схеми

Такава функционалност на системата до голяма степен би улеснила и подпомогнала етнографските изследвания, свързани с тъкани и облекло. Възможността за въвеждане в системата на модели въз основа на снимков материал в много голяма степен би подпомогнало изграждането на информационните масиви от етнографски експонати.

4. Заключение

Опазването на културно-историческото наследство е един от приоритетите на съвременното общество. А това включва както съхраняване на образците на народните костюми, така и запазването на традиционните занаяти. Компютърната техника и програмните продукти успешно могат да се използват за съхраняване на моделите на традиционните плетива, тъкани и бродерии. Тези модели могат да бъдат от полза на хората, които ще продължат традицията на ръкоделието, създавайки нови костюми, като използват традиционни мотиви, създадени през вековете. С настоящата публикация се разглеждат възможностите за развитие на функционалността на CAD система за проектиране на плетени изделия с цел приложението ѝ за съхраняване на образци от плетени изделия. Новата функционалност е свързана със съхранение на пълна информация относно плетени изделия, разгледани като етнографски експонати. Това е свързано и с изграждането на база данни с модели на плетени изделия и възможности за класификация и търсене на повтарящи се мотиви и цветови схеми.

Библиография

Abello, Broadwell, Tangherlini 55 No. 7: J. Abello, P. Broadwell, Timothy R. Tangherlini, Computational Folkloristics, Communications of the ACM, Vol. 55 No. 7, Pages 60-70.

Bozov, Zaharieva-Stoyanova 2012: St. Bozov, E. Zaharieva-Stoyanova. Development of CAD System For Knitting Pattern Design, International Conference "Automatics and Informatics'12", 3-7 October, 2012, Sofia, Bulgaria.

Zaharieva-Stoyanova, Bozov 2011: E. Zaharieva-Stoyanova, St. Bozov. CAD Module for Knitting Patterns Design, 12th International Conference on Computer Systems and Technologies – CompSysTech'11, Vienna, Austria, 16-17 June 2011, pp 298 – 304.

Захариева-Стоянова, Бозов 2012: Е. Захариева-Стоянова, Ст. Бозов. CAD система за проектиране на ръчни плетива и приложение в народните занаяти**.** – В: Народните занаяти. Минало, настояще бъдеще. т. VII, Габрово, 2012

Verena, Europes's top knit magazine, http://www.verenaknitting.com/, 2015.

DIGITAL REPRESENTATION OF MODELS OF TRADITIONAL HAND – WOVEN PRODUCTS

Ph. D. Eng. Elena Zaharieva-Stoyanova

Resume

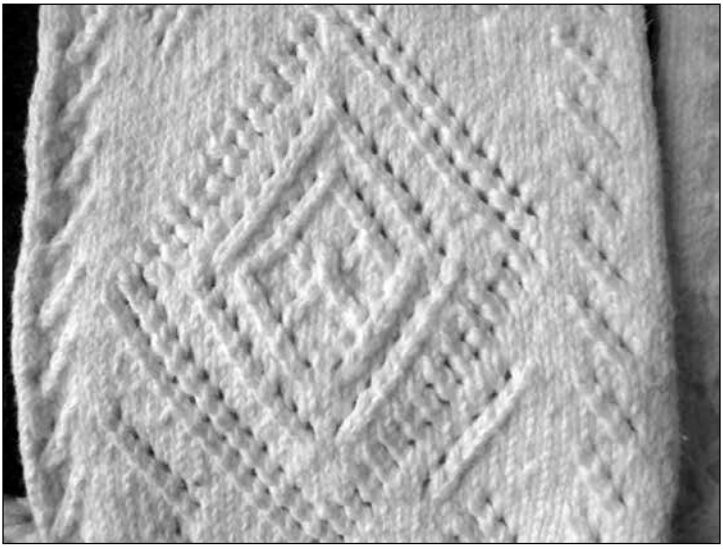
This publication is related to the application of software for digital presentation of ethnographic exhibits of traditional hand- woven products. The purpose of the study is to determine the functionality of SAD system designed for storing patterns of knitwear. The task of the system is to preserve complete technological information necessary for making exact copies of this articles. The system is geared to the work of ethnologist dealing with researches and study elements of traditional clothing and textile.

Фиг. 1. Празнични чорапи от Тетевенско

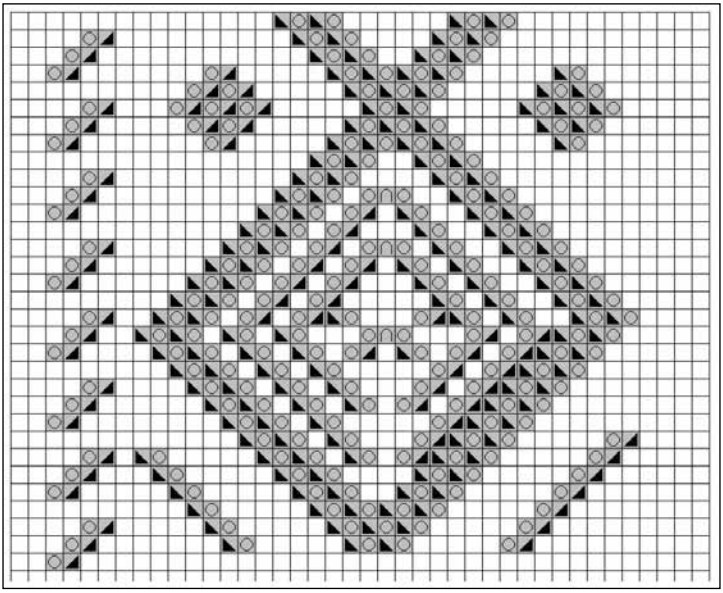

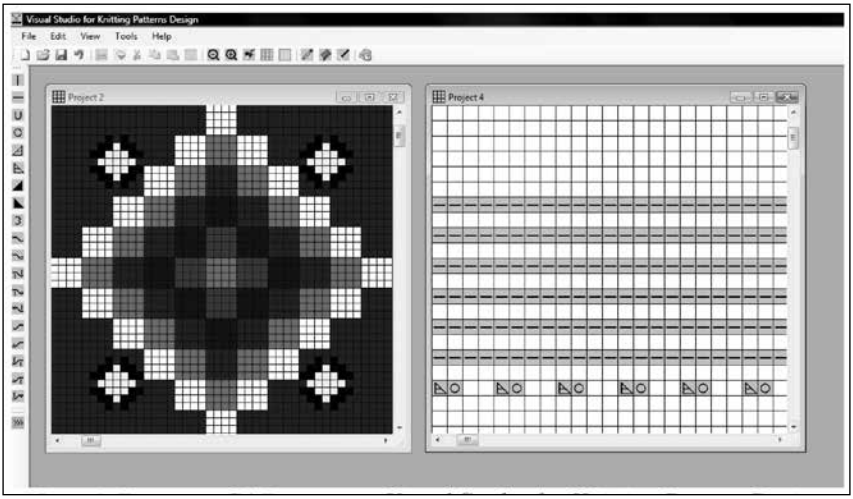
Фиг. 2 и 3. Чорапи на българомохамеданка от Тетевенско

Фиг. 4. Чорапи от Троянско

Фиг. 5. Компютърно графично представяне на мотив на плетено изделие

Фиг. 6. Екран на CAD система Visual Studio for Knitting Pattern Design

НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ

МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

Том X

◆

Научен ръководител, съставител и редактор

доц. д-р Ангел Гоев

◆

Формат 60x84/16

Печатни коли 34

◆

FABER – (062) 600 650

В. Търново 5000, п.к. 241

www.faber-bg.com